

**DRUŠTVENE PROMENE
KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI I
EVROINTEGRACIJSKI PROCESI NA BALKANU**

**SOCIAL CHANGES
CULTURAL AND ETHNIC RELATIONS
AND EUROINTEGRATION PROCESSES
AT THE BALKANS**

Priredili / Editors
Ljubiša Mitrović
Dragoljub B. Đorđević
Dragan Todorović

FILOZOFSKI FAKULTET – UNIVERZITET U NIŠU
INSTITUT ZA SOCIOLOGIJU

FACULTY OF PHILOSOPHY – UNIVERSITY OF NIŠ
INSTITUTE FOR SOCIOLOGY

SVEN

Niš, 2004

**DRUŠTVENE PROMENE,
KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI I
EVROINTEGRACIJSKI PROCESI
NA BALKANU**

Za izdavača / For the Editors

Dr Dragana Stjepanović-Zaharijevski
Slobodan Stojković

Uređivački odbor / Editors Board

Dr Ljubiša Mitrović
Dr Milorad Božić
Dr Dragoljub B. Đorđević
Dr Đokica Jovanović
Dragan Todorović

Recenzent / Review

Dr Mihailo Pešić

Kompjuterska oprema i prelom / Computer Support & Design

Vladimir Hedrih

Dizajn korica / Cover Design

Dušan Cvetković

Štampa / Print

SVEN – Niš

Tiraž / Circulation

200

ISBN 86-7746-030-6

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR	VII
PREFACE	VIII
AKTUELNI PROBLEMI I MOGUĆNOSTI DRUŠTVENO-EKONOMSKOG RAZVOJA BALKANA CURRENT PROBLEMS AND POSSIBILITIES OF THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT AT THE BALKANS	
Ljubiša Mitrović Dragana Mitrović SAVREMENI BALKAN U MREŽI MEGATRENDOVA GLOBALNOG I REGIONALNOG RAZVOJA	1
CONTEMPORARY BALKANS IN THE NETWORK OF GLOBAL AND REGIONAL DEVELOPMENT MEGA TRENDS	1
Zoran Vidojević TRANZICIJA KAO OBRNUTI BOLJŠEVIZAM	17
TRANSITION AS REVERSE BOLSHEVISM	17
Н. А. Кузнецова, А. В. Кузнецов ПАТРИОТИЗМ: ИДЕОЛОГИЈА И ТОЛЕРАНТНОСТЬ	29
PATRIOTISM: IDEOLOGY AND TOLERANCE	29
Jovan Živković ASPEKTI PROMENA DRUŠTVENOG KONCEPTA KA EVROPSKOJ INTEGRACIJI	35
THE ASPECTS OF THE CHANGES OF SOCIAL CONCEPT TO EUROPEAN INTEGRATION	35
Srdan Vukadinović KORUPCIJA KAO PRATEĆA POJAVA TRANZICIJE CRNOGORSKOG DRUŠTVA ...	45
CORUPTION AS TO RINS PHENOMENOM TRANZITION SOCIETY OF MONTENEGRO	45
Danilo Ž. Marković NAUČNICI I EVROINTEGRACIJSKI PROCESI NA BALKANU	49
SCIENTISTS AND EURO INTEGRATION PROCESSES AT THE BALKANS	49
Ljubinko Milosavljević BALKAN I EVROPA, EVROPA NA BALKANU	57
BALKANS AND EUROPE, EUROPE AT THE BALKANS	57
Николай П. Нарбут Т. Г. МАСАРИК И НАРОДЫ ЮГОСЛАВИИ	63
T. G. MASARIK AND THE PEOPLES OF YUGOSLAVIA	63
Людмила Беляева ИЗМЕНЕНИЕ ЦЕННОСТЕЙ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ОТ СОЦИАЛИЗМА К РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ	67
CHANGES IN VALUES OF POLYETHNIC POPULATION IN THE CONTEXT OF TRANSITION FROM SOCIALISM TO MARKET ECONOMY	67
Milorad Božić, Srđan Golubović RAZVOJ TRGOVINE IZMEĐU BALKANSKIH ZEMALJA NA PUTU KA EVROPSKOJ UNIJI	77
DEVELOPMENT OF TRADE BETWEEN BALKAN COUNTRIES ALONG THE ROAD TO THE EUROPEAN UNION	77

Predrag Cvetković PRAVNI REŽIM STRANIH INVESTICIJA U PREDINVESTICIONOJ FAZI INVESTICIONOG PROCESA	87
THE LEGAL REGULATION OF FOREIGN INVESTMENTS IN PRE-ESTABLISHMENT PHASE	88

**KULTURNI I ETNIČKI IDENTITETI I ODNOSI NA BALKANU
CULTURAL AND ETHNIC IDENTITIES AND RELATIONS AT THE BALKANS**

Nada Raduški ETNODEMOGRAFSKI DIVERZITET I MEĐUNACIONALNI ODNOSI NA BALKANU	101
ETHNODEMOGRAPHIC DIVERSITY AND INTERETHNIC RELATIONS ON THE BALKANS.....	101
Slobodan Miladinović ETNIČKE I RELIGIJSKE PROTIVREČNOSTI KAO FAKTOR (DEZ)INTEGRACIJE SRBIJE U EVROPSKE INTEGRACIONE TOKOVE	109
ETHNIC AND RELIGIOUS CONTRADICTIONS AS FACTORS OF (DIS)INTEGRATION OF SERBIA IN EUROPEAN FLUXES.....	109
Зинаида Т. Голенкова ЭТНИЧЕСКАЯ МАРГИНАЛЬНОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ.....	119
ETHNIC MARGINALITY AND PROBLEMS OF TOLERANCE IN RUSSIAN SOCIETY.....	119
Ivan Cifrić, Krunoslav Nikodem MIR MEĐU RELIGIJAMA KAO PRETPOSTAVKA MIRA U SVIJETU (Religijski identitet, konflikti i dijalog).....	127
PEACE AMONG RELIGIONS AS A ASSUMPTION FOR PEACE IN THE WORLD (Religious Identity, Conflicts and Dialogue).....	127
Vjekoslav Butigan POLITIČKA KULTURA MLADIH NA BALKANU (U svetlu rezultata jedne ankete)	151
THE POLITICAL CULTURE OF THE YOUNG (In the light of one questionnaire).....	151
Ljubiša Mitrović SLIČNOSTI I RAZLIKE U PERCEPCIJI KVALITETA MEĐUETNIČKIH ODNOSA, REGIONALNOG IDENTITETA I ODNOSA DRUŠTVENIH AKTERA PREMA EVROINTEGRACIJSKIM PROCESIMA NA BALKANU	167
SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE PERCEPTION OF QUALITY OF INTERETHNIC RELATIONS, REGIONAL IDENTITY AND ATTITUDES OF THE SOCIAL ACTORS TOWARD EURO INTEGRATION PROCESSES AT THE BALKANS	167
Đokica Jovanović, Vladimir Cvetković BALKANSKE VREDNOSNE MATRICE I KULTURNE VREDNOSTI EVROPSKE UNIJE	183
BALKAN VALUE MATRICES AND CULTURAL VALUES OF THE EUROPEAN UNION	183

Dragoljub B. Dorđević, Marijana Filipović ROMI I ETNOKULTURNA PRAVDA: K MODELU INTEGRACIJE	201
ROMA AND ETHNO-CULTURAL JUSTICE: TOWARDS THE MODEL OF INTEGRATION	201
Dragan Todorović, Lela Milošević DRUŠTVENA UDALJENOST VEĆINSKOG STANOVNIŠTVA OD ROMSKE MANJINE (Srbija, Makedonija, Bugarska)	225
SOCIAL DISTANCE OF THE MAJORITY POPULATION FROM THE ROMA MINORITY (Serbia, Macedonia and Bulgaria)	225
Dragana Zaharijevski, Sandra Kostić, Snežana Spasić STANOVNIŠTVO U MAKEDONIJI I BUGARSKOJ O SRBIMA: ETNIČKE OSOBINE I ETNIČKA DISTANCA	247
POPULATION IN MACEDONIA AND BULGARIA ABOUT SERBS: ETHNIC CHARACTERISTICS AND ETHNIC DISTANCE	247
Petar Golubović, Suzana Marković-Krstić MODELI BRAČNOG I REPRODUKTIVNOG PONAŠANJA STANOVNIŠTVA (Na primeru Srbije, Makedonije i Bugarske)	269
MODELS OF MARITAL AND REPRODUCTIVE BEHAVIOR OF POPULATION (Using examples of Serbia, Macedonia and Bulgaria)	269

Zbornik pripremljen je u okviru rada na projektu

**KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI NA BALKANU
– MOGUĆNOSTI REGIONALNE
I EVROPSKE INTEGRACIJE (1310),**

**koji podržava Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine
Republike Srbije, a izvodi se na
Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu**

**Rukovodilac Projekta 1310
Prof. dr Ljubiša Mitrović**

PREDGOVOR

Zbornik radova "Društvene promene, kulturni i etnički odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu" vezan je za istraživačku delatnost tima istraživača okupljenih oko projekta "Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije" (1310). Projekat realizuje Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, a podržan je od strane Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

U zborniku pred vama publikovana su saopštenja učesnika naučnog skupa sa međunarodnim učešćem istoimenog naziva, koji je održan 16. i 17. decembra 2004. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu. U dve tematske celine – "Aktuelni problemi i mogućnosti društveno-ekonomskog razvoja Balkana" i "Kulturni i etnički identiteti i odnosi na Balkanu" – nastavili smo sa teorijskom problematizacijom ključnih dimenzija našeg trogodišnjeg projekta: mesta i uloge kulturnih i etničkih odnosa u kontekstu strategija razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana, kao i ostvarivanja neophodnih društvenih preduslova za intenzivniju saradnju i integraciju u regionu. Radovima kolega iz univerzitetskih centara u zemlji (Beograd, Nikšić, Kosovska Mitrovica) istraživači angažovani na projektu pridružili su sadržajne preliminarne komparativne analize empirijskog materijala prikupljenog prošlogodišnjim terenskim radom. Prilozima teorijskog i iskustvenog sadržaja o prirodi tranzicionog procesa u svojim zemljama pridružile su se naučni poslenici iz Hrvatske i Rusije, na čemu smo im posebno zahvalni.

Posebnu zahvalnost dugujemo Ministarstvu za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije na finansijskoj podršci u pripremi i realizaciji našeg naučnog skupa, kao i štampanju ovog zbornika radova.

U ime istraživačkog tima, zahvaljujemo na svakoj akademskoj kritici koja može da unapredi naučno saznanje i istraživačku odgovornost u realizaciji našeg projekta.

Priredivači

PREFACE

The anthology entitled “Social Changes Cultural and Ethnic Relations and Eurointegration Processes at the Balkans“ is a result of the research activities done by a team of scientists gathered together around the projecton “Cultural and Ethnic Relations at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration“ (1310). The projectis realized by the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy, University of Niš, with the support of the Ministry of Science and Environment Protection of the Republic of Serbia.

The anthology before you comprises the papers presented by the participants of the Scientific Conference with international participation on “Social Changes Cultural and Ethnic Relations and Eurointegration Processes at the Balkans“, held on 16-17, December 2004 at the Faculty of Philosophy, Niš. In two thematic sessions, namely, “Current Problems and Possibility of the Socio-economic Development of the Balkans“ and “Cultural and Ethnic Identities and Relationships at the Balkans“, we have continued with problematization of the key dimensions of our three-year Project, namely, the place and role of cultural and ethnic relations in the context of the strategy of development, regionalization and Euro integration of the Balkans as well as the realization of the necessary social prerequisites for more intensive cooperation and integration in the region. To the papers of our colleagues from the academic centers in our country (Belgrade, Nikšić, Kosovska Mitrovica) the researchers engaged in the Project added substantial comparative analyses of the empirical material collected during the last year field work. With their theoretical and practical contributions concerned with the nature of the current transition processes, the scientists from Croatia and Russia also joined our research for which we are grateful to them.

We are especially thankful to the Ministry of Science and Environment Protection of the Republic of Serbia for financial support to the preparation and realization of our scientific Conference as well as to the publication of these Proceedings.

On behalf of the research team, I am expressing my gratitude for every academic criticism that can improve scientific findings and research responsibility in the project realization.

Editors

UDK 330.342(497)
316.32 (497+4)
332.14 (497)

Ljubiša Mitrović
Filozofski fakultet
Niš

Dragana Mitrović
Beograd

SAVREMENI BALKAN U MREŽI MEGATRENDOVA GLOBALNOG I REGIONALNOG RAZVOJA*

Rezime

U radu se najpre razmatraju osnovne paradigme i savremeni megatrendovi koji opredeljujuće utiču na strukturu i dinamiku svetskog društva: paradigma naučno-tehničke revolucije i informacijskog razvoja, globalizacija, demokratizacija i tranzicija. Autor ukazuje na različite socijalne implikacije ovih megatrendova u globalnom svetskom sistemu (svetski centar, poluperiferija i periferija).

Potom se razmatra geopolitički položaj Balkana i njegova osobena društvena i istorijska ontologija i geokultura razvoja. U ovom kontekstu daje se kraći osvrt na bilans tranzicije na Balkanu u poslednjih petnaest godina, sa ocenom da je ona pored demokratizacije dovela do periferizacije privrede i društva u većini zemalja i restauracije zavisnog društva perifernog kapitalizma.

Centralno mesto autorovih razmišljanja vezano je za izazove megatrendova na Balkanu i savremene odgovore njegovih društvenih aktera (privrednih, političkih i kulturnih elita). U tom kontekstu posebno se vrši analiza strategija razvoja, modernizacije i tranzicije, kao i odnos aktera prema procesima regionalizacije i globalizacije Balkana.

Najzad, na kraju rada razmatra se odnos strategija modernizacije i razvoja, odnosno interesnih i kulturnih orijentacija aktera i kulture mira i saradnje, odnosno evrointegracije na Balkanu sa zaključkom da su razvoj, regionalno povezivanje i evrointegracija procesi, pretpostavka napretka Balkana i izgrađivanja stabilnog mira na Balkanu – među njegovim narodima i društvima.

Ključne reči: Balkan, tranzicija, globalizacija, regionalizacija

CONTEMPORARY BALKANS IN THE NETWORK OF GLOBAL AND REGIONAL DEVELOPMENT MEGA TRENDS

Summary

The paper firstly presents the discussion of paradigms and contemporary mega trends that have a decisive influence upon the structure and dynamics of the world society,

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

namely, the paradigm of scientific-technical revolution and information development, globalization, democratization and transition. The author points to different social implications of the given mega trends within the global world system (world center, semi periphery and periphery).

The paper then proceeds with the analysis of the geopolitical position of the Balkans and its specific social and historical ontology and the geoculture of development. In this context a short reference is made to the overall balance of the transition at the Balkans in the last fifteen years with the estimation that it has led, in addition to democratization, to peripherization of economy and society in the majority of the countries and restoration of the dependent society of peripheral capitalism.

The focus of the author's concern is related to the challenges of mega trends at the Balkans and the contemporary responses of its social actors (economic, political and cultural elites). In this context an analysis is separately done of the strategies of development, modernization and transition as well as the actors' attitude toward the processes of regionalization and globalization of the Balkans.

Finally, at the end of the paper, there is a discussion of the relationship between the strategies of modernization and development, that is, of interest and cultural orientations of the actors and the culture of peace and cooperation, that is, of the Euro integration at the Balkans with the conclusion that development, regional networking and Euro integration are all processes, that is, the assumption for further progress of the Balkans and building up of stable peace at the Balkans, among its peoples and societies.

Key Words: Balkans, Transition, Globalization, Regionalization

“Trendovi nam govore o smeru kretanja, a na vama je da odlučite. No, trendove je, poput konja, lakše jahati u smeru kojim su već krenuli“

John Naisbitt, “Megatrendovi

Izazovi megatrendova u savremenosti

Pod *megatrendovima* podrazumevamo opšteistorijske tendencije koje, kao izraz dubljih strukturalnih zakonitosti u društvenom razvitku, opredeljujuće utiču na strukturu i dinamiku društva, način života ljudi i ponašanje društvenih grupa u jednoj epohi. O njima istraživači različito pišu – kao o zakonima društvene dinamike, o istorijskim i razvojnim talasima (F. Brodel, A. Tofler), “strelama vremena” (A. Turen) i “duhu vremena” (E. Moren). Američki sociolog Dž Nizbet u svojoj studiji “Megatrendovi” i “Megatrendovi 2000”, između ostalog, piše: “Megatrendovi nam govore o smeru kretanja...i koje je, poput konja, lakše jahati u smeru kojim su već krenuli”.¹

Tranzicija, kao globalni društveno-istorijski proces, nije unilinearno kretanje u jednom smeru. Ona je protivrečan i tegoban društveni proces, različitog smera, sa neizvesnim istorijskim ishodom. Ona može predstavljati proces istorijske inovacije, ali i socijalne regresije i restauracije. U vezi s tim, I. Volerstin piše: kad sistem uđe u tranziciju, onda on ulazi u polje neizvesnosti, sa brojnim alternativama. Kvalitet i smer društvenih promena zavisi od niza faktora i aktera, ali i od našeg moralnog i političkog udela u borbama svog vremena. “Jer doba tranzicije nije prijateljska sportska utakmica. Ona je žestoka bitka za budućnost i dovešće do oštre podele među nama... Ishod bitke je veoma neizvestan. Ali, u razdobljima tranzicija niko ne uživa luksuz da sedi sa strane.”²

¹ O tome više videti u: Dž. Nizbet, Megatrendovi, “Globus”, Zagreb, 1985.

² I. Volerstin, Opadanje američke moći, CID, Podgorica, 2004, str. 174-178.

Živimo u burno doba "globalne tranzicije" (I. Volerstin), tj. globalne transformacije savremenog sveta kada svetski sistem, iz krize i svojih protivrečnosti sabira snage da, prema proceni najinventivnijih analitičara, do sredine 21 veka pređe u novu društvenu sistemsku postkapitalističku strukturu. Ovom vrstom dinamike zahvaćeni su svi delovi svetskog sistema (svetski centar, poluperiferija i periferija), mada svaki deo različitim ritmom i u različitom smeru. Dok su najrazvijeniji delovi svetskog sistema u procesu kretanja od industrijskog ka postindustrijskom društvu i informatičkoj civilizaciji, dotle su zemlje svetske poluperiferije na putu od autoritarnog sistema ka modernom građanskom društvu, a svetska periferija od tradicionalnih društava ka industrijskom društvu.

U ovim različitim regijama savremenog globalnog svetskog sistema ljudi žive u različitim društvenim strukturama, imaju različit nivo kvaliteta načina života. U vezi sa tim A. Tofler u svojoj studiji "Šok budućnosti" piše: da 5% svetske populacije živi u budućnosti, 25% u sadašnjosti, a 70% u prošlosti.

Najrazvijeniji delovi globalnog svetskog sistema (zemlje tzv. svetskog centra) žive u znaku informatičke paradigme razvoja (M. Kastels) i novih megatrendova 2000.

Tabela 1

Deset ključnih razvojnih megatrendova druge polovine i s kraja XX veka

10 megatrendova koji opisuju osnovne karakteristike civilizacijskog razvoja u drugoj polovini ovog stoleća	10 megatrendova na kraju XX veka
<ol style="list-style-type: none"> 1. od industrijskog ka informatičkom društvu 2. od klasične ka visokoj tehnologiji 3. od nacionalnih ka svetskoj (globalnoj) privredi 4. od kratkoročnih ka dugoročnim ciljevima 5. od centralizacije ka decentralizaciji 6. od institucija ka samopomoći 7. od predstavničke ka participativnoj demokratiji 8. od hijerarhijske ka mrežnoj (network) organizaciji 9. od Severa ka Jugu 10. od ili-ili ka višekratnim opcijama 	<ol style="list-style-type: none"> 1. ekonomski prosperitet je planetarni fenomen 2. umetnost zamenjuje sport kao najvažniji sadržaj slobodnog vremena 3. razvija se tržišni socijalizam 4. globalizacija stila života, uz jačanje kulturnog nacionalizma 5. privatizacija države blagostanja 6. region Pacifika postaje ekonomski centar sveta 7. porast uloge žena u biznisu i politici 8. nastupa "vek biologije" koji zamenjuje "vek fizike" 9. uspon novih vrednosti kao što su etičnost, odgovornost, inicijativnost i kreativnost 10. trijumf individualnosti i personalnosti

Izvor: Naisbitt, J., "Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives", New York, 1982; Naisbitt, J., Aburdene, P., "Megatrends 2000", New York, 1990. (Prema knjizi S. Pokrajca "Tranzicija i tehnologija", Beograd, 2000, str. 158).

Najrazvijenija deset megatrendova koji su oblikovali sliku sveta, strukturu i dinamiku globalnog svetskog društva u drugoj polovini XX veka, (kretanje društva od industrijskog ka informatičkom, od klasične tehnologije ka visokoj tehnologiji, od nacionalnih privreda ka svetskoj, od kratkoročnih ka dugoročnim ciljevima, od centralizacije ka decantralizaciji, od institucija ka samoregulaciji – samopomoći, od predstavničke ka participativnoj demokratiji, od hijerarhijske ka mrežnoj organizaciji, od Severa ka Jugu, od ili-ili ka višekratnim opcijama), na početku trećeg milenijuma dopunjeni su novim (videti tabelu br. 1.). Osnovna karakteristika savremenog svetskog društva je da je ono zahvaćeno procesima globalizacije i da ona ima brojne implikacije na njegovu strukturu i dinamiku (visoka tehnološka i komunikaciona povezanost i međuzavisnost sveta, svetsko tržište, demokratija bez granica, planetarna kultura...). Radi toga se o ovoj fazi svetskog društva govori kao o globalnom kapitalizmu, globalnom dobu, eri globalizirajućeg sveta i postnacionalnih konstelacija, postmodernom društvu, postindustrijskoj civilizaciji.

Tabela 2

Svetski sistem i novi ciklus transformacije

<i>Tok ka unipolarnom svetu</i>	<i>Nove polarizacije</i>
- Slom istorijskih alternativa (“Realnog socijalizma” i “Trećeg puta”) – Inkorporacija postsocijalističkih društava u svetski poredak i nestanak centralne suprotnosti sveta socijalizam-kapitalizam	- Neoliberalni zaokret i drastično povećanje opšteg jaza između “centra” i periferije; stvaranje nove poluperiferije (postsocijalističkih društava)
- Nadmoć globalne ekonomije i politike nad nacionalnom	- Rivalstvo tri forme kapitalizma “Centra”
- Dominacija transnacionalnog kapitalizma u neoliberalnoj formi i razaranje Države blagostanja	- Sukob industrijalizma i postindustrijalizma
- Slom bipolarne ravnoteže i stvaranje “koalicije” najbogatijih zemalja – upravljača svetom (“World Governance”)	- Sukob civilizacija: zapadne – budizma - islama
- Stvaranje “Nove srednje zone” - zemalja uspešne tranzicije: “pacifičkog pojasa” i užeg kruga postsocijalističkih zemalja – njihov prelaz u orbitu industrijskog društva (kapitalizma)	- Različite regionalne formule

Izvor: M. Pečujlić, “Izazovi tranzicije – novi svet i postsocijalistička društva; Beograd, 1997, str. 24.

U savremenosti deluju megatrendovi kao moćne objektivne sile “četiri jahača globalizacije” – tehnološko informatička revolucija i globalna ekonomija, globalna kultura i transnacionalni politički režimi – jezde planetom i povezuju svet u jedinstven u jedinstven “globalni poredak”, “svetski sistem”.³

³ M. Pečujlić, Globalizacija – dva lika sveta, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002, str. 53

Tabela 3

Deset najveći svetskih kompanija

Korporacija	Zemlja	Oblast poslovanja	Broj zaposl.	
			u inostr.	ukupno
1. Dženeral Elektronik	SAD	Elektronika i el. oprema	150 000	315 000
2. Vodafon Grup	V. Britanija	Telekomunikac.	56 667	315 000
3. Ford Motor kompani	SAD	Motorna vozila	188 453	350 321
4. Britiš Petroleum kompani	V. Britanija	Nafta	97 400	116 300
5. Dženeral Motors	SAD	Motorna vozila	101 000	350 000
6. Rojal Dač/Šel	V. Britanija/ Holandija	Nafta	65 000	111 000
7. Tojota Motor korporejšn	Japan	Motorna vozila	85 057	264 096
8. Total Fina Elf	Francuska	Nafta	68 554	121 469
9. Frans Telekom	Francuska	Telekomunikac.	102 016	243 573
10. Ekson Mobil korporejšn	SAD	Nafta	56 000	92 000

Izvor: Svetski izveštaj o investicijama, "Politika", Beograd, 18. 10. 2004, str. 4.

U savremenosti ovu fazu globalnog kapitalizma karakterišu: delovanje transnacionalnih globalnih korporacija, megaintegracije, visoka međuzavisnost svih delova svetskog sistema koji dovodi do fenomena glolokalizacije sveta (R. Roberson). Živimo u eri visokog naučno-tehnološkog progressa (realizacije III i IV naučno-tehnološke i bioinženjerske revolucije), dominacije neoliberalne strategije globalnog društvenog razvoja i hegemonije snaga krupnog kapitala tj. transkapitalističke klase u svetskim odnosima. Umesto kretanja svetskog društva ka multipolarizmu, demokratskom policentričnom svetskom sistemu, na delu je unipolarizacija sveta na čelu sa SAD kao globalnog lidera i hegemonu (Z. Bžežinski). Sve je više "teoretičara" na zapadu koji zastupaju tezu o nastanku doba liberalnih imperija, koji žele legitimisati sadašnju razularenu, nekontrolisanu moć SAD u svetu.

I dok je svetski centar zaokupljen procesima megaintegracija i globalizacije, u regionu svetske poluperiferije i periferije, suočeni smo sa procesima fragmentacije, retribalizacije i deprivacije ogromnog dela svetskog prostora i stanovništvom koje živi, ne samo u različitim strukturama, već i po kvalitetu života u različitim epohama. Za ovaj pojas društava svetske poluperiferije i periferije može se reći da je u zoni tzv. "rizičnih društava" (U. Bek), visoko konfliktnih, tehnički i ekonomski nerazvijenih, prezaduženih, suočeni sa brojnim civilizacijskim problemima (prehrane, epidemijama, visokim natalitetom i visokim mortalitetom, etničkim sukobima, terorizmom, kriminalom).

Tabela 4

Rast svetske privrede u zadnjoj deceniji XX veka
% povećanja (smanjenja) BNP

	1990-1995	1996	1997	1998	1999
Svet	2,1	3,5	3,4	1,8	2,7
Industrijski razvijene zemlje					
- SAD	2,5	3,6	4,2	4,3	2,7
- Japan	1,4	5,0	1,6	-2,5	0,3
- EU	1,6	1,6	2,5	2,7	2,3
Zemlje u tranziciji	-6,9	-0,1	2,2	-0,6	2,4
Zemlje u razvoju	4,9	5,7	5,5	1,3	3,4
Afrika	1,3	5,2	3,0	3,0	3,4
Latin. Amerika	3,6	3,6	1,9	1,9	0,1
Azija	6,1	6,8	0,9	0,9	5,1
- Kina	12,0	9,6	7,8	7,8	7,1

Izvor: UNCTAD, Trade and Development Report 2000, str. 8.

Tabela 5

Human Development Index

Deset prvorangiranih zemalja			Evropske zemlje u tranziciji*		
HDI rang	Zemlja	Vrednost HDI (2000)	HDI rang	Zemlja	Vrednost HDI (2000)
1	Norveška	0.945	29	Slovenija	0.879
2	Švedska	0.941	33	Češka republika	0.849
3	kanada	0.940	35	Madjarska	0.835
4	Belgija	0.939	36	Slovačka	0.835
5	Australija	0.939	37	Poljska	0.833
6	SAD	0.939	42	Estonija	0.826
7	Irska	0.936	48	Hrvatska	0.809
8	Holandija	0.935	56	Belorusija	0.788
9	Japan	0.933	60	Rusija	0.781
10	Finska	0.930	62	Bugarska	0.779
			63	Rumunija	0.775
			65	Makedonija	0.772
			80	Ukrajina	0.748
			92	Albanija	0.733

*Podaci o BiH i SCG nisu dostupni

Izvor: *Human Development Indicators*, 2003, str. 149 – 151.

Izveštaji Human development indexa OUN (i njenih ekspertskih institucija) pokazuju velike razlike u životnom standardu i segregacije razvojnih i životnih šansi stanovništva u najrazvijenijim i najnerazvijenijim zemljama sveta.

Tabela 6

Dubina socijalne polarizacije sveta - kvantifikovana slika

	Udeo u GDP	Udeo u izvozu	Broj svetskih korisnika interneta	Udeo u patentima telefon. lin.
Najbogatijih 20%	86%	82%	93,3%	74%
Srednja zona	13%	17%	6,5%	24,5%
Najsiromašnijih 20%	1%	1%	0,2%	1,5%

Smrtnost odojčadi na 1000 rođenih

	Smrtnost odojčadi	Dužina života
Etiopija	132	40 godina
Indija	118	50 godina
Francuska, SAD	10	74 godine

Informatički jaz

	Postindustrijska društva	Treći svet
Broj telefonskih linija	74,4%	1,5%
Korisnici interneta	93%	0,2%
Udeo u patentima	95%	0,0%

Izvor: Miroslav Pečujlić: *Globalizacija – dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd 2002, str. 115.

Geopolitički položaj Balkana i njegova geokultura razvoja

Balkan po svom geografskom položaju i istorijsko civilizacijskom razvoju, predstavlja pupčanic i kolevku Evrope, velika vrata prema istoku i zapadu, severu i jugu Evrope. Dakle, o njemu s pravom govore kao “*verigama sveta*”⁴, mostu i granici susreta različitih civilizacija, kao svojevrsnom “*geopolitičkom krstu*”, “*balkanskom geopolitičkom čvoru*”⁵. Stoga je u pravu naš duhovni učitelj pravoslavlja Sveti Sava, kada je o mestu Srbije na Balkanu, pa samim tim i o Blakanu pisao kao o zapadu za istok i istoku za zapad. U geokulturnom smislu to je prostor na kome se susreću i seku civilizacijski lukovi najvećih svetskih religija (pravoslavlja, katoličanstva i islama). U etnografskom smislu to je zona “etničkog koktela”, kako bi se izrazio Z. Bžežinski. U saobraćajno-komunikacijskom pogledu – to je most između istoka i zapada, severa i juga. U političko-istorijskom i sociološkom smislu to je vruće područje deobe naroda i država, balkanizacije, sukoba, migracije, večite tranzicije i seobe naroda. Prostor, koji pati od “viška istorije”, koja se brzo zaboravlja i tragično ponavlja.

U “Enciklopediji Jugoslavije” (1985) Balkan se definiše kao “prostor jugoistočne Evrope između Crnog, Mramornog, Egejskog, Jonskog i Jadranskog mora, što znači da njegovu severnu granicu čini linija povučena od Tršćanskog

⁴ Branislav Matić, Geopolitički ključ za sudbinu “veriga sveta”, “Tajna Balkana”, SKC, Beograd, 1995, str.8

⁵ Jovan Ilić, Balkanski geopolitički čvor i srpski etnički prostor, “Geopolitička stvarnost Srba”, Institut za geografske studije, Beograd, 1997, str. 413

zaliva do Crnog mora, tj. od Trsta do Odese“⁶. Polazeći od antropogeografskog položaja Balkana Jovan Cvijić je, govoreći o položaju Balkana, a posebno o položaju Srbije na Balkanu, istakao da smo “izgradili kući na sred puta“. U tom smislu Balkan predstavlja vrata i prag Evrope, njenu tvrđavu ali i most preko koga su se i na kome su se sukobljavale različite civilizacije i vojne formacije velikih sila u svojim krstaškim pohodima u osvajanju sveta.

Tabela 7

Etnička struktura zemalja Jugoistočne Evrope

Zemlja	Većinski narod	%	Najveća manjina	%
Albanija	Albanci	98,0	Grci	1,8
BiH	Tri naroda			
Bugarska	Bugari	85,7	Turci	9,4
Hrvatska	Hrvati	78,1	Srbi	12,2
Grčka	Grci	100,0		
Makedonija	Makedonci	66,4	Albanci	23,1
Rumunija	Rumuni	89,4	Mađari	7,1
Slovenija	Slovinci	87,6	Hrvati	2,7
Turska	Turci	83,0	Kurdi	14,0
Jugoslavija	Srbi	62,9	Albanci	16,5

Izvor: P. Simić, *Regionalna saradnja u Jugoistočnoj Evropi: uloga Jugoslavije*, Zbornik *Strategije razvoja i regionalna saradnja i integracija na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 1999.

Ovaj geopolitički položaj Balkana sa raznovrsnim rudnim bogatstvom, predstavljao je izazov za ratnike i vojne intervencije, za permanentno mešanje velikih sila. Otuda se tzv. istočno pitanje držalo otvorenim u nizu vekova, a Balkan se predstavljao kao svojevrsni “tamni vilajet“ sukoba i mržnje kao “bure baruta“.

Učini li se kratak osvrt na savremenu istoriju Balkana, zapaziće se da je se upravo na tom području najviše ratovalo u XX veku i počinjeni su najveći genocidi u dva svetska rata. U tom smislu izrazi “*balkan*“, “*balkanski*“, “*balkanizacija*“ služili su za podrugljivo označavanje zone najvećeg rizika u kojoj vladaju nasilje i kaos, deobe i sukobi. Među istraživačima se govori o *homo-balkanikusu* i *balkanizaciji* kao oznaci primitivnog, zlog, kao prostoru mržnje, međusobno zaraćenih država i naroda, u čije se sukobe vazda upliću veliki i moćni koji ih, vlastitim geostrateškim interesom, dalje dele i međusobno sukobljavaju. Nažalost, brojni procesi, vezani za naučno-tehnički progres i modernizaciju sveta u XX veku, koju su izmenili ekonomsko i političko lice Balkana, nisu mnogo promenili njegovu dušu, tj. kolektivnu psihologiju balkanskih naroda. O tome govori i činjenica da su balkanski narodi i danas više skloni deobama nego saradnji i integraciji. U spoljnotrgovinskoj saradnji, njihovi partneri su najčešće drugi narodi, a ne susedi. To, između ostalog, govori o snažnim predrasudama i opterećenjima iz prošlosti koje još uvek žive u

⁶ Videti odrednicu *Balkan* u *Enciklopediji Jugoslavije*, I tom, izdavač “Jugoslovenski leksikografski zavod”, Zagreb, 1985, str. 361.

savremenosti i dokazuje da u društvenom razvoju ne postoji koincidencija između tehnološko-ekonomskog razvoja i kulturnih promena, kao i da se etnički mentaliteti sporo transformišu kroz istorijske vekove. U tom kontekstu posmatrani, kroz odnos prošlosti i savremenosti, balkanski narodi i države su i danas, “udaljeniji nego što su bili u vreme rešavanja Istočnog pitanja“, a Balkan je ponovo postao “bure baruta“ u funkciji političkih borbi unutrašnjih i spoljnih aktera procesa balkanizacije⁷.

U geopolitičkom pogledu, po svom položaju, Balkan, s pravom ističu istraživači, predstavlja “verigu među svetovima“, raskršće i most među različitim kulturama i narodima. Kada se ovakav geopolitički položaj poveže sa njegovim protivrečnim kulturnim identitetom, jer se na ovom prostoru susreću različite kulture i seku lukovi različitih civilizacija, onda je jasno što se o Balkanu govori kao o multietničkom koktelu, prostoru visokih konflikata kroz istoriju, gde postoji fenomen proizvodnje “viška istorije“ (M. Ekmečić). U ovom kontekstu, može se s pravom zaključiti da Balkan, pored geopolitičkog položaja, ima specifičnu geoistoriju i geokulturu razvoja.

Tabela 8

Osnovni podaci o veličini, stanovništvu i ekonomskoj razvijenosti balkanskih zemalja

	Zemlja	Površina u 000 km ²	Broj stanovnika u milionima	GDP per capita u USA \$
1	Albanija	28.750	3,44	1.122
2	Bosna i Hercegovina	51.202	3,7	1.140
3	Bugarska	110.212	8,2	5.218
4	Hrvatska	56.538	4,5	4.430
5	Grčka	131.900	10,7	8.125
6	Makedonija	25.713	2,8	1.801
7	Rumunija	238.391	22,7	3.692
8	Slovenija	20.256	2,0	10.958
9	Turska	774.815	63,0	6.326
10	Jugoslavija	102.173	10,6	1.669
	Ukupno	1.540.650	130,8	-

Izvor podataka: Investment Guide for Southeast Europe, Bulgaria Economic Forum, Sofia, 2000.

Ako pod geokulturom podrazumevamo, po I. Volerstinu, specifičnu međuzavisnost između kulture, kulturnog kapitala – ili kulturne dinamike i načina upravljanja jednim prostorom, onda se može govoriti o balkanskoj geokulturi i paradigmi razvoja. Nju karakteriše šarolikost i izukrštenost religijskih kultura, multietičnost, multikulturalnost. Iz “balkanskog etičkog koktela“ (Ž. Bžezinski) često su se kroz istoriju rađali sukobi, koji su najčešće podsticani sa strane i instrumentalizovani za potrebe velikih sila. To pokazuje ne samo istorijska prošlost

⁷ Momir Stojković, Geopolitički činioci balkanizacije, “Tajna Balkana – monografija o geopolitici”, SKC, Beograd, 1995, str. 208.

već i savremenost Balkana. Savremeni Balkan nalazi se u zoni zemalja tranzicije i izbora (Hantington). Većina njegovih zemalja zahvaćena je izazovima tzv. četvrtog talasa – tj. procesima demokratizacije i tranzicije.

Ocena bilansa tranzicije na Balkanu (1989 – 2004)

Kraći osvrt na bilans tranzicije na Balkanu pokazuje da se sva balkanska društva nalaze u procesu tranzicije, ali da taj proces različito odvija. Iako je dominantan model neoliberalne strategije zavisne modernizacije, u dosadašnjem razvoju mogu prepoznati i izdvojiti različiti tipovi tranzicije, tj. različita tranziciona usmerenja – u rasponu od socijaldemokratskog modela evolucione tranzicije u Sloveniji, preko neokonzervativnog modela prigušene ili blokirane tranzicije u Srbiji, do neoliberalne tranzicije u Bugarskoj i Rumuniji. Ovi modeli tranzicije imaju različite implikacije na razvoj, na socijalnu strukturu i društvene odnose.⁸

Tabela 9

Dubina recesione krize u postsocijalističkim zemljama

Poljska	122	Slovenija	108
Mađarska	99	Hrvatska	77
Češka	95	Makedonija	57
Rumunija	73	Srbija	50
Bugarska	65		
Rusija	51		

Izvor: S. Bolčića *Postsocijalistička transformacija i društvene nejednakosti u Srbiji u komparativnoj perspektivi* (zbornik "Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevi život", Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2002, str. 36.

Zajednički imenitelj dosadašnje tranzicije na Balkanu je: duboka recesiona kriza u postsocijalističkim zemljama Balkana, periferizacija privrede i društva, istorijska restauracija kapitalizma poluperiferije, nastanak zavisnih društava rizika, koja su visoko konfliktna sa neizvesnom budućnošću.

Tabela 10

Spoljni dugovi zemalja Balkana (godišnji proseki 2000-2002)

Zemlja*	Ukupan spoljašnji dug u odnosu na izvoz robe i usluga	Ukupan spoljašnji dug kao % bruto nacionalnog dohotka	Servisiranje ukupnog duga kao % izvoza robe i usluga
Albanija	84	30	4
BiH	107	47	7
Bugarska	132	77	17
Hrvatska	145	78	28
Makedonija	101	45	15
Rumunija	103	36	22
SCG	280	108	3
Turska	227	75	48

*Podaci se odnose na zemlje u razvoju, zbog čega nije uključena Grčka.

Izvor: *World Bank: Global Development Finance 2004 – Harnessing Cyclical Gains for Development*, www.worldbank.org., str.227-229

⁸ Videti opširnije o tome u autorovoj studiji "Put u zavisno društvo (Bilans tranzicije na Balkanu)", Institut za politikološke studije, Beograd, 2004.

Blokirana tranzicija ili radikalna neoliberalna strategija sa “šok terapijom“ doveli su do deindustrijalizacije balkanskih zemalja, do pada proizvodnje i velike nezaposlenosti, do rasta spoljnih dugova i stvaranja u ovom regionu zavisnih društava. Ovi procesi praćeni su retradicionalizacijom i retribalizacijom, tj. dezintegracijom i atomizacijom ovog prostora sa brojnim sukobima.

Tabela 11

Nivo razvoja Zapadnog Balkana i najuspešnijih privreda u tranziciji

Zemlja	Broj stanovnika u 000	BDP u mil. \$	BDP po glavi u \$	Realne stope rasta BDP-a u %		
				1991-2002.	2002.	Projekc. za 2003
Albanija	3 100	4 667	1 505	1,8	4,7	6,0
BiH	3 750	5 267	1 405	26,2	3,5	3,5
Hrvatska	4 400	22 436	5 065	-0,5	5,2	4,0
Makedonija	2 044	3 690	1 809	-1,2	0,3	2,0
SCG	8 305	15 686	1 889	-5,6	3,0	5,0
Slovenija	1 996	21 996	11 022	2,0	3,2	3,3
Češka	10 189	69 514	6 822	0,5	2,0	2,0
Mađarska	10 164	65 814	6 476	1,2	3,3	3,2
Poljska	38 621	118 608	4 883	3,3	1,4	2,5

Izvor: *Ekonometar*, “Politika“, 16. 09. 2003.

Uporedimo li zemlje jugoistočne Evrope ili tzv. Zapadnog Balkana, sa srednjeevropskim – koje se nalaze u procesu tranzicije da se zapaziti velika razlika u pogledu ključnih indikatora razvoja (rasta stope bruto proizvoda).

Izazovi megatrendova na Balkanu i savremeni odgovori njegovih aktera

Iako se Balkan nalazi, u geopolitičkom i geokulturnom pogledu, na raskršću svetova, u poslednjoj deceniji XX veka, on je postao “slepo crevo“ evropske civilizacije i nova poluperiferna zona svetskog kapitalizma. Umesto demokratizacije, modernizacije i razvoja, nakon urušavanja socijalističkih režima, on je doživeo pluralizaciju bez istinske demokratije, tranzicionu recesiju, socijalnu regresiju i civilizacijski pad. Ključni megatrendovi, koji idu iz globalnog svetskog okruženja, kao da zaobilaze Balkan. Stoga je on još uvek zona rizika, a ne izazov za nove investicije i razvoje.

Savremeno balkansko društvo i njegovi akteri, uz brojne protivrečnosti i negativne tendencije ispoljene u periodu 1989 – 2000. (o kojima je bilo reči), danas se polako otvaraju (bar deklarativno na nivou političkog ponašanja elita) za izazove megatrendova – kao što su to: tranzicija, modernizacija, reintegracija i evrointegracija, regionalizacija i globalizacija. Pri tom treba reći da se ovi megatrendovi, u ovom delu svetske poluperiferije, specifično manifestuju i sporo realizuju.

Na ovom prostoru megatrend tzv. trećeg talasa (Hantington) ili “četvrtog talasa“ (M. Pečujlić) realizuje se uz brojne protivrečnosti, u dvema formama kao neoliberalna zavisna modernizacija ili kao tradicionalna autoritarna modernizacija.

Izuzev Slovenije koja se u tranziciji oslanja na jedan mešoviti hibridan model liberalno-demokratski i socijal-demokratski koncept razvoja, ostale države i državnice nastale posle 1989. godine imaju modele tranzicije i razvoja koji su kontraproduktivni i udaljavaju ove zemlje od evropskog razvoja. Jednom reči, sve su zemlje deklarativno okrenute procesima političke demokratizacije, liberalizacije, tržišne privrede i modernizacije, ali ove procese različito realizuju u praksi.

Na izazove procesa globalizacije (u formi regionalizacije i evrointegracije) različit je bio odgovor balkanskih elita. U početku, devedesetih sa dozom otpora i negativnim opredeljenjem, dok su danas evoluirale u svojim stavovima i u svim zemljama prisutan je pozitivan stav (privrednih i političkih elita) prema procesima globalizacije, tj. evrointegracije Balkana. Ulazak u evrointegracijske procese i strukture danas se shvata kao neophodnost za uspešni tranzicioni razvoj i napredak balkanskih društava. Za sada je jedino Slovenija punopravni član, a ostale kandidati, izuzev SCG, BiH i Albanije koje vrše pripreme kroz rad na studijama izvodljivosti za kandidaturu i čiji se prijem, prema procenama analitičara, očekuje posle 2010 godine.

Shvatajući novi “duh vremena“ (E. Moren) balkanske elite okrenule su se evrointegracijskim procesima. To potvrđuje i rezultat našeg empirijskog istraživanja iz 2003. godine, na prostoru Srbije, Makedonije i Bugarske, kao i brojna druga istraživanja. Promene su nastale kako u ponašanju elite tako i postepeno u najširim slojevima populacije.

Postavlja se pitanje – u kojim strategijama modernizacije, razvoja i integracije novoformirane balkanske elite traže i nalaze odgovor na savremene izazove megatrendova.

Tabela 12

Strategije razvoja i tip tranzicije

<i>Tip tranzicije</i>	<i>Model strategije</i>	<i>Tip društva</i>
1. Inverzivna, regresivna, predmoderna	Retradicionalizacija (etnofeudalizam tribal society)	Tradicionalno, predgrađansko, protomoderno
2. Reverzibilna neoliberalna	Zavisna modernizacije (neoliberalizam)	Kapitalističko, periferno, zavisno
3. Reverzibilna neokonzervativna	Deformisana realsocijalistička, autoritarna, modernizacija (neoetatizam)	Poluperiferno politokratsko
4. Progresivna socijaldemokratska (tranzicija sa socijalnom odgovornošću)	Socijaldemokratska modernizacija (socijalno partnerstvo, socijalna država “welfare state“)	Moderno, razvijeno, pluralističko, socijaldemokratsko društvo

Izvor: Lj. Mitrović, *Savremeno društvo, strategije razvoja i akteri*, Institut za političke studije, Beograd, 1996, str. 167

Većina balkanskih elita orjentisana je na strategiju neoliberalnog društvenog razvoja i zavisne “klonirane“ modernizacije i rekolonizacije ovog

prostora. Efekti ove strategije u društvenoj praksi vode proizvodnji zavisnog društva. Po obeležjima nastajuće strukture i karakteru društvenih odnosa u ovim zemljama u toku je periferizacija privrede i društva, formiranje društava poluperifernog kapitalizma na Balkanu.

Ka kulturi mira, saradnje i evrointegracije na Balkanu

Balkanske zemlje zahvaćene su "četvrtim talasom" demokratizacije (1989) i demokratske tranzicije. Promena monopartijskih režima omogućila je prelazak od autoritarnih sistema ka demokratskom, pluralističkom globalnom društvu. Procesi modernizacije i razvoja odvijaju se uz brojne protivrečnosti: s jedne strane uz otpor snaga neokonzervativizma u liku kontramodernizacije i retradicionalizma, i sa druge uz agresivan nastup snaga neoliberalne ideologije ("šok terapije") strategije zavisne modernizacije.

Izmenjena priroda političkih sistema omogućila je dalje radikalne promene drugih podistema globalnog društva, tj. društvene strukture. Najvidljivije su promene u načinu proizvodnje gde se društveno-svojinski odnos zamenjuje privatno-svojinskim odnosom. Zatim, tu su promene u klasno-slojnoj kompoziciji, gde nastaje diferencijacija strukture – nov stratifikacijski sistem u kome – izranja sloj neoburžoazije kao najviši na piramidi socijalne moći, potom sloj nove srednje klase i najveći broj populacije, preko dve trećine, pripada osiromašenim slojevima radnika, seljaka, nezaposlenih i drugih marginalnih grupa. U ovakvom "rizičnom društvu" ekstremne eksploatacije, rastu tenzije, protivrečnosti i sukobi. Radi se o visoko rizičnim društvima. Ovoj vrsti klasno-socijalnih protivrečnosti u dobrom delu regiona (posebno Kosovo, Makedonija, BiH) pridružuju se i etnički i religijski konflikti. Istraživanja (naša i druga) pokazuju postojanje etničke distance. Problemi nastaju kada se ove distance povežu sa socijalnim nejednakostima, politički instrumentalizuju od strane političkih elita u zemlji ili ino-faktora u geostrateškoj igri interesa. Poznato je da je "balkanski etnički koktel" – uvek korišćen u cilju geostrategijskih igara velikih sila, kako kroz istoriju tako i u savremenosti.

Bez obzira na ove brojne protivrečnosti u procesu modernizacije i razvoja, balkanske elite i većina populacije pozitivno su okrenuti izazovima megatrendova u savremenosti. Istraživanja pokazuju da je većina za evrointegracijske procese, tj. uključivanje balkanskih zemalja u EU i njenu podelu rada, da se u tom kontekstu i doživljava vlastiti kulturni identitet, kao sastavni deo evropskog identiteta, tj. jedinstvenog kulturnog prostora.

Stvaranje megaintegracija u savremenom svetu jedan je od oblika ispoljavanja globalizacije. Preko njih se afirmišu nova svestska podela rada i stvaraju osnove jedinstvenog svetskog tržišta. U tom kontekstu i stvaranje Evropske unije i njeno širenje na Istok u funkciji je uključivanja novih privreda ovih zemalja u evropsku i svetsku podelu rada, radi proširivanja tržišta jeftine radne snage i sirovina. Iako privredne i političke elite istočno-evropskih zemalja, posebno Balkana, polažu veliku nadu da će priključenjem u EU rešiti brojne svoje probleme, treba reći da je širenje EU na Istok prevashodno ekonomski interes krupnog kapitala razvijenih zemalja EU. Motornu snagu za proširenje EU u pravcu Istoka predstavlja produktivnost velikih zapadnoevropskih kompanija koje traže prostor za ulaganje svog kapitala i ostvarivanje profita dok političke elite Istočne evrope imaju zadatak da pripreme svoje zemlje i "pripitome" svoje građane za status periferije u EU.⁹

⁹ Hanes Holbauer, *Proširenje Eu na Istok*, Filip Višnjić, Beograd, 2004, str. 227

Tabela 13

Dinamika ulaska zemalja Jugoistočne evrope u EU

	SSP	Članstvo u EU	Uvođenje evra
Bugarska		2007.	2009.
Rumunija		2007.	2012.
Hrvatska	2004.	2008-2009.	2010-2012.
Makedonija	2004.	2013.	2015.
Albanija	2007.	posle 2013.	posle 2015.
BiH	2007.	posle 2013.	posle 2015.
Srbija	2007.	posle 2013.	posle 2015.
Crna Gora	2007.	posle 2013.	od 2002.
Kosovo	2007.	posle 2013.	od 2002.

Primerba: SSP = sporazum o stabilizaciji i pridruživanju

Izvor: Evropski forum, Objavljeno kao dodatak nedeljnika Vreme, broj 725 od 25.11.2004, str. 4.

Bez obzira na neke nacionalne i kulturne osobenosti pojedinih zemalja, za ceo region se može reći da je za razliku od stanja 1990 – 2000, danas više okrenut evrointegracijskim procesima, da je u trganju za strategijom standardizacije i adaptacije primerenim EU i da se sa manje predrasuda otvara prema procesima globalizacije u Evropi i svetu.

Ove i druge karakteristike delovanja aktera na Balkanu omogućuju nam da zaključimo da na ovom prostoru narastaju snage mira i saradnje. Ako izuzmemo Kosovo, koje će još dugo biti faktor nestabilnosti (pre svega zbog njegove predmodernosti, zaostalosti, retradicionalizacije, etnocentrizma i velikoalbanske ideologije), ne samo na Balkanu već i u Evropi, može se reći da u drugim delovima ovog prostora rastu demokratski potencijali kulture mira i saradnje.

Najzad, da zaključimo: samo onim tempom kojim se balkanske elite budu odvajale od etnocentričnih mapa istorije (geoistorije) i okretale budućnosti, kroz nove razvojne projekte, izgradnji modernog društva, jačanju procesa regionalne i evropske integracije, biće izvesno afirmisanje na delu politike mira i saradnje, uspostavljanje Balkana kao zone stabilnosti bez protektoracije – kao istinski ujedinjeni prostor ravnopravnih građana, naroda i evropeiziranih društava. U suprotnom, Balkan će se pretvoriti u zonu zavisnih društava perifernog kapitalizma, opterećen sukobima; u “rak ranu” Evrope i modernog sveta. Izgleda da ova “veriga među svetovima” samo u kontekstu evrointegracijskih procesa može iznova naći svoj pravi ključ za mir, stabilnost i budući razvoj. U suprotnom, ostaće dugo zona konflikata i protektoracije velikih sila.

Tabela 14

Da li mislite da bi ulazak Balkana u Evropsku Uniju bio brzi ako:

	N	%
svaka zemlja pojedinačno bude primljena u EU	1025	57.4
balkanske zemlje ostvare prvo međusobnu integraciju i kao region budu primljene u EU	742	41.5
Bez odgovora	19	1.1
Ukupno	1786	100.0

Izvor: Rezultati empirijskog istraživanja – Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i odnos aktera prema integracionim procesima na Balkanu, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, 2003.

Iako je poželjna alternativa najpre regionalna saradnja, povezivanje i integracija balkanskih zemalja, a onda ulazak u Evropsku Uniju, aktuelna praksa (koju potvrđuju i rezultati iz našeg istraživanja) pokazuje tendenciju da svaka balkanska država samostalno teži da uđe u EU. Dakle, ujedinjavanje balkanskih naroda i država, u sadašnjoj fazi istorijskog razvoja, biće posredovano kroz sistem evropskih institucija i novu međunarodnu podelu rada u globalnom svetskom društvu. To je tendencija i savremenog društvenog razvoja na Balkanu.

Rezime zaključnih stavova:

- Savremeno svetsko društvo u znaku je “globalne tranzicije“ (I. Volerstin), koja se ne ostvaruje po jednom univerzalnom modelu (u stilu kretanja “regatama“, sa različitim tempom u pojedinim regijama, kod pojedinih zemalja – savremenog sveta), već ima pluralističko lice i protivrečan identitet: to je put društvenih promena različitog socijalnog smera i dometa.
- Ključni megatrendovi 2000., definisani od strane Dž. Nizbeta i saradnika su: a) naučno-tehnološka revolucija (treći talas – A. Tofler); b) politička demokratizacija (četvrti talas – S. Hantington), c) kretanje od komandne ka tržišnoj ekonomiji; d) od nacionalnih ekonomija ka svetskoj ekonomiji; e) od predstavničke demokratije ka participativnoj demokratiji; f) od centralizacije ka decentralizaciji; e) globalizacije i regionalizacije sveta;
- Svetski centar u znaku je megatrendova 2000, paradigme naučno-tehnološke revolucije i informatičkog razvoja, ka postindustrijskoj civilizaciji ili budućoj postkapitalističkoj alternativni, koja će se (prema predviđanjima I. Volerstina) ostvariti oko 2050. godine, kada će stari sistem preći u novu istorijsku formu svetsko-istorijskog sistema.
- Zemlje Srednje i Istočne Evrope i Balkana u znaku su tranzicije – trećeg ili četvrtog talasa demokratizacije (S. Hantington), koji označava smenu autoritarnih sistema i kretanje ka demokratskim, pluralističkim sistemima tzv. otvorenog društva.

- U većini postsocijalističkih zemalja, tranzicija se na Balkanu ostvaruje kao istorijska restauracija kapitalizma poluperiferije. Umesto demokratske tranzicije na delu je tranzicioni haos (I. Volerstin). Poluperiferizacija privrede i društva, praćena je, uz upotrebu i zloupotrebu političke sile (što po Z. Vidojeviću podseća na obrnuti boljševizam), koja atomizira društvo i fragmentiše proizvodne snage, uz bućnu retoriku o demokratizaciji i evrointegracijama. U ovom kontekstu, modernizacija je redukovana na kloniranu modernizaciju, na forsiranje neoliberalne strategije zavisne modernizacije koja ostavlja brojne negativne posledice na privredu, društvo i kulturu ovog regiona.
- Na Balkanu ovi megatrendovi ispoljavaju se specifično i postaje različit odnos društvenih aktera prema njima. Na planu ideološkog opredeljenja aktera to se manifestuje kroz: a) orijentaciju aktera ka modernizaciji, b) prema demokratizaciji, c) prema liberalizaciji, d) prema evrointegraciji, e) prema globalizaciji.
- Umesto procesa pozitivnog ostvarivanja megatrendova, nažalost, u društvenoj praksi Balkana, suoćeni smo sa degenerisanim i negativnim procesima koji se manifestuju: umesto modernizacije na delu je kontramodernizacija, umesto industrijalizacije i informatizacije ostvaren je proces deindustrijalizacije, umesto regionalne i evropske integracije na delu je proces fragmentacije, atomizacije političkog prostora i retribalizacije.
- Jednom rećju na Balkanu tranzicija je redukovana na liberalizaciju, kontramodernizaciju, retribalizaciju i socijalnu regresiju. Iza ideološkog paravana i političke retorike, iza novog govora novodemokrata, na delu je istorijska restauracija modela poluperifernog kapitalizma, “put u zavisno društvo“, društvo rizika, koje iza paravana “ljudskih prava i sloboda“ i globalne demokratije, sadrži sasvim drugu istinu o prirodi vlastitog antagonističkog identiteta.
- izazovi globalizacije i evropskih integracija predstavljaju mobilizatorsku silu za aktere novih proizvodnih snaga na Balkanu. Pitanje njegovog uključivanja u evrointegracijske procese – ključno je pitanje njegovog izlaska iz krize na put modernog razvitka i napredka. No, ovde treba razlućiti ideološke i političke iluzije, pa i nivo normativnog, institucionalnog uključivanja Balkana u strukture EU, od faktičkih promena njegovog položaja i uloge u Evropskoj međunarodnoj podeli rada. To će biti dug, mukotrpan put praćen brojnim protivrećnostima sa neizvesnim posledicama po budućnost balkanskih naroda.

UDK 330.342 (4-664):321.64
330.342 (4-664):321.011

Zoran Vidojević
Institut društvenih nauka
Beograd

TRANZICIJA KAO OBRNUTI BOLJŠEVIZAM*

Rezime

Tranzicija postrealsocijalističkih društava po metodu realizacije zbiva se prvenstveno kao obrnuti boljševizam, nasiljem "odozgo", nasuprot interesima i volji izrazite većine u tim društvima. Rezultati njihovih promena jesu različiti, ali takav metod promena im je zajednički. Usled toga ni institucije novog poretka nemaju puni legitimitet, a socijalno nezadovoljstvo izvršenim promenama veoma je široko rasprostranjeno. Nasilje "odozgo" usmereno je na uslove masovne egzistencije, što dovodi do oštih društvenih podela na ekstra-bogate i siromašne. Ali postoji i spoljašnje nasilje najmoćnijih zemalja Zapada usmereno na destrukciju i faktičko uništenje suvereniteta država tranzicije. Oba ta oblika "obratnog boljševizma" objektivno se sjedinjuju.

Ključne reči: tranzicija, boljševizam, nasilje, suverenitet

TRANSITION AS REVERSE BOLSHEVISM

Summary

The transition of the post-real socialist societies regarding the method of its realization primarily takes place as reverse Bolshevism, namely, as violence "from the top", contrary to the interests and will of the outstanding majorities in the given societies. The results of the given changes are different, but the method of inducing changes is common to all of them. That is why the institutions of the new order do not have full-fledged legitimacy while social dissatisfaction with the undertaken changes is very widely spread. Violence "from the top" is directed at the conditions of mass existence which brings about severe social divisions into extra-rich and poor. Yet, there is also an outer violence exerted by the most powerful countries in the West which is aiming at destruction and physical annihilation of the sovereignty of the transition states. Both these forms of the "reverse Bolshevism" objectively merge.

Key Words: Transition, Bolshevism, Violence, Sovereignty

Tranzicija i sila

Za modernizaciju (koja je uvek sadržala i jednu dozu sile kojom su se razarale, često i brutalno, okoštale društvene strukture) moglo bi se reći da je,

* Ovaj rad nastao je u okviru istraživačkog projekta "Tranzicija društva i privrede Srbije u procesu globalizacije i regionalizacije – pravci promena i aplikativni modeli" (ev. br. 1800). Projekat realizuje Institut društvenih nauka u Beogradu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

pored ostalog, i jedna vrsta proširenja “američkog sna”.¹ To se isto, s još jačim razlozima, može kazati za suženu, vesterno-centrički shvaćenu globalizaciju i tranziciju kao njenu istočnoevropsku varijantu. U mnogim postrealsocijalističkim zemljama taj se san za ogromnu većinu stanovništva pretvorio u moru svakodnevne borbe za puko preživljavanje. Sa svojim globalnim pretenzijama, on se sada više nego ikada ranije oslanja na kombinaciju nametane veštačke stvarnosti i sile, koja se pretvara u novi oblik institucionalizovanog nasilja nad većinom stanovništva, s tim što je to nasilje sada prevashodno ekonomsko-socijalno. Sila i fatamorgana imaju svoje samostalne, ali i međusobno tesno povezane funkcije u procesu globalizacije i tranzicije. Sila stvara poredak koji odgovara interesima Zapada, prvenstveno Amerike, a fatamorgana obećava blagostanje, punu slobodu i demokratiju.² Materijalna sila, ideologija i propaganda posredstvom globalnih mreža mas-medija, čine čvrsto funkcionalno i strukturalno jedinstvo.³

Već je ranije naglašeno da je tranzicija po *metodu* realizacije, prevashodno skriveni i obrnuti boljševizam.

U autentičnom boljševizmu prilikom “pravljenja” istorije polazi se od apsolutizovane političke volje i oslonca na gotovo neograničeno nasilje. U tranzicionom kvazi-liberalizmu upravljачke elite prvenstveno polaze od interesa za vlastitim bogaćenjem, institucionalnog nasilja “presvućenog” u svečanu odoru demokratije, oslonca na silu kapitala, kao i na silu pobednika u “hladnom ratu”, pri čemu se te sile iz stanja potencijalnosti pretvaraju u “legalni” aktualitet – zapravo, organizovano nasilje – čim se ugroze interesi domaćeg i korpoativno-međunarodnog kapitala. Zajedničko “klasičnom” boljševizmu i sadašnjem kvazi-liberalizmu jeste, dakle, nasilje, samo u različitim oblicima, imanentno ostvarivanju društveno-sistemskih promena, s tim što je ono u prvom slučaju neuporedivo teže kada je reč o poništenju političke slobode. Razume se, ni u jednom, niti u drugom slučaju sistem se ne svodi na nasilje.

Ako se istorijski misli, mora se misliti prolazeći kroz sudbinu bivšeg sistema, zadugo oslonjenog na brutalno nasilje “odozgo”. “Novo” nasilje “odozgo” nije usmereno na masovna hapšenja, progone i sistematske likvidacije političkih protivnika, već na *uslove masovne egzistencije*.

Neće li postojeći sistem u glavni post-realsocijalističkih zemalja, dugoročnije gledano, doživeti sudbinu sličnu pređašnjem, ako se iz njegove srži reprodukuju masovna beda i izrazito većinsko nezadovoljstvo građana?

Ono što se naziva “tranzicijom” nije moguće shvatiti bez analize *svetskih odnosa moći*, čiji je bitan element sila u svojim raznovrsnim oblicima. Promene

¹ I. Wallerstein, *Societal Development or Development of World-System?*, Introduction, *One World Society*, in: *Globalization, Knowledge and Society*, Sage Publications, London, Newlury Park, New Delhi, 1990, p. 155.

² Otvoreno zalaganje za upotrebu sile u procesu globalizacije vidi se i iz sledećih reči T. L. Friedman-a: “Da bi globalizam bio efikasan, Amerika ne sme da se boji da deluje kao svemoćna velesila, što ona i jeste. Mc-Donaldi ne mogu da cvjetaju bez Mc-Donell Douglasa, dizajnera F-15”. (Prema: V. Drašković, *Kontrasti globalizacije*, Ekonomika, Beograd i Fakultet za pomorstvo, Kotor, 2002, str. 14.)

³ “...Svet koji SAD teže da ‘stvore prema svom liku’ kroz međunarodne institucije, svet je koji se zasniva na vlasti sile” (N. Čovski, *Profit iznad ljudi, Neoliberalizam i globalni svetski poredak*, str. 89).

koje se zbivaju u bivšim socijalističkim društvima, svakako, prvenstveno su posledica neuspeha predašnjeg ekonomskog i političkog modela društva, tačnije, istorijskog kraha tog modela. Ali su one i posledica sile pobjednika. Pravi pobjednik, bar u ovoj epohi istorijskog razvoja, jeste kapital. Državna, prevashodno vojna sila Zapada oslonjena je na silu kapitala, pre svega na finansijsku i tehnološku komponentu te sile. Ta se sila pokazala superiornijom u odnosu na silu protivnika, čiji se sistem zasnivao na antitržišno usmerenom državnom vlasništvu i s njim stopljenim monopolom vlasti. Trijumfalizam sile pobjednika ispoljava se u pobjeđenim zemljama na sve moguće načine, a tendencijski, sve više kao *kolonizatorska sila*.

Demokratska uređenja zapadnih zemalja, s političkim slobodama za njihove građane i vladavinom prava (od svega toga ne sme se praviti mit), jesu imala uticaja na rušenje sistema realsocijalizma. Ali je taj uticaj bio daleko od odlučujućeg značaja. Takav značaj imali su, u svojoj međusobnoj izukrštanosti i zavisnosti, snaga (sila) svetskog kapitala, interes većeg dela domaćih političkih i privrednih elita da što pre postanu krupni privatni vlasnici, makar i putem obrnutog boljševizma, svojom diktaturom umesto "diktature proletarijata", masovno nezadovoljstvo postojećim stanjem (u pojedinim državama izraženo i preko građanskih i radničkih pokreta otpora), te stoga i nezainteresovanost da se taj sistem brani, strah političke oligarhije (u većini slučajeva) od upotrebe sile za odbranu poretka, ili svesno nepristajanje na takvo rešenje, kao i (u prvim godinama tranzicije) raširena očekivanja da će ubrzo doći do vidnog porasta materijalnog standarda i da će "običan čovek" postati efektivni deoničar, i uopšte, mali privatni vlasnik. Kada od toga nije bilo ništa, nastupilo je masovno razočaranje, samo s drukčijim predznakom u odnosu na ono u prethodnom sistemu.

Pljačkaška privatizacija (istina, i svaka ranija, i na samom Zapadu, bila je takva, čak mnogo surovija), sprovodi se svojevrsnom silom, legalnom, u smislu da je bila zasnovana na zakonima koje je donela vladajuća elita, shodno svojim interesima, ali i nelegalnom, ako je to bio brži put za gomilanje bogatstva. Umesto ranijeg sistemskog i sistematskog političkog nasilja i straha, sada postoji nasilje "divljeg" kapitalizma, *nasilje bede*, koje dovodi do novih masovnih ljudskih patnji usled toga što nedostaju sredstva za osnovnu egzistenciju velikih skupina stanovništva glavnine društava u tranziciji.

U mnogim postrealsocijalističkim društvima nasilje dobija opake, patološke forme, posebno nasilje mafije koje postaje svakodnevnica. Ubistva konkurenata u borbi za prevlast na ilegalnom i legalnom tržištu, političara koji su povezani sa suparničkim grupama unutar same mafije, ali i onih koji joj se suprotstavljaju, ucenjivanje vlasti, uspostavljanje "divljih" snaga reda, privatnih vojski telohranitelja, čak i eskadrona smrti – svi ti oblici socijalne patologije i svojevrsne "kulture nasilja" – proizlaze iz same srži tranzicionog "crnog" kapitalizma. Mafiozno nasilje nije izvansistemska nego je, zapravo, bitno *unutarsistemska* kategorija. Ono sačinjava nerazdvojno jedinstvo s politikom, ekonomijom, korupcijom, "reketom" i sličnim pojavama. Govoriti o "vladavini prava", "građanskom društvu", "liberalnoj demokratiji", "kritičkoj javnosti", itd., u takvim uslovima nije samo obmana nego i čist cinizam. "Obični građani", a često i država, potpuno su nemoćni pred organizovanim nasiljem mafije, koja prodire gotovo na sve nivoe i u sve oblasti društva. *Mafijizacija države i podržavljenje*

mafije slivaju se u jedinstven proces. Što je više prisutna "crna" i "siva" ekonomija, što je raširenija korupcija, posebno u državnom aparatu – to je mafiozno nasilje, počev od pretnji, ucena, prebijanja, pa sve do fizičkih likvidacija – obimnije, češće i drastičnije. Utoliko više ukoliko se i samo globalizuje. Mafiozna država nije specifikum velikog dela društava u tranziciji. Ali jeste njihova prepoznatljiva "boja". A takva država nije kratkog veka. Uostalom, ona odgovara planetarnim, nadnacionalnim i multinacionalnim korporacijama, bar u prvoj fazi njihovog osvajanja postrealsocijalističkog prostora, jer se tako bez ikakve kontrole dolazi do bagatelne kupovine onoga što je najvrednije u privredama zemalja u tranziciji.

O nasilju domaćih i stranih tajnih službi i njihovoj povezanosti s mafijom, javnost malo zna. Ali se može pretpostaviti da je ono logičan i značajan sastojak postojećeg stanja stvari, posebno kada je reč o pripremi i izvršenju ubistava "nepodobnih" političara i drugih javnih ličnosti.

Neispunjena, zapravo, neispunjiva obećanja staro-nove vlasti, imanentna su socijalnoj fatamorgani zapadnog blagostanja do kojeg će se, kako se propoveda, "ipak" dospeti, ali se valja "strpeti", fatamorgani, čiji je zadatak da ukrasi silu, tačnije, nasilje pretežno mafioznog, i uopšte nelegalnog i nelegitimnog kapitala. Egzistencijalni položaj društvene većine, zloupotreba vlasti, posebno korupcija mnogih njenih funkcionera, isprepletenost države i mafije u dominantnom delu zemalja u tranziciji – stvaraju pogodno socijalno-psihološko tle za *pojavu kontrastile* koja bi mogla dovesti i do nekih vidova *tranzicionog kaudiljizma i peronizma, i uopšte, plebiscitarne diktature* s masovnom podrškom ako bi bila u stanju da obezbedi elementarnu socijalnu sigurnost većini i spreči kriminalizaciju države i društva. Porazno je to što se u tim zemljama obistinjuju i najrigidniji aspekti Marksove teorije vlasti, gde se vlast vidi kao puko oruđe odbrane interesa vladajuće klase. Kako bi se drukčije mogao objasniti podatak da je u Rusiji doskora 7 najvećih bankara imalo u svojim rukama gotovo polovinu ekonomije te ogromne zemlje, a procenjivalo se da će njihov udeo u strukturi vlasništva biti još veći.⁴ "Veliki biznis", strani i domaći, tesno je povezan s vrhom privatizovane državne vlasti. To nije bilo karakteristično samo za jeljcinovsku Rusiju. Ne može biti nikakve sumnje oko toga čije će interese takva vlast najpre štititi i kako će to činiti.

"Familije" su vladale i u ne baš malom broju drugih postrealsocijalističkih država (uključujući i Srbiju). Odnos između privatizovane vlasti, mafioznog biznisa i centara tajne moći jeste odnos savezništava i borbi za primat. U toj borbi često se upotrebljava najsirovije nasilje, ona se vodi do istrebljenja. Jer su u pitanju ogromne sume novca i golema količina prigrabljene nelegitimne vlasti i moći.

Postoji veoma uska povezanost između strukture vlasništva i takvog karaktera vlasti, na jednoj, i preovlađujućeg tipa globalizacije, na drugoj strani.

U zemljama postrealsocijalističke tranzicije uvek mora postojati, ako ne celokupna politička elita, onda svakako njen pretežni deo, kao sprovednik interesa međunarodnog, u suštini zapadnog kapitala. To moraju biti ljudi od poverenja kada je reč o stavu najmoćnijih zemalja Zapada. Nije uopšte neophodno da oni imaju većinsko poverenje građana svoje zemlje i da se rukovode demokratskim etosom koji pretpostavlja nenasilno rešavanje društvenih sukoba. Oni, objektivno i subjektivno, mnogo više vode računa o interesima svojih spoljnih gospodara, svojih

⁴ Prema: A. Solženjicin, *Rossija v obvale*, Russkij put, Moskva, 1998, str. 57.

patrona, nego o interesima vlastite zemlje.⁵ Ako im se naredi da upotrebe i nasilje protiv svog naroda, odnosno njegovih delova koji se pobune protiv izrabljivanja i novog monopola vlasti, sada u posedu najmoćnijih korporacija i domaće kleptokratije – oni će to učiniti, pod uslovom da nije previše rizično za njih same. To je poznati model vladavine latinoameričkih oligarhija.

Drugi oblik zavisnosti od zapadnih zemalja, koji iz sebe rađa ekonomsko i šire egzistencijalno nasilje, uspostavlja se posredstvom prevelikog zaduživanja kod međunarodnih finansijskih institucija ili banaka tih zemalja, zaduživanja koje neminovno dovodi do sloma domaće privrede. Pritom deluje pravilo: jednom dužnik – stalno dužnik. Na otplatu odlazi sve veći deo nacionalnog dohotka sve dotle dok se dugovi više ne mogu vraćati. Uporedo s tim zbiva se sve veće osiromašenje dominantnog dela stanovništva i povećava skupina socijalno "suvišnih". Nasilje bedom i izglednijavanjem postaje strukturalna odlika tih društava. Jedini su korisnici takvog stanja u domaćim okvirima pripadnici kleptokratskih i vazalnih elita. Međunarodni monetarni fond i Svetska banka postaju pravi gospodari domaće privrede i države. To je siguran put ka ulasku u kolonijalni položaj, i to onaj koji je zasnovan na sistemskom, sve otvorenijem nasilju svetskog i domaćeg kapitala, kao i upravljačkih elita vazalnih država. Taj položaj je za najveći deo domaćeg stanovništva krajnje težak i trajan.⁶

Radi ostvarenja tranzicije prema svojim merilima i interesima, najznačajnije institucije međunarodnog kapitala i vlade najmoćnijih zapadnih država činiće sve da u bivšim socijalističkim zemljama dođu na vlast, i trajno ostanu na njenim strateškim tačkama, one partije i oni politički lideri koji garantuju nesmetanu ekspanziju i zaštitu tih interesa. Nema nikakve sumnje ni oko toga da će one podržati i izrazito grubo nasilje domaće vlasti, usmereno k toj zaštiti, i da će ga interpretirati kao demokratski čin. Njihovu podršku imaju, i imaju, samo one vlade koje su prozapadno opredeljene, makar po svojim suštinskim svojstvima bile etnocentrične, autoritarne i nasilne. Vlade koje nisu tako usmerene, mada su i one često autoritarne, oslonjene na silu, etnocentrističku indoktrinaciju i socijalnu demagogiju, potkopavaju se svim sredstvima, uključujući i podsticanje nacionalnih i verskih sukoba, *ne zato što su autoritarne nego zato što nisu prozapadne*. Isto bi bilo da su demokratske, ali nepokorne najmoćnijim državama Zapada i vodećim svetskim korporacijama.

Zato se može reći da su tranzicija i sila, kojom se nameće novi sistem vlasništva i moći, neodvojive. Nema dobrovoljne tranzicije, niti se ona ostvaruje u interesu većine bilo kojeg bivšeg socijalističkog društva.

⁵ "Najdelotvornije sredstvo za otvaranje tržišta bez sumnje je uspostavljanje prozapadne elite koja se zalaže da ga promoviše bez obzira na štetne posledice koje ono ima na većinu njenih sunarodnika" (E. Goldsmit, Razvoj kao kolonijalizam, zbornik: "Globalizacija, argumenti protiv, Clio, Beograd, 2003, str. 261).

⁶ "Zemlje koje uzimaju velike zajmove neizbežno moraju zapasti u dugove koje je nemoguće vraćati. Kada jednom postanu dužnici, one postaju zavisne od novih zajmova, i tako postaju sluge država zajmodavaca. Tada države koje su davale zajam mogu preko MMF-a da institucionalizuju svoju kontrolu nad zaduženom državom putem programa strukturnog prilagođavanja, kojima preuzimaju njenu privredu da bi osigurale redovno isplaćivanje kamata. Na ovaj način država koja je uzela zajam postaje de facto kolonija" (E. Goldsmit, Razvoj kao kolonijalizam, str. 267).

Destrukcija suvereniteta

Jedna od opasnosti koje proizlaze iz globalizacije, u smislu “amerikanizacije“, i uopšte iz imitativne “vesternizacije“ a ubuduće, možda i “isternizacije“, jeste *gubitak identiteta*, individualnog, nacionalnog i državnog.⁷ Ta je opasnost opšte prirode, ali mnogo više pogađa male narode i države nego one veće i najveće. Jer su prvi najviše izloženi pritisku vazalizacije kao gubitka vlastitosti. Oblike i sredstva političkog i svakog drugog potčinjavanja određuju najmoćnije države, ekonomije, vojske i ideološke mašinerije. Gubljenje identiteta predstavlja *puko pretrajavanje*, život bez sadržine i budućnosti – individua, grupa, naroda i država.

Glavni problem je u tome kako sačuvati identitet, ne biti “kloniran“ od najmoćnijih, bilo koje vrste da su, i ujedno ne ostati po strani od neophodnog svetskog povezivanja. Nije teško pretpostaviti da će vek koji nastupa biti vek u kojem će se ta svetska protivrečnost najoštrije ispoljiti, da će on biti prožet epohama borbi za očuvanje identiteta u mnogobrojnim njegovim dimenzijama, i neprekidnog ugrožavanja vlastitosti i samodeterminacije naroda i država. Na tome će se “lomiti“ sadržaj i smisao globalizacije, ali i sudbina tranzicije u onim društvima koja imaju jaku tradiciju nacionalne samosvojnosti, čije se kulture uveliko razlikuju od zapadnih, i gde postoji snažna politička volja za državnom samostalnošću. To je mnogo verovatnije od pretpostavke da će to biti vek “sukoba civilizacija“.

Identitet jedne države neodvojiv je od njenog *suvereniteta*. Globalizacija nameće ogromne razlike u očuvanju suvereniteta između moćnih zapadnih država i onih koje to nisu. Ona uspostavlja “klub“ ekstrasuverenih država i onih koje u različitom stepenu gube svoj suverenitet i postaju potčinjene toj prvoj grupi država. Ako stvar dovedemo do krajnjih posledica - suverenitet u pravom smislu imaju one države od kojih zavise sve druge države. Jedina sadašnja supersila Sjedinjene Američke Države, je i supersuverena zemlja, koja se u svojoj spoljnoj politici često ponaša kao da je od Istorije ovlašćen gospodar sveta.⁸ Ma koliko to bilo neodrživo u logičkom smislu, s obzirom na sadržaj pojma suvereniteta, u stvarnim odnosima među državama postoji *gradacija suvereniteta* – jedne, manjina, suverenije su od drugih. Ove druge imaju *porozan suverenitet*, doživljavaju njegovo “omekšavanje“⁹ i zapadaju često u gotovo totalnu zavisnost od prve grupe država, posebno od najmoćnije među njima. Moć u njenom sveukupnom značenju i s njom povezana sila određuju i “meru“ suverenosti.

Zemljama u tranziciji namenjeno je da budu u grupaciji država niskog nivoa suvereniteta, parcijalnog ili lažnog. Po svojim vojnim, ekonomskim i političkim učincima, tranzicija je, pored ostalog, proces *desuverenizacije* postrealsocijalističkih država. Destrukcija suvereniteta, privrede i identiteta jednog naroda, socijalna beda i manjak legitimizacije političkog poretka, čine celinu.

⁷ Vidi šire: Z. Golubović, *Ja i Drugi*, antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta, Republika, Beograd, 1999, str. 8.

⁸ “...Kada je o spoljnopolitičkom nastupu Sjedinjenih Država reč, tu je ponajmanje na delu nekakva postsuverena strategija koja bi podrazumevala politiku sporazumevanja bez indirektnih i direktnih pretnih silom” (S. Samardžić, *Evropska unija kao model nadnacionalne zajednice*, IES, Beograd, str. 50).

⁹ D. Pantić, *Globalizam demokratskih imperija i svetski sistem*, Vreme globalizacije, Dom kulture, Studentski grad, Beograd, 2003, str. 181.

Pitanje suvereniteta postrealsocijalističkih zemalja neodvojivo je od karaktera novonastalog sistema i njegovih ekonomsko-proizvodnih pretpostavki. Ako se hoće suverenitet (mada on nikada ne može biti apsolutan), onda njegovo ostvarivanje nije moguće u uslovima perifernog i "divljeg" kapitalizma, ekonomskog i opšteg civilizacijskog nazadovanja, sve veće potčinjenosti zapadnom kapitalu i njegovim institucijama. Suverenitet i rastuća privredna, politička i tehnološka zavisnost od Zapada, ili bilo kojeg drugog geopolitičkog i civilizacijskog "kruga" zemalja, ili, pak, neke pojedinačne strane države, ne idu zajedno.

No, ovo se pitanje mora dovesti do završnih, logičnih posledica: ako se želi kapitalizam, ili ako se mora proći kroz neki njegov oblik, onda se mora priznati dominantna uloga Zapada u globalnim odnosima u svetu, ali i u domaćim okvirima. Tada je neizbežno da globalizacija u svojim bitnim dimenzijama bude, više ili manje, i desuverenizacija.

Obrnuti boljševizam u strategiji globalizacije ogrlrdra se i u odnosu Sjedinjenih Država spram suvereniteta bezmalo svih drugih država u svetu. Nimalo slučajno obnova brežnjevljevske doktrine ograničenog suvereniteta "bratskih zemalja", u ime "internacionalizma" i "odbrane socijalizma", što znači i nesmetane vojne intervencije u državama "socijalističke zajednice" – sada dobija pseudo-liberalni predznak "odbrane demokratije" i ljudskih prava u svetu, s istom samoproklamovanom dozvolom vojne intervencije radi "uspostavljanja slobode" u planetarnim razmerama, što je najčešće maska za politiku svetskog hegemonizma.

Paralele se neminovno nameću. A doktrina ograničenog suvereniteta imanentna je svakoj imperijalnoj politici, bilo da se ispoljava u obliku "vesternizacije", bilo neke moguće "isternizacije", ili kakvom drukčijem vidu, i nezavisno od unutrašnjeg sistema država-imperija.

Međutim, proces desuverenizacije ne odnosi se samo na ogromnu većinu nezapadnih zemalja. U znatno blažim oblicima on obuhvata i položaj zemalja zapadne, centralne i severne Evrope u odnosu na Sjedinjene Države. Nije neosnovana ocena da su te zemlje u odnosu na Ameriku u statusu svojevrsne političke kolonije. Ali su one, u odnosu prema zemljama tranzicije, kao ekonomski i tehnološki moćnije, pogotovo ako je reč o Evropskoj uniji, takođe u položaju svojevrsnog gospodara.

I proces evropske integracije sadrži tendenciju podele na zemlje gospodare i zemlje vazale. Tako je bilo i u prethodnim epohama, a najverovatnije će slični odnosi između velikih i malih evropskih država ostati i u neposrednoj budućnosti. Formira se uzak krug od nekoliko najmoćnijih država, na čelu s Nemačkom, dok ostale na ovaj ili onaj način bivaju njima potčinjene usled svoje male ekonomske, tehnološke i političke snage.¹⁰ Evropa je oдавно imala svoje unutrašnje kolonije, svoj "centar" i svoju "periferiju". Objektivno, bivše socijalističke zemlje nalaze se ili između tih polova (manjina), ili na samom drugom polu (većina). Stepenn njihovog suvereniteta zavisi od toga kome su od tih polova bliže, osim u slučaju Rusije, koja ima moćna sredstva nuklearne odbrane, ali ne i svoj puni suverenitet. Jer je ekonomski, a time i politički, zavisna od Zapada. Zato je ona u nekim aspektima svog položaja kao države – u "centru", a u drugim, preovlađujućim – na "periferiji" Evrope.

¹⁰ "Evropski unionizam ostao je suprotan suverenosti i državi" (T. Mastnak, Evropa med evolucijo i evtanazijo, Apes, Ljubljana, 1998, str. 129).

Nije sporno da postoje univerzalna ljudska prava koja bi trebalo da budu obezbeđena u svakoj državi i da međunarodna zajednica, ali uređena na demokratskim osnovama, a ne po diktatu jedne države, ili grupe država, ne treba da ostane ravnodušna pred pokoljima u ma kojoj zemlji sveta. Ta su prava garantovana Poveljom Ujedinjenih nacija. Ali je to nešto sasvim drugo u odnosu na *politiku potčinjavanja* država u ime ljudskih prava. Same Sjedinjene Američke Države nisu uzorna zemlja u pogledu obezbeđivanja tih prava. Primera radi, rasizam, iako sada manji nego pre nekoliko decenija, a posebno pre jednog veka, i danas ima snažne korene i mnoštvo svojih teških posledica. U zemlji obilja postoji skupina od više desetina miliona stvarno siromašnih i marginalizovanih, kao i socijalnih očajnika. A nakon terorističkog napada na Njujork i Vašington, neka važna, zakonom zagarantovana ljudska prava, bitno su ograničena, čak i poništena za određene kategorije stanovništva.

Ekonomska, politička i kulturna dimenzija suvereniteta zemalja u tranziciji (ali, praktično i svih zemalja izvan onih koje pripadaju "Grupi 7") nezadrživo slabe. Što nerazvijenija zemlja – to niža "stopa" suvereniteta. Balkanske postrealsocijalističke države, sem Slovenije, koja pripada i srednjoj Evropi, sigurno spadaju među one koje imaju najmanji stvarni suverenitet, odnosno, najizraženiji vazalni položaj. To je uslovljeno kako učincima ekonomske, tehnološke, političke i vojne globalizacije, tako i nizom konkretno-istorijskih okolnosti i činilaca nedovršene modernizacije, a sada i *razvoja nerazvijenosti*. No, taj proces realnog opadanja ekonomskog, a time i ostalih vidova suvereniteta, ne pogađa na isti način region centralno-evropskih postrealsocijalističkih zemalja kao one koje pripadaju jugoistočnom regionu. U prvoj grupi zemalja (Slovenija, Mađarska, Češka, Poljska) on je ublažen izvesnim otvaranjem novih radnih mesta i povećanjem zarada u preduzećima koja rade u okviru multinacionalnih kompanija. Tu se prepliću ekonomsko pokoravanje od tih kompanija, i određen ekonomski oporavak. U svakom slučaju, desuverenizacija nema takve učinke kakve ima u drugoj grupi zemalja. U jednoj od analiza OECD iz 1998. godine navodi se podatak da multinacionalna preduzeća drže 70% mađarske proizvodnje i procenjuje se da je isti udeo tih preduzeća u privredi Češke i Poljske. Strane kompanije u Mađarskoj su otvorile 350.000 novih radnih mesta, a zarade u njima su za 50 odsto veće od prosečnih primanja.¹¹ Ali, ovim brojkama treba dodati i one koje svedoče o tome da je mnogo veći broj radnih mesta koja su ugašena u toj zemlji, svakako i zbog multinacionalnih kompanija, koje su usmerene na sticanje monopola na tržištima novoosvojenih zemalja.

Pretežni deo stranih investicija u postrealsocijalističkim zemljama otišao je u one koje pripadaju srednjoj i istočnoj Evropi (od ovih drugih posebno u Rusiju), kao i u baltičke zemlje. U njima je u protekloj deceniji investirano preko 70 milijardi dolara (što je, s obzirom na potrebe, i u odnosu na neke druge zemlje i regione, ipak, skromna suma). Najveći primalac je Poljska, s preko 20 milijardi dolara direktnih stranih investicija, zatim slede Mađarska sa 17 i Češka sa 15 milijardi. U zemlje Zajednice nezavisnih država uloženo je više nego duplo manje – 30 milijardi dolara. Najveći deo usmeren je na Rusiju, Kazahstan i Azerbejdžan.¹²

¹¹ Prema: "Strane kompanije drže 70 odsto mađarske proizvodnje" (članak bez navođenja autora), *Politika*, 8. april 2002, str. 4.

¹² Prema. D. Vuković, *Tranzicija i siromaštvo*, Sindikalni poverenik, 20. mart 2002, str. 30.

U SR Jugoslaviji tokom 2001. godine bilo je samo 40 miliona dolara stranih privatnih ulaganja, u Mađarskoj dve milijarde, u Češkoj pet do šest, u Hrvatskoj 400 miliona.¹³ Naravno, veličina sredstava stranih ulaganja u domaću privredu nije sama po sebi pokazatelj opšteg privrednog napretka zemlje u koju se ta sredstva plasiraju, a pogotovo ne jačanja njenog ekonomskog suvereniteta. Bitno je gde se plasiraju i da li toj zemlji kao celini donose razvoj i bolji život većini njenog stanovništva. Ali potreba za tim sredstvima ne može biti sporna. Efekti globalizacijskih tokova, kada je reč o interesima konkretne zemlje u čiju privredu strane kompanije investiraju, moraju se procenjivati imajući u vidu oba ta kriterijuma.

Suverenitet u jednoj nerazvijenoj, a pogotovo gladnoj zemlji, i da je moguć, malo bi šta značio. Nacionalni ponos i vrednost nezavisnosti mogu da imaju visok rang za stanovništvo takve zemlje, usled kakve spoljne ugroženosti, ali ne previše dugo. Drugim rečima, *razvoj i suverenitet bitno su međusobno uslovljeni*, mada uspešan razvoj ne znači sam po sebi da je jedna (posebno mala) zemlja suverena, niti suverenitet podrazumeva da je konkretna zemlja razvijena. Razvoj je nužan, ali ne i dovoljan uslov suvereniteta, suverenitet je nužan, ali ne i dovoljan uslov dugoročnog razvoja. Desi li se da jedan narod ne oseća potrebu za suverenošću svoje države, i da političke elite prodaju svoju zemlju zarad lične koristi ili poltronstva prema jačima, onda suverenitet ili nema vrednost, ili je neostvariv.

Ako se jedna zemlja radi svojih i širih interesa uključuje u globalizacijske i modernizacijske tokove i ima višestruke koristi od tog uključivanja ona ne gubi svoj suverenitet, već ga prenosi na određena nadržavna internacionalna tela, a u slučaju Evropske unije – na “postsuverenu” federaciju.¹⁴ Država gubi svoj suverenitet ili aktom vojnog, ekonomskog i političkog pokoravanja i okupacije od neke druge države, ili grupe država, ili, pak, nekom vrstom predaje, ili prodaje, svoje nezavisnosti. Na Balkanu je agresijom na Jugoslaviju primenjen prvi modalitet gaženja suvereniteta, a ulizištvom vladajućih elita prema Zapadu i njihovom potkupljivošću u mnogim postrealsocijalističkim državama – ostvaruje se drugi vid gubljenja suvereniteta, odnosno, kolonizacija zemlje.

Dobrovoljno odricanje jedne države od određenih svojih prava radi opšte koristi jeste *akt njenog suvereniteta*, što je suštinski različito od *poništenja* suvereniteta putem sile. Ono prvo je neizbežna posledica ekonomskog, tehnološkog, ekološkog, itd. ujedinjavanja sveta, i nosi sobom progresivne civilizacijske učinke. Ovo drugo je uspostavljanje novog kolonijalizma i dominacije, koji se pravdaju potrebom širenja demokratije i zaštite ljudskih prava. Odricanje od državnog suvereniteta koje faktički upražnjavaju vlade pojedinih postrealsocijalističkih zemalja ne može imati legitimitet. Jer suveren nije vlada nego narod shvaćen u smislu političke zajednice građana.

Obnavljanje teorije ograničenog suvereniteta unutar globalizacije kao ideološkog projekta, političke i ekonomske prakse imperijalnog neoliberalizma, povezano je s oživljavanjem duha borbe za “životni prostor” (koji je u svom najagresivnijem vidu karakterističan za nacizam) i težnjom za poništenjem

¹³ Iz intervjua M. Prokopijevića, datog R. Nikolić, pod naslovom “Sistemske reforme nisu ni počele”, Politika, 9. jun 2002, str. 13.

¹⁴ S. Samardžić, Evropska unija kao model nadnacionalne zajednice, str. 50.

subjektiviteta naroda i država koji se suprotstavljaju ostvarenju tog projekta.¹⁵ Odatle proizlazi "opravdanje" vojnih intervencija radi osvajanja ili stavljanja pod kontrolu teritorija koje raspolažu strateškim sirovinama i naftom. Tu je koren i otvorenih izjava da je Rusija "prevelika" zemlja, da je treba podeliti na više država i otkupiti ili zaposednuti delove njene teritorije. Ista logika će se primenjivati i na druge zemlje, velike u teritorijalnom smislu, a bogate rudnim blagom, naftom, u budućnosti i vodom. Takva nastojanja će uspevati u zemljama koje nisu kao države dovoljno snažne, pogotovo u vojnom pogledu. Globalizacija nasilja, "teorija" ograničenog suvereniteta i težnja za ovladavanjem i onim područjima sveta od čije eksploatacije zavisi tehnološki i opšti razvoj Zapada – sastojci su jedne iste politike.

Apsolutizacija moći Amerike, podrazumeva i rasturanje, inače duboko konfliktnih, a iz različitih razloga (pre svega onih koji se tiču prirode političkog režima) toj ekstrasilu, kao i njenim najvernijim saveznicima – sumnjivih i "nesimpatičnih država". Takva je bila i druga Jugoslavija. Ona je pretvorena (istina, velikim delom i zbog daleko odmaklog procesa unutrašnje dezintegracije i samorazaranja) u nekoliko, geografski, privredno, politički i istorijski gledano, *zemalja-patuljaka*, koje su u većoj ili manjoj meri postale protektorati velikih zapadnih država. Globalizacijska "meljava" preta da većinu naroda s tog područja učini trajno istorijski i perifernim i inferiornim. A najmanje od njih mogu "usisati" drugi narodi, veći i snažniji. Paradoks sadašnje situacije je u tome što protektorat na neki način postaje nužan: ako bi se ukinuo, zakrvljeni narodi opet bi se, najverovatnije, međusobno klali. Osim toga, vazalne političke elite nisu u stanju da bez konačne arbitraže država-gospodara rešavaju svoje sporove. To važi i za Srbiju, i za sve druge države na tlu druge Jugoslavije. Stepenn političke zavisnosti je praktično isti kao i onaj koji je postojao prema devetnaestovekovnim imperijama. U čemu se onda sastoji nezavisnost? Gde je tu suverenost?

Drugi paradoks je u tome da neophodni stepen državne nezavisnosti, kao i osvajanje prostora za što povoljnije uključanje u globalizaciju, *nisu mogući s vazalnim elitama, ali ni s antizapadnim elitama*. Nije nimalo lako profilisati istorijski odgovarajuće elite polazeći od tog uvida. To zavisi od istorijske zrelosti političkih elita (dosadašnje su se većinom pokazale kao istorijski prevaziđene, ili/i razaračke, bar u poslednjih dve-tri decenije), ali i celih naroda. Uostalom, kakav narod, u osnovi – takve i elite. Ali, važi i obrnuto.

Materijalno-socijalni položaj većine stanovništva evropskih zemalja u tranziciji i opasnost od desuverenizacije njihovih država uslovljavaju pojavu "evroskepticizma", kada je reč o dobicima od eventualnog ulaska u EU. Saznanje da će one biti pod dominacijom najvećih evropskih zemalja, prvenstveno Nemačke, da se nikako ne može izbeći neka vrsta kolonijalnog položaja – u glavnini tih zemalja uslovljava obrtanje trenda od evroeuforije k evropesimizmu i evroskepticizmu.

Vrlo su indikativni podaci iz istraživanja sprovedenog u maju 2000. u Poljskoj. Na pitanje da li bi voleli da se njihova zemlja pridruži Evropskoj uniji, 30% ispitanika je odgovorilo sa "da", 29% sa "ne", a 41% je bilo neopredeljeno.¹⁶

¹⁵ "...U današnjem svetu, i pored svih bajki o globalizaciji, nema primera da je opstao narod bez države. Ali važi i obrnuto, ni država bez naroda se ne može sačuvati" (O. Kovač, Osnovni interes: opstanak države i naroda i društveni i ekonomski razvoj, u: Nacionalni i državni prioriteti, Beogradski forum za svet ravnopravnih, bilten br. 1, januar 2004, str. 12).

¹⁶ B. Bujišić, Globalizacija i redefinisanje odnosa politika-ekonomija, str. 193.

Poljska je već stekla značajno iskustvo tranzicije, i dobro i loše. Ona spada među zemlje koje su na vodećim pozicijama u tom procesu, bar prema nekim pokazateljima ekonomskog razvoja. Upravo na temelju tog iskustva i raste evroskepticizam i evropesimizam. On može biti i veći, zato što će splasnuti očekivanja stanovništva te zemlje, sada članice Evropske unije, u vezi s poboljšanjem standarda i mogućnosti zaposlenja u visokorazvijenim državama "starog kontinenta". Slične promene u odnosu prema toj zajednici evropskih država mogu se očekivati i kod stanovništva zemalja – kandidata za članstvo u njoj.

No, uprkos tome, Evropska unija će se širiti onako kako to odgovara njenim najmoćnijim članovima. Sem toga, neki drugi put za zemlje izvan njenih redova u ovom istorijskom trenutku nije vidljiv. A to šta im se ne sviđa u eventualnom članstvu u njoj, sasvim je irelevantno.

Otkud ta relativno brza odluka jezgra država Evropske unije da se proširi s deset novih članova, s tendencijom da obuhvati sve zemlje "starog kontinenta", sem Rusije (za sada)? Proširenje se gotovo u potpunosti odnosi na zemlje tranzicije, koje su u stratejskom, ali i u drugom smislu, najvažnije za Zapad. Zvanično objašnjenje je da se time postiže demokratska integracija Evrope i jača perspektiva njenog sveukupnog razvoja, da se konačno izlazi iz istorije ratova i borbe za teritorije uopšte na evropskom tlu, i ulazi u epohu transformisanog suvereniteta.

Nije to objašnjenje netačno, i nije puka deklaracija. Iza ideje ujedinjene Evrope stoji i trenutno većinska saglasnost njenih naroda i država. Ali, postoje ciljevi tog ujedinjenja koji nisu vidljivi na toj ravni objašnjenja. Reč je ponajpre o tome da je u okolnostima sve veće ekonomske krize, koja zahvata i najrazvijenije zemlje Evrope i tendira ka krizi globalnih razmera, upravo tim zemljama neophodno hitno proširenje tržišta i dislokacija znatnog dela proizvodnih kapaciteta u zemlje tranzicije gde je privreda, u celini gledano, slabo konkurentna, radna snaga relativno jeftina, a istovremeno obrazovana i stručna. Sem toga, vodeće evropske zemlje time žele da ovladaju vlastitom periferijom i da, tendencijski, istisnu Sjedinjene Države sa "svog" prostora, kao ekonomskog, političkog, a vremenom i vojnog konkurenta. Postoji i strah od buđenja Rusije, njenog oporavka u privrednom i političkom smislu, posebno njenog vojnog jačanja. Sve je to ubrzalo odluku o prijemu te velike grupe zemalja tranzicije u EU.

No, ako se Evropska unija posmatra iz drugčijeg ugla mora se zaključiti da je u njoj kapitalizam znatno manje surov nego u Sjedinjenim Državama, da nisu nestale tekovine socijalne države i da uključanje bivših socijalističkih zemalja u nju ostaje jedini realan istorijski izbor koji bi, dugoročno gledano, mogao biti od koristi za njih. To je istovremeno onaj način uključanja u globalizacijske procese koji bi, pod uslovom odgovarajuće vlastite razvojne strategije, za te zemlje bio najpovoljniji, ili bar najmanje nepovoljan. Sve to pod pretpostavkom da ne dođe do kolapsa globalne, te stoga i evropske ekonomije, pojave diktatura u najznačajnijim liberalnim i postrealsocijalističkim zemljama, kao i do većih oružanih sukoba u svetu, i da se sama Evropska unija dokaže kao vitalna zajednica društava, država, naroda i građana, a ne kao privremena i krajnje heterogena tvorevina koja u sebi od početka nosi klice nesavladivih razlika, antagonizama i raspada, kao i fasadu demokratske post-suverenosti iza koje se kriju arogancija moći i stvarnost potčinjavanja.

UDK 172.15
316.647.5
316.75

Н. А. Кузнецова
А. В. Кузнецова
ИСПИ РАН
Москва (Россия)

ПАТРИОТИЗМ: ИДЕОЛОГИЯ И ТОЛЕРАНТНОСТЬ

Резюме

Kultura patriotizma kao sociološke kategorije definiše se i meri tolerantnim i višestranim pristupom na mikro i makro nivoima društvenog života. Ovaj pristup nam omogućava da mnogo dublje razumemo kategorije patriotizma, otadžbine, rodne grude. I to upravo zato što je jedna stvar želeti napredak svojoj zemlji i narodu a sasvim druga stvar je način na koji se poima taj napredak i koji je to narod koji se smatra svojim. Mi podržavamo stanovište po kome se patriotizam može shvatiti kao posrednik između etatizma i individualizma, sociocentrizma i egocentrizma, kada se patriotizam javlja na osnovu konsenzusa pluralističkih sociopolitičkih i nacionalnih snaga i predstavlja proizvod društvenih inovacija i istorijskog pamćenja.

Ključne reči: patriotizam, ideologija, tolerancija, konsensus, pluralizam, inovacije, istorijsko pamćenje

PATRIOTISM: IDEOLOGY AND TOLERANCE

Summary

The culture of patriotism as a sociological category is defined and measured by tolerant and multisided approach, micro – and macro levels of public life. This approach allows to understand the category of patriotism, motherland, native land much deeper. And this is because one thing is to wish prosperity to one's country and people and the other is the way one understands this prosperity and what people is considered by this personality as his/her own. We support the point of view according to which patriotism could be considered as a go between of etatism and individualism, sociocentered or self-centered orientation, when patriotism is being formed on the basis of consensus of pluralistic socio-political and national forces and is the product of social innovations and historic memories.

Key Words: Patriotism, Ideology, Tolerance, Consensus, Pluralism, Innovations, Historic Memories

В современной общественно-политической жизни патриотизм одно из самых “естественных” и одновременно неоднозначных явлений. С одной стороны, что может быть естественней любви к своей Родине, народу, государству, а с другой стороны, патриотизм может рассматриваться как средство манипуляции общественным мнением в интересах государственного

бюрократизма, олигархии или национализма и иметь негативный подтекст (типа “последнего прибежища негодяев”). Наконец, нельзя забывать относительно существования вариативности “патриотизмов”, выражающихся в акцентировании этнических, классовых или же общегосударственных, гражданских аспектов данного феномена.

Исторически термин “патриотизм” возник как производное от латинского понятия “patria” - “отечество” и используется сегодня как базисный термин, характеризующий национальное единение, идентификацию себя с прошлым и настоящим страны, готовностью взять на себя ответственность за ее судьбу и если надо, то защищать Родину с оружием в руках.

Согласно толковому словарю современного английского языка Вебстера, “патриотизм – это любовь к своей стране, забота о ее процветании и благополучии, чувства, которые вдохновляют на служение отчизне”. Сходную трактовку дал еще в XIX в. выдающийся русский историк Н. М. Карамзин, определивший патриотизм как “любовь ко благу и славе отечества и желание способствовать им во всех отношениях...”. Однако, несмотря на кажущуюся однозначность в истолковании сущности понятия “патриотизм”, существуют особенности, непосредственно связанные с истолкованием главного смысла понятий “Родина” и “Отечество”. Именно эти особенности позволяют глубже разобраться со всеми смысловыми оттенками феномена патриотизма.

И само понятие, и его главные, имеющие выходы в современность смыслы возникли на Западе. Первоначальный же контекст идеи патриотизма, как было показано выше, был тесно связан с христианской религией и правящей династией, так как государственность и идентичность жителей Европы базировалась на христианстве и верности своему сюзеру, который и олицетворял государство. Традиционный российский лозунг “За веру, царя и отечество!” как нельзя лучше иллюстрирует суть дела.

После распада СССР и мировой социалистической системы в Европе вновь стал актуален вопрос о национализме и патриотизме. Именно они стали идеологической основой оформления новых государств в Восточной Европе и на постсоветском пространстве. В Западной Европе на волне интеграционных процессов сегодня наблюдается феномен общеевропейского патриотизма. Даже в Китае с 1980-х годов произошел поворот от революционной идеологии к “патриотическому воспитанию молодежи” и импорту европейской модели культивирования патриотизма.

Без оформившейся в России патриотической идеологии на базе общероссийской гражданской идентичности невозможна консолидация нашего общества и решение социально-экономических проблем, а в конечном счете и выживание нашей страны в новом веке.

Необходимо особо отметить, что в современных условиях патриотическое сознание представляет собой как бы равнодействующую между двумя противоборствующими тенденциями; одна из них выражает стремление к обособлению данного народа и его культуры от других народов и культур, основываясь на различиях между ними; вторая тенденция придает отношению граждан к своему отечеству характер открытости к сотрудничеству, способствуя использованию феномена различий в качестве условия взаимоприятия между народами и взаимообогащения их культур.

Здесь мы вплотную подошли к центральному вопросу нашей темы: необходимости различения идеологии, культуры патриотизма и толерантности.

Сущностью идеологии как формы общественного сознания является не познание и распространение истины, а воздействие на сознание и поведение людей в определенных интересах и целях. Эта сущность реализуется тремя способами:

- 1) осмысление процессов общественной жизни с позиции интересов, потребностей и целей определенных общественных групп;
- 2) приобщение людей к вере в необходимость и справедливость осуществления определенных идеалов и ценностей;
- 3) присоединение, мобилизация людей к участию в реализации этих идеалов и ценностей.

Данный процесс, в свою очередь, регулируется двумя путями: во-первых, с помощью влияния “естественных” условий жизни и, во-вторых” с помощью воздействия политических институтов, внедряющих в общественное сознание по официальным и неофициальным каналам определенные идеи, нормы поведения и ценности.

Следует различать категории государственной идеологии и идеологии государства. Первая представляет собой установленную правящим политическим режимом строго нормированную мировоззренческую программу развития государства. Вторая же является естественно рождающимся и вырастающим в процессе национальной политико-социокультурной эволюции сплавом сознания, психологии и культуры народа. Именно идеология государства в силу своего интегративного характера возвышается над множеством частных и групповых, как правило, узкоутилитарных интересов и ценностей. Она представляет собой коммуникативное пространство для всех “частных идеологий”, предполагая наличие различных процедур и правил достижения согласованных решений, поиска компромиссов, нахождения согласия между действующими в политике субъектами, превращая конкурирующие социально-политические силы в составляющие единой системы.

В свете сказанного можно прийти к выводу о том, что совершенно не случайно формирование наций и институтов государства во всех странах происходило на основе патриотических настроений и с участием патриотических движений. Другое дело, как понимался и использовался патриотизм в силу сложности и неоднозначности этого понятия, а также исходя из конкретных целей. Об этом еще в свое время писал Н.Г.Чернышевский: “Как все высокие слова, как любовь, добродетель, слава, истина, слово “патриотизм” иногда употребляется во зло не понимающими его людьми для обозначения вещей, не имеющих ничего общего с истинным патриотизмом; потому, употребляя священное слово “патриотизм” часто бывает необходимо определять, что мы хотим разуметь под ним”.

В нашей отечественной литературе под патриотизмом традиционно понимается любовь к Родине, преданность своему народу, стремление своими действиями служить их интересам. Однако, на наш взгляд, такое определение патриотизма указывает на его субъективные стороны и критерии. В чем выражается его сущность и объективное содержание?

На этот вопрос дается следующий ответ, который нам представляется наиболее правильным: “Под патриотизмом подразумевается такое общественно-политическое поведение, при котором на первое место ставятся не собственные личные или групповые интересы, как это обыкновенно бывает в политике, а общество в целом, государство, окружающая среда, т.е., переводя это на язык старых понятий, - *bonum commune* (общественное благо), на благо отечества (*patria*). Поэтому патриотическое поведение всегда является выражением особой политической культуры и воспитания”.

Такое определение патриотизма напрямую нас выводит на проблему культуры патриотизма.

Социологическим смыслом качественно иного характера трансформационных изменений в России в целом является формирование социального взаимодействия нового типа, который все- больше включает в себя социокультурные составляющие и все больше подчиняется логике духовно-культурной коммуникации. Сама культура при этом является способом ценностного, смыслового понимания действительности, качественной оценки и освоения гуманистических норм жизни, проявления и развития сущностных сил личности, т.е. сферой поиска, проектирования и конструирования новых социальных и личностных источников и устоев человеческого мира.

Новая социальная реальность предполагает и иные подходы к своему изучению. Одним из наиболее адекватных и перспективных подходов из методологического арсенала современной социологии выступает социокультурный подход, обоснованный П.А.Сорокиным. “Структура социокультурного взаимодействия, - писал И.А.Сорокин, - ...имеет три аспекта, неотделимых друг от друга: 1) личность как субъект взаимодействия; 2) общество как совокупность взаимодействующих индивидов с его социокультурными процессами и отношениями; 3) культура как совокупность значений, ценностей и норм, которыми владеют взаимодействующие лица, и совокупность носителей, которые объективируют, социализируют и раскрывают эти значения. Ни один из членов этой неразделимой триады (личность, общество и культура) не может существовать без других”.

“Человек, - пишет П.А.Сорокин, - только и может иметь приличные условия жизни лишь постольку (и в той мере), поскольку он является коммунистом или нацистом, “современным деятелем“ или “бывшим деятелем“ или же, по крайней мере, постольку, поскольку он соблюдает нормы, установленные господствующей партией, и служит ей. Если же его “цвет“ не соответствует “цвету“ этой партии, тогда совершенно хладнокровно, со знанием дела, его сминают, убирают; изгоняют, сводят до уровня ничтожества или личности, не представляющей никакой ценности. Эта очевидная закономерность проявляется в таких современных явлениях, как война, революции, преступления и другие формы проявления жестокости...“

Различные же объединения, организации и общности людей “пребывают в состоянии непрекращающейся вражды, управляемой главным образом грубой силой и различными ухищрениями, которыми манипулирует та или иная группа. Тот, кто имеет преимущество в силе – торжествует, тогда как более слабая сторона безжалостно попирается и подавляется. Таков источник кризиса нашей чувственной культуры”.

“Не секрет, что базовыми понятиями патриотизма являются понятия Отечества и Родины. Но как мы их мыслим? Существуют два принципиально разных подхода к определению этих понятий: одномерно-этнический и многомерный. В первом случае “нашим“ человек оказывается физиологически: по факту рождения от русских (славянских) родителей. Ему не дано выбирать... Во втором случае гражданин свободен в своем выборе... Принятие того или иного гражданства, выработка того или иного отношения к своей Родине оказывается результатом самоопределения человеческой личности. Соответственно, в первом случае мы и получаем империю, тюрьму, а во втором - федерацию, сообщество свободных людей, объединяемых не только и не столько этнической принадлежностью, сколько множеством связей и отношений... Важнейшую роль при этом приобретает языковое единство, которое обеспечивает возможность прямой коммуникации, диалога, вне которых свободное самоопределение невозможно. Единство языка обеспечивает также функционирование “культурной инфраструктуры “страны“.

В связи со сказанным отметим точность и взвешенность определения понятия Родина, данное В.Гавелом: понятие “Родина“ задается множеством разных идей – географической, исторической, культурной, национальной, хозяйственной, конфессиональной и т.д. Выпячивание одной из них в ущерб другим чревато для страны бедами и несчастьями .

Данное определение имеет еще один важный аспект: оно включает понятие Родины в правовые рамки, а патриотизм а рамках права не может быть национальным в этническом смысле. Либо мы будем патриотами России, где живут представители десятков национальностей, либо мы будем русскими (славянскими) национал-патриотами. Конструктивной альтернативой идеологии национал-патриотизма выступает идеология гражданского, конституционного патриотизма, который преобладает во всех странах, имеющих общественное устройство, близкое к открытому обществу, построенного на базе толерантности.

Толерантный, многомерный подход к определению и исследованию культуры патриотизма как социологической категории, повышения ее уровня в рамках перехода к новой, интегральной культуре реализуется в принципах целостности, гармонического взаимодействия природы, общества и сознания; всемирно и конкретно-исторических, общецивилизационных и самобытных специфических процессов развития; материальных и духовных отношений и связей; объективного и субъективного (социальной реальности и движущих сил ее изменения), идеального и реального, рационального и иррационального, эмоционального, естественного и искусственного начал и моментов, макро- и микроуровней общественной жизни. Это позволяет существенно продвинуться в понимании категорий патриотизма, Отечества, Родины, поскольку одно дело желать блага своей стране и своему народу, а другое - как понимать это благо и какой народ считать своим. В этом смысле мы присоединяемся к точке зрения, согласно которой патриотизм можно рассматривать как равнодействующую между “этатизмам“ и индивидуализмом, социоцентристской и сугубо личностной ориентацией, когда он формируется на основе консенсуса плюралистических социально-политических и национальных сил и является продуктом взаимодействия социальных инноваций и исторической памяти.

Литература

1. Энциклопедический словарь Ф. Бронгауза и И. Ефрона. Т 47. Патриотизм. С. 36 – 38.
2. Андерсон Б. “Воображаемые сообщества”. 2001. С. 162.
3. Иванова С.Ю. “Государственный патриотизм – альтернатива идеологии национализма и космополитизма”. Социально-гуманитарные знания. 2003. № 3.
4. Чернышевский Н.Г. Избранные философские произведения. М.: 1950, Т 1, с. 575.

UDK 329.271:323.174

Jovan Živković
Filozofski fakultet
Kosovska Mitrovica

ASPEKTI PROMENA DRUŠTVENOG KONCEPTA KA EVROPSKOJ INTEGRACIJI*

Rezime

Svaka društvena praksa koja se temelji na principima zatvorene zajednice kočnica je savremenih integracija, kako na nivou regije, tako i u širim okvirima. Utoliko su permanentne promene društvenih uslova i oblika organizovanosti, a u skladu sa novinama koje doprinose većoj subjektivizaciji svih društvenih aktera, nešto što predstavlja odgovornu stranu svake aktuelne vlasti. Taj proces se danas može raspoznati kroz zalaganje i uvođenje principa regionalizma, ali i iniciranjem dodatnih prava onim posebnostima koje mogu da imaju i drugačije interese. Među tim posebnim oblicima društvene organizacije – kojima se dodatno poboljšava položaj npr. nacionalnih manjina, jeste personalna autonomija. Ona nije neki poseban parcijalizujući elemenat, već je forma koja se unutar postojećih načina više lokalnih oblika vlasti integriše radi bolje artikulacije posebnosti. Navođenjem ovog pravca društvenog razvoja spomenuti su i širi zadaci svake do sada centralizovane i homogeno razumljene društvenosti.

Ključne reči: zajednica, centralizam, unitarizam, društvo, demokratija, regionalizam, autonomija

THE ASPECTS OF THE CHANGES OF SOCIAL CONCEPT TO EUROPEAN INTEGRATION

Summary

Every social practice based on the principles of closed community is the brake of modern integrations on the region's level and much wider. Therefore the permanent changes of social conditions and organizing shapes is in harmony with all social participants. That is, in other words, responsible side of every actual authority. Nowadays this process can be recognized not only as the presence of the principles of regionalism, but also as the additional rights of particularities which can have different interests. Among those particular shapes of the social organisation of national minorities is getting better, which can be named "personal autonomy". It is not a particular elemenat. It is the shape which tends to be integrated among the present ways of local authority, with the aim of better articulation of particularity. Such a direction of social development involves the tasks of social life which is centralized and homogeneous understood.

Key Words: Community, Centralism, Unitarity, Society, Democracy, Regionalism, Autonomy

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

1. Ako je moderna misao usmerena ka napretku ispostavila naciju novosaznatom osnovom u stvaranju i zaokruživanju teritorijalno-institucionalne celine kao što je država, pa je takva institucija trebalo da bude ishodište celishodnosti, pravca razvoja i artikulacije opšte društvenosti kojom se sublimiraju *partikularizam nacionalnog pogleda na svet* i *univerzalističke ideje prosvetiteljstva* (Herder), to se potonjim pravno-upravnim posredovanjima *prirodni potencijal* nameće kao matična vizura u svakom pojedinačnom i, odatle, bazom profilacije nacionalnog elementa kao odlučujućim političkim faktorom. Da je taj put dobio preovlađujuću oficijelnost potvrđuje se i time što se pojam građanskog (ponajpre kao univerzalnog) razumevao kroz dominantne atribute kao što su *autoritet* i *suverenitet*, a u sklopu ciljno-racionalnog načina mišljenja. Odnosno, vremenom su elementi nacionalne sadržajnosti (jezik, običaji, simboli, istoričnost, teritorijalnost itd) postali dominantna *exstensia* u dvostrukosti iskazivanja države, kao suverene teritorije i dominantne nacionalne strategije u kontekstu planova, projekta i svakog napredovanja. Sa *autoritetom* razumljenim i pretočenim u *autoritarnost* (kodiranim vrednostima zajednice kroz većinsku grupu/etnos i svaku zatvorenost) i *institucijama* ugrađenim saobrazno prema obzorju primordijalnosti (gde je demokratski simulacija – jer su pravno-političke instance sa podsistemima izričita transmisija centra i služe zadržavanju svake društvenosti na *status quo*), to je Evropa sa iskustvima raznorodnih *izama* (fašizam, komunizam i socijalizam, te eksponencijama: nacizam, staljinizam, titoizam, slobizam itd), stala na stranu reafirmacije centralnog pojma postojanja – slobode. U tom kontekstu je potstaknut proces redefinisanja principa *volje* usmerenim na kategorije *nacija* i *država*, a koje su od strane određenih elita (u pretpolitičkom koloritu poimanja društvene organizovanosti) smatrane za ekskluzivne sfere u kreaciji svake ljudske prakse. Pojam slobode se redefiniše kroz intencije ispoljavanja *volje* svih (*sloboda za sve* u neposrednijem izrazu) uz potražnju novih oblika organizovanosti, pošto je dosadašnje njeno iskazivanje deo duboko stukturirane društvenosti. Potreba za svakom minimizacijom značaja *nacije* i *države* sledi i iz empirijske proverenosti o dvosmernoj instrumentalizaciji – kako države od strane nacije radi njenog daljeg afirmisanja, tako i nacije u ime jačanja države. Zastupljenost ovih manipulacija, a opravdavane nacionalnim i drugim ideologizacijama, vodilo je stradanju čoveka, pošto se iskazivanje subjektiviteta kroz samopostavljenje i delovanje nije dolazilo do njega samog, ili zato što je njegov identitet sa ljudskim stvaralačkim licem potiran na nekoj od transmisiono-institucionalnih instanci.

Imajući u vidu hronološki sled društvenih događaja kao svojevrstu regresivnost (pogotovu kada se nacija danas uzima kao nadnaravna kategorija, što neminovno vodi ka biološkom redukcionizmu), zbog koje i nije bilo boljitka u trasiranju subjektivizacije individuuma, to je savremena evropska misao i praksa stavila u centar svog interesovanja ljudska prava, ali na način da nisu u zavisnosti od manje ili veće kohezivnosti naciona i/ili od jake države, tj. nacionalne države po kojoj je sloboda pojedinca u zavisnosti od njenog nahodjenja. Tako se opet došlo do opcije da je moguće uhvatiti kopču sa univerzalističkim idejama kojima se ljudski potencijal razlaže ne samo na prava kolektiviteta, već i kroz reinstitucionalizaciju države. Jedan od ključnih parametara za uspešnost ovog pristupa je shvatanje državnih granica. Stvar sadržajnijeg inaugurisanja veće ravnopravnosti i slobode

nije usredsređena na granične linije između državnocelovite razumljene teritorijalnosti, već je ispostavljena kroz aspekte veće autonomije za pojedine delove unutar zaokruženog teritorijalnog jedinstva. Kao dobre primere možemo navesti napore Francuske i Nemačke u omekšavanju značaja granica sredinom XX veka – što je reflektovalo urgentniju integrisanost zemalja ondašnje EZ na čijem putu su stajale krute linije državnosti, i unutarregionalne procese u Italiji i Španiji. Dodamo li ovim društvenim tendencijama i nove oblike zasnivanja tešnje saradnje između pograničnih gradova, što su i prvi primeri evroregionalne saradnje, ali i sada aktuelne¹, onda je pred nama konstrukcija pravca i oblika političke ustrojenosti – autonomnost manjih društvenih celina, naspram centralizovane nacionalne države.

2. Regionalna autonomija, kao nova polička modulacija društvenosti, promovise i njene aktere – kako etnicitete, pored većinskog, tako i specifičnost teritorijalne posebnosti (kroz istorijske, ekonomske, kulturne, religijske i dr. aspekte). Utoliko će regionalna država biti na tragu da subjektivizira sve činioce uz prevazilaženje unitarnog uređenja, pošto se njeni sastavni delovi ispostave konstituentnim na više nivoa. Kada se spominje vešestepeni opseg iskazivanja subjektiviteta, onda je po sredi omogućavanje višeslojnog ispoljavanja osnovne kategorije kakva je *volja* ili *žudnja*. Budući da bi se u regionalnoj skupštini koncentrisana narodna volja fokusirala na vodeće stranke koje artikulišu interese građana, pa bile i regionalne, to bi i dalje izostajala jasna zastupljenost nacionalno-manjinskih interesa. U tom slučaju bi njihovo potvrđivanje kroz *kulturnu autonomiju*, koju niko ne dovodi u pitanje, ostalo izvan obuhvaćenog društvenog sistema. Naime, ako je region ustavom određena kategorija sa izvesnim stepenom autonomije (a praksa beleži i asimetričnost između više njih), naspram lokalne samouprave regulisane zakonom², i, odatle, na bazi stvorene mogućnosti da dodatno implementira samoorganizovanje posebnosti, onda je u njegovoj opservaciji da doprinese u zastupljenosti svih konstitucionalnih faktora – pa time i manjinskih nacionalnih interesa. To znači, drugačije rečeno, da bi regionalna skupština u skladu sa pravom na potenciranje posebne društvenosti (kroz pravno, ekonomsko i političko-kulturološko razumevanje unutar novih društveno-sistemskih rešenja, makar u koherentnijim sredinama) manjinskim etničkim zajednicama mogla da oformi i dodatne oblike prava na samoupravu. Jedan od njih se raspoznaje u uspostavljanju *personalne autonomije*, što, s druge strane, uključuje objedinjavanje i elemenata iz koncepata kakvi su *teritorijalna* i *funkcionalna* autonomija. U tom kontekstu bi se ona uspostavila kroz poseban organizacijski pristup, tj. stvaranjem dodatnih horizontalnih i vertikalnih formi za

¹ Princip prekogranične saradnje na jugoistoku Srbije započinje tek 2001. godine između Niša, Skoplja i Sofije (17-18. septembra održana je i međunarodna konferencija). To je istovremeno i datum od kada se ustoličava evroregion “Evrobalkan”, osnovan da bi se intezivirala prekogranična saradnja između lokalnih i regionalnih zajednica u pograničnom pojasu. Proklamovani neposredni ciljevi su: (1) transformacija granica od linije razdvajanja u mesto komunikacije i saradnje, (2) prevazilaženje netrpeljivosti i predrasuda, (3) jačanje operativnih lokalnih i regionalnih administrativnih struktura, (4) prevazilaženje izolacije, (5) promocija ekonomskog razvoja i poboljšanje životnog standarda i (6) brži pristup integrisanoj Evropi.

² Upporediti: Jovičić, Miodrag, (1996), *Regionalna država*, Vajat, Beograd, s. 82 i 114.

njeno potvrđivanje, a u kojima bi osnovni akteri bili pripadnici zainteresovane strane, tj. predstavnici nacionalnih manjina. Glavni okvir bio bi usredsređen na region, a ne na nivo lokalne samouprave, zato što se jedino u kombinaciji šireg *teritorijalnog* i opršeg *funkcionalnog* aspekta autonomije mogla da prožima i realizuje princip *personalne autonomije*. Budući da je ona namenjena pojedinim grupama, utoliko je reč o aktiviranju *kulturnih identitetnih karakteristika* kojima se izvesne posebnosti inkorporiraju u društveno biće kao specifičan konstitutivni elemenat. Odnosno, pod *personalnom autonomijom* se ima u vidu mogućnost da se institucionalno konstituiše organizaciona forma sastavljena od pripadnika manjinskih etničkih zajednica, prema teritorijalnim karakteristikama i interesima etničkih zajednica, a radi ispoljavanja autentičnih ciljeva u obrazovanju, kulturi, informisanju, svakom simboličkom izražavanju itd. Autonomija u tom kontekstu nema predznak suverenosti, pošto ima ograničen i definisan nivo samoorganizovanja, s obzirom da je determiniše opšti društveno-politički koncept³. Personalna autonomija ostaje prožeta, drugim rečima, na nivou između regiona i lokalne samouprave, jer se autonomija u lokalnoj zajednici ne razume *po sebi* dovoljnim i završenim društvenim procesom. Odatle je *personalna autonomija* neposredan i među oblik iskazivanja volje pojedinih grupa, ali i njihovo sredstvo za izražavanje samobitnosti korišćenjem slobode i prava kojima su region i lokalna samouprava definisani ustavnim i zakonskim rešenjima.

3. Apostrofiranjem regionalizma kao novog političkog ustrojstva, i unutar njega oformljenjem personalne autonomije, ukaz je da se ostvarivanje većih prava i sloboda pojavljuje kao dominantno političko pitanje, tj. da je fokus u formiranju i osvajanju veće političke svesti i savremene participacije subjekata dislociran na parcijalni društveni prostor. Takav opseg delovanja bio bi primren postojećoj ekonomskoj, kulturnoj, etničkoj, verskoj i svakoj drugoj interesnoj sferi među postojećim posebnostima, ali bi bio i dobra osnova u prevazilaženju ispoljenih političko-pravnih "slabosti" ustrojenih u srpskoj društvenoj praksi posle oktobarskih promena 2000. Respektujući položaj manjinskih etniciteta na osnovu empirijskih nalaza – tokom realizacije projekta Etnički i kulturni odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije (koji su utemeljeni na stavovima populacije sa jugoistoka Srbije, severozapadne Makedonije i istočne i centralne Bugarske, sa 1800 ispitanika)⁴, sugeriše da problem afirmacije i integracije manjina nije moguće bez sadržinskih izmena one matrice na kojoj se temelji i sadašnje uklapanje manjina u društveni sistem. Naznake o potrebi da se

³ Isto, s. 93.

⁴ Videti u: Živković, Jovan, Bašić, Goran, (2004), *Kulturna autonomija kao konceptualni prilaz regionalizmu*, u: zbornik radova: "Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative", Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 431-446; Živković, Jovan, Marković, Olivera (2004), *Apstraktni pristup regionalizaciji manjinskih zajednica jugoistočne Srbije*, u: Zbornik radova: "Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu", Filozofski fakultet–Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 59-74; Živković, Jovan, (2004), *Medijski sadržaji i manjinske zajednice na jugoistoku Srbije (Odnos prema medijskim sadržajima kao pitanje statusa i svesti manjinskih nacionalnih zajednica na jugoistoku Srbije)*, u: zbornik radova: "Modeli kulturne politike u uslovima multikulturalnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa", Filozofski fakultet - Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 151-170.

realizuje npr. nediskriminacioni položaj manjinskih etniciteta i afirmativna akcija ("pozitivna diskriminacija"), bez stvarnih novih zakonskih i propratnih podzakonskih akata, ne samo da ostaju floskulim na nivou pretpolitičkog društvenog ustrojstva (npr: do oktobarskih promena 2000), već su i generator dodatnog usložnjavanja međuetničkih odnosa bremenitih animozitetima. Na tačnost ovog pristupa upućuju događaji o nesmanjenim napadima na Rome, ekcesi gde živi mađarska manjina, zaoštavanje međuodnosa između Bošnjaka na poslednjim izborima za lokalne organe vlasti itd. Suprotno očekivanju da se za nastale probleme ukaže samo na produženu većinsku etnocentričnost, nalazimo da je nepluralni pristup društvene organizovanosti deo svesti i manjinskih zajednica. One mogu verbalno da prozivaju neregulisan prvano-politički položaj (zakonska i druga određenja zbog ne-participacije u parlamentima) i što nije bez osnova, ali, s druge strane, ni same nisu iskoračile iz mišljenja kojim bi unele nove konceptualne promene u prilazu vlastitoj organizovanosti i delovanju, tim pre što su mogle i nesmetano da grade drugačiji pristup demokratskom predstavništvu. U tom smislu su primeri o prenošenju ovlašćenja od neposrednog ka centralizovanom posrednom upravljanju (izbor/način sticanja položaja elektora i formiranje Nacionalnog saveta, brojnost komisija koje preuzimaju ingerencije i uloge Nacionalnog saveta, opcije u postavljanju pitanja i strategije prema delotvornijem učešću nacionalnih manjina u javnom životu itd⁵). Ukupnost ovih navoda prezentuju nemogućnost prekoračenja gotovo kodirane civilizacijske matrice koja se ne oslobađa centralistički strukturnog razumevanja opstajanja sistema upravljanja, tj. da se način upravljanja (u ime racionalnog pristupa) permanento centrirana na suženim/izabranim pripadnicima elita. Dakle, (zlo)upotreba društvenosti (počev od akcentovanja i razvrstavanja, pa do rangiranja prioriteta) nastaje iz nemogućnosti drugačije razumljene operativnosti i analogijom se prenosi na poznati centralni nivo. S toga, sledenje postojećeg upravnog modela nije drugo do podražavanje monističke predstave o svetu u kojoj je unitarni način organizacije eksplikacija vrhovnog principa koji se u potonjem periodu automatizmom prenosi na instance i modalitete u društvenim odnosima. Naknadna degradacija prakse, iskazane u pretpolitičkoj zajednici, društvenost sažima u institucionalizovanim predstavnicima i pimer je pogubnosti, pošto se problemi vremena oliče u personalnim rešenjima. To je produbljivanje spirale, umesto da se priđe svakom podruštvljenju kroz rasčinjavanje unitarnog viđenja rešenja problema. Odnosno, zahtev je da se i političkim predstavljanjem svih društvenih činilaca uvede opcija pluralnog načina delovanja, kako bi se potvrdile i one grupe koje imaju posebne (kolektivne) potrebe. Lociranje pitanja društvenih standarda se prenosi, onda, na uslove života u neposrednom okruženju i nije više deo velikih ideoloških koncepata koji iziskuju centriranje problema kroz jedinstven centar društvenog upravljanja.

4. Isticanjem manjinskih identitetnih interesa, koji bi trebalo da se artikulišu i kroz političku sferu, zaokružuje se manjinski aktivizam ka poboljšanju svog statusa, ali i, istovremeno, proces stvaranja opštih demokratskih pretpostavki podneblja – pogotovo kada se radi o lokalnoj i regionalnoj sredini (sa većim opsegom prava i sloboda). U tom smislu se napredovanje postojeće društvenosti

⁵ *Uporediti: Pavlović, Dušan, (2004), Zastupljenost etničkih manjina u predstavničkim telima, "Habitus", Novi Sad, s. 139-143.*

ispostavlja kroz tri aspekta: (a) doradom opšte pravno-političke sfere, (b) uvođenjem regionalizma kao novog političkog ustrojstva, radi inovacija na posebnom planu i (c) menjanjem svesti aktera društvenih i političkih procesa, budući da su njihovi nastupi saobrazni partijskim i drugim parcijalnim interesima. Konkretizacija unapređenja postojeće društvene prakse obuhvata i sledeće akcije:

a) Doradu pravno-političke sfere:

1. Izradu Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina u Srbiji;
2. Donošenje Zakona protivu diskriminacije;
3. Donošenje Zakona o načinu izbora Nacionalnih saveta;
4. Izmenu izbornih zakona:
 - a) na nivou republike [po načinu izbora (prema većinskom i proporcionalnom sistemu) i zagarantovanih mesta u republičkoj skupštini],
 - b) na lokalnom nivou (po načinu izbora, prema većinskom i proporcionalnom sistemu);
5. Primenu *afirmativne akcije* u državnim organima i javnim službama, najpre;
6. Pomoć manjinskim organizacijama (stručnim, NVO, medijskim kućama, organizacijama za prekograničnu saradnju) i političkim partijama;

b) Uvođenje regionalizma:

1. Definisanje nove horizontalne i vertikalne linije vršenja vlasti;
2. Definisanje personalne autonomije koja objedinjava:
 - 2.1. Teritorijalnu autonomiju,
 - 2.2. Funkcionalnu autonomiju;
3. Konkretizaciju personalne autonomije (koja deluje između regiona i lokalne samouprave i može da se oformi sa manje ili više labavom autonomijom):
 - 3.1. Učešće političkih stranaka u kreiranju vlasti i volje građana, kao preduslova u izražavanju konstitucionalnog statusa;
 - 3.2. Zaokruživanje i stvaranje institucija u realizaciji kulturnog identiteta.

c) Izmenu svesti društvenih aktera:

1. Afirmaciju vrednosti EU u javnim nastupima političkih i NVO lidera;
2. Političku promociju značaja oblika i dometa personalne autonomije;
3. Promociju identitetnih odlika manjina (kroz pisane i elektronske medije);
4. Iniciranje javnih tribina i nastupa na radiju i TV sa predstavnicima političkih partija (npr. romskih i neromskih);
5. Naznačene promene se sublimiraju kroz dva plana – neposredni i opšti.

Prvi se rastvara iz spektra izvršavanja izmena u tumačenju korišćenja neposrednih prava, pogotovo kada se vide izrazom stvaranja institucija radi potvrđivanja posebnosti, što je bilo simulacionog karaktera u utemeljenju primordijalnog društva (fiktivnost u aktuelnim zakonskim rešenjima: deklarativno isticanje nediskriminacione prakse i ispunjenja zahteva za primenom "pozitivne diskriminacije"). Novi proces nije moguć bez sazrevanja svesti (1) da se država sa centralističkim ustrojem menja u instituciju koja prenosi ovlašćenja na niže teritorijalne i druge faktore (uz promenu odnosa između izvornih i prenetih

nadležnosti), shodno njenoj novoj funkcionalnoj ulozi, ali i da (2) posebnosti – etničke manjinske zajednice, dosegnu organizacionu, kadrovsku i svaku drugu spremnost da uz drugih političkih subjekata budu istinski politički faktor koji povećava svoju i slobodu drugih subjekata. U tom slučaju imamo prevrednovanje prava i subjektivizaciju manjinskih aktera, budući da postaju strana sa konstitucionalnim statusom, tj. da su oficijelni deo državotvornosti koji se temelji na opštem pravu i položaju građana i kolektiviteta kao aktivnih i autentičnih pravno-političkih činilaca. Zadržavanje prava u formi delimičnih ili sporadičnih vidova slobode stvara mogućnosti za narastanje svesti da se na političkoj sceni treba pojaviti otporom svake vrste, čime bi država sa starim shvatanjem suvereniteta, legitimnosti i sile bila izazvana da deluje na iskustveno poznat način i da iznova bude 'žrtva' hegemonističke fobije o ugroženosti.

Drugi plan supstituiše inicirane promene u koloritu napora ka pacifikaciji svake drugosti na evropskom nivou konstituisanja društvenosti. To se odnosi, najpre, na državu – koja je bila viševjekovni oslonac i posrednik u oblicima saradnje, ali i na drugosti koje unutar država postoje na svoj način. Međutim, oba ova činioaca, posmatrano iz prizme novog društvenog pogona ili izmena situiranosti načina postojanja, podležu savremenom procesu – stvaranju neposrednih i humanijih odnosa između aktera u društvenoj praksi. Oživotvorenje modernog načina međuljudske komunikacije moguće je, najpre, kroz potiskivanje dominacije etničko-državno-unitarnog koncepta i isticanjem značaja participativnosti kroz političku dimenziju načina društvene organizovanosti, ali i da, potom, pitanje etniciteta – kao identitetne posebnosti (koja se dograđuje standardima političke kulture saobraznoj opšteevropskom identitetu), ne bude anulirana unifikacionim sadržajima kojima je podložna svaka zajednica. Prožetost ovih izmena nudi mogućí model nove društvene konstrukcije kojom se prevazilaze ispoljene zamke moderniteta, ali tako što se iz postojeće zastalosti problem društvenosti izdiže na kvalitetniji nivo i čiji je korektiv napredovanje ka opsežnijim pravima i slobodama za sve. A regionalizacija nije samo tehnička izmena u organizaciji društva i širenju demokratskih procesa.

Literatura

Bačić, *Slaven*, (2004), Osvrt na probleme i perspektive političke reprezentacije manjina u Srbiji, "Habitus", Novi Sad, s. 131-138.

Bačić, Goran, (2003), *Standardi zaštite nacionalnih manjina u savremenoj Evropi*, u: zbornik radova "Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi", Centar za istraživanje etniciteta, Beograd.

Janča, dr Dejan (2000), *Regionalism, Regional State and Problems of Regional structuring of Serbia*, in: Constitutional and Legal Framework of the Decentralization of Serbia and Autonomy of Vojvodina, Centre for Regionalism – Novi Sad, Novi Sad, s. 28-37.

Jovičić, *Miodrag*, (1996), *Regionalna država, Vajat, Beograd*.

Nauman Franz, (1974), *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb, Naprijed.

Pajvančić, dr Mirjana, (2000), *Uvod u izborne sisteme*, Odbor za građansku inicijativu, Niš.

Pavlović, Dušan, (2004), Zastupljenost etničkih manjina u predstavničkim telima, "Habitus", Novi Sad, s. 139-143.

Stanovčić, dr Vojislav (2000), *Oblici decentralizacije i disperzije moći: federalizam, autonomija, regionalizam, lokalna samouprava*, u: zbornik radova "Autonomija i multietnička društva", Otvoreni univerzitet-Subotica, Subotica, s. 9-44.

Tatalović, Siniša, (2004), *Politike integracije nacionalnih manjina*, u: zbornik radova: "Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana", Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 545-560.

Waldenfels, Bernhard, (1991), *U mrežama životnog svijeta*, V. Masleša, Sarajevo.

Zbornik radova, *Državnost i regionalizam* (1995), Otvoreni univerzitet - Subotica, Subotica.

Zbornik radova, *Kulturna prava*, (1999), priredjivač: V. Dimitrijević i dr, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.

Zbornik radova, *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, (2002), Centar za balkanske studije i JUNIR, Niš.

Zbornik radova, *Lokalna demokratija – stanje i perspektive*, (2001), MAGNA AGENDA, Beograd.

Zbornik radova, *Nacionalne manjine i pravo*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji/Humanitarni centar za integraciju i toleranciju, Beograd, 2002.

Zbornik radova, *Ogledi o regionalizmu*, (2001), Centar – Agencija lokalne demokratije, Subotica i Otvoreni univerzitet, Subotica.

Zbornik radova, *Romi na raskršću – prava manjina i manjinskih zajednica*, (2002), PUNTA/DDA/KSS/Bahtalo drom, Punta, Niš.

Zbornik radova, *Sandžak multietnička regija – evropska iskustva (Zbirka međunarodnih dokumenata)*, (2002), Centar za regionalizam Novi Pazar, NIŠP "Sandžačke novine", Novi Pazar.

Zbornik radova, *Srbija država regiona*, (2000), Veće za demokratske promene u Srbiji, Beograd.

Zbornik radova, *Strategije razvoja i procesi regionalne kulturne saradnje na Balkanu*, (1998), Filozofski fakultet u Nišu, Institut za sociološka istraživanja, Niš.

Živković, Jovan (2003), *Komplementarnost "Zakona o lokalnoj samoupravi" i "Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima" prema pravima manjina u korišćenju jezika*, u: zbornik radova: "Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana", Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 207-218.

Živković, Jovan, (2001), *Regionalizam – osnova demokratizacije društva*, u: "Teme", XXV, br. 1-4, s. 181-186.

Živković, Jovan, Bašić, Goran, (2002), *Regionalizam i položaj nacionalnih manjina u svetlu međunarodno-pravnih standarda*, u: zbornik radova "Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu", Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 127-141.

Živković, Jovan, Bašić, Goran, (2004), *Kulturna autonomija kao konceptualni prilaz regionalizmu*, u: zbornik radova: "Regionalni razvoj i

integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative“, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 431-446.

Živković, Jovan, Marković, Olivera (2004), Apstraktni pristup regionalizaciji manjinskih zajednica jugoistočne Srbije, u: *Zbornik radova: “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu“*, Filozofski fakultet–Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 59-74.

Živković, Jovan, (2004), *Medijski sadržaji i manjinske zajednice na jugoistoku Srbije (Odnos prema medijskim sadržajima kao pitanje statusa i svesti manjinskih nacionalnih zajednica na jugoistoku Srbije)*, u: zbornik radova: “Modeli kulturne politike u uslovima multikulturalnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa“, Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 151-170.

UDK 330.342(497.16):343.352

Srđan Vukadinović
Filozofski fakultet
Nikšić

KORUPCIJA KAO PRATEĆA POJAVA TRANZICIJE CRNOGORSKOG DRUŠTVA

Rezime

Korupcija duboko nagriza većinu životnih i radnih segmerna lokalnih zajednica u Crnoj Gori. Autoritarni režim koji je na sceni u Crnoj Gori od početka tranzicionih dešavanja uticao je na stvaranje formalnih i neformalnih mreža pomenute pojavnosti na svim nivoima organizovanja. Mreže su okrenute korupciji, odnosno sticanju protivpravne koristi zahvaljujući javnim funkcijama koje imaju pojedinci koji su u najužim strukturama upravljanja.

Ključne riječi: tranzicija, korupcija, sistemski projekat vlasti

CORUPTION AS TO RINS PHENOMENOM TRANZITION SOCIETY OF MONTENEGRO

Summary

Corruption deep to eat into majority vital and labour segments local community in Montenegro. Authoritative regime which is in Montenegro society stage before beginig tranzitions to happen run away in deverb formal and nonformal nets mention phenomom in all level organization. Nets to turn corruption, in regard to get illegal advantage to thank public function which had single person in narrow deverb.

Key Words: Tranzition, Coruption, Systematic Project Deverb

Korupcija kao društvena bolest

Korupcija je teška društvena bolest od koje nije imuno, gotovo, ni jedno evropsko društvo. Međutim, u razvijenim zemljama zapadne demokratije takva negativna društvena pojava je kontrolisana, dok je u tranzicijskim zemljama nije moguće držati pod određenim nadzorom u kome ona neće prevazići nivo rasprostiranja prepoznatljive i ne toliko opasne pojavnosti. Za borbu protiv korupcije neophodno je znati kako dolazi do nje i gdje se i u kojim sektorima društva ona dešava. Bez takvih saznanja nije moguće boriti se protiv ove društvene bolesti. Od pomenutih saznanja zavisi i uspješno postavljena dijagnoza u liječenju društva od korupcije. U urušenim tranzicijskim društvima, kakvo je i crnogorsko, pitanje korupcije je povezano i u sprezi je sa organizovanim kriminalom, zbog čega ovaj problem ima regionalnu dimenziju. Nijedno od dva pomenuta društva, kao ni većina ostalih u ambijentu Jugoistočne Evrope (hrvatsko, srpsko, bosansko – hercegovačko, makedonsko i albansko) ne mogu sama rješavati ovaj problem. Neophodna je pomoć međunarodnih institucija, prije svega, Savjeta Evrope koji će pomoći izgradnju

normativne infrastrukture u cilju suzbijanja korupcije, odnosno, poslije toga, što je mnogo bitnije pratiti implementaciju zakona kroz pružanje podrške u jačanju kapaciteta bosanskohercegovačkih i crnogorskih organa policije i pravosuđa, kao i lokalnih organa i institucija u pravcu borbe protiv korupcije i organizovanog kriminala. Virus korupcije je naveliko zahvatio sistemski sektor tako da ova pojava ima sistem(at)ski karakter. Državne institucije simuliraju napore u borbi protiv korupcije, a zapravo nemaju nikakav interes da projekat borbe protiv korupcije i jačanja kapaciteta policije i lokalnih organa uspije. Osnovni problem implementacije antikorupcijskih planova je nedostatak političke volje, bez obzira na postojanje zakona iz ove oblasti koji normativno mogu biti izuzetno dobri. Monitoring procesa borbe protiv korupcije zahtijeva, pored učešća državnih organa i međunarodne zajednice, i aktivno učešće medija i civilnog sektora.

Ambijent crnogorskog društva i korupcija

Fenomen korupcije je prisutan u svakom društvu. Na pojavu korupcije utiču mnogi faktori društvene, ekonomske, političke, kulturne i obrazovne strukture, odnosno podstrukture. Nivo korupcije je zato različit u svakom društvu, a posebno je izražen u društvima u tranziciji. Crna Gora, koja se već gotovo deceniju ipo nalazi u tome procesu nije pošteđena i imuna na ovu pojavu koja prijete da postane jedan od najozbiljnijih problema sa kojim se većina društava i država Jugoistočne Evrope suočava. Međutim, nije to samo problem koji je specifičnost crnogorskog društva, već indikator stanja društvene svijesti i odnosa u mnogim realitetima, kako onima urušenih jugoistočno-evropskih prostora, tako i razvijenih. Uspostavljanje demokratskog društva, vladavine prava i tržišne privrede u tranzicijskim zemljama otežava i usložnjava pojava koja je povezana sa kriminalom i koja je u suprotnosti sa temeljnim društvenim i civilizacijskim principima.

Pojave korupcije je veoma teško ispitati i dokazati. Mali broj je pojedinaca koji su pravosnažno osudjeni zbog korupcije. Utvrđivanje postojanja i određivanje nivoa korumpiranosti društva je ozbiljan problem, a objektivni alati, mehanizmi i sredstva gotovo da i ne postoje. Zbog toga je moguće jedino ispitati percepciju i stavove građana o postojanju navedenog fenomena. Takvo ispitivanje daje rezultate koji se ne smiju uzeti kao potpuno pouzdani, ali isti mogu dosta realno ukazati na egzistiranje i postojanje korupcije. Ispitivanje korupcije u dijelu ovog rada koji se tiče oblasti u kojima je rasprostranjena korupcija obavljeno je, krajem 2003., i početkom 2004.godine, na osnovu anketnog istraživanja stavova građana po standardima i metodama organizacije Transparency International. Riječ je o neprofitnoj međunarodnoj organizaciji koja se bavi permanentnim ispitivanjem korupcije u pojedinim zemljama od 1985.godine. Odgovornom političaru i nosiocu državne i političke funkcije je i percepcija dovoljan znak za uzbunu i pokretanje inicijative i radnji za suzbijanje ove društvene bolesti.

Proces tranzicije i korupcija

Početak i sprovođenje procesa tranzicije u Crnoj Gori praćeni su snažnom socijalnom diferencijacijom i naglim siromašenjem većeg dijela stanovništva. Pratila društvenih gibanja socijalnoig diferenciranja, pauperizacije i dekonstrukcije je i enormno bogaćenje manjeg broja pojedinaca. Sticanje bogatstva "preko noći" najčešće je povezano sa korupcijom kao pratećom negativnom pojavom tranzicije.

Ali, na korupciju, kao što je naglašeno, nije imuno ni jedno društvo, pa čak ni ona koja su davno i veoma uspješno izvela tranziciju. Samo s tom razlikom što se u tranzicijskim društvima korupcija razvija tolikom brzinom i intenzitetom da ozbiljno nagrizi i napada društveno tkivo kao kakav kancerogeni supstrat, dok je ta pojava u razvijenim društvima stavljena pod kontrolu institucija.

Zemlje u tranziciji su posebno osjetljive na korupciju zbog toga što prolaze kroz fazu institucionalnog restrukturiranja, kada dolazi do bitnih izmjena u pravilima koja određuju ponašanje ekonomskih aktera. Ovakva situacija podstiče mnoge i stvara mogućnosti za korupciju. Kada javne institucije ne funkcionišu prema jasnim i transparentnim pravilima i mehanizmima koji garantuju pozivanje na odgovornost javnosti, lako mogu postati korumpirane i korištene za privatne potrebe. A jačanje institucija u tranzicijskim zemljama je osnovni predušlov suzbijanja korupcije. Budući da je korupcija u zemljama koje nastoje ostvariti društveni preobražaj veoma kompletan, opasan i raširen fenomen neophodno je formirati u državi, društvu i regionu široki antikorupcijski front. Koordiniranu aktivnost u antikorupcijskom frontu moraju ostvariti institucije države, kao i nevladinog i civilnog sektora.

Društvene oblasti u kojima je rasprostranjena korupcija u Crnoj Gori

U istraživanjima o korupciji posebno se naglašavaju oblasti društvenog angažmana koje pogoduju pojavama korupcije. Pogodan ambijent po oblastima za korupciju stvara mogućnost za njene uplive i proširivanje i u najmanje strukturne pore društvene strukture. Treba takodje imati u vidu da s obzirom na specifičnosti istraživanja korupcije ambijent lokalne zajednice jednog društva, kao i njegova cjelina imaju, ponekad, različite percepcije građana o oblastima pogodnim za korupciju po opštinama u odnosu na državne ili republičke relatite. Medjutim, pomaci i mimoilaženja na hijerarhiji oblasti koje su podložne korupciji nisu ispoljene u nekom značajnijem omjeru opšteg trenda.

Medju oblastima koje najviše pogoduju pojavama korupcije stanovnici crnogorskog društvenog ambijenta ističu one u kojima svoj angažman nalaze finansijska policija (30,4%) i policija (25,5%). S obzirom na to da se radi o dvijema veoma značajnim institucijama sistema, zapaža se da ovakav hijerarhijski slijed oblasti potvrđuje tezu o korupciji kao sistemskoj. Percepcija građana na nivou državnog realiteta Crne Gore pokazuje da je i oblast carina u vrhu hijerarhije najkorumpiranih oblasti. U mnogim ispitivanjima oblast zdravstva je u vrhu oblasti u kojima je najraširenija korupcija. Kada je u pitanju Crna Gora, građani percipiraju ovu oblast na treće mjesto hijerarhije oblasti (23,8%). Službe koje su veoma bitne za građane na nivou lokalne samouprave su opštinske inspekcije. Podjednako pogoduju pojavama korupcije i opštinska gradjevinska inspekcija (23,4%), kao i opštinska tržišna inspekcija (23,4%). Blizu njih je i opštinska komunalna inspekcija (16,3%), a izmedju njih je po rangju oblast koju pokrivaju državna i društvena preduzeća (18,8%). Opštinske šalterske službe (7,7%), kao i opštinski sekretari (11,1%), na koje su građani upućeni velikim dijelom u zadovoljenju nekih svojih elementarnih obaveza i prava zauzimaju veoma nizak rang u hijerarhiji oblasti koje su pogodne za pojavu korupcije ili podmićivanja. Zapravo, njihovo mjesto na skali vrijednosti je pri dnu hijerarhijske ljestvice. Najniži nivo, po ocjenama građana lokalnih zajednica u Crnoj Gori, zauzimaju one oblasti koje, po njihovom mišljenju, ne pogoduju u tolikoj mjeri širenju korupcije ili podmićivanja. Takva oblast je

obrazovanje, odnosno prije svega visokoškolski podsistem (8,8%9, kao i nivoi obrazovanja koji se stiču u osnovnim i srednjim školama (5,1%).

Iako se u ispitivanju radi o ličnim stavovima građana po pitanju oblasti koje su podložne korupciji mogu se izvući neki sudovi koji imaju značenje opštosti. Problem korupcije nije u najjasnijoj mjeri dijagnosticiran iz razloga što se ne pravi razlika između podmićivanja i korupcije kao teškog krivičnog djela i opake društvene bolesti. Međutim, s obzirom da nema nekih burnijih reakcija na određena ispitivanja korumpiranosti društva, to pokazuje stanje društvene svijesti u kome su se građani privikli na takve pojavnosti. Svijest građana Crne Gore percipira korupciju kao dio života, i u većem ili manjem obimu i sastavni dio pojedinih društvenih oblasti čovjekovog radnog i profesionalnog angažmana.

Umjesto zaključka

Korupcija duboko nagriza većinu životnih i radnih segmenata bosansko – hercegovačkog i crnogorskog društva. Autoritarni režimi, pod firmom višepartizma, koji su na sceni u većini jugoistočno evropskih realiteta od početka tranzicionih dešavanja utiču na stvaranje formalnih i neformalnih mreža pomenute pojavnosti na svim nivoima organizovanja. Mreže su okrenute korupciji, odnosno sticanju protivpravne koristi zahvaljujući javnim funkcijama koje imaju pojedinci inkorporirani u najuže strukture rukovodjenja i upravljanja. Zbog različitih mreža korupcije i njihove povezanosti, bilo kakva izolovana akcija na njenom suzbijanju ne može dati rezultate na duži rok. S obzirom na to da je korupcija u Crnoj Gori “sistem(at)ski projekat vlasti“, privremeni efekti koji u određenom trenutku pritiska od strane međunarodne zajednice postaju transparentni neće biti ljekoviti za ovu “društvenu bolest“. Mjera koja bi bila sprovodiva i koja bi dala rezultate na duži rok odnosi se na uspostavljanje i razvoj pravne države i podizanje životnog standarda građana i ekonomskog nivoa društva uopšte. To bi postepeno dovelo do isključenja izvora korupcije. Uspješnost borbe i budućnost korupcije zavise u velikoj mjeri, što se i vidi iz stavova ispitanika u istraživanjima u crnogorskom društvu, i od uspostavljanja valjanog zakonodavstva, zatim razvoja institucija sistema, civilnog društva i edukacije. Pri tome ne treba zanemariti ulogu koju mediji mogu imati u svemu tome. U situaciji kada je činjenično i na pravosudnim organima teško dokazati postojanje korupcije jedna medijska kampanja na razotkrivanju i imenovanju nosilaca korupcije može dati značajne rezultate. Slobodni mediji imaju podsticajnu ulogu u ekonomskom razvoju, a posebno u borbi protiv siromaštva. Samim tim takva aktivnost znači i manje korupcije budući da, ponekad, ocjena medija ima veću težinu nego osuda nekog političkog, državnog ili pravosudnog organa.

Literatura

Vukadinović, Srdjan & Medojević, Nebojša & Djeković, Dragutin: Korupcija i transparentnost na lokalnom nivou u Crnoj Gori, Agencija za lokalnu demokratiju, Nikšić, 2003. Crnoj Gori).

UDK 316.4.052(497+4):001

Danilo Ž. Marković
Učiteljski fakultet
Beograd

NAUČNICI I EVROINTEGRACIJSKI PROCESI NA BALKANU

Rezime

Odnose na Balkanu, ispunjene posebnim i zajedničkim interesima, treba razmatrati u kontekstu globalizacije i evrointegracionih procesa. Takav pristup zahteva angažovanje naučnika koji jedino mogu razne pojave da smeste u njihov geografski, istorijski i sociološki okvir. U tom smislu je neophodan zajednički napor najboljih umova balkanskih naroda da bi se saradnjom društvena stvarnost Balkana preobrazila do nivoa optimalnih istorijskih mogućnosti.

Ključne reči: Balkan, globalizacija, evrointegracija, naučnici, istorijske mogućnosti

SCIENTISTS AND EURO INTEGRATION PROCESSES AT THE BALKANS

Summary

The relationships at the Balkans, imbued with specific and common interests, should be taken into consideration in the context of globalization and Euro integration processes. Such an approach requires the involvement of scientists who are the only ones capable of placing different phenomena into their respective geographic, historical and sociological framework. That is why the common efforts of the best minds of the Balkan peoples are needed in order to transform the social reality of the Balkans to reach, through cooperation, the desired level of the optimal historical possibilities.

Key Words: Balkans, Globalization, Euro integration, Scientists, Historical Possibilities

*“Od svih činilaca koji određuju uravnoteženi razvitak,
najvažniji je inteligentni. Vlastodršci to ne priznaju.
Državnici to priznaju uvek.”*

Federiko Major

1. Evrointegracione procese i uključivanje Balkana u njih treba razmatrati u kontekstu globalizacije praćene i regionalizacijom. “Prisustvujemo prelasku od globalizacije sa nacionalnim državama, kao akterima, na globalizaciju sa ustaljenim akterima iz velikih kompaktnih grupacija, saveza država, pravnih, političkih, ekonomskih i vojnih blokova.¹ Balkan predstavlja jednu od kompaktnih grupacija

¹ Jon Ilijesku, *Integracija i globalizacija – rumunsko viđenje*, Pančevo, “Libertatea”, 2003, str. 30.

država, ne samo na osnovu geografskih već i društveno-istorjskih faktora. Balkanske države imaju određena obeležja koja ih čine posebnom grupacijom u uslovima savremenih evrointegracionih procesa i globalizacije. Ta njihova zajednička obeležja, koja ih čine specifičnom grupom država u njihovom uključivanju u evrointegracione procese, i šireg povezivanja globalizacijom kao planetarnim procesom, moraju se uvažavati u njihovom položaju u Evropi i međunarodnoj zajednici. Ali, isto tako i uključivanje balkanskih država u Evropu i šire globalne integracije mora polaziti od saznanja o savremenoj Evropi i o globalizaciji.

Globalizacija je sveobuhvatni društveni proces koji se definiše na različite načine i sa raznih stanovišta. Bez namere da šire razmatramo, ili makar ukažemo na njene razne definicije, za naše razmatranje u ovom radu, poći ćemo od njene definicije sa sociološkog stanovišta. Sa tog stanovišta globalizacija se definiše kao proces povezivanja, na osnovu ekonomske i tehnološke povezanosti konkretnih društava (sa mnogim protivurečnostima) u odnose međuzavsnosti i kulturne povezanosti, na osnovu novih informacionih tehnologija i sredstava komunikacije, tako da nastaje jedinstveno svetsko društvo na planeti Zemlji, i svest o pripadnosti tom društvu kako pojedinih društava tako i njihovih pripadnika.² Međutim, o karakteru globalizacije i njenom značaju za razvoj civilizacije i humanizaciju položaja ljudi, postoje različita i oprečna shvatanja. "Ako je globalizacija za jednu objektivan i spontan planetarni proces (otelotvorenje istorijske nužnosti) za druge ona je isključivo projekat dominacije Zapada, amerikanizacije sveta",³ praćena je fragmentacijom i stvara sve dublji socijalni jaz između svetova, između civilizacija. K. Anan (*generalni sekretar OUN*) smatra da "milioni ljudi u celom svetu doživljavaju globalizaciju ne kao instrument progresa, već kao rušilačku silu, sličnu uraganu i sposobnu ubiti život, rad, tradicije. Za mnoge ljude karakteristično je žarko osećanje suprotstaviti se tom procesu i ostati u spokojstvu u uslovima nacionalizma, fundamentalizma, i drugih "Izmov"⁴.

Za razumevanje evrointegracionih procesa i motivaciju za uključivanje u njih, treba imati i određeno znanje o Evropi i njenom identitetu. Evropske granice su "veoma kolebljive i promenljive, već prema tome kako je sama Evropa sebe shvatila u raznim periodima svoje istorije⁵, ili kako su je drugi shvatili. Tako se i danas u nekim strogo akademskim, a ne samo nazovi naučnim krugovima sve češće ponavlja kako Balkan uopšte ne spada u Evropu. Ide se tako daleko da se čak olako uzima za gotovo i otvoreno tvrdi kako Evropi ne pripada ni Antička Grčka, a ne samo srednjovekovna Vizantija."⁶ Takvo shvatanje nije naučno održivo ni prihvatljivo. Jer, "fizički prostor Evrope nije moguće pameriti i omediti ne vodeći računa o njenom duhovnom prostoru, to jest nezavisno od idealnih težnji i nastojanja u kojima je samo Evropa videla svoje najviše određenje na čijem je uobličavanju, razvijanju i širenju vekovima predano radila i neštedimice

² Opširnije o globalizaciji videti: dr Danilo Ž. Marković, Izabrana dela, tom VI, *Sociologija i globalizacija*, Beograd, "Savremena administracija", Niš, "Prosveta", 2002.

³ Miroslav Pečujlić, *Globalizacija – dva lika sveta*, Beograd, "Gutenbergova galaksija", 2002, str. 7.

⁴ Москва, "Независимая газета", 31/12-1999.

⁵ Mihailo Đurić, *Poreklo i budućnost Evrope*, Beograd, "Plato" i SANU, 2001, str. 13.

⁶ Ibid, str. 14.

istrajavala“,⁷ što je dovelo do uspostavljanja evropskog identiteta u koji su ugrađene i naučno-tehnička i humanistička komponenta. U ovom smislu je i ukazivanje, kada se razmatraju savremeni evrointegracioni procesi, da Evropa treba da bude mnogo više od prostora za slobodnu razmenu. Potreban joj je jedan sveobuhvatan politički, socijalni i vojni projekat koji bi poštovao princip ravnopravnosti i jednakog transfera suvereniteta, ako njen razvoj ide u pravcu ostvarivanja federacije nacionalnih suverenih država.⁸ Međutim, ona ne može sebe smatrati sveobuhvatnom ako ne uključi u svoj kulturni prostor rusku kulturu i Rusiju kao državu.

2. Evrointegracioni procesi i uključivanje balkanskih naroda i država u njih vrši se u uslovima globalizacije. A suštinski njena obeležja, koja čine jedinstvo su: sve šira i dublja međuzavisnost sve većeg broja društava; nadmoć transnacionalnih i nacionalnih korporacija i institucija; ekspanzija modernih tehnologija, ekonomskog i političkog života na gotovo celokupnom prostoru sveta i polarizacija i sukob svetova.⁹ Globalizacija, pored ostalog, doprinosi širenju tržišta i tržišnoj konkurenciji.¹⁰ Novo “trojstvo” – tržište – konkurentnost – novac – pojavljuje se na svetskoj sceni s namerom da se uzdigne u vrhovnu vlast, koja će vladati poslovima planete, namećući svoja pravila državama i svoje ujednačavajuće norme narodima uprkos kulturnim vrednostima i identitetu. Nije to nepravda već poraz, osuđen po nepriznatom “moralnom kodeksu” krajem ovog veka, a koje donosi ovo “trojstvo” čiji je cilj novac, kralj novac zauzima sav prostor i sve vidike.¹¹ U ovakvoj situaciji savremeno čovečanstvo karakteriše sve veća disharmonija intelektualne i moralne kulture. Društvo opijeno uspehom civilizacije i naučno-tehničkom revolucijom nije uočilo to, što razvoj kulture zahteva vekove, ogroman trud mnogih i mnogih generacija. U ovo vreme dekulturnizacije, moralno osiromašenje čoveka do nivoa divljaštva, može nastati u jednom pokoljenju.¹²

Ovo su problemi sa kojima se čovečanstvo suočava na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou, čije rešavanje predstavlja izazov savremenim društvima, i savremenom globalnom društvu. Njihovo rešavanje zahteva osmišljavanje novog koncepta razvoja. Jer, dosta dugo razvoj se shvatao, pre svega, kao ekonomski razvoj i to kao privredni rast.¹³ Međutim, nastaje potreba da se takav koncept razvoja napusti. “Razvitak mora da sadrži duhovni, moralni i materijalni napredak svake ljudske ličnosti kako u svojstvu člana jedne zajednice, tako i na planu sopstvenog razvoja. *Razvitak treba da se rađa iz sve šireg samosvesnijeg učešća čoveka u životu zajednice i da ujedno obezbeđuje mogućnost takvog učešća*, a ako su već problemi razvoja vezani za ostvarivanje čoveka kao

⁷ Ibid, str. 15.

⁸ Jon Ilijesku, citirano delo, strana 46.

⁹ *Российская социологическая энциклопедия*, Москва, “ Норма ”, 1998, str. 95.

¹⁰ “A kad tržište i potrebe za konkurentnošću postanu osnovni regulatori ljudske delatnosti, ljudska ličnost se svodi na “resurs” u procesu proizvodnje i na ‘potrošača’ u procesu korišćenja” (Federiko Major, *UNESKO: ideal i akcija*, Beograd, Zavod za međunarodnu, naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997, str. 52.

¹¹ Ibid, str. 53.

¹² М. Н. Берулова, *Принципы гуманизации образования*, Москва, Сочи “ Гуманизация образования ”, стр. 32.

¹³ Federiko Major, *UNESKO: ideal i akcija*, cit. izdanje, str. 61.

ličnosti, oni su vezani za budućnost civilizacije.¹⁴ U smislu ovakvog shvatanja razvoja je i ukazivanje da je potrebno više pažnje posvetiti socijalnom, a ne samo ekonomskom razvoju. Potrebno je da se u razvoju više pažnje pokloni elementima socijalnog razvoja, i da se posebno podrže mere koje će direktno doprineti blagostanju najsiromašnijih.¹⁵ Uz to "Humanistički koncept razvoja podrazumeva strogu primenu načela društvene pravednosti za sve stanovnike zemlje".¹⁶ U tom smislu u zajedničkom interesu svih zemalja, i njihovih grupa, je da napreduju i učestvuju u razvoju, da mu doprinose i koriste rezultate u uslovima pravde i pravičnosti. "Jer nepravda rađa frustraciju i pobunu i na kraju ih okreće protiv onih koji su preko mere koristili prednosti razvoja na tuđ način."¹⁷ Za ostvarivanje ovakvog koncepta razvoja neophodan je naučni pristup. "Naučna predviđanja postala su neophodna za odgovarajuće planiranje sadašnjosti"¹⁸, a od svih činilaca koji određuju uravnotežen razvitak, najvažniji je intelektualni. "Vlastodršci to ne priznaju. Državnici to priznaju uvek".¹⁹ U ovom smislu treba shvatiti ukazivanje da je "neophodan ogroman zajednički napor najboljih umova jedne nacije da bi se postojeća društvena stvarnost preobrazila i uzdigla do nivoa svojih optimalnih istorijskih mogućnosti. Bez takvog napora, ili u slučaju neodgovornog ili konformizma njenih vodećih naučnika, jedna nacija ili klasa verovatno neće dostići svoj najviši stepen razvoja i završiće u stanju stagnacije i opadanja".²⁰

Nauka kao razvojni faktor-resurs dobija na značaju sa širenjem značaja znanja u prošlom veku, u toj meri da je civilizacija dvadesetog veka označavana kao "civilizacija znanja", a civilizacija dvadeset prvog veka kao "učeća civilizacija".²¹ Nauka kao razvojni resurs postala je svetska, univerzalna i u njoj nema mesta za veštačke podele koje nastoje da se opravdaju nacionalnim i lokalnim interesima.²² Ali postajući svetska kao razvojni resurs, ona i prestaje da bude sporedna delatnost, delatnost manjine, nešto predodređeno samo za povlašćene grupe privilegovanih. Naprotiv, bavljenje naukom postaje masovno i time nastaju i promene u društvenom statusu ljudi koji se njome bave. "Naučnik nije nekakav mudrac koji zna nešto što je nedostupno smrtniku... On je pre svega istraživač, svestan katakombi znanja i izazova stvarnosti, neumorni tragalac za novim odgovorima i novim pitanjima".²³ Prestajući da bude sporedna delatnost manjine i postajući relativno masovna delatnost zahtevala je i omogućila promenu odnosa društvene prakse prema nauci. "Od časa kada nauka može doprineti rešavanju problema koji prevazilaze nacionalne granice, oni koji odlučuju moraju uzeti u obzir čitav niz novih činjenica, koji diskvalifikuje dobar deo ustaljene prakse. Rešavanje sve stručnijih pitanja kojima se moraju baviti, zahteva od njih vrlo stručna znanja.

¹⁴ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, Beograd, "Jugoslovenska revija", 1991. str. 66.

¹⁵ Pol Kure i drugi, *Humanistički manifest 2000*, Beograd, "Filip Višnjić" "2000, str. 48.

¹⁶ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izdanje, str. 68.

¹⁷ Federiko Major, *UNESKO: ideal i akcija*, cit. izd. str. 60.

¹⁸ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izdanje, str. 222.

¹⁹ Isto, str. 33.

²⁰ Mihailo Marković, *Kritička društvena nauka*, Izabrana dela, tom 4, Beograd, BIGZ i drugi, 1994, str. 299.

²¹ Nenad Suzić, *Sociologija obrazovanja*, Srpsko Sarajevo, Zavod za udžbenike nastavna sredstva Republike Srpske, 2001, str. 15.

²² A. B. Тураев, *Глобальные вызовы человечеству*, Москва, "Логос", 2002, стр. 49.

²³ Federiko major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izdanje, str. 210.

Istovremeno problemi su sve složeniji, jer sadrže veću nepredvidljivost i sve više zahtevaj multidisciplinarni pristup²⁴.

3. U kontekstu ovakvog razvoja nauke i položaja i uloge naučnika u uslovima kada nauka nije više delatnost manjine, i potrebe onih koji odlučuju o usmeravanju društvenog razvoja, na raznim nivoima, i rešavanju društvenih problema u uslovima globalizacije, treba promišljati i ulogu naučnika u evrointegracionim procesima njihovom ispoljavanju i ostvarivanju i na Balkanu.²⁵ Njihova naučna aktivnost i društvena uloga ostvaruju se u složenim društvenim odnosima u kojima tehnološka i ekonomska globalizacija stvaraju osnovu za političku globalizaciju pa globalizacija dobija planetaran karakter.²⁶ Planetarni karakter globalizacije praćen je dijametralno suprotnim vrednosnim sudovima o njoj. Dok po jednim shvatanjima ona predstavlja pozitivan planetarni proces koji doprinosi pozitivnom razvoju civilizacije, po drugim shvatanjima ona predstavlja projekat dominacije globalnog kapitalizma i američke političke dominacije, predstavlja opasnost i smrt za nacionalne države i nacionalne kulture. “Ako dobitnici u globalizaciji nalaze isključivo civilizacijski napredak i nove blagodeti za čovečanstvo, za gubitnike ona je samo destruktivna sila i novo prokletstvo.”²⁷ Međutim, bez obzira da li se prihvata jedna (pozitivna) ili druga (negativna) ocena globalizacije. Ni jedan narod se ne može njoj opisati²⁸, već mora nastojati da uskladi svoj razvoj sa njenim tokovima štiteći i čuvajući svoje nacionalne kulturne i državne osobenosti, u složenim regionalnim i globalnim okolnostima. Za ovakvu orijentaciju u usmeravanju društvenog razvoja pa i društvenog razvoja na Balkanu u uslovima evrointegracionih procesa, treba i mogu imati naučnici, koji su u stanju “da razne pojave smeste u njihov geografski, istorijski i sociološki okvir da vide pravce razvoja, smerove kojima idu događaji.”²⁹

Naučnik je povezan sa društvom “kome u prvom redu doprinosi svojim ‘znanjem’ kako ‘nešto činiti’³⁰, i u uslovima globalizacije osmišljavajući pravac društvenog razvoja treba da ukaže na načine i potrebu povezivanja zahteva za očuvanjem posebnosti društva kome pripada sa usaglašavanjem razvoja društva sa tendencijama globalizacije. U ovom smislu treba shvatiti i ukazivanje na neophodnost daljeg kritičkog osmišljavanja osnovnih predstava o putevima i mogućnostima ostvarivanja nacionalne (i svetske) bezbednosti u interesu

²⁴ Federiko major, *Sećanje na budućnost*, Beograd, Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996, str. 59-60.

²⁵ O ovome autor je pisao i u radu. *Социологически аспект на регионалното икономическо сътрудничество от гледна тачка на евроинтеграцията*, Свищов, збор. радова, “ Регионално икономическо сътрудничество и интеграция од Югоисточна Европа ”, 2002, t2, стр. 25-35.

²⁶ Mihailo Marković, *Smisao globalizacije*, u knjizi “Evropa na raskršću”, Beograd, Istorijski institut SANU, 1999, str. 71.

²⁷ Miroslav Pečujlić, cit. delo, str. 8.

²⁸ “... čak ni ako bi njegovi lideri i predstavnici gajili jedan uništavajući mehanizam. Pod plaštom ... demokratije, nacionalnih interesa, uključujući opšte evropske vrednosti kojima se teži, pale bi u ruke transnacionalnih društava i monopola u čiji profit bi se uračunavalo i odsustvo demokratije.” (Jon Ilijesku, cit. delo, str. 30.)

²⁹ Dragoljub Jovanović, Beograd, *Vedrine*, piščevo izdanje, 1970, str. 287.

³⁰ Federiko Major, *Sutra je vek kasno*, cit. izdanje, str. 253.

objektivno zakonomernog kretanja civilizacije ka novim civilizacijskim tekovinama.³¹ Na liniji ovog ukazivanja je objašnjenje shvatanja bezbednosti države u savremenim uslovima, koja u sebi uključuje: “nacionalno-kulturne samobitnosti, obezbeđenje teritorijalne samobitnosti; državne samostalnosti, zaštitu privredno-socijalno-političke strukture; očuvanje načina života, fundamentalnih vrednosti i ideala, motivacionih faktora i snagu duha naroda; ostvarivanje uslova za individualan razvoj, moralno-psihološkog građ. nezavisno od nacionalnosti.”³² Ovakav razvoj se može ostvarivati i ostvariti samo ako se ima globalni i humanistički pristup, i ako je praćen primenom načela društvene ravnopravnosti za sve stanovnike planete – Zemlje. “Merilo ravnopravnosti treba da bude u osnovi raspodele onoga što je dobijeno zahvaljujući rastu ekonomskog i tehničkog potencijala”,³³ i inspiriše proporcionalnu raspodelu napora i odricanja. U kontekstu ovakvog shvatanja razvoja, kao globalnog i humanističkog, nastaje i novo promišljanje odnosa solidarnosti među narodima i državama. Solidarnost se promišlja “kroz socijalni i ekonomski razvoj, kroz demokratizaciju, kroz proširivanje sistema pozitivne vrednosti kao što su sloboda, jednakost, socijalna jednakost, tolerancija, pluralizam, zaštita manjina, poštovanje ljudskog digniteta, zaštita okoline i života i odbacivanje nasilja.”³⁴

Ovo su najopštija stanovišta od kojih treba poći u razmatranju uloge naučnika u usmeravanju društvenog razvoja, i usmeravanju tog razvoja od strane naučnika na osnovu njegovih znanja “kako činiti” i moraju biti dopunjena specifičnim znanjima o pojedinim društvima i regionima u kojima se vrši to usmeravanje, pa postoji takva potreba i kada se razmatra uloga naučnika u usmeravanju društvenog razvoja i balkanske saradnje u uslovima globalizacije i evrointegracionih procesa. Ta specifičnost Balkana izražava se u zajedničkom kulturnom supstratu koji egzistira više desetina godina. “Narodi Balkana, Bugari, Srbi i Hrvati, Makedonci i Bošnjaci, u broju, koji kulturološki nije zanemariv i kreće se oko 30 milina, još iz pradavnina, iz slovenske prazavičajnosti, a zatim, pod dejstvom specifičnih balkanskih socijalno-istorjskih prilika, iznedrili su jedan zajednički kulturni supstrat koji Perezistira više od hiljadu godina.”³⁵

Naučnici koji su pozvani da promišljaju balkansku saradnju u uslovima globalizacije, regionalizacije, i pre svega, evrointegracionih procesa, i svojim znanjima ukazati kako “nešto činiti” moraju posebno voditi računa o tom balkanskom “kulturnom supstratu”, nastojeći da pomoću njega iznalaze puteve za prevazilaženje suprotnosti između raznih nacionalnih i manjih etničkih zajednica na Balkanu. Međutim, doprinos naučnika balkanskoj saradnji i uključivanju Balkana u evrointegracijske procese, nije uslovljena samo njihovim znanjem i polaznim stanovištima na koje smo ukazali. Za njihov uspešan društveni angažman neophodno je da imaju, da uživaju i određen društveni ugled, koji bi se zasnivao na naučnim saznanjima koje imaju, da budu cenjeni kao ljudi koji “vide dalje od ostalih, i da za njihovim angažovanjem, kao takvih postoji potreba od strane onih

³¹ Рудольф Яновский *Глобальные изменения и социальная безопасность*, Москва, Academia, 1999, стр. 48.

³² Ibidem, str. 59.

³³ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izdanje, str. 68.

³⁴ Jon Ilijesku, cit. izdanje, str. 45.

³⁵ Sreten Petrović, *I sveopšte i posebno*, Beograd, “Politika”, broj 39/god. XLVI, str. 3.

struktura i pojedinaca koji odlučuju o usmeravanju društvenog razvoja, a u konkretnom slučaju u angažovanju na uključivanje u evrointegracione procese. Međutim, ako se potraži odgovor na pitanje da li naučnici imaju ovakav društveni status, i bez posebnih empirijskih istraživanja, vidljivo je da oni nemaju, ili ne u dovoljnoj meri, takav ugled i status. Iako je rasla uloga nauke kao razvojnog resursa, ne samo privredno-tehničkog već i društvenog razvoja, autoritet i ugled naučnika kao da je opadao, što na prvi pogled, zvuči paradoksalno. Ali, upravo razvoj nauke, njeno prerastanje u snažan razvojni resurs, dovelo je do narastanja broja naučnih radnika bavljenje naukom više nije predodređeno samo za povlašćenu manjinu. Bavljenje naukom postaje masovno, i na raznim nivoima. Naučnici nisu, ili vrlo retko, personalno prepoznatljivi, nosioci naučnih titula, ne samo da ipso facto ne pripadaju društvenoj eliti, već dolazi i do obezvređivanja tih titula. Suočen sa tom činjenicom Federiko Major (bivši generalni sekretar UNESK-a) smatrao se pozvanim da ustane u odbranu naučnih titula, ukazujući na potrebu da društvo koje je izgubilo dužno poštovanje za mnoge stvari, ne izgubi i poštovanje za titule, pre svega naučne.³⁶ Masovno bavljenje naukom na različitim nivoima i sa značajnim razlikama u naučnim rezultatima i njihove primenljivosti u društvu, zahteva izdvajanje "krema" tog socijalnog sloja,³⁷ tj. identifikaciju intelektualne elite. Ona bi bila ne samo deo društvene elite, sa elitama drugih socijalnih slojeva, već treba da bude središni i najznačajniji deo društvene elite sa mogućnošću da utiče na usmeravanje društvenog razvoja, ali i primi odgovornost za taj razvoj.

Međutim, izgrađivanje (oformljenje) elite u društvu, pa i naučne, njen društveni autoritet i angažman, zahteva određene pretpostavke. Prvo, kad je u pitanju naučna elita, njeno oformljenje i porast njenog ugleda, pretpostavlja ostvarivanje društvenih uslova za razvoj naučnog rada koji se ne sastoji samo u obezbeđivanju finansijskih sredstava, već i u obezbeđivanju ... potrebne za bavljenje naukom. "Napredak u načnom istraživanju zavisi ne samo od sredstava nego i od sredine, ambijenta u kome čovek nauke ostvaruje svoje aktivnosti. Potrebno je da postoji odgovarajuća klima za razvoj nauke"³⁸. Odgovarajuća društvena klima za razvijanje nauke sigurno uključuje dve bitne komponente: obezbeđivanje potrebnih finansijskih sredstava za naučna istraživanja, čija visina omogućava ne samo njihov razvoj, već iskazuje i značaj koji privredne i političke strukture pridaju toj delatnosti, posebno organi državne vlasti i slobodu naučnog rada, tj. nepodređenost nauke centrima privredne i političke moći, a pre svega, državne vlasti. Odsustvo slobode naučnog stvaralaštva dovodi u pitanje kvalitet naučnog rada, tj. njegovu objektivnost u naučnom zaključivanju, pa time umanjuje i mogućnost da nauka bude razvojni resurs na osnovu svojih saznanja o uzročno-posledičnim vezama pojava koje istražuje promišlja. Međutim, nezavisnost nauke od države ne treba shvatiti kao da ne treba da postoji bilo kakva veza države i nauke.³⁹ Naprotiv, ako se nauka posmatra iz duboke i široke kulturne perspektive, uz vođenje računa o osnovnim potrebama čoveka i društva, država imajući i socijalnu funkciju, treba da ima određene veze sa naukom kao osnovnim razvojnim resursom. Ljudi imaju

³⁶ Federiko Major, *Sećanje na budućnost*, cit. izdanje, str. 33.

³⁷ Videti opširnije o ovome: Vojislav Stanovčić, *Elita*, Beograd, *Enciklopedija političke kulture*, "Savremena administracija", 1993, str. 290-292.

³⁸ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izdanje, str. 250.

³⁹ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, cit. izdanje, strana 161.

potrebu za humanističkim društvenim razvojem, i za odvijanje razvoja po manje rizičnom putu, zašta je potrebno da “u odlučnom trenutku nauka kaže svoju reč.”⁴⁰ Ali, da bi ta reč nauke imala “specifičnu težinu“, oni koji je izgovaraju (naučnici) moraju zauzimati visoko mesto na lestvici društvenog ugleda, na osnovu titula koje nose, čije sticanje garantuje država, propisujući postupak njihovog sticanja i pravnu regularnost. U tom smislu, da bi se naučne titule sačuvale od degradacije, predstavljale osnovu ugleda njihovih nosioca i njihovu mogućnost uticaja na usmeravanje društvenog razvoja, država svojim autoritetom vršeći socijalnu funkciju, mora imati određeno mesto u njihovom sticanju.⁴¹ Naime, ne treba prepustiti staranje o naučnim titulama samo predstavnicima naučne zajednice i naučnim institucijama, jer razvoj kvalitetnog naučnog rada, razvoj nauke kao razvojnog resursa nije samo njihova stvar, njihov interes, već čitavog društva, čiji interes predstavlja država vršeći svoju socijalnu funkciju. U jednom ovakvom pristupu razmatranje i kritičko promišljanje uloge nauke u razvoju balkanske saradnje u uslovima evrointegracionih procesa, zahteva i kritičko promišljanje naučnih titula i naučnog potencijala, u cilju afirmacije naučnog pristupa i zaštite od kvazi nauke.

⁴⁰ Ibidem, str. 252.

⁴¹ Opširnije o ovome videti i rad autora: *Prilog kritičkom razmatranju postupka sticanja zvanja univerzitetskih nastavnika u zemljama tranzicije*, Niš, “Teme”, 3/2004, str. 177-188.

UDK 316.4.052/.053(497+497.1)

Ljubinko Milosavljević

Filozofski fakultet

Niš

BALKAN I EVROPA, EVROPA NA BALKANU*

Rezime

U radu se razmatraju izvesne kontroverze koje su krajem drugog i na početku trećeg milenijuma odlikovale evropske integracione procese. Dok su se istočnoevropske države, uglavnom samo zahvaljujući promeni društvenog uređenja lako nalazile u evropskim integracionim procesima, najveća balkanska država, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, raspadala se uz građanske ratove, verske sukobe i najgore oblike krvoprolića. Da stvar bude paradoksalnija, jugoslovenska dezintegracija otpočela je integracionim pozivom "Evropa zdaj", koji su izgovarali i na kome su insistirali partijski i državni rukovodioci tada jugoslovenske republike Slovenije. Rad treba da odgovori i na pitanje da li su evropske integracije nužno morale da budu praćene balkanskim dezintegracijama, gde se kadkad nastoji da odvoji i nešto neodvojivo (Srbija i Crna Gora) i zašto neki evropski krugovi radije vide dezintegrisanu Srbiju u Evropskoj uniji, kada već nijedna druga članica nije morala da narušava svoj suverenitet da bi to postala.

Ključne reči: Evropa, Balkan, Srbija, integracije, dezintegracije

BALKANS AND EUROPE, EUROPE AT THE BALKANS

Summary

The paper discusses certain controversies that characterized, in late second and early third millennia, the European integration processes. While the East European states, mainly only due to the change of their social systems, found themselves in the European integration processes, the largest Balkan state, the Socialist Federative Republic of Yugoslavia, got disintegrated through civil wars, religious conflicts and the worst forms of bloodshed. To make things even more paradoxical, the Yugoslav disintegration started with the integration slogan "To Europe!" that was uttered and insisted upon by the party and state leaders of the former Yugoslav Republic of Slovenia. The paper should find answers to the questions if the European integrations should necessarily have to be accompanied with Balkan disintegration processes which sometimes tend to separate something inseparable (such as Serbia and Montenegro) and why certain European circles prefer to see the disintegrated Serbia in the European Union when no other state had to destroy its sovereignty in order to become its member.

Key Words: Europe, Balkans, Serbia, Integration, Disintegration

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Koreni savremene Evrope, evropske i evropocentrične kulture, dakle koreni onoga što se misli pojmom *Zapad*, nalaze se na balkanskom tlu, u Staroj Grčkoj, u njenoj kulturi. Niko razuman ovo ne spori a svaki obrazovani pripadnik zapadne kulture to s ponosom ističe. Pa uprkos tome kulturno-politički termini Evropa i Balkan izazivaju sasvim različite asocijacije. Za Evropu važe kvalifikativi civilizovanosti, uređenosti, pravno zasnovanih odnosa među ljudima pa i među državama. Na Balkan se uglavnom opravdano gleda kao na područje haosa i svakovrsnih beznada. Logično je pitanje zašto je jedan deo geografske Evrope kulturno-politički izvan nje i da li neko drugi, sem samih Balkanaca snosi bar deo krivice za stanje stvari na Balkanu, za njegovu već tradicionalnu sklonost ka balkanizaciji, koja se u rečnicima političkih pojmova definiše kao fragmentacija političke tvorevine na mnoštvo međusobno suprotstavljenih entiteta? Da li je balkanska sklonost ka deljivosti, neintegrisanosti balkanskom ljudstvu vekovima imanentna i nezaobilazna ili pak ona odnekuda dolazi na Balkan i ovde se samo reflektuje? Zašto i Balkan nije stabilno geopolitičko tlo kakve su manje-više sve druge evropske regije, zašto i on nije, kako to fraza veli, zona mira i saradnje, već područje čestih tenzija među zavađenim narodima i zaraćenim državama?

Odgovori na ova pitanja su veoma složeni i morali bi se davati uz navođenje mnoštva istorijskih i civilizacijskih razloga. Ali to bi nas moglo voditi i u veoma daleku prošlost, onu po kojoj je Balkan znatno stariji ali i bogatiji od ostalih evropskih područja. Ovde na Balkanu zbio se prvi veliki civilizacijski sukob, onaj između Grka i Persijanaca, za koji se veruje da je svojim ishodom obezbedio budućnost Zapadu. Ali, ovde se na kraju drugog milenijuma zbio i jedan od poslednjih civilizacijskih sukoba koji su novinari nazvali jugoslovenskom ratnom dramom, u kome su na ovaj ili onaj način učestvovala mnoge zainteresovane strane, bar tri civilizacije čija su središta na vanbalkanskom tlu.

Da bi se izbegli česti i dugi istorijski ekskursi pri odgovoru na ova pitanja, za potrebe ovog rada najmanje je sporno ako se konstatuje da bakanizacije ne produkuje prgava priroda balkanskih naroda već da su one posledica upliva velikih sila na balkansko rovito stanje stvari, naravno, radi njihovih sopstvenih interesa. Tako je to bilo vekovima ranije, tako je to po svoj prilici i danas, što onda znači da svu krivicu za pošast balkanizacije ne snose balkanski narodi već i neko drugi. Razlika je jedino u tome što se nekada relativno lako moglo utvrditi koja je velika sila svojim moćima proizvela koju od posledica na Balkanu. Danas to uopšte nije lako pored ostalog i zato što se sve češće u političkom govoru izbegava ta sintagma velike sile i sve više se upotrebljava pojam međunarodna zajednica. Pri tom je naravno jasno kakav uticaj na Balkanu može imati neka državica sa Kariba kao deo te međunarodne zajednice, a kakav Evropska unija, odnosno, u kojoj meri na tokove stvari može uticati Luksemburg a u kojoj ujedinjena Nemačka. Otuda je sve češća upotreba sintagme međunarodna zajednica pre eufemizam koji nešto prikriva nego što jasno saopštava.

U slučaju raspada Jugoslavije ovim terminom prikrivao se način i vrsta upliva nekoliko najmoćnijih zapadnih država na istorijski tok stvari na Balkanu. A u vezi s tim postavljaju se, ili se mogu postaviti, nekolicina pitanja koja upućuju na u najmanju ruku različitu prirodu integracionih smeranja balkanskih naroda i država ka Evropskoj uniji od istih takvih smeranja država i naroda sa drugih područja. Isto tako mogla bi se diferencirati i odnošenja Evropske unije prema balkanskim i

istočnovevropskim narodima i državama, njihovim integracionim tokovima. Posebno bi bilo zanimljivo istražiti držanje EU i najmoćnijih evropskih država u doba jugoslovenske krize, u kojoj su meri na nju gledali nepristrasno i prema kojim su jugoslovenskim, odnosno balkanskim narodima, pokazali višak odnosno manjak razumevanja.

Dok su se istočnovevropske države, uglavnom samo zahvaljujući promeni društvenog uređenja lako nalazile u evropskim integracionim procesima, a kada je do integracija dolazilo one su manje-više bile bezbolne, najveća balkanska država, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, raspadala se uz građanske ratove, verske sukobe i najgore oblike krvoprolića. Da stvar bude paradoksalnija, jugoslovenska dezintegracija otpočela je integracionim pozivom "Evropa zdaj", koji su izgovarali i na kome su kao na hitnom postupku insistirali partijski i državni rukovodioci tada jugoslovenske republike Slovenije. Taj ultimativni poklič bio je iz Evrope inspirisan čim je tako brzo u njoj naišao na razumevanje. Zato je slovenački integracioni put od svih drugih jugoslovenskih bio najbrži i u svakom pogledu najmanje sporan. Uz to, slovenačke granice su bile najmanje avnojevske i najmanje etnički problematične. Slovenija je najlakše mogla da prevlada put od republike jedne suverene države do suverene države i da tek stečeni svoj suverenitet učini sastavnim delom evropskog suvereniteta. Sa ostalim jugoslovenskim republikama to je moralo ići znatno teže pa je zato i zlo krvoprolića bivalo veće.

Granice na Balkanu se nikada nisu iscrtavale mimo ratova, ali je to obično bivalo posle njih, na mirovnim konferencijama. U ovom poslednjem slučaju desilo se nešto suprotno. Proglašenje republičkih granica za državne, koje su zatim bivale međunarodno priznavane, izazvalo je gotovo sveopšte ratno stanje na Balkanu. Kakva je i kolika u tome bila ona još uvek nepoznata uloga Evropske unije kao, u ovom slučaju najvažnijeg faktora međunarodne zajednice, utvrdiće nekada neki istoričari na osnovu dokumenata i relativno pouzdane metodologije istorijske nauke. Nama koji znamo samo za fenomenalno, manifestno stanje stvari, ostaje u sećanju da se u Hrvatskoj tih godina pomno pevalo *Danke Deutschland*, što naravno predstavlja pouzdano svedočanstvo o naklonosti koju je jedna jugoslovenska republika imala od najmoćnije članice EU.

Makedonija je na čudan način postala suverena država bez, kako se čini, naročite želje najvećeg dela njene populacije da to bude. Ali pošto je u (međunarodnoj) politici sve moguće, ova država je imenovana čudnim imenom *Bivša jugoslovenska republika Makedonija* koje već petnaestak godina nosi. Valjda se nikada i nigde na svetu nije desilo da nova, prvi put stvorena država dobije ime kojim se kazuje da je nešto bivše. Tako je Balkan ponovo počeo da daje neke logičke i lingvističke doprinose imenovanju državnih tvorevina i da pronalazi nove tipove državnog organizovanja, ali to već ne samo u slučaju Makedonije.

U međuvremenu je nastala ali i prestala da postoji Savezna republika Jugoslavija, država jasno definisanog karaktera ali ne i adekvatnog imana, jer ona više nije bila država većine južnoslovenskih naroda već samo Srba i Crnogoraca, pri čemu se mnogi među ovima drugima smatraju etničkim Srbima. Zamenila ju je državna zajednica Srbija i Crna Gora, jedan opet u osnovi državno-pravno-politički eksperiment, kojim su jedni želeli da očuvaju kakvo takvo jedinstvo dve nekada suverene države a potom jugoslovenske republike, dok je za druge državna zajednica samo međučin od federacije do konačnog razlaza dveju država. Balkan je

dakle bio i ostao inovaciono čudo ali ne više u sferi političke teorije, kakvo je nekada bio, već po formama demonstriranja praktično-političkih voluntarizama. Ono što nigde drugde nije moguće, na Balkanu odveć lako postaje stvarno. Na tlu na kome je stvorena logika, disciplina kojom su celom svetu nametnuta neka misaona pravila, zakoni logike se ponajmanje poštuju i to ne samo zato što su Balkanci antilogički usmereni već zato što su prinuđeni da takvi budu.

Srbija je poseban slučaj i poseban problem ali ne samo za sebe već i za Evropu. Ako su granice drugih jugoslovenskih bivših republika nekako izgleda i međunarodno i međujugoslovenski priznate, granice Srbije su sasvim neodređene, u velikoj meri upitne. One se dovode u pitanje od gotovo svih suseda, pa naravno i od separatističkih pokreta nacionalnih manjina. Dok su u međuvremenu granice nacionalnih država u Evropskoj uniji postale definitivne ali faktički nepostojeće, međunarodno priznate granice na Balkanu su još uvek neprihvaćene, lako izmenjive iako teško prohodne. Ako Balkancima to može biti za utehu, osim njihovih međusobnih granica za njih su i granice Evropske unije manje-više neprelazne zbog viznih i ostalih procedura.

Iako u međunarodnoj zajednici živi načelo o nepromenljivosti granica bez saglasnosti država o čijim se granicama radi, bili smo ne tako davno svedoci promena mnogih granica i to najviše tamo gde su se one mogle najmanje očekivati, u jednoj od najstarijih, dakle evropskoj civilizaciji. Što je još gore, kako stvari sada stoje i kakve su tendencije, procesima balkanskih dezintegracija u ime evropskih integracija još uvek se teško može sagledati kraj. Ali u svim tim balkanizacijama nastala je i jedna pozitivna integrativna tendencija. Ako se Srbija i Crna Gora odvoje, veli sandžačka politička elita, Sandžak treba da ostane celovit.

Od granica bivših jugoslovenskih republika najosetljivije su granice Srbije, Crne Gore i Makedonije. One su problematične i po tome šta će se unutar njih dešavati kada i ukoliko te bivše republike postanu članice EU. Položaj i eventualno mesto Srbije i srpskog naroda u zajedničkoj evropskoj kući, čak i kada i ako bude izvesan, biće neobičan, drugačiji od položaja svih drugih evropskih članica. Ako u zajedničkom evropskom domu za sve evropske narode budu obezbeđene odgovarajuće sobe prema njihovoj veličini, možda i ekonomskoj snazi, za Srbe će, bar kako stvari zasad stoje, biti rezervisani tek streha ili stepenište.

Srpski integracioni evropski put je teži i neizvesniji od puteva svih drugih naroda, odnosno država. Nijedan drugi evropski narod nije kao Srbi tokom poslednjih petnaestak godina osetio nenaklonost međunarodne zajednice, koja se ispoljavala ne samo u onome što se obično naziva duplim standardima. Ako se po tome sudi pitanje je koliko se Srbi mogu lepo osećati u zajedničkom evropskom domu kada i ako tome bude došlo vreme, koliko u evropskoj nadnacionalnoj državi oni mogu biti ne samo ravnopravan već i dragi član. Svi drugi narodi, sa svojim nacionalnim državama ušli su ili ulaze kao ravnopravni u EU, dok su se Srbi zbog svega onoga što im se dešavalo u poslednjoj deceniji 20. stoleća, našli na evropskom pragu kao ratni gubitnici i što je još mnogo gore kao genocidan narod, sa jednim odveć ružnim kvalifikativom koji su dobili uglavnom od zapadnih medija. A ko u svojoj kući može želeći genocidnog gosta, još manje punopravnog člana. Ta gubitnička pozicija i težak moralni žig ne obećavaju Srbima normalnu evropsku perspektivu i istovetnu budućnost kakva se očekuje za druge evropske narode. Prošlost i budućnost su vremenske dimenzije koje neminovno međusobno

korespondiraju čak i kada ljudi to baš ne žele. Snažna tendencija u savremenom svetu da se ne živi i od prošlosti već samo za budućnost, može predstavljati težak vid samoobmane. Ukoliko se prošlost ne respektuje, kada se ignoriše, zar odveć često nismo svedoci tome, ona se vraća kao ružna budućnost.

Savezna republika Jugoslavija je bombardovana 1999. godine kao krivac za humanitarnu katastrofu Albanaca na Kosovu. U udžbenicima političke nauke određuje se šta se podrazumeva pod humanitarnom katastrofom i, naravno, etički i logički se opravdava primena sile, vojna intervencija protiv nasilja. Ali u istim tim udžbenicima o politici piše i to da se humani smisao intervencije može zloupotrebiti insceniranjem, danas već (medijskim) simuliranjem događaja, što su prvi već dobro isprobali Hitler i Musolini. Naravno, u jednom takvom, inače odličnom udžbeniku Endru Hejvuda (*Politika, Clio, 2004, s. 279*), piše da je intervencija na Kosovu preduzeta radi okončanja srpske okupacije, što u svesti neupućenog čitaoca mora izazvati asocijaciju da su neki zločesti Srbi došli odnekuda na Kosovo i bez ikakvog razloga počeli da ubijaju nekakve mirne Albance. Mora se priznati da svaki čestit čovek, kada pročita nešto slično a pri tom ne zna suštinu stvari, poželi da i sam bude učesnik humanitarne intervencije čime će svoje biće staviti na stranu ljudskog dobra.

Nama ovdašnjima sasvim je dobro poznato šta je sve prethodilo intervenciji, da ona nije bila samo na Kosovu i Metohiji, i da je od učesnika u bombardovanju Savezne republike Jugoslavije bilo najviše evropskih država. A u prirodi je istorijskih stvari da se dugo pamte, samo privremeno i lažno zaboravljaju, što objašnjava otkuda potiče ponovljivost istorije. A ona nas uči, bar kada se o antičkoj i srednjovekovnoj istoriji radi, da ratni gubitnik postaje rob ili barem vazal. Dobro je ukoliko u savremeno doba nešto tako više nije moguće, ali teško se može poverovati u laku izmenljivost ljudske prirode i odsustvo čovekove želje da nad nekim dominira. Uostalom, bivša Jugoslavija se i raspala zbog toga što su Srbi zatražili da u toj državi budu ravnopravni sa ostalima pa i sa najravnopravnijima, Slovencima i Hrvatima, a ne samo da budu (lažno) bratstvojedinjeni sa svima. A da nisu bili ravnopravni jasno je već iz činjenice koje su ličnosti i kojih nacionalnosti činile partijski i državni vrh u toj državi.

Sve prethodno rečeno nema drugo za cilj već jedino da kaže kako autor ovih redova sa neskrivenom radošću očekuje uključivanje i svoje države u zajednicu evropskih država, da žali što je njegov narod, ne samo geografski evropski, bio dugo vremena vanevropski i što se još uvek teško snalazi u evropskom načinu ponašanja. Ali dok on bude čekao svoj već zakasneli ulazak u Evropu, na koji će po svoj prilici još dugo čekati, mogao bi da ne dangubi već da Evropi pomogne da što brže i bolje, sa najboljim svojim licem dođe na brdoviti Balkan. Da Evropa na Balkan dođe onim svojim vrednostima koje se mogu i treba da prihvate bez ikakvih pritisaka i uslovljavanja, ali ne i na onaj način na koji nam je već više puta dolazila.

UDK 14 Masarik T.G. : 316.47.052(497.1)

Николай П. Нарбут
Москва (Россия)

Т. Г. МАСАРИК И НАРОДЫ ЮГОСЛАВИИ

Rezime

Ime T. G. Masarika, istaknutog filozofa, sociologa, političara i prvog predsednika nezavisne Čehoslovačke veoma je popularno u jugoslovenskim narodima. Njegov filozofski koncept "realizma" uticao je u velikoj meri na naučni i kulturni život Srba, Slovenaca i Hrvata. Njegova politička aktivnost u smislu podrške južnoslovenskim narodima donela mu je i njihovo priznanje. Očigledno je da je uspostavljanje nezavisne čehoslovačke države pomoglo ujedinjenju Jugoslavije.

Ključne reči: Masarik, realizam, mali narodi, kulturni identitet, nezavisnost

T. G. MASARIK AND THE PEOPLES OF YUGOSLAVIA

Summary

The name of T. G. Masaryk, an outstanding philosopher, sociologist, politician and the first president of independent Czechoslovakia is quite popular with the peoples of Yugoslavia. His philosophical concept of "realism" influenced the scientific and cultural life of the Serbs, the Slovenes and the Croats to a large extent. His political activity in support of the Southern Slavonic nations brought him recognition among them. It is obvious that the establishment of the independent Czechoslovakian state helped the integration of Yugoslavia.

Key Words: Masaryk, Realism, Small Nations, Cultural Identity, Independence

Идейное наследие Т. Г. Масарика (1850-1937) философа, социолога, политика, первого президента независимого Чехословацкого государства оказало значительное воздействие на многие народы Центральной и Восточной Европы. Его мысли о "малых народах", праве наций на самоопределение, судьбах новой, демократической Европы после Первой мировой войны, которые он высказал прежде всего в работе "Новая Европа" (1917-1918) не потеряли своего значения и в настоящее время. Теоретическая деятельность и практическая работа Т. Масарика в значительной степени повлияла на общественную и политическую жизнь народов Югославии особенно в период перед окончанием Мировой войны. Поэтому не случайно, что в 20-30 гг. XX века в Югославии существовал своеобразный "культ личности Масарика".

Прежде всего необходимо отметить влияние идей Масарика, его реалистической концепции на балканских студентов, обучавшихся в конце XIX – начале XX вв. в высших учебных заведениях Австро-Венгерской монархии как в философском, так и политическом плане. Его теоретическая

концепция – реализм, акцентирующий внимание на актуальные социально-политические вопросы общественной жизни, критическое отношение к действительности, интерес к культурной самобытности народов, идея так называемых малых дел (постоянной, кропотливой незаметной работы), проблемам “малых народов” нашел у молодого поколения югославской интеллигенции широкий отклик и возможность по новому взглянуть на стоящие перед ними задачи.

Идеи реализма сыграли большую роль в культурном возрождении Словении, вошли неотъемлемой частью в программы сербской независимой партии (С.Прибичевич), хорватской прогрессивной партии (И. Лоркович), которые стали основными инициаторами создания блока оппозиционных сил – так называемой сербско-хорватской коалиции, ставшей наиболее влиятельной политической силой в Хорватии. Однако приверженцы реализма Масарика в большей мере проявили себя в сфере культуры, науки, искусства. Среди них были видные критики, публицисты, социологи, ставшие значительной частью так называемого югословацкого модерна в 20-30 гг. XX века.

Огромную популярность среди народов Югославии принесло Масарику его участие в нескольких судебных процессах в Загребе, Вене и Белграде (1909-1910), сфабрикованными правящими кругами Габсбургской монархии против южных славян, живших в ее пределах, которых обвинили в государственной измене. Он ездил на эти процессы, неоднократно выступал в парламенте и прессе сумел доказать необоснованность обвинений и фальсификацию документов, на которых они основывались. Масарик убедительно доказал враждебность политики Австро-Венгерской монархии по отношению к народам Югославии.

Во время Первой балканской войны (1912) Масарик стремился выступить посредником между Сербией и Австро-Венгрией в попытке предотвратить военное столкновение между ними, с такой же миссией отступал и в отношении Сербии и Болгарии.

Благодаря Т.Масарику, его выступлениям в австрийском парламенте, в различных органах печати “югославский вопрос” привлек к себе внимание широкой международной общественности еще перед Первой мировой войной.

Во время Мировой войны, Масарик, придя к выводу о неререформируемости Габсбургской империи, приложил все свои силы, чтобы объединить усилия всех угнетенных славянских народов Средней и Юго-восточной Европы в борьбе против Австро-Венгрии. Борясь за независимую Чехословакию, он прилагал также все силы к политическому и национальному объединению народов Югославии под руководством Сербии.

Масарикинская поддержка так называемой югославской идеи опиралась на его понимание “чехословакизма”: попытке объединить близкие народы в единое независимое государство. В то время, это была, несомненно, прогрессивная политическая идея. И можно с уверенностью утверждать, что во время Первой мировой войны, Масарик добился не только возникновения самостоятельной и независимой Чехословакии, но и способствовал созданию общего Югославского государства, народы которого “хорошо осознали, что

самостоятельное чехословацкое государство является для них вопросом жизни¹, не только потому, что они соседи и близки в культурном, хозяйственном и политическом отношении, но прежде всего из-за возможности противостоять значительно более сильным странам, которые их окружали.

Свои взгляды на судьбы малых народов, новых государств, в том числе и Югославии, возникших после Первой мировой войны, отношения между ними Т.Г.Масарик высказал в своих работах “Новая Европа“, “Славяне после войны“, “Мировая революция“.

¹ *Masaryk T. Nová Evropa.- Brno.- 1994. S.163.*

UDK 330.342(470.41)::316.64/.65(=511.145)(=161.1)
330.342(470.41)::008+39](=511.145)(=161.1)

Людмила Беляева
Институт философии РАН
Москва (Россия)

ИЗМЕНЕНИЕ ЦЕННОСТЕЙ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ОТ СОЦИАЛИЗМА К РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Резюме

Исследование динамики ценностей двух народов, населяющих Татарстан – русских и татар, показало, что существуют две тенденции. Первая связана с укреплением ценностей, сближающих два народа: “наведение порядка “ и “оздоровление природной среды “. Среди базовых ценностей у них два первых места устойчиво занимают семья и материальный достаток. Кроме того, у обоих народов все большую поддержку получают ценности рационального поведения, обусловленные распространением рыночных отношений с отрицанием уравнительности. Вторая тенденция связана с ценностной фрагментацией, обусловленной возрастанием значимости традиционных ценностей этих народов, выраженных в национальной культуре, обычаях, традициях, религии. У двух народов распространяется ценность мононационального родственного общения. Государственническая идеология больше привлекает русских, а для татар большее значение имеет поддержка национальной культуры и религии. Русские более обеспокоены экономическим развитием и защитой своих интересов в органах власти республики.

Ключевые думы: Полиэтническое население, ценности базовые, традиционные, либеральные, национальные традиции, культура, экономическое развитие

CHANGES IN VALUES OF POLYETHNIC POPULATION IN THE CONTEXT OF TRANSITION FROM SOCIALISM TO MARKET ECONOMY

Summary

The research on the dynamics of values of Russian and Tartar people living in Tartarstan have shown two trends. The first one is related to strengthening the values that bring the two nationalities closer. These values are “restoring the order “ and “improving the environment “. For these nations, family and wealth are the most important basic values. Besides, both nations are becoming stronger supporters of the values of rational behaviour brought about by market relations as opposed to equalization. The second trend is related to the fragmentation of values due to growing importance of the traditional values of these nations reflected in their national cultures, customs and traditions. The value of the uni-national family communication is growing among both nations. The

ideology based on importance of the state is more popular among Russians, while Tartars are more supportive of their national culture and their religion. Russians are more concerned of the economic development and of the protection of their interests in the Republican government.

Key Words: Polyethnic Population, Basic, Traditional, Liberel Values, Nations Traditions, Culture, Economic Development

Трансформации последних 15-ти лет оказали свое влияние на структуру ценностей населения России: некоторые ценности снижают свое значение, другие становятся более актуальными, третьи сохраняют свое влияние, оставаясь в основе ценностного мира человека. Своеобразие региона, уровень его социально-экономического развития, состояние национальных отношений, в том числе в политической сфере, накладывают свой отпечаток на ценностную палитру населения, нередко обуславливая характер межэтнического взаимодействия, а также уровень активной или пассивной адаптации к переменам. В период общественных трансформаций происходит модификация ценностного мира разных народов, испытывающего также воздействие гендерного, возрастного, социального, профессионального, поселенческого и других факторов.

Наше исследование было проведено в Татарстане, где в значительных долях представлены крупнейшие этносы России – русские и татары, а также две крупнейшие религиозные конфессии – православие и ислам¹. В то же время Татария – высокоразвитый регион России, население которого занято в различных, в том числе в высокотехнологичных отраслях, которые претерпевают сейчас структурную перестройку, адаптируются к рыночным реформам.

В исследовании мы попытались поставить, и по возможности решить следующие проблемы: определить ведущую тенденцию региона – происходит ли ценностная фрагментация, или можно говорить о консолидации населения республики, отдельных этносов, социальных групп вокруг наиболее значимых ценностей? В какой степени ценности либерализма проникли в различные социальные группы и слои этих народов? Каково влияние уровня образования, возраста, пола, типа поселения на ценностные ориентации представителей разных этносов? Как влияют ценности отдельных групп населения на их отношение к происходящим в России преобразованиям? Без исследований этих вопросов трудно представить состояние страны, совершающей переход от плановой к рыночной экономике. Думается, что эти проблемы актуальны для всех стран и регионов, находящихся в подобной ситуации.

¹ Эмпирические данные для анализа были предоставлены Институтом социологии РАН. Это данные исследований, проведенных под руководством Л.М. Дробижевой среди городского населения республики в 1994, 1997 и 1999 гг.¹. Выборки репрезентативны городскому населению республики.

Динамика изменения традиционных и либеральных ценностей у русских и у татар

Для анализа этой проблемы было использовано сравнение данных, характеризующих отношение двух поколений респондентов – отцов и детей к ценностям, которые можно классифицировать как традиционные (уважение национальной культуры, обычаев и традиций своих предков; следование религии своих предков); коллективистские, социалистические (забота об интересах коллектива, а не только о себе) и современные, рыночные (умение зарабатывать деньги). В ПРИЛОЖЕНИИ на рис. 1 – 6 показана динамика этих показателей.

Рост национальных и религиозных ценностей отмечается и в среде русских (на 25,4 %) и у татар (на 8,8 %). Но исходные точки роста заметно различаются. Для татар поколения отцов эти ценности были более значимы, чем для русских (разница составляла 23,5 %). Менее чем у русских возросла для татар и ценность следования религии своих предков – на 10,7 %, вследствие того, что и раньше для более 85 % татар-отцов эта ценность была важна.

При этом рост традиционализма отмечается во всех образовательных и возрастных группах русских и татар. Но у русских рост национального самосознания и национального чувства в высоко образованных группах более выражен, чем у мало образованных (см. рис.3 ПРИЛОЖЕНИЯ). Это позволяет говорить о возрождении национальных традиционных ценностей в среде русских в связи с исчерпанием роли “старшего брата”, которым русские ощущали себя, и реакцией на изменение положения русских в социокультурном пространстве республики. Реагировать на эти изменения более свойственно образованным слоям в силу их большей причастности к управленческим процессам и в связи с утратой ими властного ресурса из-за выдвижения титульного этноса в органы управления. У них возникает ощущение необходимости защиты своей национальной идентичности.

Другую тенденцию мы видим среди татар – у лиц с более высоким образованием рост положительного отношения к сохранению национальных традиций менее выражен, чем в группах с низким образованием. Возможно, это связано с определенным удовлетворением образованных слоев по поводу занятия татарами более значительного места во властной иерархии республики, а также с необходимостью демонстрации для этих слоев своей ценностной лояльности.

Аналогичная тенденция прослеживаются и в отношении сохранения религии своих предков (см. рис. 4). У русских поддержка этой ценности растет с ростом образования, достигая максимума в группе с высшим образованием, тогда как среди татар поддержка религии во всех образовательных группах превышает 90 % и различия между группами не столь выражены.

Отношение к ценности, которая закрепились в сознании людей всех национальностей в социалистический период – коллективизма, и у татар, и у русских изменилось весьма незначительно (рис. 5). Коллективистское сознание бывших советских людей не было преодолено (по крайней мере, на вербальном уровне) даже в период глубоких общественных потрясений, когда стратегии выживания были чаще всего индивидуальными.

ИЗМЕНЕНИЕ ЦЕННОСТЕЙ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ...

В то же время во всех группах и русских, и татар выросла значимость умения зарабатывать деньги. Если для поколения отцов среди русских значимость этой ценности была намного ниже (65,0%), чем среди татар (81,0%), то сейчас эти показатели практически сравнялись, превысив 90% (рис. 6). Рост составил в среднем на 16,1% у татар и на 28,7% у русских. При этом прослеживается прямая зависимость в поддержке этого стремления от уровня образования и в среде русских, и в среде татар (рис. 7).

Таким образом, мы имеем дело с ситуацией одновременного роста национального самосознания, признания традиционных ценностей своего народа, а также интенсивного воздействия рациональных мотивов, обусловленных переходом к рыночным отношениям. Особенно интенсивно наблюдается этот рост у русской части населения.

Что такое “жить хорошо”? Иерархия базовых ценностей.

И у русских и у татар наблюдаются сходные тенденции в выстраивании основных жизненных ориентиров (табл. 1).

Таблица 1

*Что такое жить хорошо?
(% от числа опрошенных в группе)**

	русские				татары			
	1994 г.		1999 г.		1994 г.		1999 г.	
	%	ранг	%	ранг	%	ранг	%	ранг
Пользоваться уважением людей	47,7	(4)	63,8	(3)	40,9	(3)	61,5	(3)
Иметь хорошую интересную работу	49,9	(3)	52,2	(4)	49,7	(4)	52,1	(4)
Иметь хорошую семью	75,2	(1)	86,5	(1)	75,4	(1)	85,9	(1)
Иметь власть, положение в обществе	7,9	(5)	5,7	(5)	8,1	(5)	8,7	(5)
Жить обеспеченно, в достатке	63,4	(2)	73,9	(2)	63,5	(2)	71,3	(2)

* можно было выбрать несколько ответов

Первое место устойчиво занимает семья, почти столь же важен достаток и материальная обеспеченность. Эти две ценности заняли первые места и в 1994, и в 1999 гг. Причем, их значимость выросла и у татар, и у русских за 5 лет одинаково – примерно на 10%. Но удивительным образом и для татар, и для русских за эти годы повысилась важность такой ценности нравственного порядка, как уважение к ним людей. Эта ценность заняла третье место в иерархии, оттеснив ценность хорошей, интересной работы. И совсем малозначимо для понятия хорошей, счастливой жизни у основной массы русских и татар, в своей массе не обличенных властью, наличие этой самой власти, положения в обществе.

Признаки национальной идентичности

Для того, чтобы определить, какие признаки служат показателями национальной самоидентификации, респондентам было предложено из девяти характеристик выбрать те, которые роднят их с людьми их национальности. В табл. 2 представлены признаки, получившие наибольшую поддержку у респондентов. Оказалось, что родной язык является наиболее значимым отличительным признаком и для русских и для татар. Язык как средство повседневного общения и атрибут нации служит главным показателем национальной родственности – его поставили с большим отрывом от других признаков на первое место 78,5 % русских и 72,7 % татар.

Таблица 2

*Что больше всего роднит Вас с людьми Вашей национальности?
1997 г. (в % от числа опрошенных)**

	Русские	Татары
Язык	78,5	72,7
Родная земля, природа	47,4	51,4
Обычаи, обряды	37,8	47,7
Культура	26,6	22,9

* можно было выбрать несколько ответов

Следующим признаком идентичности у этих народов служит родная земля и природа. Они воспринимаются не просто как географическая среда обитания, а как важный атрибут общности со своим народом. Третий признак идентичности и для русских и для татар – обычаи и обряды, четвертый – культура. Эти признаки воплощают общую духовность, особенность национального взаимодействия и традиций общения. Религия является признаком идентификации в большей мере для татар, чем для русских, но значительно уступает перечисленным выше признакам. Прочие же характеристики нации – черты характера, историческое прошлое, общая государственность, внешний облик еще менее значимы и для русских, и для татар.

Таким образом, этническая общность для индивидуума может быть зафиксирована, прежде всего, через показатели, характеризующие повседневную жизнь людей, генетическую связь с культурой и ее носителем – языком, обычаи и традиции их предков. В повседневном представлении о национальной идентичности не актуализированы категории более высокого уровня общности – историческое прошлое, общая государственность, а также психологические и антропологические показатели.

Национальные предпочтения в повседневном общении

Предпочтения в повседневном общении лиц той или другой национальности дают представление о восприятии “своих” и “чужих” в различных сферах общества и характере национальных отношений. Мы постарались выяснить, насколько распространено в среде русских и татар желание взаимодействовать с людьми другой или своей национальности

(табл. 3). Так, оказалось, что в служебных отношениях и русские и татары ценят больше профессиональные качества, чем принадлежность к какой-то национальности. В 1997 г. человека только своей национальности хотели бы видеть начальником 0,3 % татар и никто из опрошенных русских. В 1999 г. несколько больше – 2,7 и 1,4 % соответственно.

Другая ситуация складывается при рассмотрении общения на родственном уровне. В 1999 г. брак близких родственников с человеком другой национальности рассматривался как нежелательный для 19,9 % русских и 35,7 % татар. Число людей с таким мнением возросло по сравнению с 1994 г. на 9,6 и 5,2 % соответственно. Среди лиц с самым низким образовательным уровнем и в той и в другой группах особенно много тех, кто категорически против таких браков.

Таблица 3

*Как бы Вы отнеслись к браку ближайших родственников с человеком другой национальности?
(% от числа опрошенных)*

	РУССКИЕ		ТАТАРЫ	
	1994	1999	1994	1999
Предпочел бы человека своей национальности	10,3	19,9	30,7	35,3
Предпочитаю своей национальности, но возражать бы не стал	28,7	16,1	27,6	21,6
Национальность не имеет значения, если этот человек соблюдает обычаи моего народа	9,7	11,0	9,7	9,3
Мне безразлична национальность	46,1	44,4	27,4	29,3
Зависит от национальности	-	4,6	-	1,8

Таким образом, степень толерантности к людям другой национальности в семейно-бытовой сфере у русских выше, чем у татар, но в последние годы предпочтение мононациональных браков у русских заметно увеличивается. А в служебных отношениях существенных различий не обнаруживается – национальная принадлежность уступает другим мотивам выбора, прежде всего деловым качествам человека.

Ценности полиэтнического населения в контексте социально-экономической трансформации

Последнее десятилетие существенно изменило социально-экономическую и политическую обстановку в России. Произошла актуализация разнообразных интересов населения регионов и отдельных социальных и национальных групп. Для того, чтобы определить, какие проблемы являются наиболее значимыми для городских жителей Татарстана, в анкете было предложено из семи вариантов выбрать то, что необходимо сделать для народа, к которому принадлежит респондент, в первую очередь, а также, что стоит по важности на втором месте и что на третьем.

И русское и татарское население единодушно назвало среди актуальных, первоочередных проблем развития своего народа “наведение порядка” и “оздоровление природной среды”. Эти ценности оставили далеко

позади себя все остальные. При этом русские – острее оценили необходимость решения этих проблем, чем татары (разница около 16 процентных пунктов).

Существенные расхождения в приоритетах наблюдаются при оценках других проблем. Русские более обеспокоены экономическим развитием и защитой своих интересов в органах власти республики. Подобные ценности отличаются рациональностью и прагматичностью. Напротив, для татар более важны ценности традиционного характера – возрождение и развитие национальной культуры, а также укрепление самостоятельности республики.

Данные исследования позволяют условно представить портрет русских и татар – городских жителей Татарстана в координатах “либеральные ценности” – “традиционные ценности”. Для этого воспользуемся шкалой, на которой измерялась приверженность: (1) уравнительности, (2) национальным традициям, (3) великодержавной идеологии, (4) защите прав национальных меньшинств, (5) связям с Западом, (6) охране богатств России.

Отметим, прежде всего, сходство двух народов. Больше половины опрошенных русских и татар – противники уравнительности, что создает хорошие предпосылки для состязательности и конкуренции – неотъемлемых атрибутов рыночной экономики. Еще большее единство вызывает отторжение идеи “великодержавности” за счет снижения жизненного уровня людей. Почти 80 % и русских и татар они не согласны с тем, что для сохранения военной мощи России можно идти на снижение уровня жизни.

Различия зафиксированы в отношении к традиционным ценностям: татары в два раза чаще, чем русские озабочены потерей самобытности национальной культуры из-за перемен последних лет (разница 29,3 п.п.). Они же чаще высказывают пожелание, чтобы правительство делало больше для обеспечения прав национальных меньшинств (разница 15,7 п.п.). Хотя татары не составляют национальное меньшинство в Татарстане, они, видимо, в силу исторического опыта острее чувствуют проблемы, с которыми те сталкиваются.

Кроме того, русские более горячие “охранители богатств России”, чем татары и среди них же больше распространены антизападные настроения. Среди русского населения более распространено суждение, что западные страны оказывают экономическую помощь, чтобы ослабить нашу страну. Татарское население более лояльно относится в Западу.

Выводы

1. Отметим, какие тенденции в ценностных ориентациях *сближают* два народа. В сознании и русских, и татар актуализированы две основные проблемы современного развития России: “наведение порядка” и “оздоровление природной среды”. Среди базовых ценностей у двух народов первое место устойчиво занимает семья, почти столь же важен достаток и материальная обеспеченность. Кроме того, у обоих народов все большую поддержку получают ценности рационального поведения, обусловленные распространением рыночных отношений с отрицанием уравнительности. Едини два народа и в отторжении идеи “великодержавности” за счет снижения жизненного уровня людей. Национальная идентификация и

русских, и татар на уровне повседневности осуществляется на основании неидеологизированных признаков – языка, обычаев и традиций предков, природы, чувства родной земли. Высокий уровень толерантности русских и татар отмечается в служебных отношениях.

2. *Различия* в ценностных предпочтениях происходят под влиянием нового соотношения традиционных и рациональных ценностей в среде русских, для которых сейчас актуализируются ценности, выраженные в национальной культуре, обычаях, традициях, религии. По этим показателям русские все более приближаются к татарскому населению, для которого и прежде эти ценности были весьма значимы. Но ценности, о которых идет речь, принадлежат разным культурам, что позволяет говорить о ценностной фрагментации этих двух народов. Все большее число русских предпочитает своих соплеменников для общения на родственном уровне. Раньше такие настроения были преимущественно среди татар. Для русского населения более значимы ценности, отражающие “государственную” идеологию – они в большей мере “охранители богатств России”, “антизападники”, чем татары. В то же время татары больше выступают за поддержку национальной культуры и помощи национальным меньшинствам. Русские в Татарстане обеспокоены защитой своих интересов в органах власти республики.

Социологическое изучение тенденций изменения ценностей населения в многонациональном регионе является важным условием проведения взвешенной политики для сохранения межнационального мира.

Приложение

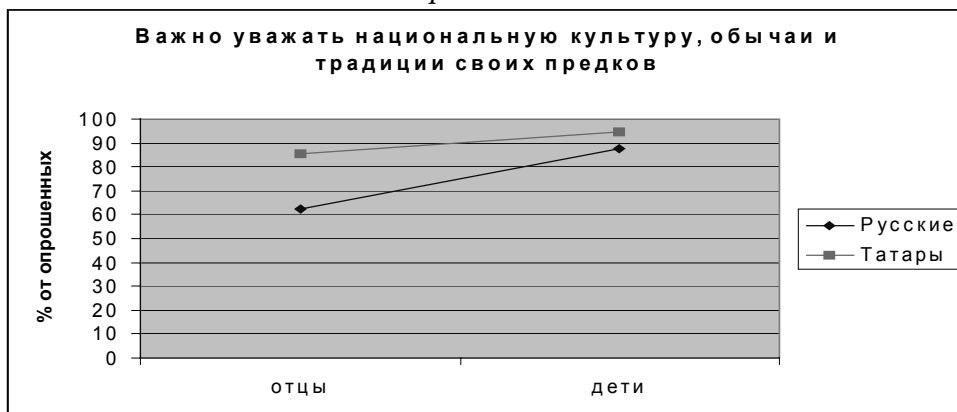

Рис. 1

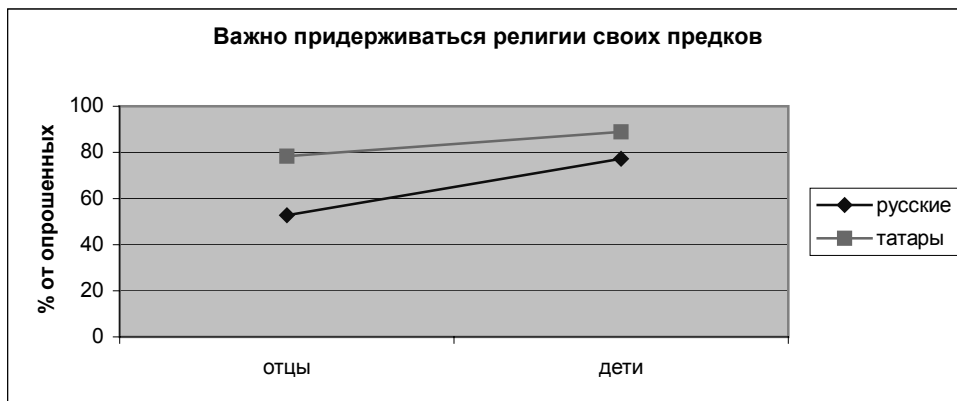

Рис. 2

Рис. 3

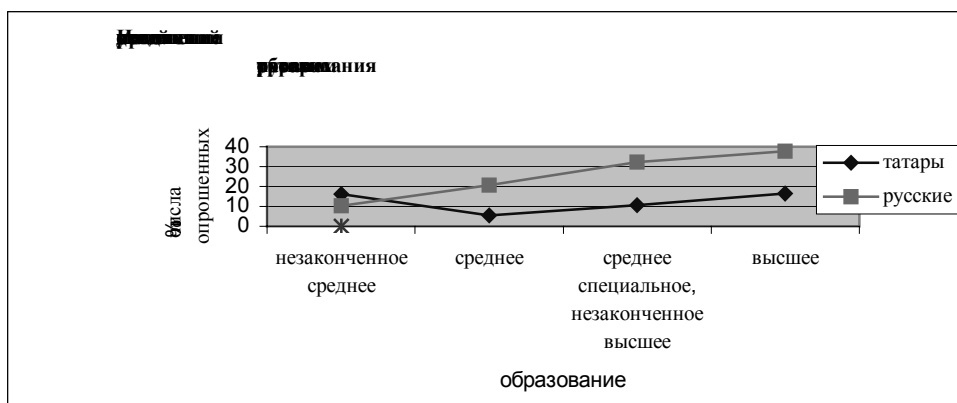

Рис. 4

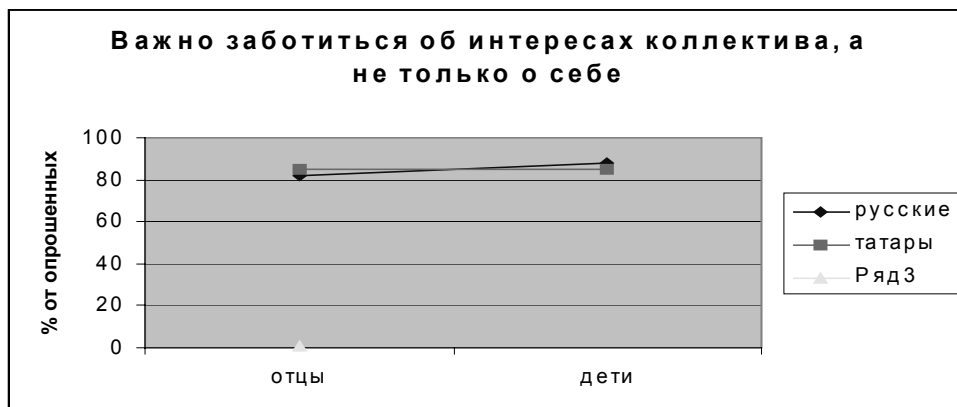

Рис. 5

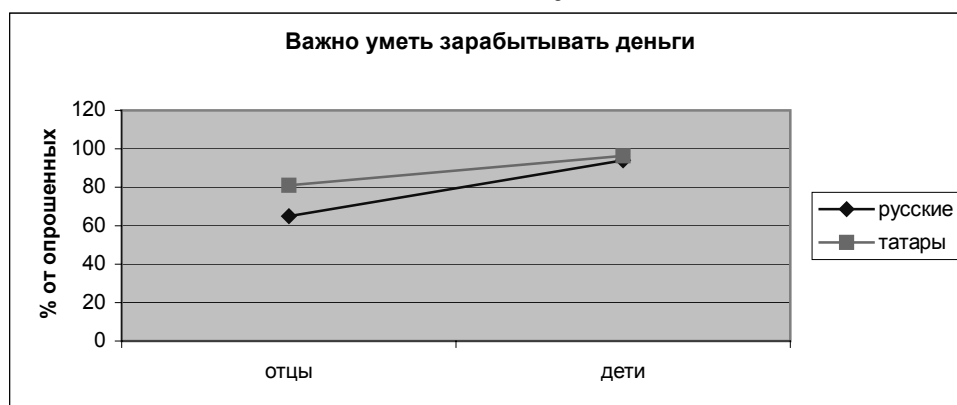

Рис. 6

UDK 339.54(497):341.215.2(4-672EU)

Milorad Božić
Srđan Golubović
Pravni fakultet
Niš

RAZVOJ TRGOVINE IZMEĐU BALKANSKIH ZEMALJA NA PUTU KA EVROPSKOJ UNIJI*

Rezime

Sadašnji međunarodni ekonomski položaj balkanskih zemalja uslovljen je njihovim političkim položajem i nasleđem prošlosti. Njihova pojedinačna aktivnost na planu međunarodnih ekonomskih odnosa i ekonomske saradnje više je okrenuta nekim drugim zemljama i tržištima, nego što je okrenuta svom susedstvu. "Balkanizacija" – kao sinonim za podele političke prirode i teško prevazilaženje nasleđa prošlosti u odnosima između zemalja, zahvatila je i oblast međudržavnih ekonomskih odnosa na ovom prostoru. Poslednjih godina regionalna saradnja i razvijanje viših formi ekonomske saradnje između balkanskih zemalja snažno je podstaknuta od strane spoljnih činilaca, pre svega Evropske unije. Pri tome, liberalizacija spoljne trgovine predstavlja ključnu pretpostavku uspostavljanja i očuvanja ekonomske i političke stabilnosti u ovim zemljama. U radu se analizira stanje međusobne trgovine balkanskih zemalja kao osnove ekonomskog povezivanja zemalja regiona i njihovog priključivanja Evropskoj uniji. U prvom delu rada se teorijski sagledavaju koristi i troškovi regionalne integracije. Drugi deo rada sagledava rezultate primenjenih mera na planu liberalizacije trgovine, a u poslednjem, trećem delu razmatraju se mogućnosti produbljivanja trgovinskih odnosa između ovih zemalja.

Ključne reči: trgovina, ekonomska saradnja, regionalna integracija, balkanske zemlje, liberalizacija

DEVELOPMENT OF TRADE BETWEEN BALKAN COUNTRIES ALONG THE ROAD TO THE EUROPEAN UNION

Summary

Current international economic position of Balkan countries is conditioned by their political position and historical heritage. Their individual activity in international economic relations and economic cooperation is more oriented towards other countries and markets than to their neighborhood. "Balkanization" as a synonym for political division and hard overcoming of historical burden in relation between countries, spreaded over the inter state economic relations in this region. During the last years regional economic cooperation between Balkan countries was strongly induced by foreign factors, before all European Union. Liberalization of foreign trade represents key assumption for

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

establishment and preservation of economic and political stability in these countries. This paper analyse condition of trade between Balkan countries as a basis for economic association between them and their access to European Union. First part of the paper deals with theoretical consideration of benefits and costs of regional integration. Second part examines results of applied measures concerning trade liberalization, and third part discuss possibilities for deepening of trade between these countries.

Key Words: Trade, Economic Cooperation, Regional Integration, Balkan Countries, Liberalization

Uvod

Sadašnji međunarodni ekonomski položaj balkanskih zemalja uslovljen je njihovim političkim položajem i nasleđem prošlosti. Njihova pojedinačna aktivnost na planu međunarodnih ekonomskih odnosa i ekonomske saradnje više je okrenuta nekim drugim zemljama i tržištima, nego što je okrenuta svom susedstvu. "Balkanizacija" – kao sinonim za podele političke prirode i teško prevazilaženje nasleđa prošlosti u odnosima između zemalja, zahvatila je i oblast međudržavnih ekonomskih odnosa na ovom prostoru. Poslednjih godina regionalna saradnja i razvijanje viših formi ekonomske saradnje između balkanskih zemalja snažno je podstaknuta od strane spoljnih činilaca, pre svega Evropske unije (EU). Pri tome, liberalizacija spoljne trgovine predstavlja ključnu pretpostavku uspostavljanja i očuvanja ekonomske i političke stabilnosti u ovim zemljama. U radu se analizira stanje međusobne trgovine balkanskih zemalja, kao osnove ekonomskog povezivanja zemalja regiona i njihovog priključivanja Evropskoj uniji. U prvom delu rada se teorijski sagledavaju koristi i troškovi regionalne integracije. Drugi deo rada analizira rezultate primenjenih mera na planu liberalizacije trgovine, a u poslednjem, trećem, delu razmatraju mogućnosti produbljivanja trgovinskih odnosa između ovih zemalja.

Liberalizacija spoljne trgovine - osnova regionalnog povezivanja

Kao rezultat decenijske krize balkanske zemlje su se na početku 21. veka našle na margini evropskih ekonomskih zbivanja. Suprotno savremenim tokovima regionalnog povezivanja, konflikti u ovom regionu doveli su do procesa fragmentacije, što je sve skupa uticalo da trgovinski odnosi između ovih zemalja dostignu najniži nivo, kao i da se jaz između ovih zemalja i zemalja EU još više uveća.¹ Balkanske zemlje se danas nalaze pred izazovom aktivnog uključivanja u integracione tokove. Sam način regionalne saradnje se ne razlikuje suštinski od procesa koji su tokom devedesetih godina prošle centralnoevropske zemlje, sada članice EU. Prvi korak u ovom procesu predstavlja liberalizovanje međusobne trgovine zemalja regiona, što predstavlja osnovu šireg regionalnog povezivanja.

Ključno pitanje sa kojim se suočavaju zemlje uključene u ovaj proces tiče se sagledavanja troškova i koristi ovakog ekonomskog povezivanja. U ekonomskoj teoriji najčešće se u prilog regionalne integracije navode sledeći argumenti: smanjenje troškova međusobne trgovine, povećanje konkurencije na domaćem tržištu, podizanje nivoa atraktivnosti regiona za priliv stranih direktnih investicija (SDI) i jačanje pregovaračke pozicije u odnosu na treće zemlje. Kada su u pitanju

¹ Vidi opširnije: B. Mitić, *Zona slobodne trgovine u jugoistočnoj Evropi - perspektive ekonomske integracije*, Tržište, novac, kapital, br. 4/2002. str. 35

balkanske zemlje regionalna saradnja potrebna je i zbog geografske bliskosti, sličnog nivoa dohotka, zajedničkih kulturnih i istorijskih iskustava, sličnosti socijalnih i ekonomskih sistema, interesa EU da podstiče regionalnu saradnju kao oblik "sazrevanja" za kasnije uključivanje u EU i dr.²

Široko prihvaćeno stanovište da je liberalizacija trgovine i regionalna integracija korisna bez izuzetka za sve zemlje učesnice poslednjih godina kritikuje se sa različitih aspekata.³ Na teorijskom planu primena ovog pojednostavljenog modela se osporava zato što ne uvažava nesavršenosti tržišta, kumulativne efekte ekonomije obima u proizvodnji, kao i ulogu transportnih troškova i geografske bliskosti na ekonomske odnose. Postojanje ovih nesavršenosti može da rezultira trgovinskim odnosima između dve ili više zemalja koji ne doprinose uravnoteženom razvoju već vode razvoju koji favorizuje jednu, najčešće najrazvijeniju zemlju. Koristi od intraregionalne liberalizacije trgovine zavise od toga koje su zemlje obuhvaćene ovim procesom. Ukoliko je reč o integraciji između visoko razvijenih zemalja i zemalja koje se nalaze na nižem stepenu razvoja koristi znatno prevazilaze eventualne troškove. Dolazi do konvergencije institucionalne infrastrukture što pogoduje rastu investicija. Iskustvo nam govori da je model integracije koji je primenjivan u slučaju proširenja EU vodio procesu neprekidne konvergencije u dohotku *per capita* zemalja učesnica. Po pravilu, siromašnije zemlje članice EU su nakon priključenja ostvarivale snažniji ekonomski rast i hvatale priključak sa razvijenijim zemljama. S druge strane, koristi od regionalnih aranžamana između zemalja na nižem stepenu razvoja nisu tako očigledne i zavise od sadržaja regionalnog trgovinskog aranžmana. U tom slučaju ne dolazi do konvergencije u kretanju dohotka *per capita*. Naime, ako je reč o integraciji zemalja regiona kod kojih je opremljenost rada kapitalom ispod svetskog proseka, zemlje sa višim prosekom ostvaruju razvoj na račun manje razvijenih partnera. Stepent divergencije nalazi se u pozitivnoj korelaciji sa visinom carinske zaštite prema zemljama nečlanicama.

Prevladavanje negativnih efekata intraregionalne liberalizacije u slučaju balkanskih zemalja podrazumeva višedimenzionalnost u pristupu. To znači da ovaj proces pored regionalne dimenzije, uključuje, i evropsku dimenziju koja involvira primarno njihove odnose sa EU, kao najznačajnijim trgovinskim partnerom; ali i globalnu koja podrazumeva unapređenje trgovinskih odnosa sa ostalim zemljama. Mada je nesporno da sa stanovišta balkanskih zemalja evropska dimenzija procesa integracije ima nesumnjivo najveći značaj ne mogu se zanemariti i preostale dve dimenzije – korist od produbljivanja veza sa EU biće veća ukoliko je praćena liberalizovanjem trgovinskih odnosa sa susedima a zatim i sa ostalim zemljama. Ova višedimenzionalnost došla je do izražaja i u pristupu Evropske unije prema zemljama Centralne Evrope, koji ih je obavezivao da uporedo sa unapređenjem ekonomskih odnosa sa EU unapređuju i međusobne ekonomske odnose stvaranjem

² Više o argumentima u prilog regionalne integracije balkanskih zemalja vidi: J. Minić, *Pravci regionalnog povezivanja – neki konkretni predlozi*, zbornik radova Obnova i razvoj tržišnog sistema u Jugoslaviji, NDEJ i SEJ, Budva, 1995, str. 431.

³ Vidi opširnije: B. Kaminski and M. de la Rocha, *Stabilization and Association Process in the Balkans: Integration Options and their Assessment*, World Bank Policy Research Working Paper, No 3108/2003, p. 13-16.

centralnoevropske zone slobodne trgovine CEFTA.⁴ Savremena ekonomska regionalizacija Balkana predstavlja relativno dug i postupan proces u kome učestvuju brojni subjekti, pre svega vlade balkanskih zemalja. Ona podrazumeva liberalizaciju međunarodnih ekonomskih odnosa na ovom prostoru, kao prvi korak i pretpostavku njegovoj ekonomskoj integraciji u budućnosti. U tom kontekstu stvaranje zone slobodne trgovine na prostoru Balkana treba shvatiti kao vrlo važan čin na putu njegove regionalizacije i evrointegracije.

Inicijativa za stvaranje zone slobodne trgovine na Balkanu došla je od strane Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope. Naime, Memorandumom o razumevanju, koji je potpisan 27. juna 2001. godine, sedam zemalja ovoga područja: Albanija, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija, Rumunija i Jugoslavija, obavezale su se da do kraja 2002. godine međusobno potpišu sporazume o slobodnoj trgovini⁵. Prema ovom dokumentu zemlje potpisnice obavezne su da potpišu bilateralne ugovore sa svim zemljama regiona uz obavezu jasnog definisanja proizvoda koji će biti izuzeti iz sporazuma. Takođe, memorandumom je bilo predviđeno da najmanje 90% vrednosti trgovine mora biti slobodno, kao i zabrana korišćenja kvantitativnih ograničenja trgovine između zemalja potpisnica. S obzirom na razlike u stepenu razvijenosti predviđena je mogućnost asimetričnog pristupa u korist manje razvijenih zemalja sa periodom prilagođavanja od 6 godina. Time bi se u velikoj meri liberalizovala trgovina na ovom prostoru što je prvi korak ka njegovoj sadržajnijoj ekonomskoj saradnji i povezivanju.

Za ostvarivanje ovog koncepta, pored regionalnog pristupa EU⁶, izuzetno dobru osnovu čini i podrška stanovništva unapređenju regionalne saradnje. Naime, istraživanje⁷ sprovedeno u zemljama uključenim u ovaj pokazuje da postoji snažno opredeljenje za stvaranjem zajedničkog tržišta. Podaci dati u tabeli 1 pokazuju da

⁴ *Central European Free Trade Area* nastala je na osnovama Višegradske deklaracije iz 1991. godine i dogovora između Češke, Mađarske, Poljske i Slovačke. Danas CEFTA broji osma članica. To su pored zemalja osnivača Bugarska, Rumunija, Slovenija i Hrvatska koja je 2003. godine postala članica. Zasniva se na dogovorenoj bilateralnoj liberalizaciji trgovinskih i drugih privrednih odnosa i punoj slobodi delovanja prema državama nečlanicama. Vidi opširnije: V. Mileta, *Leksikon Evropske unije*, Politička kultura, Zagreb, 2003.

⁵ Budući da su se zemlje uključene u ovaj proces opredelile za stvaranje zone slobodne trgovine zaključenjem bilateralnih sporazuma razumljivo je što je prekoračen rok utvrđeni Memorandumom. Novembra 2004. godine konačno je okončan posao oko međusobnog potpisivanja bilateralnih ugovora o slobodnoj trgovini.

⁶ Od 1999. godine EU nudi Sporazume za stabilizaciju i pridruživanje. Ova nova vrsta ugora trebalo bi da svim zemljama Jugoistočne evrope ponudi perspektivu mira i blagostanja. Težišta Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju su: otvaranje perspektive za potpunu integraciju u strukturu EU, izgledi za sticanje političkog statusa kandidata za pristupanje EU, unapređenje demokratije, pravne države, privrednog razvoja, primerene strukture uprave i regionalna saradnja, pravosuđe i unutrašnji poslovi, preferencijalna trgovina, uključujući i mogućnost uspostavljanja slobodnih trgovinskih zona, privredna i fišijaska pomoć kao i politički dijalog. Navedeno prema: W. Weidenfeld, W. Wessles, *Evropa od A do Š*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2003, str. 325.

⁷ Istraživanje "*Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*" sprovedeno je na teritoriji jugoistočne Srbije, severozapadne Makedonije i Bugarske (V.Trnovo i Sumen), tokom 2003. godine.

najveći broj ispitanika (u Srbiji 78,6%, u Makedoniji 83%, u Bugarskoj 77,1%) kao najvažniju oblast širenja saradnje među balkanskim zemljama vide saradnju u oblasti ekonomije, a na drugom mestu je izgradnja infrastrukture. Zatim slede saradnja u oblasti kulture i vojna saradnja pri čemu je na poslednjem mestu saradnja u oblasti zaštiti životne sredine. Davanje prioriteta saradnji u oblasti ekonomije predstavlja pogodnu osnovu za stvaranje zone slobodne trgovine. Važnost stvaranja ove zone jeste i u tome što same balkanske države, doduše uz aktivnu pomoć regionalnih i evropskih institucija, uređuju međusobne ekonomske odnose. One time postaju važni subjekti regionalizacije na Balkanu. S druge strane, u sporazume o slobodnoj trgovini između balkanskih zemalja ugrađuju se principi i pravila Svetske trgovinske organizacije čime se ovaj region približava toj svetskoj ekonomskoj asocijaciji, odnosno države regiona postaju aktivni njeni članovi ili, time ispunjavaju uslove za članstvo, ako to nisu.

Tabela 1

U kojim oblastima bi trebalo intenzivirati saradnju među balkanskim zemljama?

Zemlja	Srbija		Makedonija		Bugarska	
	N	%	N	%	N	%
Ekonomiji indust, trgovina, turizam, carinska politika)	467	78.6	492	83.0	462	77.1
Izgradnji infrastrukture (puteva, železnice)	61	10.3	23	3.9	63	10.5
U oblasti bezbednosti i vojne saradnje	31	5.2	28	4.7	40	6.7
Kulturi (nauci, obrazovanju, međureligijskoj saradnji)	21	3.5	7	1.2	28	4.7
Zaštiti životne sredine	6	1.0	1	.2	5	.8
Total	586	98.7	551	92.9	598	99.8
Nedostaje	8	1.3	42	7.1	1	.2
Ukupno	594	100.0	593	100.0	599	100.0

Obim i struktura intraregionalne trgovine

Ekonomska saradnja između balkanskih zemalja oduvek je bila nedovoljno razvijena. Čak i u periodu kada je zabeležen najveći prosperitet ovog regiona, sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, beleži se nizak obim trgovine između ovih zemalja. Tako je 1989. godine u slučaju Bugarske 13,4% ukupnog izvoza odnosno 6,5% ukupnog uvoza poticao od trgovine sa SFRJ i Rumunijom. Za ostale balkanske zemlje regionalna trgovina imala je još manji značaj. Nizak nivo trgovinskih veza prvenstveno je determinisan neekonomskim faktorima – istorijski, politički, geostrateški i ideološki činioci, uključujući i postojanje SEV-a, specifične pozicije bivše SFRJ kao nesvrstane zemlje i proklamovane autarkične politike Albanije. Slom socijalističkog sistema ozbiljno je pogodio trgovinske odnose zemalja regiona. Smanjenje spoljnotrgovinske razmene prvenstveno se može objasniti dubokom recesijom sa kojom su se suočile zemlje u tranziciji ali i raspadom bivše SFRJ koji je bio praćen brojnim ograničenjima trgovine između novonastalih država i uvođenjem ekonomskih sankcija protiv SRJ. Gušenje

trgovinskih veza između bivših jugoslovenskih republika ilustruju sledeći podaci. Prema podacima EBRD-a, 1987. godine više od 50% ukupne proizvodnje federalnih jedinica bilo je plasirano na tržišta ostalih republika, dok je 2000. godine izvoz u bivše republike smanjen na svega 26,0%.⁸

Tabela 2

Izvoz u balkanske zemlje i EU u % od ukupnog izvoza u 2003.

Zemlja	Alb.	BiH	Bug.	Hrvat.	Maked	Rumun	SCG	Grčka	Turska
Alban.		0.1	0.7	0.4	1.5	0.2	0.6	2.7	0.2
BiH	0.0		0.2	14.2	1.8	0.1	15.9	0.1	0.1
Bugar.	0.0	0.1		0.4	1.7	1.3	1.1	6.2	1.1
Hrvat.	0.1	15.8	0.6		5.4	0.7	3.1	0.4	0.2
Maked	1.5	0.4	2.2	1.1		0.1	8.9	2.7	0.3
Rumun.	0.0	0.0	2.8	0.3	0.1		1.1	2.6	1.6
SCG	2.3	15.7	3.0	3.1	22.1	0.8		1.8	0.4
EU	88.5	55.9	53.2	52.9	53.3	67.1	54.3	46.5	54.3
Grčka	4.2	1.9	5.8	0.6	7.6	2.4	3.7		1.8
Turska	1.0	0.5	9.3	0.3	1.3	4.3	0.7	4.0	
SEE	4.0	32.0	9.4	19.5	32.6	3.1	30.7	16.5	3.9

Uvoz iz balkanskih zemalja i EU u % od ukupnog uvoza u 2003.

Zemlja	Alb.	BiH	Bug.	Hrvat	Maked	Rumun	SCG	Grčka	Turska
Alban.		0.0	0.0	0.0	0.3	0.0	0.1	0.0	0.0
BiH	0.0		0.0	1.6	0.2	0.0	2.7	0.1	0.0
Bugar.	1.9	0.3		0.3	7.2	0.7	2.9	0.9	1.0
Hrvat.	1.6	22.2	0.3		3.4	0.1	2.5	0.2	0.0
Maked	1.1	0.5	0.2	0.5		0.0	3.5	0.2	0.0
Rumun	1.2	0.4	2.2	0.9	0.5		1.9	1.0	1.2
SCG	0.9	9.0	0.3	0.5	9.2	0.1		0.2	0.0
EU	73.1	35.9	56.4	56.0	50.7	62.7	49.7	54.4	48.9
Grčka	21.5	0.5	8.9	0.5	17.2	1.5	3.3		0.8
Turska	6.0	1.3	5.1	0.9	5.8	3.0	2.3	1.9	
SEE	6.7	32.5	3.0	3.9	20.8	0.9	13.7	2.7	2.3

Izvor: IMF Direction of Trade Statistics.

Podaci dati u tabeli 2 pokazuju različitu važnost unutarregionalne trgovine za pojedine zemlje. Intraregionalna trgovina je važna za zemlje nastale na području bivše SFRJ koje značajan deo svog izvoza, odnosno uvoza ostvaruju sa zemljama regiona. Tako izvoz u Hrvatsku i SCG čini 31,5% ukupnog izvoza Bosne i Hercegovine odnosno 27,5 % ukupnog izvoza Makedonije. Kada je u pitanju uvoz, najveći deo ove zemlje ostvaruju iz EU, dok uvoz iz regiona Jugoistočne Evrope stagnira. Jedino BiH (32.5%) i Makedonija (20.8%) znatan deo ukupnog uvoza

⁸ *Spotlight on south-eastern Europe*, EBRD, London, 2004, str. 40.

ostvaruju iz balkanskih zemalja. S druge strane, udeo balkanskih zemalja u ukupnom izvozu odnosno ukupnom uvozu manji je od 5%. Jedini izuzetak je Bugarska koja 9.3% ukupnog izvoza plasira na tržišta balkanskih zemalja i Albanija koja 6,7% ukupnog uvoza realizuje iz ovih zemalja. Utisak o nedovoljnoj trgovini između zemalja Zapadnog Balkana se bitno ne menja ni ako u analizu uključimo Grčku i Tursku. Ove dve zemlje apsorbiraju 5% ukupnog izvoza ostalih balkanskih zemalja a plasiraju 20.4% svog ukupnog izvoza na ovo regionalno tržište. Struktura robne razmene balkanskih zemalja pokazuje da u strukturi uvoza preovlađuje uvoz mašina, opreme i sirovina. S druge strane, izvozni sektor ovih zemalja obuhvata radnointenzivne delatnosti (tekstilna industrija, industrija obuće, prerada poljoprivrednih proizvoda) sa niskim troškovima rada po jedinici proizvoda u poređenju sa zemljama Centralne Evrope.⁹

Druga važna odlika trgovinskih odnosa, do koje se dolazi analizom navedenih podataka, je dominantan položaj Evropske unije kao spoljnotrgovinskog partnera ovih zemalja. Evropska unija apsorbiruje više od 50% izvoza balkanskih zemalja (izuzetak predstavlja Albanija sa izuzetno visokim procentom od 88,5% i Rumunija sa 67,1%). Međutim, udeo uvoza iz balkanskih zemalja se smanjio i iznosi svega 0,8% ukupnog uvoza EU, bez značajnijih poboljšanja strukture. S obzirom na to da se udeo proizvoda ovog regiona na tržištu Evropske unije ne povećava, a struktura i obim trgovine ne menjaju u željenom pravcu može se zaključiti da se konkurentnost proizvođača smanjuje.

Perspektive razvijanja viših formi ekonomske integracije

Uspostavljanje zona slobodne trgovine predstavlja početni korak institucionalne integracije na Balkanu. U ekonomskoj teoriji se ističe da pored ukidanja barijera trgovini, ekonomska integracija može da sadrži i liberalizaciju kretanja činilaca proizvodnje, harmonizaciju nacionalnih ekonomskih politika i potpunu integraciju tih politika. Koji će od ovih oblika saradnje biti razvijen zavisi od koristi koju zemlje članice ostvaruju integracijom. Regionalna trgovinska liberalizacija neće prouzrokovati osetnije "skretanje trgovine" ukoliko se ostvaruje među "prirodnim" spoljnotrgovinskim partnerima, odnosno zemljama sa kojima se ostvaruje opsežna bilateralna trgovina bez primene značajnih spoljnotrgovinskih podsticaja. Polazeći od tog kriterijuma poželjna je trgovinska liberalizacija između zemalja sa razvijenim trgovinskim odnosima. Za analizu obima trgovine koristi se tzv. gravitacijski model koji objašnjava obim bilateralnih trgovinskih tokova za određenu zemlju (ili region) sa različitim partnerima primenom sledećih varijabli:¹⁰

- a) ekonomska moć zemalja trgovinskih partnera izražena bruto domaćim proizvodom (BDP per capita)
- b) trgovinske barijere (transportni i ostali troškovi trgovanja koje zavise od geografske bliskosti zemalja i
- c) činiooci koji podstiču trgovinu kao što su zajednička granica, bliskost jezika, sličnost kultura).

Polazeći od ovih kriterijuma jasno je da u slučaju balkanskih zemalja postoje elementi na

⁹ Više o performansama trgovinskih odnosa balkanskih zemalja vidi: G. Petrakos, *Peripheral European Transition: Performance, Structure and Trade Relations in The Balkan Region*, South Eastern Europe Journal of Economics, No. 1/2003, p.49-55.

¹⁰ Vidi opširnije: A.M. Boromisa i M. Mikić, *Evropska unija kao determinanta hrvatske trgovinske politike*, u: Pridruživanje Hrvatske Evropskoj uniji-izazovi ekonomske i pravne prilagodbe, red. K. Ott, Institut za javne financije, Zagreb, 2002, str. 139-140.

osnovu kojih se može u budućnosti očekivati rast obima trgovine između ovih zemalja. Zahvaljujući dejstvu ovih činioca može se objasniti da obim trgovine između zemalja nastalih na području bivše SFRJ beleži konstantan rast i pored toga što su devedesete obeležili ratni sukobi i uvećanje trgovinskih prepreka.

Pitanje koje će sigurno u budućnosti zaokupljati pažnju tiče se dubine i širine institucionalnih oblika saradnje na Balkanu. Već pomenuti Memorandum pored uspostavljanja mreže bilateralnih ugovora o slobodnoj trgovini podrazumeva i međusobnu saradnju u različitim oblastima: u carinskom postupku, trgovinskom zakonodavstvu, standardima, pravu industrijske svojine i sl. Nakon potpisivanja bilateralnih sporazuma sledi druga faza koja podrazumeva uključivanje zemalja Zapadnog Balkana u Svetsku trgovinsku organizaciju i stvaranje zone slobodne trgovine sa Evropskom unijom i između zemalja regiona. Na taj način bi se obezbedila realizacija sve tri dimenzije procesa regionalne liberalizacije. Za širenje oblika institucionalne saradnje izuzetan značaj ima i Regionalna inicijativa pod nazivom Politika i pravo konkurencije u Jugoistočnoj Evropi, koja ima za cilj stvaranje institucija za zaštitu konkurencije u zemljama regiona i njihovo osposobljavanje za uspostavljanje i očuvanje konkurentskog tržišta u regionu. Inicijativa je finansirana od strane Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope, a program inicijative organizovan je i realizovan od strane Odeljenja za konkurenciju Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD). Regionalnu inicijativu podržava i Evropska komisija koja ju je procenila kao dopunu aktivnosti koje već preduzima u regionu.¹¹ Pored unapređenja trgovine za produbljivanje ekonomske saradnje i posebno veći priliv investicija u region biće neophodno liberalizovati i sektor usluga.

Tabela 3

Da li mislite da bi ulazak Balkana u Evropsku Uniju bio brzi ako:

	Srbija		Makedonija		Bugarska	
	N	%	N	%	N	%
Svaka zemlja pojedinačno bude primljena u EU	277	46.6	346	58.3	402	67.1
Balkanske zemlje ostvare prvo međusobnu integraciju i...	311	52.4	243	41.0	188	31.4
Total	588	99.0	589	99.3	590	98.5

Na razvijanje viših oblika integracije između balkanskih zemalja veliki uticaj imaju i politički činioci. S obzirom na to da se ekonomska saradnja i integracija na Balkanu nalaze na samom početku razumljivo je što u ovim zemljama ne postoji jednodušnost o intenzitetu i krajnjim ciljevima integracije. Ovo utoliko pre što je u mnogim zemljama u inicijalnoj fazi prema regionalnom pristupu

¹¹ Više o ovoj inicijativi vidi: Regionalna inicijativa Politika i pravo konkurencije u Jugoistočnoj Evropi, Ekonomika, Vol.XXXIII, No.3, 2002, str. 167.

Evropske unije iskazivano nepoverenje jer su u njemu videle prepreku približavanju EU, kao i da se na taj način ove zemlje usmeravaju ka regionalnoj političkoj zajednici sličnoj bivšoj Jugoslaviji. Podaci dati u Tabeli br. 3. pokazuju da sa izuzetkom Srbije, u Makedoniji većina (58,3%) a u Bugarskoj izuzetno visok procenat (67,1%) ispitanika daje prednost pojedinačnom nastupu prema EU, što govori o jakom nepoverenju prema zajedničkom nastupu ovih zemalja. Budućnost regionalne saradnje na Balkanu umnogome zavisi od angažovanja Evropske unije, posebno od aktivnosti koje se odvijaju u okviru Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope. Međutim, za uvođenje viših oblika integracije neophodno je da i same balkanske zemlje vođene sopstvenim, pre svega, ekonomskim interesima budu aktivnije u međusobnoj multilateralnoj saradnji i povezivanju.

Zaključak

Sadašnji obim i struktura međusobne spoljnotrgovinske razmene balkanskih zemalja odražavaju stepen razvoja i strukturu njihovih privreda, kao i politiku koju u međusobnoj ekonomskoj saradnji vode zemlje pojedinačno. Svakako da je obim razmene ispod realnih potreba i mogućnosti. U njenoj strukturi dominiraju poljoprivredni proizvodi, električna energija, prehrambeni proizvodi, obojeni metal i tekstil. Dakle, radi se o strukturi spoljnotrgovinske razmene koja je karakteristična za zemlje u razvoju. Regionalnom trgovinskom liberalizacijom, započetom krajem devedesetih, na prostoru Balkana stvaraju se uslovi za unapređenje međusobne trgovine. Time se umanjuje se limitiranost unutrašnjeg tržišta kao razvojnog faktora kod svih zemalja koje su uključene u ovaj proces. Stvaranjem zone slobodne trgovine uspostavlja se relativno veliko tržište koje pruža mogućnost iskorišćavanja prednosti ekonomije obima, kao i značajnog smanjenja transakcionih troškova. Važnost stvaranja ove zone jeste i u tome što same balkanske države, doduše uz aktivnu pomoć spoljnih činilaca, uređuju međusobne ekonomske odnose. One time postaju važni subjekti regionalizacije na Balkanu. S druge strane, u sporazume o slobodnoj trgovini ugrađuju se principi i pravila STO čime se ovaj region približava toj svetskoj ekonomskoj asocijaciji, odnosno države regiona postaju aktivni njeni članovi ili time ispunjavaju uslove za članstvo, ako to nisu. Budućnost regionalne saradnje na Balkanu umnogome zavisi od angažovanja EU ali i od samih balkanskih zemalja, posebno od njihove spremnosti da budu aktivnije u međusobnoj multilateralnoj saradnji i povezivanju.

UDK 339.727.22:34

Predrag Cvetković
Pravni fakultet
Niš

PRAVNI REŽIM STRANIH INVESTICIJA U PREDINVESTICIONOJ FAZI INVESTICIONOG PROCESA*

Rezime

U praksi međunarodnopravnog regulisanja stranih investicija u predinvesticionoj fazi investicionog procesa iskristalisala su dva osnovna pristupa: liberalni i konzervativni. Liberalni koncept podrazumeva da se u ovoj fazi sadržina prava na ulaganje stranog investitora određuje simultanom ili pojedinačnom primenom relativnih standarda postupanja sa stranom investicijom (nacionalnog i tretmana najpovlašćenije nacije): strani investitor ima pravo da se, u cilju dobijanja prava na investiranje, pozove na navedene standarde u postupku odobravanja investicije od strane potencijalne države receptora. Zemlja domaćin dužna je da odobri investiciju ukoliko je dopustila investiranje pravnom subjektu iz treće države (dejstvo standarda najpovlašćenije nacije), odnosno ukoliko pravo na investiranje imaju domaći državljani (dejstvo standarda nacionalnog tretmana). Konzervativni koncept naglašava suverenitet receptivne države i njeno diskreciono pravo da, realizacijom svog kapaciteta suverena, prihvati ili odbije stranu investiciju. Ovaj koncept zasniva se na pretpostavci da država domaćin ne garantuje nacionalni ili tretman najvećeg povlašćenja u odnosu na slobodu investiranja. Ona zadržava suvereno pravo da odluči da li će, i pod kojim uslovima, odobriti investiranje na svojoj teritoriji. Liberalni koncept tretmana strane investicije u predinvesticionoj fazi investicionog procesa ide u prilog državama izvoznicama kapitala, jer u velikoj meri ograničava pravo države da dopusti pristup svom ekonomskom prostoru. Zasnovan je na teoriji slobodnog tržišta i pretpostavci da nema racionalnog ekonomskog razloga za ograničenje prava na investiranje, s obzirom da se time sprečava ekonomski opravdana alokacija kapitala. Primena ovog koncepta vodi potpunom izjednačenju stranih ulagača sa domaćim, odnosno investitorima iz trećih zemalja, što nije prihvatljivo za nerazvijene i države u razvoju. Navedeni koncept pravnog uređenja slobode investiranja zastupljen je u međunarodnim sporazumima čije su strane ugovornice zemlje ekonomski, geografski i politički bliske (poput NAFTA sporazuma) ili onima čija jedna od strana istupa sa pozicije povlašćenog pregovarača, koji je u stanju da nametne određene uslove drugoj strani ugovornici (bilateralni sporazumi SAD). Pokušaji da se liberalni koncept usvoji kao opšte važeći (u Predlogu MAI sporazuma) ili sa dejstvom ograničenim na određeni sektor privrede (u Povelji o energiji) nisu dali rezultata. Osnovni oblik ograničenja slobode investiranja jeste nametanje određenih, za karakteristike investicije vezanih, obaveza stranom investitoru. U literaturi se za ove obaveze upotrebljava naziv "uslovi učinka" (eng. "performance requirements"). "Uslovi učinka" su instrument realizacije prava države, potencijalnog receptora kapitala, da odluči o prihvatanju strane investicije. Javljuju se kod oba osnovna koncepta uređivanja pravnog režima stranog investiranja u predinvesticionoj fazi: liberalnog i konzervativnog. Cilj nametanja "uslova učinka" je optimizacija efekata stranih investicija na domaću ekonomiju.

Ključne reči: predinvesticiona faza, strane investicije, tretman stranih investicija, uslovi učinka

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

THE LEGAL REGULATION OF FOREIGN INVESTMENTS IN PRE-ESTABLISHMENT PHASE

Summary

In practice of international legal regulation of foreign investments which are in pre-established investment phase, two basic approaches crystallized: liberal and conservative. Liberal concept implies that in this phase the foreign investor's rights to invest is defined by the application of so called relative standards of treatment: standard of most favoured nation and national treatment. This concept implies simultaneous or individual application of relative standards of acting with foreign investment (national and treatment of most favoured nation): the foreign investor has the right to, aiming at receiving rights for investing, refer to stated standards in the procedure of approving investments by potential receptor country. The host country must approve the investment in case it allowed investment to the investor from the third country (the application of the standard of the most favoured nation) i.e. when the right to invest is held by domestic citizens (the application of standard of national treatment). The liberal concept of protection of the rights of foreigners to invest (protection in preinvestment phase) contributes to the countries which are exporters of capital because it restricts, to a great extent, the right of the country to allow access to its economic space. It is based on the theory of free market and assumption that there is no rational economic justification for restrictions of access of the investor since the economically justified allocation of investment funds is stopped thereby. The application of this concept leads to full equaling of foreign investor with the domestic one i.e. investors from the third countries which is not acceptable for the undeveloped and developing countries. The stated concept of legal arrangement of freedom of investing has been represented in international agreements whose contracting parties are the countries which are economically, geographically and politically close (like NAFTA agreement) or those whose one of the parties comes out of the position of a favoured negotiator who is capable to enforce certain conditions to the other contracting party (SAD Bilateral Investment Treaties). The attempts to have the liberal concept adopted as generally valid (in the MAI agreement) or with the action restricted to a certain sector of economy (in Energy Charter Treaty) have not showed results. The conservative approach emphasizes the sovereignty of receptive country and its discreet right to accept or refuse, by realization of its capacity of the sovereign, the foreign investment. The conservative concept of protection of the rights of foreigners to investing is based on the assumption that the host country does not guarantee national treatment or the one of the biggest favouring in relation to the freedom of investing. It keeps a sovereign the right to decide whether it will, and under which conditions, allow investment on its territory. The basic form of restricting the freedom of investing is placing some obligations upon the investor, connected to the characteristics of investment: "performance requirements". "Performance requirements" are the instrument of realization of right of the country, potential capital receptor, to decide on accepting foreign investment. "Performance requirements" of investment are various requests which the country imposes to the foreign investor with the aim to optimize the effects of foreign investments on domestic economy.

Key Words: Pre-establishment Phase of Investment, Foreign Investments, Treatment of Foreign Investments, Performance Requirements

1. Opšte napomene

Svaka država na osnovu sopstvenog teritorijalnog suvereniteta ima pravo da dozvoli ili ne privrednu aktivnost stranaca na njenoj teritoriji. Ona ne može biti primorana da strancima dopusti vršenje ekonomskih aktivnosti. Ukoliko postoji volja i potreba za učešćem subjekata pod stranim suverenitetom u obavljanju privrednih delatnosti država ima pravo da odredi uslove ovog pristupa. Dakle, država je nosilac prava odlučivanja o prihvatanju investicije. To njeno ovlašćenje osnovno je ograničenje prava investitora da ulaže na teritoriji strane zemlje.

U procesu vršenja strane investicije mogu se razlikovati dve faze: preinvesticiona (eng. "pre-establishment phase") i postinvesticiona (eng. "post-establishment phase").

U preinvesticionoj fazi država odlučuje da li će, i pod kojim uslovima, dopustiti investiranje na svojoj teritoriji. Postinvesticiona faza počinje kada je država domaćin odobrila stranu investiciju, nakon čega investitor kreće u njenu realizaciju. Navedena dinamika kriterijum je različitog pravnog tretmana investicije u zavisnosti od toga da li je reč o ulaganju koje još uvek nije odobreno, odnosno nalazi se u postupku odobravanja (preinvesticiona faza), odnosno investiciji koja je dozvoljena od strane države domaćina (postinvesticiona faza).

Obe navedene faze se suštinski međusobno razlikuju u odnosu na stepen verovatnoće nastupanja nekomercijalnih rizika¹, kao i u odnosu na objekat pravne zaštite.

Investicija u postinvesticionoj fazi (fazi realizacije i eksploatacije), izložena je rizicima i "talac" je države domaćina. Država je, pak, sa svoje strane dužna da poštuje određena načela tretmana investicije koju je dopustila. Objekat pravne zaštite je predmetni i finansijski kapital uložen u zemlju domaćina, odnosno prava investitora vezana za korišćenje i raspolaganje investicijom.

Pravna situacija investitora čije ulaganje je u preinvesticionoj fazi ima drugačije karakteristike. Država domaćin je ta koja pokušava da svojom politikom prema stranim investicijama privuče strani kapital. Strani investitori aproksimiraju sopstveni interes za investiranje i donose pozitivnu ili negativnu investicionu odluku u zavisnosti od rezultata procene. Investicija u ovoj fazi nije u opasnosti od preduzimanja određenih mera države, s obzirom da predmetni i finansijski kapital još uvek nije transferisan iz države porekla kapitala u zemlju receptora. Stoga je objekat pravne zaštite jedino "pravo na ulaganje" potencijalnog stranog investitora.

Pravni režim preinvesticione faze uređuje postupak i uslove koje strana investicija treba da ispuni da bi država domaćin dozvolila njenu realizaciju. Pravno uređivanje prava na investiranje u nadležnosti je nacionalnih zakonodavstava. Država ima pravo da propiše mogućnosti ulaganja, obim i vrste investiranja na njenoj teritoriji, uzimajući pri tome u obzir sprovođenje određenih ekonomskih, socijalnih i političkih ciljeva. Ona može podržavati, ograničavati, uslovljavati ili

¹ Pod nekomercijalnim rizikom podrazumeva se mogućnost da pravna situacija investicije bude izmenjena bez saglasnosti, odnosno protivno volji investitora, sa posledicom lišavanja njegovih prava nakon što je investirao, uz istovremeno smanjivanje vrednosti investicije. Pravna teorija, sudska i arbitražna praksa prihvatili su kvatrimpartitnu enumeraciju nekomercijalnih rizika. Prema ovoj podeli, nekomercijalni rizici mogu se podeliti na: rizik eksproprijacije; rizik transfera vrednosti; rizik rata i građanskih nemira; rizik kršenja ugovora.

zabranjivati strane investicije. Tehnike ove kontrole su različite. U krajnjem, primenjuju se sredstva administrativne kontrole poput pravno obavezujuće procedure prijave investicija, limitiranje oblika investiranja (mogućnost realizacije samo određenih tipova stranih ulaganja, na primer FDI), nametanja obaveze učešća domaćih partnera, odnosno državnih preduzeća u investiciji etc.

2. Liberalni i konzervativni koncept materijalnopravne zaštite stranih investicija u predinvesticionoj fazi investicionog procesa

U teoriji su se, kada je reč o materijalnopravnoj zaštiti strane investicije u predinvesticionoj fazi investicionog procesa, iskristalisala dva osnovna pristupa. Prvi podrazumeva da se u ovoj fazi sadržina prava na ulaganje stranog investitora određuje primenom tzv. relativnih standarda tretmana: principima najpovlašćenije nacije² i nacionalnog tretmana.³ Drugi pristup polazi od suvereniteta receptivne države i njenog diskrecionog prava da realizacijom svog kapaciteta suverena prihvati ili odbije stranu investiciju. U cilju lakše sistematizacije za prvi pristup u ovom radu upotrebljava se izraz "liberalni koncept", dok se drugi naziva "konzervativnim konceptom".

Liberalni koncept tretmana stranog ulagača u predinvesticionoj fazi podrazumeva simultanu ili pojedinačnu primenu relativnih standarda postupanja sa stranom investicijom (nacionalnog i tretmana najpovlašćenije nacije): strani investitor ima pravo da se pozove na navedene standarde u postupku odobravanja investicije od strane potencijalne države receptora. Zemlja domaćin dužna je da odobri investiciju ukoliko je dopustila investiranje ulagaču iz treće države (dejstvo načela najpovlašćenije nacije), odnosno kada pravo na ulaganje imaju domaći državljani (dejstvo načela nacionalnog tretmana).

Konzervativni koncept tretmana stranog ulagača i strane investicije u predinvesticionoj fazi podrazumeva da država ne garantuje nacionalni ili tretman najvećeg povlašćenja u odnosu na slobodu investiranja. Ona zadržava suvereno pravo da odluči da li će i pod kojim uslovima odobriti investiranje na svojoj teritoriji.

Liberalni koncept tretmana investicije u predinvesticionoj fazi ide u prilog državama izvoznicama kapitala: njime se ograničava pravo receptivne države da dopusti pristup svom ekonomskom prostoru. Zasnovan je na teoriji slobodnog tržišta i pretpostavci da nema racionalnog ekonomskog opravdanja za ograničenje prava na investiranje, s obzirom da se time sprečava ekonomski opravdana alokacija kapitala. Primena liberalnog koncepta tretmana "prava na ulaganje" (tretmana investicije u predinvesticionoj fazi) vodi potpunom izjednačenju stranih ulagača sa domaćim, odnosno investitorima iz trećih zemalja, što nije prihvatljivo za nerazvijene i države u razvoju.

² Načelo najpovlašćenije nacije je sadržano u odredbi (MFN klauzula) međudržavnog multilateralnog ili bilateralnog sporazuma kojim se svaka od strana ugovornica obavezuje da drugoj ili drugim stranama ugovornicama u određenoj oblasti uzajamnih odnosa prizna prava, preimućstva, povlastice i olakšice koje je dala ili će ubuduće dati bilo kojoj trećoj državi.

³ Dok standard najvećeg povlašćenja ima za cilj izjednačenje prava stranih investitora iz različitih država porekla koji ulažu u istu receptivnu državu, dejstvo standarda nacionalnog tretmana je izjednačavanje pravnog položaja stranih i domaćih investitora.

Geneza odredaba Povelje o energiji (eng. Energy Charter Treaty-ECT)⁴ kojima se uređuje pravo stranog investitora na investiranje ilustruje teškoće uređivanja pravne situacije ulagača u preinvesticionoj fazi. Prilikom donošenja Povelje nije bilo moguće postići dogovor u pogledu primene nacionalnog i tretmana najpovlašćenije nacije u navedenoj fazi investicionog procesa. Razlog tome je što su zemlje Istočne Evrope, bogate privrednim resursima, smatrale da primena ovog načela vodi liberalizaciji njihovih tržišta u meri većoj nego što dozvoljavaju ekonomski i politički interesi tih zemalja. Pored toga, kada je reč o primeni nacionalnog tretmana, bilo je teškoća pravnotehničkog karaktera. Aplikacija ovog standarda na strane investitore zahtevala je usaglašavanje investicionih zakonodavstava država Istočne Evrope, s obzirom da su u vreme donošenja Povelje ove zemlje bile u tranziciji i bez adekvatne nacionalne legislative o pravima na investiranje domaćih pravnih subjekata: ovakvo stanje imalo je za posledicu nepostojanje jasno struktuiranog i definisanog predmeta poređenja ("tertium comparationis"-a) za utvrđivanje obima prava stranog investitora koja se štite principom nacionalnog tretmana. Sem toga, razvijene države Evrope ni same nisu želele da usvajanjem pomenutog načela ugroze preferencijalni režim za svoja preduzeća. Stoga su pregovori o pitanju primene nacionalnog i tretmana najpovlašćenije nacije na preinvesticionu fazu ostavljeni za donošenje Dopunskog sporazuma (eng. "Supplementary Treaty"). Pregovori o ovom sporazumu započeli su 1. januara 1998. godine i još uvek traju.

Poveljom je ostavljena mogućnost da se država samoinicijativno obaveže na priznanje prava po osnovu standarda najpovlašćenije nacije i nacionalnog tretmana u preinvesticionoj fazi.⁵ Ovo obavezivanje nema retroaktivno dejstvo. U odsustvu saglasnosti država ugovornica Povelje o energiji o primeni standarda nacionalnog tretmana i najpovlašćenije nacije na uređivanje slobode investiranja, Povelja u članu 10. st. 2. obavezuje države da "preduzmu najbolje napore" (eng. "best efforts") u cilju izjednačenja materijalnopravne zaštite investicija u preinvesticionoj i postinvesticionoj fazi (fazi čiji pravni režim se zasniva na primeni načela najpovlašćenije nacije i nacionalnog tretmana). Iz načina formulisanja jasno je da se radi samo o preporuci, a ne i čvrsto utvrđenoj obavezi

⁴Pun tekst ovog dokumenta dostupan je na sajtu www.encharter.org. Povelja je međunarodni regulatorni okvir pravnog tretmana investicija u oblasti energetike na teritorijama zemalja članica Povelje. Inicijativu za donošenje Povelje dao je bivši premijer Holandije, Rud Lubers, na sastanku Evropskog saveta juna 1990. godine. Potrebu za ovakvim sporazumom obrazložio je neophodnošću pružanja pomoći zemljama bivšeg SSSR-a putem podrške oporavku najznačajnijeg sektora privrede: energetike. ECTse sastoji od tri instrumenta: teksta Povelje, Finalnog akta i dokumenta pod nazivom "Protokol o energetske efikasnosti i relevantnim ekološkim aspektima" (eng. "Energy Charter Protocol on Energy Efficiency and Related Environmental Aspects"). Cilj ECT je „ustanovljavanje pravnog režima u cilju promovisanja dugoročne saradnje u oblasti energetike, zasnovan na komplementarnosti i uzajamnoj koristi, u skladu sa ciljevima i principima Povelje (čl. 2. ECT). Prema informacijama sa sajta ECT (www.encharter.org; stanje od 29. januara 2003. godine) Povelju je potpisala 51. država, a ratifikovalo ju je 45 zemalja, među kojima su države istočne, zapadne i centralne Evrope, Japan, Australija i države Mediterana. Rusija i Norveška su Povelju potpisale, ali je još uvek nisu ratifikovale. Povelju su potpisale sve države bivše SFRJ, osim Srbije i Crne Gore.

⁵ Videti: čl. 10. st. 6. a) ECT.

država ugovornica da pravni režim investicija u predinvesticionoj fazi (uključujući i materijalnopravnu zaštitu) upodobe onome koji se primenjuje na režim postinvesticione faze investicionog procesa.

Sa izuzetkom bilateralnih sporazuma koje su zaključile SAD,⁶ BITs ne proširuju primenu standarda najpovlašćenije nacije i nacionalnog tretmana na pravo stranog investitora da ulaže već njihovu primenu limitiraju na uređivanje pravnog tretmana investicija koje su prošle proceduru prijave sa pozitivnim rezultatom. Time je odbijena aplikacija liberalnog koncepta tretmana investicije u predinvesticionoj fazi. U pojedinim BITs drugih razvijenih zemalja mogu se naći samo odredbe o obavezi receptivne države da “pruži podršku” prijavi za investiranje ulagača iz druge države ugovornice što je po dejstvu daleko blaža obaveza od obaveze primene standarda nacionalnog tretmana i najpovlašćenije nacije na predinvesticionu fazu.⁷ Imajući u vidu ovakva rešenja bilateralnih sporazuma kuriozitet je da je u bilateralnom sporazumu o zaštiti investicija Turske i Srbije i Crne Gore predviđeno da se, kao instrument određivanja prava i obaveza investitora u predinvesticionoj fazi, primenjuje standard najpovlašćenije nacije.⁸

Severnoamerički sporazum o zoni slobodne trgovine (eng. “North American Free Trade Agreement” – NAFTA sporazum)⁹ u odnosu na pravno uređenje slobode investiranja jasno usvaja liberalni trend prisutan u američkim BITs.¹⁰ Predlog MAI sporazuma¹¹ takođe prihvata liberalni koncept tretmana strane

⁶ Videti: Sporazum SAD sa Argentinom iz 1991. godine (čl. 2. st. 1.) i Ekvadorom iz 1993. godine (čl. 2. st. 1.). Navedeno prema: Zagel, Gudrun, „*Auslandsinvestitionen in Lateinamerika*“, Duncker&Humblot Berlin, 2000, strana 104.

⁷ Videti član 3d) Sporazuma Kine i Nemačke iz 1983, kojim se predviđa da će „države ugovornice, u skladu sa odredbama njihovih zakonodavstava, podržati prijavu za investiranje državljana druge države ugovornice koja želi da preduzme aktivnosti u vezi sa investiranjem“.

⁸ „Svaka Strana će na svojoj teritoriji dozvoliti ulaganja i aktivnosti vezane za to na ništa manje povoljnoj osnovi od one koju u sličnim situacijama dodeljuje ulaganjima ulagača bilo koje treće države, u okviru svojih zakona i propisa“ (čl. III st. 1. Sporazuma SRJ i Turske “Sl. list SRJ”, dodatak “Međunarodni ugovori” br. 4. od 27. januara 2001. godine.

⁹ Engleski naziv sporazuma je “North American Free Trade Agreement” (NAFTA). Sporazum je zaključen 17. decembra 1992. godine između Amerike, Kanade i Meksika. Tekst sporazuma dostupan je na sajtu www.nafta.org. Sporazumom se u načelu regulišu pitanja trgovine, dok je materija investicija predmet uređivanja u meri u kojoj “zavisnost trgovine i investicija zahteva istovremeno definisanje pravnog režima investicionih barijera” (Shihata, Ibrahim, „*The World Bank in a Changing World*“, Volume III, Martinus Nijhoff Publishers, 1998, str. 407). Pravni tretman i zaštita investicija predmet su poglavlja XI Sporazuma. Sadržinom i principima NAFTA sporazum sledi liberalni trend američkih bilateralnih sporazuma o tretmanu i zaštiti investicija (Shihata, op. cit, str. 409).

¹⁰ Prema članu 1104. Sporazuma svaka strana ugovornica dužna je da investitorima iz drugih država članica NAFTA u pogledu mogućnosti investiranja (dakle, u predinvesticionoj fazi) odobri povoljniji od tretmana najvećeg povlašćenja ili nacionalnog tretmana. Time se primena ovih načela proširuje i na predinvesticionu fazu. Ovakvo tumačenje daje i Shihata (Shihata, Ibrahim, “*The World Bank in a Changing World*“, Selected Esseys and Lectures, 1998, str. 408.).

¹¹ Predlog Multilateralnog sporazuma o investicijama (eng. “Multilateral Agreement on Investment”-MAI) izrađen je u okviru Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD). Pun tekst poslednjeg predloga ovog dokumenta, kao i zvanični komentar usaglašenog dela

investicije u odnosu na slobodu investiranja, ekstenzijom primene standarda najpovlašćenije nacije i nacionalnog tretmana na pravni tretman investitora u predinvesticionoj fazi.¹²

Očigledno je da je liberalni koncept pravnog uređenja slobode investiranja zastupljen u međunarodnim sporazumima čije su strane ugovornice zemlje ekonomski, geografski i politički bliske (poput NAFTA sporazuma) ili onima čija jedna od strana istupa sa pozicije povlašćenog pregovarača koji je u stanju da nametne određene uslove drugoj strani ugovornici (američki bilateralni sporazumi). Pokušaji da se liberalni koncept usvoji kao opšte važeći (u Predlogu MAI sporazuma) ili sa dejstvom ograničenim na određeni sektor privrede (u Povelji o energiji) nisu dali rezultat. Dokaz da usvajanje liberalnog koncepta pretpostavlja postojanje bliskih političkih, ekonomskih i geografskih veza jesu sporazumi o asocijaciji i pridruživanju EU i zemalja u tranziciji. Ovim ugovorima predviđen je recipročan nacionalni tretman strana ugovornica za postupak odobravanja investicija (tretman prava na ulaganje).¹³

teksta (eng. "Commentary to the MAI Negotiating Text as of 24. April 1998"), dostupan je na adresi: www.oecd.org. Cilj MAI bio je ustanovljavanje širokog univerzalnog okvira sa visokim standardom liberalizacije pravnog tretmana međunarodnih investicija, njihove zaštite i efikasnom procedurom rešavanja investicionih sporova (videti: tač. 6. Preambule MAI). Sporazum je najpre trebalo da potpišu zemlje članice OECD-a, a potom i ostale države. Pregovori su, međutim, zapali u teškoće i rad na Sporazumu je obustavljen. Osnovni razlog za neuspeh pregovora jeste izraženo neslaganje o ključnim pitanjima izuzetaka i ograničenja u primeni sporazuma, odnosno nivou liberalizacije stranih investicija koji je, prema kritičarima, ograničavao ekonomski suverenitet država i njihovo pravo ostvarivanja državnih i društvenih interesa u oblasti ekologije, radnopravne regulative, promocije novih tehnologija i zaštite tzv. "sektora kulturne industrije". Više u: Secerdoti, Giorgio, "The Sources and Evolution of International Legal Protection for Infrastructure Investment Confronting Political and Regulatory Risks", str. 7; članak prezentovan na konferenciji "Private Infrastructure for Development: Confronting Political and Regulatory Risks", 8-10. September 1999, Rome, Italy.

¹² Videti: čl. III st. 1. i 2. Predloga MAI sporazuma.

¹³ Videti: čl. 44. st. 1. i st. 3. Sporazuma o asocijaciji između Evropskih zajednica i njenih država članica i Republike Poljske (eng. „Europe Agreement on Establishing an Association Between the European Communities and Their Member States, of the One Part, and the Republic of Poland, of the Other Part“) iz 1991. godine; korespondentne odredbe nalaze se i sporazumima o asocijaciji koje je EU zaključila sa Mađarskom 1991, Češkom 1993, Rumunijom 1995, Republikom Slovačkom 1995. i Bugarskom 1993. godine. U Sporazumu o partnerstvu i saradnji Evropske Unije i Rusije iz 1994. godine usvojen je princip najvećeg povlašćenja u odnosu na slobodu investiranja ulagača iz država članica EU na teritoriji Rusije. Kada je, pak, reč o ulaganjima koja vrše filijale kompanija iz EU, uz princip najvećeg povlašćenja primenjuje se i princip nacionalnog tretmana. Ovakvo rešenje može se pravdati stavom da su filijale kompanija iz država Unije, na neki način, već prošle proceduru odobrenja te da su se na taj način „kvalifikovale“ za primenu načela nacionalnog tretmana. Videti: čl. 28. Sporazuma EU i Rusije (eng. „Agreement on Partnership and Co-operation Establishing a Partnership between the European Communities and their Member States, of the one Part, and the Russian Federation, of the Other Part“).

3. *“Uslovi učinka“ investicije kao sredstvo ograničenja prava investitora u predinvesticionoj fazi investicionog procesa*

Pravni režim stranih ulaganja u predinvesticionoj fazi uređuje pravo stranog investitora da ulaže u ekonomije drugih država. Osnovni oblik ograničenja slobode investiranja jeste nametanje određenih obaveza investitoru, obaveza determinisanih karakteristikama ulaganja. U literaturi se za ove obaveze upotrebljava naziv „uslovi učinka“ (eng. „performance requirements“). Reč je o različitim zahtevima koje država nameće stranom ulagaču s ciljem optimizacije efekata stranih investicija na domaću privredu.¹⁴ Ovi uslovi javljaju se kod oba pristupa pravnog uređivanja prava stranaca da ulažu u ekonomiju države domaćina: liberalnog i konzervativnog.

Ekonomski ciljevi države domaćina koji se ostvaruju (ili teže da se ostvare) nametanjem ovih uslova mogu se primenom egzemplifikativne enumeracije sistematizovati na sledeći način:¹⁵

- a) razvoj industrijske baze domaće države;
- b) povećanje zaposlenosti;
- c) unapređenje izvoza;
- d) održanje ravnoteže spoljnotrgovinskog i platnog bilansa;
- e) transfer naprednih tehnologija u zemlju domaćina;
- f) sprečavanje monopolskog ponašanja stranog investitora;
- g) očuvanje domaćih prirodnih resursa;
- h) zaštita političke nezavisnosti.

Navedeni „uslovi učinka“ investicije nisu imanentni samo državama u razvoju kao receptorima kapitala. Razvijene države takođe poznaju praksu nametanja određenih uslova investitoru. Cilj ovih uslova je po pravilu da se reducira nivo stranog vlasništva u određenim industrijskim sektorima s ciljem osiguranja određenog nivoa dobiti za domaću privredu.¹⁶

Zahtevi „učinka“ investicije sve su ređi u investicionim zakonodavstvima. Nekoliko faktora uticalo je na ovakav razvoj:

- a) nametanje ovih uslova ugrožava konkurentnost države u „borbi za strani kapital“;
- b) težnja država da svoje razvojne ciljeve ostvaruju tržišnim mehanizmima umesto merama administrativne kontrole;
- c) prevaziđenost nekih od ciljeva koji su bili razlog uvođenja „uslova učinka“ (anahronost političkog stava zemalja u razvoju da su investitori nosioci „neokolonijalizma“).

U nastavku će biti izneti pojedini karakteristični zahtevi koje zemlja domaćin svojim zakonodavstvom postavlja stranom investitoru kao preduslove odobrenja investiranja. Lista koja sledi ne obuhvata sve uslove koji se mogu

¹⁴ Videti: „World Investment Report 2003: FDI Policies for Development: National and International Perspectives“, United Nations, New York and Geneva 2003, str. 119. Publikacija je dostupna na sajtu: www.unctad.org na dan 30. 04. 2004. godine.

¹⁵ Sistematizacija je preuzeta iz: „Foreign Direct Investment And Performance Requirements: New Evidence From Selected Countries“, United Nations Conference on Trade And Development, New York and Geneva, 2003, str. 7. Publikacija je dostupna na sajtu: www.unctad.org na dan 30. 04. 2004. godine.

¹⁶ Norveška je, na primer, ograničila pravo vlasništva stranaca nad svojim naftnim poljima. Ibidem, str. 25.

nametnuti stranom investitoru. Država domaćin može utvrditi i druge mere, u zavisnosti od sopstvene politike prema stranim investicijama, ali i preuzetih međudržavnih obaveza kojima se zahteva eliminisanje određenih tipova "uslova učinka".

4. Vrste "uslova učinka" investicije

"Uslovi učinka" investicije čije je ispunjenje pretpostavka izdavanja dozvole za investiranje stranom ulagaču imaju svoj proceduralni i materijalno-pravni izraz. Osnovni tipovi materijalnih "uslova učinka" kojima država domaćin uslovljava strano investiranje jesu: obaveza kapitalizacije; zahtevi vezani za zaštitu prirodne okoline (ekološki uslovi); uslovi kojima se utvrđuje obavezan nivo izvoza; zahtevi vezani za svojinski udeo domaćih pravnih subjekata u investiciji. Proceduralna forma kontrole ispunjenosti "uslova učinka" je postupak prijave stranih investicija, sa kojim započinje izlaganje o navedenim zahtevima.¹⁷

a) Postupak prijave stranih investicija

Postupak prijave stranih investicija jeste procedura sagledavanja ("snimanja"; eng. "screening") ekonomskih, socijalnih i političkih efekata potencijalne investicije na ekonomiju države domaćina. Postupak prijave služi "publicizaciji" procesa investiranja. Pravni osnov investicije nije više samo ugovor investitora zaključen sa domaćom državom ili domaćim pravnim subjektom, odnosno odluka investitora, već se delom pozicionira u oblast javnopravnih propisa.

Administriranje prijava za investiranje po pravilu vode nadležne državne agencije. Ove agencije imaju dvostruku funkciju: eksternu i internu. Eksterna funkcija je promocija države kao lokacije za strane investitore, dok se interna funkcija ogleda u njihovoj obavezi da utvrde da li je nameravana strana investicija u skladu sa ekonomskom i razvojnom politikom zemlje receptora kapitala. Interna funkcija agencija za promociju investicija je sprečavanje štete koju lokalna preduzeća mogu trpeti zbog ulaska moćnih stranih kompanija. Mogućnost štetnih posledica za domaću privredu posebno je izražena kod ulaganja u bazične industrijske grane. Stoga zemlje u razvoju investicije u sektor industrije drže pod "kontrolom visokog intenziteta" iz straha da će, nakon repatrijacije stranog kapitala, domaća preduzeća koja se bave istom delatnošću kao i strani investitor zbog nedostatka finansijskih sredstava biti u nemogućnosti da realizuju ekonomski održivu proizvodnju. Iz tog razloga se "uslovima učinka" favorizuju ulaganja u privredne grane visokog tehnološkog nivoa (kod kojih domaća privreda ne može da napreduje bez angažovanja stranog kapitala), dok se ograničava investiranje u radno intenzivne oblasti niskog tehnološkog profila.¹⁸

Postoje dva osnovna tipa procedure prijave stranih investicija: postupak odobrenja prijave za investiranje i postupak slobodne prijave stranog ulaganja.

Postupak odobrenja prijave za investiranje karakteriše diskrecija organa države domaćina u odlučivanju da li će i pod kojim uslovima odobriti strano ulaganje. Odluka se donosi prema okolnostima konkretnog slučaja. Ovaj metod je

¹⁷ Enumeracija koja sledi data je prema: Sornorajah, M, „*The International Law on Foreign Investment*“, Cambridge University Press, 1994; „*The Law of Foreign Investments*“, str. 100-103.

¹⁸ *ibidem*, str. 103.

spor i nosi opasnost arbitrarnosti u odlučivanju. Navedene karakteristike ovog tipa postupka sa prijavom za investiranje mogu odvratiti stranog investitora od donošenja investicione odluke, posebno ukoliko predinvesticiona faza zahteva značajno angažovanje njegovih sredstava (izrada projekta, ispitivanje tržišta, utvrđivanje da li prirodni resursi kao predmet eksploatacije omogućavaju rentabilnu proizvodnju).

Nasuprot postupka odobravanja prijave stoji postupak slobodne prijave strane investicije. U postupku slobodne prijave investitor ima samo obavezu da investiciju prijavi nadležnom organu. Ovaj organ kontroliše da li je strano ulaganje u skladu sa zakonskim normama i može uskratiti dozvolu ukoliko to nije slučaj. Ovaj metod je povoljniji za investitora. On, međutim, pretpostavlja postojanje konciznih i detaljnih odredbi investicionog zakonodavstva države domaćina, što nije uvek slučaj. Kada je reč o međunarodnim izvorima kojima se uređuje tretman stranih investicija, karakteristično je rešenje Vodiča Svetske banke za tretman direktnih stranih investicija.¹⁹ Vodiči sadrže preporuke državama u pogledu uređivanja postupka prijave za strano investiranje. U Vodičima se, uz preporuku prihvatanja postupka slobodne prijave, ukazuje da bi postupak prijave trebalo da bude jednostavan, nebirokratizovan i ni u kom slučaju arbitraran. Procedura prijave trebalo bi da bude automatizovana. Vodiči preporučuju da administriranje zahteva za investiranje vrši jedno telo (eng. "one stop shop"), kao i izdavanje publikacija sa iscrpnim podacima o pravnim zahtevima koje država postavlja pred potencijalnog stranog ulagača, čime se postiže transparentnost uslova za investiranje.²⁰ Postojanje navedenih karakteristika postupka prijave omogućilo bi

¹⁹ Engleski naziv dokumenta je "World bank Guidelines on Treatment of Foreign Direct Investment": Objavljeni su 1992. godine. Pun tekst Vodiča objavljen je u Shihata, Ibrahim, "Legal Treatment of Foreign Investment", Martinus Nijhoff Publishers, 1993, str. 155-179. U isto knjizi data je iscrpna hronologija nastanka Vodiča. Vodiči Svetske banke za tretman direktnih stranih investicija spadaju u međunarodne izvore koji se u literaturi nazivaju "meko" (eng. "soft law") ili "meta-pravo" (eng. "meta-law"). Za razliku od međudržavnih sporazuma i konvencija sa obavezujućim dejstvom za države ugovornice, primena ovih izvora ne zahteva pristupanje i ratifikaciju država. Njihova pravila primenjuju se zbog autoriteta njihovih donosilaca odnosno celishodnosti pravnih rešenja koja sadrže. Ovakav način usaglašavanja pravnih principa i pravila nije nepoznat u oblasti Međunarodnog trgovinskog prava. Sličan metod primenjen je prilikom izrade UNIDROIT Principa za međunarodne trgovačke ugovore i Principa evropskog ugovornog prava. Više u: Ćirić, A, Cvetković, P, "Međunarodno trgovinsko pravo-stručni eseji", Niš, 2001, str. 155-180.

²⁰ Videti tač. 23. Komentara Vodiča. Slična odredba nalazi se i u članu 20. Povelje o energiji, kojim se zahteva da pravni propisi opšte primene koji važe za trgovinu energetskim materijalima i proizvodima treba da budu transparentni. Uslov transparentnosti podrazumeva da se određeni podaci koji se odnose na potrebe domaće privrede i strane investicije publikuju ili da na drugi način budu učinjeni dostupnim javnosti, odnosno dati agenciji za nadzor i praćenje stranih investicija. Najčešće se radi o sledećim parametrima: privrednoj grani u koju se investira i prirodi i vrsti proizvoda koji će se proizvoditi; finansijskom planu iz koga se može videti iznos stranih sredstava i koliko će biti uplaćeno u stranoj i domaćoj valuti; planu proizvodnje iz koga se može videti godišnji obim i vrednost ili plan vršenja usluga; vlasnicima, upravljačima i odnosu lokalnog i stranog učešća u upravljanju; sredstvima i opremi koji su potrebni i načinu njihovog pribavljanja; planu izvoza i uvoza; obimu korišćenja domaćih sirovina i ostalih inputa; planu zapošljavanja, uključujući šemu obuke; planu prodaje na domaćem i stranom tržištu; ceni koštanja i

investitoru da predvidi pozitivan ili negativan ishod njegovog zahteva za odobrenje investiranja.

Zakon o stranim ulaganjima Srbije i Crne Gore²¹ načelno prihvata sistem slobodne prijave. Strana ulaganja registruju se u nadležnom sudu u skladu sa zakonom koji reguliše položaj privrednih društava. Ukoliko je reč o ulaganju u druge oblike organizovanja za obavljanje delatnosti (banke, osiguravajuće organizacije) registracija se vrši u skladu sa relevantnim sistemskim zakonima.²² RegistarSKI sud po službenoj dužnosti obaveštava Savezni organ uprave nadležan za ekonomske odnose sa inostranstvom o izvršenoj registraciji stranih ulaganja radi evidencije.

Izuzetak od principa slobodne prijave u Zakonu o stranim ulaganjima ustanovljen je "ratione materie" kod ulaganja u oblasti proizvodnje i prometa oružja, kao i u odnosu na ulaganja u područja koja su u skladu sa zakonom proglašena zabranjenom zonom. U navedenim slučajevima strani ulagač dužan je da, ukoliko ispunjava uslove predviđene Zakonom o stranim ulaganjima, pribavi saglasnost saveznog organa nadležnog za poslove odbrane.²³

b) Obaveza kapitalizacije

Države mogu dozvolu za investiranje usloviti zahtevom da strani investitor unese određeni iznos (određen procentom u odnosu na vrednost celokupne investicije ili na drugi način) kapitala iz inostranstva (obaveza "kapitalizacije"; eng. "capitalization requirement"). Time se sprečava da strani ulagači, umesto angažovanja sopstvenog, skupljaju kapital lokalnog porekla (ušteđevine i druga sredstva) i usmeravaju ga u svoje projekte. Ovakvi uslovi imaju jasan ekonomski "ratio". Domaća sredstva mogu se upotrebiti za razvojne i druge ciljeve receptivne države umesto da se koriste kao podrška stranom ulagaču čiji je cilj usko ograničen na ostvarivanje određene margine profita.

Ukoliko strani investitor ne ispunji uslov "kapitalizacije" država ima pravo da uskrati prava stranom investitoru. U odlukama arbitraža priznato je ovo pravo receptivnih država uz uslov da je investitoru data mogućnost da u pravno uređenoj proceduri zaštiti svoje interese. U sporu "Amco v. Indonezija", rešenom odlukom ICSID arbitraže, stranom investitoru odobrena je izgradnja turističkog kompleksa u formi zajedničkog ulaganja sa indonežanskom državnom agencijom za strane investicije. Investitor je preuzeo obavezu da unese određenu sumu kapitala inostranog porekla u cilju finansiranja projekta. Dokaz transfera kapitala trebalo je da bude sertifikat Centralne banke Indonezije o realizaciji takvog transfera. Kako

planiranom profit. Videti više u: August, R, "International Business Law", Prentice-Hall, 2000, str. 244-245. Navedeno prema: Vukadinović, Radovan, "Međunarodnopravna zaštita stranih investicija", Pravo i privreda br. 5-8/2002, str. 453-461. Princip transparentnosti u odnosu na pravne mogućnosti investiranja inkorporiran je i u član 2. stav 1. Sporazuma BIH i SRJ. U sporazumu Hrvatske i SRJ ("Sl. list SRJ", dodatak "Međunarodni ugovori" br. 12. od 23. novembra 2002. godine, čl. 2. st. 2) takođe je izričito navedeno da će „svaka strana ugovornica nastojati da obavesti drugu stranu ugovornicu, na zahtev bilo koje od strana ugovornica, o mogućnostima ulaganja na svojoj teritoriji“.

²¹ "Sl. list SRJ", br. 3/2002 i 5/2003.

²² Videti: čl. 21. st. 1. i 2. Zakona o stranim ulaganjima.

²³ Videti: čl. 19. st. 1. i 3. u vezi sa članom 21. Zakona o stranim ulaganjima.

Banka nije izdala sertifikat državna agencija Indonezije raskinula je ugovor, mada je investitor tvrdio da je kapital unet u zemlju. ICSID arbitraža nije osporila pravo Indonezije da raskine ugovor. Ustanovila je, međutim, da u proceduri otkazivanja nisu bila štice prava investitora, što je imalo za posledicu "opstrukciju pravde" (eng. "denial of justice"). A contrario, da je investitor imao adekvatni tretman u proceduri otkazivanja ugovora otkaz bi bio opravdan.²⁴

c) Obaveza poštovanja ekoloških propisa

Država domaćin svojim propisima predviđa ekološke standarde koje strani investitori moraju poštovati, s obzirom da su ovi standardi uređeni normama kogentne prirode. Ratio ovih normi je zaštita životne sredine zemlje receptora: kompanije iz razvijenih država često se, motivisane smanjenjem troškova neophodnih da bi se ispunili strogi uslovi ekološkog zakonodavstva države porekla, odlučuju na izmeštanje svojih proizvodnih kapaciteta iz sopstvene u treće zemlje (nerazvijene ili države u razvoju). Ovi uslovi u državama u razvoju manje su rigidni i u finansijskom smislu ne ugrožavaju održivost proizvodnje. "Ekološki" uslovi učinka prisutni su i u zakonodavstvu SCG. Prema Zakonu o stranim ulaganjima Srbije i Crne Gore, strani ulagač je dužan da u obavljanju delatnosti uvek da postupa u skladu sa propisima koji regulišu zaštitu životne sredine (čl. 18. Zakona o stranim ulaganjima).

d) Obaveze vezane za određeni nivo izvoza ili uvoza koji investicija generiše

Država može usloviti odobrenje strane investicije različitim uslovima vezanim za ekonomski učinak investicije, pre svega obim uvoza ili izvoza. Postoje različite varijante formulisanja ovih zahteva.

Najpre, od stranog investitora može se zahtevati da njegova investicija bude "izvozno orijentisana" (eng. "export targeted investment"),²⁵ to jest, da njeni proizvodi budu namenjeni isključivo ili u određenom obimu tržištu trećih država. Ovaj princip preovlađuje u politici privlačenja stranih investicija tzv. "azijskih tigrova" (Singapura, Južne Koreje, Tajvana i Hongkoga). U ekonomskom smislu ovakve investicije doprinose popravljajući platnobilansne ravnoteže receptivnih država.

²⁴ Ova odluka je kritikovana u akademskim radovima s argumentom da su proceduralni razlozi iskorišćeni kao izgovor za suspenziju opravdanog prava države na raskid ugovora: "Indonezija je smatrala da je raskid ugovora opravdan neispunjenjem cilja izdavanja dozvole: dozvola je tražena i dobijena u sklopu realizacije programa privlačenja stranih investicija. Ipak, izostanak uloga u vrednosti od 16% vrednosti same investicije, koliko se strani investitor obavezao da unese u projekat, iz procesnopravnih razloga proglašeno je irelevantnom činjenicom" (Reisman, "The Breakdown of Control Mechanism in ICSID Arbitration, 1989, Duke L. J. 739; navedeno prema: Sornorajah, "The Law of Foreign Investments", str. 107).

²⁵ Nasuprot izvozno orijentisanih investicija stoje investicije za substituisanje uvoza (eng. "import substitut investments").

Pored toga, obim i vrednost uvoza koji vrši investitor za potrebe proizvodnje mogu biti uslovljeni obimom i vrednošću izvoza koji investicija generiše (eng. "trade balancing requirement").

Obim i vrednost izvoza stranog ulagača može se ograničiti određenim obimom ili vrednošću proizvodnje investicije ili obimom i vrednošću domaće proizvodnje (eng. "domestic sale requirement").

Receptivna država takođe može vezati pravo konverzije domaće valute u konvertibilnu određenom visinom prihoda investicije izraženom u stranoj konvertibilnoj valuti (eng. "foreign exchange restriction").

e) Obaveza korišćenja domaćih resursa

Država svojim zakonodavstvom može od investitora zahtevati pribavljanje domaćih proizvoda ili korišćenje drugih lokalnih resursa u cilju realizacije investicionog projekta. Ovi uslovi se u literaturi nazivaju "uslovima lokalnog učešća" (eng. "local content requirement").

Od investitora se može zahtevati da za svoju proizvodnju pribavlja sirovine ili poluproizvode domaćeg porekla. Kvantitativno određenje ove obaveze može biti utvrđeno količinom odnosno vrednošću domaćih proizvoda koje investitor mora upotrebiti ili kao alikvotni deo tih količina i vrednosti u odnosu na količinu i vrednost ukupne domaće proizvodnje.

Država domaćin može ograničiti pravo investitora na pribavljanje proizvoda domaćeg porekla ili iz domaćih prirodnih resursa. Ograničenje može biti potpuno ili delimično (definisano određenim procentom vrednosti ili obima domaće proizvodnje koje strani investitor može koristiti u svrhu ekonomske eksploatacije investicije).

Država ima pravo da postavi i druge zahteve investitoru. Od njega se može zahtevati: zapošljavanje određenog broja domaćih državljana čime se ostvaruje transfer menadžerskih znanja na preduzetničku elitu zemlje domaćina; korišćenje lokalnih pogona za preradu sirovina ili poluproizvoda, odnosno izgradnja mreže lokalnih kooperanata čime se doprinosi većoj uposlenosti domaćih kapaciteta.²⁶

f) Obaveza postojanja svojinskog udela domaćih pravnih subjekata u investiciji

Jedan od zahteva koji se postavlja pred stranog investitora je i da deo kapitala koji čini investiciju bude u svojini domaćih lica. Ovaj zahtev postavlja se najčešće kada je reč o određenim strateškim ekonomskim granama ili proizvodima. Uslov svojinskog udela domaćih lica u stranoj investiciji predviđen je i zakonodavstvom SCG. Zakon o stranim ulaganjima Srbije i Crne Gore (član 19.) predviđa da strani ulagač ne može sam ili sa drugim stranim ulagačem osnovati preduzeće u oblasti proizvodnje i prometa oružja, kao ni na području koje je u skladu sa zakonom određeno kao zabranjena zona. U ovim oblastima i područjima strani ulagač može osnovati preduzeće sa domaćim pravnim subjektom ili ulagati u preduzeće, s tim što ne može steći pravo većinskog učešća u upravljanju njime.

²⁶ Obaveza lokalnog učešća česta je i u ugovorima razvijenih zemalja i multinacionalnih kompanija, posebno kada je reč o automobilske industriji. Tako je Italija tražila 75% lokalnog učešća domaćih proizvođača u proizvodnji "Micubiši Pajera"; SAD su nametnule isti procenat u odnosu na proizvodnju "Tojote Leksusa" a Velika Britanija 90% za proizvodnju "Nisan primere". Videti: "World Investment Report 2003", str. 140.

PRAVNI REŽIM STRANIH INVESTICIJA U PREDINVESTICIONOJ FAZI INVESTICIONOG PROCESA

UDK 323.11+323.15](497)

Nada Raduški
Institut društvenih nauka
Beograd

ETNODEMOGRAFSKI DIVERZITET I MEĐUNACIONALNI ODNOSI NA BALKANU

Rezime

Balkan je vrlo složen region u kome se od najranijih vremena susreću, sukobljavaju i mešaju brojne civilizacije, kulture i religije. Etnička i konfesionalna slika Balkana rezultat je različitog istorijskog i demografskog razvitka, kao i brojnih geografskih, ekonomskih, političkih, kulturnih i drugih faktora. Političke promene u balkanskim zemljama početkom 1990 ih godina uzrokovale su formiranje novih etnonacionalnih država, ali i etničke konflikte i oružane sukobe koji su doveli do ogromnih etnocentričnih migracija stanovništva, velikog broja izbeglica i interno raseljenih lica. Sve to imalo je značajnog uticaja na etničku sliku većine balkanskih zemalja u smislu nacionalne homogenizacije i majorizacije stanovništva, dok istovremeno, međuetnički odnosi, položaj, zaštita i prava nacionalnih manjina postaju krucijalno pitanje i merilo demokratičnosti ovih država.

Može se reći da je Balkan bio i ostao vrlo značajan region ne samo u geostrateškom i geopolitičkom smislu, već i zbog njegove multietničnosti, multikonfesionalnosti, multikulturalnosti i vrlo izdiferenciranog demografskog razvitka brojnih naroda koji tu žive. Iz tih razloga, poznavanje i poštovanje različitih nacionalnosti, kultura i religija, brojnih sličnosti i razlika balkanskih zemalja, predstavlja neophodan uslov za mir, budući razvoj i stabilnost ovog regiona.

U radu se daje etnička slika većine balkanskih zemalja (Grčka, Albanija, Rumunija, Bugarska, Makedonija i Srbija), kao i najvažniji činioci koji su determinisali nacionalni sastav stanovništva. Takođe, biće istaknute osnovne statističko-demografske i etničke osobenosti relevantnih nacionalnih manjina, kao i neke odlike interetničkih odnosa većinskog i manjinskog stanovništva, što će pomoći boljem razumevanju kompleksnog mozaika etničkih odnosa u ovom regionu. Veća pažnja biće posvećena Srbiji, prema podacima poslednjeg popisa, kao najšarolikoj balkanskoj zemlji, ali i zbog lakše dostupnosti i raspoloživosti podataka.

Ključne reči: Balkan, diverzitet, međunacionalni odnosi, nacionalne manjine

ETHNODEMOGRAPHIC DIVERSITY AND INTERETHNIC RELATIONS ON THE BALKANS

Summary

Since the earliest times, the Balkans is the very complex region where meets, collides and crosses many various civilizations, cultures and religions. Ethnic and confessional pictures of the Balkans is the result of different demographic development (natural increase, migration, changed declaration of nationality) as well as the action of political, historical, geographical and other factors. Political changes in the Balkan

countries, in the last decade of this century, resulted in the formation new national states, ethnocentric migration (forced and wiling), the great number of refugees and displaced persons, etc. It significantly changed the ethnic picture of the Balkan countries. At the same time, the issues of interethnic relations, and the protection of status and the rights of national minorities become very significant. Because of geostrategic and geopolitical status, of economic factor, of socio-cultural features (multiethnic, multiconfessional), of political opportunity (potential and actual ethnic conflict), as well as the great demographic differences, the Balkans was and remained very important and very complex region. For this reason, the knowledge and the respect of pluralism of different nationalities, cultures and religions, geographical and historical similarities of the Balkan countries is necessary for peace and stability of this region.

Key Words: Balkan, Interethnic Relations, National Minorities

Balkanski etničko-verski i kulturni mozaik rezultat je mnogobrojnih sukoba i ratova koji su tokom istorije vođeni na ovom području što je imalo za posledicu česte teritorijalno-političke promene i velike migracije stanovništva, pri čemu su se istovremeno odvijali i mnogi etnički i etnobiološki procesi koji su bitno determinisali etnički sastav i prostornu distribuciju naroda na Balkanu. Balkanske države su zbog svog geopolitičkog i geostrateškog položaja, istorijskog razvoja, demografskih, kulturnih i drugih činioca, etnički heterogene, multikonfesionalne i multikulturalne sa brojnim nacionalnim manjinama, što često predstavlja izvor međunacionalnih sukoba s obzirom na nepostojanje etničkih granica, sa jedne i aspiracija za nacionalno homogenom državom, sa druge strane. Manjinski problemi i nacionalne konfrontacije postaju dominantno obeležje Balkana jer nigde na tako malom prostoru nema toliko potencijalnih žarišta i sukoba što se često objašnjava samom prirodom ovih zemalja koje čine poseban svet, pa se zbog tih karakteristika može reći da je "Balkan dalje od Evrope nego Evropa od Amerike".

Srbija u etničkom smislu, zbog mnogobrojnih nacionalnosti i konfesija koje egzistiraju na njenom prostoru, predstavlja najšarolikiju balkansku zemlju ili "Balkan u malom", kao rezultat ne samo njenog geografskog položaja, već i istorijsko-političkih prilika, demografskog razvitka i drugih faktora. S tim u vezi, manjinsko pitanje je možda teže i složenije nego u drugim zemljama. Početkom 1990 ih godina, opšte društveno-ekonomske i političke promene u bivšim real-socijalističkim državama (u kojima je, prema zvaničnim ocenama, nacionalno pitanje bilo "rešeno"), a posebno dezintegracija SFRJ, doveli su do međunacionalnih konflikata i sukoba. Stvaranje novih etnonacionalnih država na prostoru bivše Jugoslavije, rat i "etničko čišćenje", voljne i prisilne migracije, ogroman broj izbeglica i interno raseljenih lica, imali su za posledicu velike etnodemografske promene na etničkoj karti Srbije. Proces etničke homogenizacije stanovništva, na šta ukazuju podaci poslednjeg popisa, bio je uslovljen prvenstveno velikim etnocentričnim migracijama, zatim prirodnim kretanjem stanovništva (diferenciranim prirodnim priraštajem po nacionalnosti), nedemografskim faktorima (promena nacionalne pripadnosti, asimilacija i sl.), kao i složenom političkom i socio-ekonomskom situacijom krajem XX i početkom XXI veka na ovom području.

Etnodemografska slika srbije

Prema poslednjem popisu 2002. godine Srbija (bez Kosova i Metohije) predstavlja u etničkom smislu homogeno područje budući da od ukupno 7,5 miliona, Srbi kao većinska populacija, čine 82,9%. Najznačajnije nacionalne manjine su Mađari (3,9%), Bošnjaci/Muslimani (2,1%), Romi (1,4%), zatim Jugosloveni (1,1%), dok sve ostale pojedinačno beleže udeo manji od 1%. U poslednjem međupopisnom periodu ukupan broj stanovnika se smanjio, pri čemu su pripadnici srpske nacionalnosti zabeležili apsolutno i relativno povećanje (uprkos negativnom prirodnom priraštaju) zahvaljujući imigracionoj komponenti, kao i "etničkom transferu" tj. Izjašnjavanju za ovu nacionalnost. Pored Srba, povećanje su zabeležili još Vlasi i Romi, ali prvenstveno zbog promene nacionalne pripadnosti – pojavom koja je karakteristična za te etničke zajednice. Inače, ovaj značajan faktor determiniše etničku strukturu, ali za razliku od prirodnog priraštaja i migracija, ne u smislu promene ukupnog broja stanovnika već redistribucije između pojedinih etničkih grupa. Iako teško merljiva, promenljiva i nepouzdana kategorija, promena nacionalne pripadnosti je, sa društvenog stanovišta, objektivna pojava jer predstavlja značajan indikator razvojnih procesa integracije, etnoasimilacije i etnodivergencije. Može imati privremeni karakter u smislu reakcije na društvene okolnosti ili trajan kao posledica voljne ili prisilne asimilacije.

U posmatranom periodu, sve ostale nacionalnosti beleže opadanje, a naročito Crnogorci (za oko 40%) i Jugosloveni (kojih je samo deceniju ranije bilo četiri puta više), prvenstveno zbog promene u izjašnjavanju, zatim iseljavanja i etničke asimilacije. Istovremeno, izrazit porast broja lica čiju nacionalnu pripadnost je teško proceniti, a koja nisu želela da se izjasne, jasno reflektuje aktuelnu političku i socio-ekonomsku situaciju u zemlji. Sa etničkog aspekta, u okviru Srbije, područja centralne Srbije i Vojvodine se dijametralno razlikuju.

Srbi čine 89,5% od ukupne populacije centralne Srbije (5,5 miliona) što ovo područje čini naglašeno homogenim i gotovo monolitnim, sa elementima unimodalnog tipa, s obzirom da sve ostale etničke zajednice participiraju sa vrlo niskim udelom (Bošnjaci/Muslimani 2,8%, Romi 1,4%, a ostali pojedinačno oko 1% i manje). Posle započetog pravca ublažavanja etničke homogenosti, od 1990 ih godina javlja se obrnut slučaj – stepen etničke homogenosti, izražen učešćem najbrojnije grupe, se povećava. Tokom 1990 ih godina u centralnu Srbiju stigao je veliki broj izbeglica (pretežno srpske nacionalnosti), koji su u najvećem broju i ostali na ovom području što je ublažilo smanjenje broja Srba, dok se istovremeno jedan broj lica i deklarirao za ovu nacionalnost (Crnogorci, Jugosloveni i dr.). S druge strane, treba imati u vidu da se i veliki broj Srba zbog političko-ekonomske situacije odselio u inostranstvo.

Najrelevantnije nacionalne manjine su Bošnjaci/Muslimani (2,8%), Romi (1,4%) i Albanci (1,1%). Njihov reproduktivni model ponašanja, dijametralno suprotan od većinske i svih ostalih nacionalnosti, imao je za posledicu visok prirodni priraštaj usled relativno visokog nataliteta i niskog mortaliteta (zbog mlade starosne strukture), mada su i izvesni nedemografski faktori imali bitnu ulogu u populacionom razvitku. U poslednjoj deceniji prošlog veka, Bošnjaci/Muslimani su imali pozitivan i relativno visok prirodni priraštaj, ali uprkos tome negativnu stopu rasta što upućuje na delovanje emigracione

komponente. Treba, međutim, podsetiti da su i etnostatistički podaci često bili u zavisnosti od primenjenih (ili promenjenih) popisno-metodoloških rešenja, jer je ova nacionalnost različito tretirana u ranijim popisima (od neopredeljenih preko dobijanja statusa jednog od šest konstitutivnih naroda SFRJ, do nacionalne manjine). Smanjenje brojnosti pripadnika albanske nacionalne manjine uprkos pozitivnom i relativno visokom priraštaju ukazuje, takođe, na emigracije bilo da su u pitanju iseljavanja prema Kosovu i Metohiji ili u inostranstvo. Kod romske populacije registrovano povećanje rezultat je u prvom redu visokog prirodnog priraštaja, ali je intenzitet promena ipak bio manji od očekivanih, s obzirom na neke nove okolnosti (dobijanje zvaničnog statusa nacionalne manjine, aktivnosti romskih pokreta i nevladinih organizacija, itd.), pa se pretpostavlja da je kod jednog broja Roma ponovo došlo do "etničke mimikrije". Vlasi (0,7% ukupnog stanovništva) su, pored srpske i romske, imali pozitivan demografski rast na koji je presudan uticaj imalo sve češće opredeljivanje za ovu nacionalnost. Promena etničkog identiteta je pojava imanentna ovoj etničkoj grupi i stalno prisutna (samo različitog smera). Preovlađujuća društveno-politička klima najviše se reflektovala na Crnogorce (0,6%) i Jugoslovene (0,6%) koji su zabeležili neočekivano veliko smanjenje, pri čemu je subjektivni faktor imao presudni uticaj. Naime, izvesna kolebanja prilikom deklarisanja Crnogoraca nastaju upravo u vreme burnih nacionalnih previranja. Raspad zajedničke države, ratno okruženje i nacionalno "prebrojavanje" uticali su da se 1991. godine izjasne drugačije (kao Srbi najčešće), kao i u vreme poslednjeg popisa koji je održan u atmosferi političkih rasprava o budućem statusu Srbije i Crne Gore. Takođe, Jugosloveni su još u prethodnom popisu nosili ime države koja nije postajala u nekadašnjim okvirima, da bi u popisu 2002. godine verovatno poslednji put dobili priliku da se izjasne kao Jugosloveni, s obzirom da je već naredne godine i zvanično, konstituisanjem državne zajednice Srbija i Crna Gora, SR Jugoslavija prestala da postoji. Razlike u demografskom razvitku stanovništva prema nacionalnosti, kao i ekonomski, socio-kulturni i politički činioci uticali su na teritorijalni razmeštaj stanovništva Centralne Srbije, koji odlikuje proces nacionalne homogenizacije i prostrorno-demografske polarizacije.

U etničkom pogledu, Vojvodinu (2,1 milion) odlikuje izrazito heterogena struktura bimodalnog tipa jer, mada mnogobrojne etničke zajednice žive na ovom području, izrazito preovlađuju dve – Srbi i Mađari. Stalne migracije (kako doseljavanja tako i iseljavanja) bile su i ostale glavni činilac demografskog razvoja i promene etničke slike Vojvodine. Tokom 1990-ih godina dolazak velikog broja izbeglica (koji je prevazišao čak i veliku kolonizaciju Vojvodine posle Drugog svetskog rata) odnosno veći broji doseljenih nego odseljenih uticao je na povećanje ukupnog broja stanovnika u ovoj pokrajini uprkos negativnom prirodnom priraštaju. Imigracije, imajući u vidu nacionalni sastav izbeglog stanovništva, uticale su na majorizaciju vojvođanskog stanovništva, pa su Srbi (65,1%) imali porast i pored negativnog prirodnog priraštaja. Najrelevantniju nacionalnu manjinu – Mađare (14,3%), koji zajedno sa Srbima čine gotovo 80% ukupnog stanovništva Vojvodine, odlikuju višegodišnje depopulacione tendencije, ali apsolutno smanjenje koje je nadmašilo njihov priraštaj upućuje na delovanje emigracione komponente. Za Vojvodinu, kao izrazito heterogen region, karakteristično je da se veliki broj lica deklariše kao Jugosloveni, ali rezultati

poslednjeg popisa (2,5%) pokazuju rastično smanjenje njihovog broja (za preko dve trećine) što je nesumnjivo posledica njihove promene opredeljenja usled složenih etnopolitičkih okolnosti. Samo su Romi (1,4%) imali porast broja i udela zahvaljujući visokom priraštaju, ali i sve češćem opredeljivanju za romsku nacionalnost. Nepovoljni trendovi u populacionom razvitku zabeleženi su kod većine etničkih zajednica (Hrvata, Rumuna, Bunjevaca, Nemaca, Makedonaca, Rusina i dr.) zbog negativnog prirodnog priraštaja, emigracija, promena nacionalne pripadnosti, ali i asimilacionih procesa uslovljenih njihovom prostornom disperzivnošću, malobrojnošću, velikim brojem mešovitih brakova i drugo. Etnička kompleksnost Vojvodine manifestuje se ne samo u velikom broju različitih nacionalnosti, već i u njihovom teritorijalnom razmeštaju, s obzirom da je preko 80% vojvođanskih opština etnički heterogeno. Prostorna distribucija nacionalnosti je specifična jer su istovremeno prisutni procesi etničke homogenizacije, ali i visoke disperzivnosti pojedinih etničkih grupa.

Uzročno-posledični faktori demografske, socio-ekonomske i političke prirode uticali su na etničku strukturu i nacionalnu homogenizaciju stanovništva Centralne Srbije i Vojvodine, dok su s druge strane aktuelni etnički odnosi uslovlili određene društvene karakteristike ovih područja.

Etnička slika nekih balkanskih zemalja

U komparaciji sa Srbijom i većinom drugih balkanskih zemalja, Albanija je etnički izrazito homogena država. Ova bivša teritorija Otomanskog carstva imala je nacionalno budjenje u drugoj polovini 19. veka sa osnivanjem Prizrenske Lige, početkom XX veka proklamovala je nezavisnost države, da bi po završetku Drugog svetskog rata proglasila Socijalističku Narodnu Republiku Albaniju. Posle dve decenije (1947) Albanija je zvanično proklamovana i kao "prva ateistička država u svetu". Religijska praksa bila je strogo zabranjena, sve religiozne institucije su zatvorene, a verskim zvaničnicima zabranjeno je obavljanje svojih dužnosti. Promene u ukupnom stanovništvu kao i etničkoj strukturi Albanije od Drugog svetskog rata do devedesetih godina, duguju se gotovo isključivo prirodnom kretanju, a od devedesetih godina na značaju dobijaju i emigracije pod uticajem političkih događaja. Krajem 1990. godine, pod inercijom promena u ostalim istočno-evropskim komunističkim državama, u Albaniji je na vlast došla opoziciona partija koja je u značajnoj meri revidirala strogu izolacionističku politiku, delimično otvorila granice i napustila drakonsku antireligioznu praksu. Mada su podaci teško dostupni i u velikoj meri nepouzdati, danas u etničkoj strukturi Albanije većinsko stanovništvo čini oko 95%, Grci kao najznačajnija nacionalna manjina oko 2,5%, dok ostale nacionalnosti participiraju sa malim udelom (Makedonci 0,6%, Crnogorci i Srbi oko 0,6%, Vlasi 0,6%, Romi 0,2% i drugi).

Makedonija, je nasuprot Albaniji, izrazito heterogene etničke strukture stanovništva zbog čega manjinski problemi u ovoj zemlji imaju prvorazredni značaj. Etnička slika je posle Drugog svetskog rata znatno promenjena i uslovljena prirodnim kretanjem, migracijama stanovništva, kao i subjektivniom faktorom – promenom prilikom deklarisanja o nacionalnoj pripadnosti. Tako se udeo pojedinih nacionalnosti u ukupnom stanovništvu smanjio (Makedonci, Srbi, Turci, Vlasi), dok se istovremeno udeo drugih značajno povećao (Albanci, Romi). Pored negativnog salda spoljnih migracija, smanjivanje udela Makedonaca u etničkoj

strukturi rezultat je znatno većeg prirodnog priraštaja ostalih nacionalnosti naročito Albanaca, koji imaju gotovo dvostruko više stope rasta stanovništva. Multietnička mapa Makedonije pokazuje veliki udeo nacionalnih manjina u ukupnom stanovništvu (33,5%), od kojih su prema broju i udelu najznačajniji Albanci (oko 24%), zatim Turci (oko 4%), Romi (oko 2,5%), Srbi (oko 2%), Vlasi (0,5%) i ostali. Etnička struktura Makedonije se u velikj meri popudara s konfesionalnom (oko 67% stanovništva je pravoslavne vere, oko 30% islamske, a 3% pripada drugim religijama). Na promenu u prostornom razmeštaju, gustini i koncentraciji pojedinih nacionalnosti u Makedoniji, odlučujuće je uticao različiti demografski razvoj tih nacionalnosti i to kako u pogledu prirodnog obnavljanja tako i migracija.

Etnička struktura Grčke je homogena jer preko 90% čine Grci, dok značajnije nacionalne manjine predstavljaju Turci, Makedonci, Romi, Vlasi i Albanci. Pri tome, postojanje Makedonaca kao nacionalne manjine stalno je negirano i predmet je mnogih političkih tenzija. Za vreme građanskog rata u Grčkoj (1944-1949) makedonska manjina bila je priznata sa mogućnošću obrazovanja na svom maternjem jeziku, ali je posle poraza komunista, došlo do egzodusa Makedonaca. Zbog sličnosti u pogledu religije proces asimilacije je bio u većoj meri neizbežan. Na tursku nacionalnu manjinu najvećeg uticaja imao je grčko – turski rat (1920-1922) koji je doveo do velikih etnocentričnih migracija. Naime, mirovni sporazum podrazumevao je “razmenu stanovništva“ između ove dve zemlje pa su masovne migracije grčkog odnosno turskog stanovništva dovele do velikih promena na etničkoj karti Grčke. Ponovo je, tako često prisutna na Balkanu, religija bila kriterijum za definisanje nacionalnosti, a imala je za neposredni efekat velika raseljavanja stanovništva. Danas većina Turaka živi u oblasti Zapadne Trakije pored drugih etničkih zajednica muslimanske veroispovesti, a etnička šarolikost ove granične oblasti čini potencijalno tlo za međuetničke konflikte, migracije i stalnu promenu nacionalne strukture. Pogoršanje političkih odnosa između Grčke i Turske i strah od turske ekspanzije korespondira sa položajem turske nacionalne manjine, dok s druge strane turska vlada kao protivtežu potencira problem položaja i zaštite manjina. Od ostalih relevantnih etničkih zajednica treba spomenuti Vlahe koji sve više nastoje da osnaže svoj nacionalni identitet, inače zvanično priznati kao nacionalna manjina, mada Grci i dalje ne poznaju dovoljno osobenosti ovog naroda smatrajući ih “Grcima koji govore malo neobičnim dijalektom“.

Rumunija je pre Prvog svetskog rata imala visok stepen etničke uniformnosti ali je posle toga, kao rezultat novih geopolitičkih okolnosti, udeo nacionalnih manjina u etničkoj strukturi stanovništva bitno promenjen. Neposredno posle završetka Drugog svetskog rata u oblasti rumunske Transilvanije bila je uspostavljena autonomija Madjara koja je ukinuta za vreme socijalističke vladavine. Krajem osamdesetih godina u Rumuniji je, kao i u drugim istočno-evropskim državama, došlo do političkih promena koje su se odrazile i na ponovno pretendovanje madjarske nacionalne manjine na autonomiju pa samim tim i na mogućnost potencijalnog etničkog žarišta u ovom regionu. Rumuni, kao većinsko stanovništvo, čine prema zvaničnoj statistici oko 90% ukupne populacije što ukazuje na relativno visok stepen etničke homogenosti. Madjara je, prema zvaničnoj statistici, registrovano oko 1,6 miliona (7,1%), Roma oko 400 hiljada

(1,8%), dok su ostale nacionalnosti imale udeo manji od 1%. Razlike u prirodnom priraštaju između mađarske nacionalne manjine i većinskog stanovništva su velike, ali su stalne emigracije Mađara značajniji uzrok opadanja njihovog broja i udela u nacionalnoj strukturi Rumunije.

U nacionalnoj strukturi Bugarske, većinsko stanovništvo-Bugari čine oko 85%, dok najznačajniju nacionalnu manjinu predstavljaju Turci (oko 10%). Od ostalih nacionalnosti najbrojniji su Romi, a zatim Makedonci, Rusini, Tatari, Jevreji, Jermeni i drugi. Konfesionalna struktura koincidira sa etničkom jer pokazuje da oko 85% stanovništva Bugarske čine pravoslavci, 13% ispoveda islam, a 2% ostale religije. Turci, kao najveća i najrelevantnija etnička manjina su u početku bili zvanično priznati (prema ustavu iz 1971. godine, kao "građani nebugarskog porekla") zajedno sa nekim drugim nacionalnostima (Romi), ali isključujući Makedonce i etničke grupe muslimanske veroispovesti. Od Drugog svetskog rata, u različitim vremenskim periodima, Bugarska i Turska su imale sporazme o emigraciji turskog stanovništva u matičnu državu. Najveći talas takvih iseljavanja bio je u periodu 1949-1951. (procenjuje se da je u ovom razdoblju Bugarsku napustilo oko 200 hiljada Turaka), dok je period 1984-1989. zabeležen po politici prisilne asimilacije turske manjine, kao i drugih malobrojnijih etničkih grupa koje ispovedaju islam. Asimilaciona kampanja, koja je imala za cilj navodno integraciju svih nacionalnosti u socijalističko društvo, obuhvatala je širok spektar mera (promena ličnih imena, zabranu religije i drugo). Sa političkim promenama, početkom devedesetih godina, započeo je masovni egzodus Turaka iz Bugarske, ali se jedan broj vratio zbog nepovoljne ekonomske situacije, kao i zbog započetih političkih promena u Bugarskoj. Naime, pristupilo se fleksibilnijoj politici prema nacionalnim manjinama, asimilaciona politika je stopirana, priznato je pravo na ispovedanje druge religije i upotrebu maternjeg jezika i slično. Stalne emigracije Turaka iz Bugarske bile su u celom posmatranom periodu i najvažniji činilac promene etničke strukture Bugarske, ali i različit demografski razvitak odnosno diferencirani prirodni priraštaj po nacionalnosti.

U celini posmatrano, može se zaključiti da je etnička slika balkanskih zemalja složena i u stalnim promenama. Krajem XX i početkom XXI veka na ovim prostorima prisutan je proces etničke homogenizacije prvenstveno usled velikih etnocentričnih migracija stanovništva. Na promenu etničke strukture, pored migracija, delovao je i etnički diferenciran prirodni priraštaj, kao i mnogi nedemografski faktori uslovljeni kompleksnom ekonomsko-političkom situacijom. Etnički faktor, koji se nalazi u osnovi reproduktivnog ponašanja pojedinih nacionalnosti, takođe, je i uzrok migracija stanovništva u specifičnim političkim i socio-kulturnim okolnostima. Pored toga, u promenama nacionalne strukture pojedinih zemalja primetno su učestvovali etnogenetski procesi bilo u smeru učvrćivanja grupnog identiteta ili u smeru asimilacije sličnih etničkih grupa, kao i stalne promene etničke pripadnosti kod pojedinih nacionalnosti. Naime, voljna asimilacija je poznata kod sličnih nacionalnosti gde ne postoje religijski i istorijski antagonizmi, pri čemu je najveći kohezioni elemenat jezik i vera, ali kod pojedinih nacionalnosti u specifičnim društvenim okolnostima postaju dominantni drugačiji modeli ponašanja kao što su nedostatak tolerancije i međuetničkog poverenja.

Raznovrsna etnička slika Balkana, izmešanost različitih nacija, religija i kultura pokazuje da je formula "jedna država jedna nacija" apsolutno neprimjenjiva na Balkanu. Drugim rečima, problem nacionalnih manjina proizilazi iz sukoba ideala homogenosti etničke strukture sa jedne i realnosti etničke heterogenosti balkanskih zemalja sa druge strane. Poznavanje i poštovanje pluralizma svih civilizacija, kultura i konfesija, kao i geografskih i istorijskih sličnosti i razlika balkanskih naroda, neophodno je za mir i stabilnost ovog područja. Zato je budućnost svih naroda na Balkanu blisko povezana sa razvojem demokratije i dobrim međuetničkim odnosima. Takođe, uprkos relativno velikim razlikama koje postoje među balkanskim državama, neophodna je njihova međusobna saradnja i povezivanje kao pretpostavka za bolju i uspešniju integraciju u evropske tokove

UDK 316.4.052/.053(497.11+4):316.47(497.11)

Slobodan Miladinović
Fakultet organizacionih nauka
Beograd

ETNIČKO-RELIGIJSKE PROTIVREČNOSTI KAO FAKTORI (DEZ)INTEGRACIJE SRBIJE U EVROPSKE TOKOVE

Rezime

Društvo Srbije je puno unutrašnjih protivrečnosti bez čijeg prevazilaženja nije moguće uključivanje u evropske integracione tokove. Zbog unutrašnjih protivrečnosti i razvojnih problema kao i kulturnoistorijskog nasleđa nagomilavaju se problemi i društvene protivrečnosti na spoljnom planu. Oni mogu biti politički, ekonomski, etnički, religijski, kulturni, istorijski i drugi. U ovom radu će pažnja biti posvećena protivrečnostima za koje se može reći da slede iz našeg kulturno-istorijskog miljea te da su produkt kulturno istorijskih razlika i različite tradicije pojedinih socijalnih kategorija (pre svega etničkih, religijskih i sociokulturnih grupacija) prisutnih na našem prostoru, te da se radi o protivrečnostima koje su se gomilale tokom dugog vremenskog perioda i koje i dan danas predstavljaju osnov i potencijalno žarište svake moguće društvene krize u budućnosti. Za potrebe ovog rada će biti analizirane protivrečnosti koje slede iz različitog etničkog i religijskog sastava stanovništva.

Cljučne reči: društvene protivrečnosti, evrointegracija, religija, nacija

ETHNIC AND RELIGIOUS CONTRADICTIONARIES AS FACTORS OF (DIS)INTEGRATION OF SERBIA IN EUROPEAN FLUXES

Summary

Serbian society is full of internal contradictions which must be overcontrolled because including in European integration fluxes. There are lot of problems and contradictions in external area because internal contradictions and developmental problems and cultural and historical successions. They can be political, economic, ethnic, religious, cultural, historical etc. This paper discusses contradictions which follow from our cultural and historical milieu and which contradictions are product of cultural and historical differences of particular social groups (as ethnic, religious and socio-cultural groups) which exists in our space. The contradictions have collected during the time and they are the basis and potential focus of every potential crisis in future. In this paper will be analysed contradictions which follow from different ethnic and religious composition of population

Key Words: Social Contradictions, Eurointegration, Religion, Nation

Centralna tačka evropskih integracionih tokova savremenog doba je Evropska Unija koja predstavlja skup država i naroda koji teže da se povežu, ujednače, unificiraju, uniformišu, da imaju iste zakone, isti novac, istovremeno zajedničko i jedinstveno tržište, da uspostave iste obrasce funkcionisanja i

komuniciranja na svim delovima Unije. Radi se o skupu koji nastoji da prevaziđe sve protivrečnosti i prepreke koje se nalaze na putu normalnog funkcionisanja zamišljenog entiteta kao što su razlike u jezicima i kulturama, unutrašnji sukobi između nacionalnih, verskih ili klasnih grupacija i ostala međusobno nerešena pitanja.

Svaka ozbiljnija razvojna strategija na našem prostoru bi morala uvažiti svetske integrativne tokove a posebno tokove evropske integracije. Iz toga sledi da je neophodno razmišljati o mogućnostima našeg približavanja u Evropskoj Uniji. Naravno, neophodno je preispitati koliko smo daleko od zahtevanih i postignutih standarda same Evropske Unije i, posebno, preispitati naše mogućnosti, kako objektivne tako i subjektivne, da te standarde i dostignemo. Pored toga, neophodno je razviti i globalne strategije našeg razvoja na putu evropske integracije.

Ovde treba naglasiti da je naše društvo puno unutrašnjih protivrečnosti¹ bez čijeg prevazilaženja nije moguće uključivanje u evropske integracione tokove. Zbog unutrašnjih protivrečnosti i razvojnih problema kao i kulturnoistorijskog nasleđa nagomilavaju se problemi i društvene protivrečnosti na spoljnom planu. Oni mogu biti politički, ekonomski, etnički, religijski, kulturni, istorijski i drugi.

Postavlja se pitanje koje su to protivrečnosti. Kao sociološki najrelevantnije na unutrašnjem planu se mogu izdvojiti sledeće: a) Protivrečnosti koje slede iz različitog etničkog i religijskog sastava stanovništva; b) Protivrečnosti koje slede iz sukoba tradicionalističko-konzervirajućih društvenih vrednosti s jedne strane i liberalno modernizacijskih vrednosti s druge strane; c) Protivrečnosti koje slede iz ekonomske nerazvijenosti i nedostatka racionalnog privrednog zakonodavstva; d) Globalne strukturalne protivrečnosti proizišle iz socijalnog sastava stanovništva.

U ovom radu će pažnja biti posvećena protivrečnostima koje slede iz našeg kulturno-istorijskog nasleđa i miljea tj. o protivrečnostima koje slede iz različitog etničkog i religijskog sastava stanovništva.

Da bi se celovito razumeo ovaj niz protivrečnosti sigurno da je neophodno obaviti opsežniju istorijsku, sociološku, socijalnopsihološku i politikološku analizu. U domaćem kontekstu etnička i religijska izmešanost stanovništva je pre vodila ka dezintegracionim nego ka integracionim tokovima.

Poslednji kompletan popis stanovništva obavljen je 1981². godine i po njemu je u Srbiji živelo 66.39% Srba, 13.99% Albanaca, 4.19% Mađara, 2.3% Muslimana itd. (popis iz 1991. su bojkotovali Albanci a popis iz 2002. godine nije obavljen na teritoriji Kosova i Metohije). Na popisu iz 1991. se o konfesionalnoj pripadnosti deklariralo 80.85% pravoslavaca, 6.23% katolika, 4.32% muslimana, 1.09% protestanata, 0.08 posto pripadnika ostalih vera i 2.01% se nije konfesionalno izjasnilo³. Ove podatke treba shvatiti uslovno s obzirom da je velik

¹ Slobodan Miladinović: "Srbija i Crna Gora: problem unutrašnjih protivrečnosti i evropske integracije", *Tehnologija kultura i razvoj* – 9, Udruženje Tehnologija i društvo, Institut Mihajlo Pupin, Beograd, 2003.

² Podaci o stanovništvu preuzeti su i preračunati u procenite iz: *Statistički godišnjak SRJ*, 1999. str. 65.

³ Podaci o konfesionalnoj pripadnosti su preuzeti iz : Dragana Radisavljević Ćiparizović: "Religija i svakodnevni život: vezanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih", u S. Bolčić, A. Milić: *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ISI FF, Beograd, 2002. str. 243.

broj Albanaca (koji su, inače, odbili da se popišu) islamske veroispovesti a jedan deo čine i katolici. Ovde treba uzeti u obzir da deklarativno konfesionalno izjašnjavanje i stvarna religioznost ne moraju biti (i nisu) u pozitivnoj korelaciji. No bez obzira na to konfesionalno poreklo, u sadejstvu sa nacionalnom pripadnošću, u mnogo čemu definiše vrednosni sistem i spremnost na socijalnu akciju te često, u multietničkim i multikonfesionalnim sredinama, otvara potencijal za socijalne sukobe i protivrečnosti.

Druga polovina osamdesetih i naročito devedesete godine su samo tragično finale vekovnih sukobljenosti različitih verskih i etničkih grupacija. U ranijim vremenima, u tradicionalnom društvu, religijske i etničke grupe su naprosto predstavljale centar socijalne integracije i identifikacije. No, to, samo po sebi, ne bi predstavljalo problem niti bi proizvodilo protivrečnosti da se naš prostor, tokom vekova, nije nalazio na raskrsnici velikih puteva, te da on nije predstavljao stecište na koje su stizali i na kom su ostajali pripadnici različitih naroda i vera. Jedni su bežali od progona, drugi su dolazili u potrazi za plenom, treći tražeći izdašniju životnu sredinu, četvrti kao trgovci, itd. itd. Pored ovoga, naš je prostor vekovima, čak hiljadama godina unazad predstavljao granicu različitih velikih kultura (pravoslavne i katoličke, hrišćanske i islamske, rimske i grčke, istoka i zapada u najrazličitijim značenjima tih reči). Danas su jasno vidljivi tragovi tih granica u svesti ovdašnjih ljudi. Istorijska distanca je, po mnogim pitanjima, umesto trezvenog stava, proizvela kulturno-istorijsku zadržku u svakodnevnoj društvenoj svesti. Stoga i nije slučajno da među pripadnicima različitih etničkih i verskih grupa, kod nas, postoji tradicionalno nepoverenje. Nebrojeno puta tokom istorije su, po ovom osnovu, izbijali sukobi među narodima. Praktično, sukob je na ovom prostoru bio i ostao način života.

To se vidi, između ostalog, i kroz definisanje i preciziranje određenih vrednosti, karakternih osobina, mitova i legendi i sl. Primera radi dovoljno je napomenuti da su među najznačajnijim tradicionalnim vrednostima kod Crnogoraca "čojstvo i junaštvo" gde čojstvo znači štititi drugoga od zla u sebi a junaštvo štititi sebe od zla u drugome. Drugi primer: tradicionalna plemenska struktura crnogorskog društva pokazuje paralelizam sa vojnom organizacijom i hijerarhijom. Ne bi se mogla smatrati istorijskom slučajnošću činjenica da su se Srbi iz Hrvatske (pa i iz Bosne) često odlučivali za vojni ili policijski poziv.

Ovo ima dugu tradiciju. Još od formiranja Vojne krajine, srpski živalj sa tog prostora regulisao je svoj kolektivni (etnički i socijalni odnosno profesionalni) status posvećivanjem vojničkom pozivu. To se, čak i danas, višestruko odražava na svakodnevni život Srba sa ovih prostora. Etnički identitet i etnička svest Srba oblikovani su tokom poslednjih vekova, pod snažnim uticajem upravo njihovog vojničkog statusa. Taj uticaj je bio toliko velik, da je praktično došlo do izjednačavanja vojničkog i etničkog elementa⁴. U socijalnom (i sociološkom) smislu, ovaj spoj vojničkog i etničkog je, sa jedne strane, izražavao način funkcionisanja i integrisanja Srba u šire društvene okvire, a sa druge je obeležio njihovu unutrašnju društvenu organizaciju i kulturu tokom narednih vekova, što se moglo prepoznati na mnogim poljima društvenog života (u obrascima porodične socijalizacije, u načinu privređivanja, u odnosima osnovnih društvenih grupa sa

⁴ Nada Sekulić: "Neki društveni aspekti oblikovanja etničkog identiteta Srba Krajišnika na hrvatskoj granici od 16. do 18. veka", Sociologija 4/1999.

krajiškog prostora, kao i u odnosu državne vlasti (vladara) prema krajišnicima i njihovoj ulozi u funkcionisanju Austrougarske.

Ovome možemo dodati da, u tradicionalnom srpskom društvu uopšte, mladić stasava za ženidbu tek kada odsluži vojsku. Biti vojnik je gotovo izjednačavano sa biti muškarac.

U narodnom stvaralaštvu su gotovo dominirale epska tzv. junačka poezija i proza, na račun lirske. Glavne epske celine su svrstavane u cikluse koji za centralnu tematiku imaju vojnički element (npr. Kosovski ciklus, Ciklus o hajducima ili o Kraljeviću Marku). Naravno, i folklor je obojen vojničkim elementima. Sablje, jatagani, kubure i uopšte oružje i odlikovanja za herojska dela su gotovo sastavni deo tradicionalne nošnje u mnogim našim krajevima. Puška, fišeklja i vojna kabanica postale su srpski simboli i oznake, a elementi vojničke uniforme ugradili su se čak i u delove ženske narodne nošnje. Ovakvi primeri se mogu nalaziti kod pripadnika gotovo svih naroda kako na prostoru Srbije i Crne gore tako i u našem neposrednom okruženju.

Ako ovo uzmemo u obzir, nije slučajno da su na delu bili procesi lokalne integracije i globalne dezintegracije. Međunacionalno i međukonfesionalno nepoverenje, proizišlo iz brojnih sukoba, se zadržava u svesti ljudi dugo od okončanja samih sukoba. Ovo nepoverenje vremenom postaje trajna karakteristika nacionalnog karaktera. Štaviše ovo nepoverenje proizvodi brojne (često negativne) stereotipije o pripadnicima drugih a naročito rivalskih etničkih grupa sa kojima se deli isti fizički i politički prostor. I ono je do te mere prisutno u svesti ovdašnjih ljudi da se u istraživanju na temu, "Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu" organizovanom tokom leta 2003. (rezultati istraživanja u jugoistočnoj Srbiji) konstatuje da najveći broj ispitanika smatra da zvanična kulturna politika treba da bude orijentisana ka nacionalnoj odnosno svetskoj kulturnoj Baštini (32.1% i 31.7%) dok veoma mali broj njih smatra da ista treba da bude okrenuta ka balkanskoj kulturnoj baštini (9.6%).⁵ Najfrekventnije je mišljenje da se sličnosti i veze među balkanskim narodima najviše ogledaju u načinu života (24.7%) dok su znatno slabije zastupljena shvatanja da se ogledaju u poreklu (15%), tradiciji (11.5%), i religiji (5.7%) Čak četvrtina ispitanih ne prepoznaje sličnost odnosno smatra da sličnosti među balkanskim narodima nema⁶.

U istraživanjima međunacionalnih odnosa na našem prostoru beleži se jaka etnička distanca⁷. Etnička distanca evidentirana ovim istraživanjima, praktično, predstavlja potencijal za dalju međunacionalnu netrpeljivost. Zabrinjavajuće je da veliki deo naše populacije ne želi prisustvo pripadnika nekih veoma brojnih etničkih skupina iz našeg najbližeg okruženja u svom susedstvu, u preduzeću u kom radi, u gradu u kom živi ili u svojoj zemlji, da ne govorimo o tome da je prihvatanje

⁵ Nikola Božilović: "Kulturni, etnički i regionalni identiteti i odnosi na Balkanu", u Lj. Mitrović (red): Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje integracije na Balkanu, FF Niš, 2004. str. 47.

⁶ N. Božilović: Isto, str. 39.

⁷ Sergej Flere, Todor Kuljić: "Autoritarizam", odrednica u *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1982. str. 17-18. Slobodan Miladinović: "Etnocentizam vladajućih elita pred raspad Jugoslavije", *Nova srpska politička misao*, 1-2/1987. Laslo Sekelj: "Etnička distanca, ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija", *Sociologija* 1/2000.

nacionalno mešovitih brakova sa pripadnicima određenih etničkih skupina svedeno na minimum ili saglasnost s tim da rade zajedno, da im budu nadređeni na poslu ili da im deca idu u istu školu.

Značajno prisustvo etničke distance predstavlja tačku na kojoj lako može doći do ekspanzije negativnih osećanja i njihovog prerastanja u veliki politički problem koji nas može ozbiljno udaljiti od evropskih integracionih tokova. Poseban problem predstavlja i to što je etnička distanca evidentirana između najbrojnijih nacionalnih grupa sa našeg prostora: Srba, Hrvata, Albanaca i Bošnjaka (Muslimana). Veliki problem predstavlja i to što je etnička distanca realna osnova na kojoj izrasta i mogućnost političke manipulacije svih onih snaga koje svoj politički interes traže i nalaze u distanciranju od tokova evropskih integracija.

Primeru radi, u istraživanju etničkih stereotipija utvrđeno je da je slika koju Srbi imaju o Albancima (i obrnuto) ekstremno loša. Već više od decenije konstantno se dobija nalaz da je stereotip prema Albancima negativniji od ostalih, i predstavljen skoro isključivo negativnim osobinama⁸. U ispitivanju građana Srbije⁹, 53% ispitivanih građana složilo se s tvrdnjom "Svi Albanci su primitivni i necivilizovani". U istraživanju na beogradskim srednjoškolicima¹⁰ (1998), više od polovine učenika je opisivalo Albance kao složne, agresivne, podmukle, zaostale, osvetoljubive, dok ih niko nije opisao kao komunikativne, miroljubive, druželjubive, učtive, sa smislom za umetnost. Uopšte uzev, Albanci se pojavljuju kao narod prema kojem se ispoljava najveća etnička distanca.

Generalno se može tvrditi da su stereotipi Srba o Muslimanima i Albancima isključivo negativno konotirani Muslimani se opisuju kao primitivni, neiskreni, kao oni koji ne vole druge narode, prljavi, nekulturni, svadljivi, glupi, kukavice, lenji dok su u slučaju Albanaca izrazito naglašene skoro sve negativne osobine. I jedni i drugi se opisuju kao primitivni, ne vole druge narode, prljavi, nekulturni, drski, neiskreni, svadljivi, sebični, glupi, hladni, kukavice. I ostale osobine su im na negativnom polu, ali kao manje izražene im se pripisuje lenjost i negostoljubivost. Stereotip o Hrvatima izgrađen je i od pozitivnih i od negativnih osobina. Oni se, uglavnom, predstavljaju, kao neiskreni, kao oni koji ne vole druge narode, kao hladni, sebični, svadljivi, nepošteni, ali i kao čisti, vredni, kulturni, civilizovani. S druge strane autostereotip o Srbima je, uglavnom, sastavljen isključivo od pozitivnih i veoma izraženih osobina. Srbi su gostoljubivi, ponosni, osećajni, hrabri, vole druge narode, iskreni, nesebični, pametni, pošteni, čisti, ljubazni, civilizovani. Jedine osobine koje su nešto manje izražene su: vredni, kulturni i miroljubivi. Slična je situacija i sa Crnogorcima, jedina razlika je u tome što su pozitivne osobine nešto manje izražene nego kod samopercepcije Srba.

⁸ Pantić, Dragomir (1987): *Nacionalna svest mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO; Pantić, Dragomir (1996): "Changes in ethnic stereotypes of Serbs". *Sociologija*, XXXVIII, 4, 561-583.

⁹ Golubović, Zagorka, Kuzmanović, Bora i Vasović, Mirjana (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd 1995.

¹⁰ Vlahović, Bojana (1998): *Etnički stereotipi i socijalna distanca prema Romima kod srednjoškolaca*. Diplomski rad, Filozofski fakultet u Beogradu. Navedeno prema: Dragan Popadić, Mikloš Biro: "Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji", *Nova Srpska politička misao* 1-2/1999.

Prema grupama sa kojima ne postoji aktuelni konflikt (npr. Rumuni, Bugari i Makedonci) stereotipije nisu posebno raširene i ne sadrže mnogo ekstremnih osobina.¹¹

Veliko je pitanje u kojoj je meri, u ovom momentu, ostvariva međunacionalna integracija građana Srbije. Socijalne i etničke distance utvrđene ranijim istraživanjima ne ulivaju mnogo vere u to da će se ukupna društvena (a pre svega politička) situacija tako skoro i lako normalizovati da će Srbija i po tom kriterijumu biti otvorena za integracione procese. Jedno je sigurno, unutrašnja integracija društva Srbije (po ovom pitanju) je jedan od prvih uslova za ostvarivanje balkanske integracije a ova je samo stepenik za šire (evropske) integracije. U suprotnom, Balkan ostaje "bure baruta" spremno i sposobno, u svakom momentu, da, iznova, eksplodira. No, pitanje je koliko je saradnja između balkanskih naroda zaista moguća. Ako postoji niz problema koji otežavaju međunacionalnu integraciju građana Srbije onda je teško ostvariva puna integracija balkanskih zemalja. Situacija je do te mere iskomplicovana da je čak i običnom posmatraču jasno da su (međunacionalni) sukobi na prostoru Srbije i Balkana naprosto način života ljudi ovog podneblja. U okviru pomenutog istraživanja sa jugoistoka Srbije nađeno je da čak 33.2% ispitanih (uz 22.4% neodlučnih) prihvata stav da saradnja balkanskih zemalja nije moguća jer među njima stalno dolazi do sukoba¹². Uostalom, nije slučajno da su se zone visokog rizika od unutrašnjih i spoljnih međunacionalnih sukoba našle na obodu evropskih integracionih procesa i to mnogo pre u svojstvu posmatrača nego aktera.

Nacionalizam, koji je naglašeno prisutan na našem prostoru, ima dva lica. Njegovo prvo lice je socijalno-integratorsko i on, u tom kontekstu, vrši kohezivnu ulogu socijalne sile koja drži na okupu značajan deo društva, oko koje se obrazuje kulturno-istorijski identitet i integracija većine stanovništva. U ovom kontekstu nacionalizam se javlja kao čuvar istorijske i kulturne baštine jednog naroda i to je nesumnjivo njegova najpozitivnija istorijska i socijalna funkcija. Njegovo drugo lice je destruktivno (što se jasno može videti iz konfiguracije etničke distance ali i drugih međunacionalnih odnosa kod nas) i ono vodi u šovinizam tj. nacionalnu mržnju i netrpeljivost. Ovo lice nacionalizma je potencijal koji svakodnevno iznova dovodi u pitanje mogućnost integracije društva Srbije (i Crne Gore) u evropske tokove.

U širem se smislu nacionalizam može odrediti kao pokret za nacionalnu afirmaciju. Nacionalna afirmacija je tokom istorije poprimala različite pojavne oblike (borba za kulturnu samostalnost, oslobođenje od političkog ropstva itd). Međutim, i pored obilja formi u kojima se ispoljavao, nacionalizam je uvek bio i ostao sredstvo sukobljavanja i potčinjavanja jer on uvek podrazumeva borbu za socijalno, klasno i nacionalno podvajanje. Večna je težnja njegovih protagonista da ovladaju i nad sopstvenom nacijom te da se i u tom kontekstu zavedu odnose najamništva i podaništva prema nacionalnoj državi, nacionalnoj birokratiji i nacionalnim elitama. U tom smislu nacionalizam predstavlja program i akcije

¹¹ Dragan Popadić, Mikloš Biro: "Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Sbjiji", *Nova Srpska politička misao* 1-2/1999.

¹² Vjekoslav Butigan: "Politički stavovi anketiranih građana jugoistočne Srbije", u Lj. Mitrović (red): *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*, FF Niš, 2004. str. 89.

određenih društvenih grupa koje teže da za svoje ciljeve privuku i masu nacije (kojom se prilikom nacionalizam stapa s populizmom) da bi njome manipulirali. Nacionalizam se, dakle, javlja kao instrument u rukama određenih grupa čiji je cilj da zavladaju nacijom te da preko nje vrše prodor u šire okruženje.

Nacija (nacionalna pripadnost) se, u svetskim razmerama, pokazala kao jedan od najznačajnijih činilaca socijalne integracije. Naravno, socijalna se integracija tokom istorije nije uvek ostvarivala na jednoobrazan način. Ona se kretala između dve krajnosti: borbe za uspostavljanje posebnog kulturnog identiteta s jedne strane i borbe za ostvarivanje "istorijske misije" date nacionalne grupe s druge strane. Bez obzira kom je ekstremu težilo ispoljavanje nacionalnih osećanja ono je u krajnjoj liniji imalo formu etnocentrizma. Etnocentrizam se može odrediti kao prenaplašavanje (pa i apsolutizovanje) vrednosti jedne etničke grupe, kao kolektivno zamišljanje koje se ponekad ispoljava u mržnji prema drugim grupama¹³. Radi se o tendenciji da se neprestano razgraničava sopstvena grupa, koja predstavlja "svet pravih vrednosti" od ostatka sveta tj od "sveta nevrednosti". Dakle reč je o rasprostranjenom obliku društvene distance zasnovanom na osećanju pripadnosti etničkoj grupi koja se doživljava kao osnova društvene integrisanosti i ličnog identiteta.

Nacionalizam, direktno ili indirektno, zastupa prava i interese samo svoje nacije i, direktno ili indirektno, vodi sukobu sa ostalim nacijama. On zahteva nacionalno jedinstvo i deklarativno miri socijalno-klasne protivrečnosti tj. nacionalni interes kao opšti interes stavlja ispred svih partikularnih interesa s tim da je "pravi" nacionalni interes ono što zastupnici nacionalnog pogleda deklariraju kao nacionalni interes. Nacionalizam u odnosima među nacijama nameće, umesto ravnopravnosti i saradnje, svoje prioritete i teritorijalne pretenzije.

Nekoliko godina pre raspada Jugoslavije mogle su se javno čuti teze da republičko-pokrajinske elite imaju udela u nacionalizmu, te da one nacionalističkom politikom žele zadobiti podršku, odnosno monopol u tumačenju nacionalnih interesa¹⁴. Činjenica je da lokalni nacionalizmi u Jugoslaviji ne bi imali takav uticaj i ne bi bili neprekidno u usponu da svoje uporište nisu imali u zvaničnim političkim strukturama, u nacionalno podvojenim i postrojenim društveno-političkim organizacijama, pa i samom Savezu komunista (tadašnjoj vladajućoj i jedinjoj partiji) koji se kroz federalizaciju već bio pretvorio u višenacionalnu partiju osamostaljenih i suverenih republičko-pokrajinskih organizacija.

Raspad SFRJ finaliziran je međunacionalnim (sa značajnim komponentama verskog) ratom. Brojne političke grupacije koje su nastojale da na ovaj ili onaj način sprovedu neminovnost sukoba i raspada su to najčešće argumentovale nacionalnom neravnopravnošću, naravno, sopstvenu naciju uzimajući kao podređenu i eksploatisanu u dotadašnjoj Jugoslaviji. Međutim, u bivšoj je Jugoslaviji, iz ideoloških razloga, strogo vođeno računa o nacionalnom pitanju, tako da je činjen niz mera na uspostavljanju međunacionalne ravnopravnosti (ravnoteže). Režim je učinio mnogo da bi se uspostavila

¹³ Milan Matić: "Etnocentrizam", odrednica u *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd 1993. str. 310-311.

¹⁴ Zagorka Golubović: *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, Filip Višnjić, Beograd, 1988. str. 355.

ravnomerna raspodela važnijih društvenih položaja među najbrojnijim etničkim grupama, ali s druge je strane malo učinjeno na razbijanju raznih predrasuda (tipa etničkih stereotipija i dr.) i kulturne tradicije (koja je, između ostalog, generisala i etničko-religijske protivrečnosti) kao i na kontrolisanju napetosti i sukoba u pravcu izgrađivanja jedinstvene jugoslovenske kulturne specifičnosti. Dakle i pored svih nastojanja nacija (a sa njom, ruku pod ruku, i verska pripadnost iako je ovaj element identiteta bio iz ideoloških razloga potiskivan i slabo vidljiv golim okom) je i dalje ostala jedan od bitnih činilaca identifikacije pojedinca sa kolektivom.

Na našem prostoru autoritarnost, kao značajno prisutna psihološka osobina, i patrijarhalni tradicionalizam i autoritarizam kao dominantne društvene vrednosti su nužno vodili u nacionalizam¹⁵. Narastanjem sistemske krize postaju sve otvorenije, do tad prikrivane, težnje ka unutrašnjem učvršćivanju (ili proširivanju) kulturnih, privrednih, političkih i vojnih granica sopstvene nacije u odnosu na druge. Rezultat toga je da su se sukobi u Jugoslaviji odvijali ne oko političko-teritorijalnih već oko etničkih granica (koje su se na linijama sukobljavanja preklapale sa religijsko-konfesionalnim granicama). Zaoštavanje sukoba imalo je za svoju posledicu stvaranje niza političkih organizacija (Srpska narodna obnova, Hrvatska demokratska zajednica, Srpska demokratska stranka, Stranka demokratske akcije i dr.) koje su favorizovale nacionalno zatvaranje i konfrontaciju sa ostalim nacijama¹⁶. Lideri tih organizacija i pokreta su se prvenstveno obraćali onim pojedincima kod kojih je bio naglašen autoritarni sindrom. Racionalizacija njihovog delovanja bila je okrenuta ka "višim" i "svetim" idejama tipa odbrane "nacionalne samobitnosti", "odbrane svog ognjišta i grobova predaka" ali, u kasnijem periodu, i lojalnosti ka "demokratski izabranjoj vlasti".

Istraživanja nacionalne vezanosti sprovedena u jugoslovenskom društvu od polovine šezdesetih do danas kazuju da je u novije vreme došlo do objektivnog pogoršavanja međunacionalnih odnosa. S druge strane neka istraživanja obavljena uoči i u vreme kulminacije društvene krize kazuju da priličan broj građana smatra da je nacionalna pripadnost isuviše uzak okvir za identifikaciju¹⁷.

U istraživanju obavljenom samo par godina ranije (na omladini) ustanovljeno je da 55.7% ispitanih izražava slabu (do potpunog odsustva) nacionalnu vezanost, dok snažnu do ekstremnu nacionalnu vezanost izražava 2.4% mladih. Teritorijalno ona je bila najveća na Kosovu i kod pripadnika albanske nacionalnosti (srednju, snažnu i ekstremnu vezanost izražava 78.6% mladih Albanaca). Najniži stupanj nacionalne vezanosti je registrovan u Bosni i Hercegovini (u sva tri stepena 35.4%, od toga snažnu vezanost izražava 0.7% a

¹⁵ Ovo potvrđuju mnoga istraživanja: M. Lazić: *Sistem i slom*, Filip Višnjić, Beograd, 1994. Z. Golubović, B. Kuzmanović, M. Vasović: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Filip Višnjić, Beograd 1995. S. Mihailović: *Deca krize*, IDN, Beograd, 1990.

¹⁶ O novoformiranim strankama i njihovim programima opširno je pisano u: Jadranko Sinković: *Hrvatske pozicije*, Vijesnik, Zagreb, 1990; D. Đurić, B. Munjin, S. Španović: *Stranke u Hrvatskoj*, Radničke novine, Zagreb, 1990. Vukašin Pavlović (ur) *Nove stranke Srbije*, Institut za političke studije, Beograd, 1990.; Dušan Radulović.; Nebojša Spaić: *U potrazi za demokratijom*, Dosije, Beograd, 1991; *Demokratija ili građanski rat*, Beseda, Beograd, 1990.

¹⁷ Uporedi Ljiljana Bačević: "Nacionalna svest omladine" u Srećko Mihailović (ur) *Deca krize*, IDN, Beograd, 1990. str. 149-153.

ekstremnu 0.0%). U tom kontekstu etnocentrizam kod Srba i Crnogoraca je pokazivao prvenstveno tragove tradicionalizma i patrijarhalne solidarnosti dok su kod Srba bili vidljivi i tragovi nacionalne zatvorenosti. Hrvati su pokazivali, možda neočekivano, nizak stepen nacionalne zatvorenosti i usmerenosti ka naciji kao vrednosti. Takođe je vidljivo da je među onima koji su se nacionalno deklarirali postojala jaka jugoslovenska nacionalna preferencija (kod 42.1% Srba, 25.5% Hrvata, ali samo kod 2.7% Albanaca, kod ostalih manjinskih naroda zbirno 39.9% itd)¹⁸.

Narastanje nacionalizma kao dominirajućeg oblika društvene svesti, koje je usledilo uoči i posle raspada bivše Jugoslavije teško da se može smatrati isključivo za kulturno nasleđe determinisano nacionalno mešovitim sastavom stanovništva, odnosno da je reč o jednoj autohtonoj pojavi. Pre bi se moglo tvrditi da je nacionalistička svest produkt društveno-istorijskih dešavanja. Nekoliko ranijih istraživanja u tom kontekstu nalaze da jedan od uzroka koji dovode do međunacionalnih konflikata treba tražiti u postupcima političkih rukovodilaca koji favorizuju nacionalno pitanje i daju mu preterani publicitet¹⁹. To znači da ima osnova za pretpostavku da je vladajuća politička elita²⁰ bila jedan od značajnijih subjektivnih činilaca koji su omogućili da ojača osećanje nacionalne vezanosti i nacionalne introvertnosti do tačke koja je registrovana u najnovijim istraživanjima. U sadašnjim istorijskim okolnostima rane poslednjih sukoba su još sveže, izbeglice se dobrim delom, još uvek, nisu vratile u svoje domove. Ratom razorena privreda još uvek nije stala na sopstvene noge a novostvorene države, po raspadu Jugoslavije, teško uspevaju da na zadovoljavajući način obnove pokidane veze. Ukratko rečeno, nalazimo se u paradoksalnoj situaciji: ne postoji dobra volja bivših jugoslovenskih republika za uspostavljanje čvrstih međusobnih veza ali zato svaka od njih pojedinačno želi da se uključi u evropske integracione tokove i, perspektivno, postane član Evropske Unije.

¹⁸ Sergej Flere: "Odnos mladih prema etnosu" u *Položaj, svest, i ponašanje mlade generacije Jugoslovena: preliminarna analiza rezultata istraživanja*, Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost predsedništva konferencije SSOJ, Beograd i IDIS, Zagreb, 1986. str 131-149.

¹⁹ Dragomir Pantić: *Jugoslovensko javno mnjenje o nekim aspektima međunacionalnih odnosa*, IDN, Beograd, 1967. i Anđelka Milić: *Mišljenje građana o uzrocima teškoća u međunacionalnim odnosima i njihovo shvatanje jugoslovenstva*, IDN, Beograd, 1972.

²⁰ Z. Golubović, na osnovu analiza struktura moći i vlasničke transformacije u jugoslovenskom društvu, koja je prethodila međuetničkom ratu, zaključuje da je međunacionalni rat podstican sistematski "odozgo" s ciljem da se zadrži stečena moć koja se od 1970-tih sve više premeštala i koncentrisala u rukama nacionalnih elita (Zagorka Golubović: "Stavovi prema nacionalnim problemima" u Z. Golubović, B. Kuzmanović i M. Vasović: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Filip Višnjić, Beograd, 1995. str. 225). Ovakvo gledište podržavaju i Bora Kuzmanović (B. Kuzmanović: "Social Distanc Towards Individual Nations", M. Lazić: *Society in Crisis*, Belgrade 1995) i Silvano Bolčić (S. Bolčić: *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo*, ICI FF, Beograd, 1994. str. 48.). Takođe i V. Katunarić tvrdi da nacionalistička ideologija dolazi odozgo iz redova elita koje se bore za vlast ili učvršćenje postojeće vlasti (V. Katunarić: "Uoči novih etnopolitičkih raskola: Hrvatska i Bosna i Hercegovina", *Sociologija* 3/1991. str. 379.). Vid i S. Miladinović: *Socijalna reprodukcija i društvena svest vladajućih elita u Srbiji i Hrvatskoj pred raspad SFRJ*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd, 1999.

Malo ko pomišlja da postavi pitanje realnosti ovakvog plana. Države koje su formirane raspadom zajedničke federalne države izbegavaju svaku iole ozbiljniju saradnju a žele da pristupe EU. Ovde treba postaviti pitanje da li EU želi da ima posla sa takvim skupom susednih i razjedinjenih zemalja? Drugim rečima, ima li jedan stabilan sistem bilo kakvog interesa da u svoje redove integriše ekonomski i politički nestabilan, fragmentisan i dezintegrisan prostor? Odgovor teško da može biti pozitivan. Ovo posebno važi za Srbiju i Crnu Goru koje su, po raspadu SFRJ oformile saveznu državu koja, po svoj prilici, u sadašnjem obliku nije održiva. U ovom savezu su danas na delu jaki dezintegracioni procesi koji ni uz arbitražu ekonomski i politički razvijenih zemalja sveta ne uspevaju da se zaustave. Naprotiv, prete da prerastu u još ozbiljniju krizu.

UDK 316.347.5:316.647.5](47)

Зинаида Т. Голенкова
Институт социологии РАН
Москва (Россия)

ЭТНИЧЕСКАЯ МАРГИНАЛЬНОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Резюме

Razvoj procesa etničke marginalizacije je prevashodno pod uticajem ekonomskih činilaca, odnosno, etničkih veza između različitih etničkih grupa u regionima u kojima žive kao celina. Marginalni status u tranziciji nalaže da se odredi marginalno stanje svesti i ponašanje pojedinaca, društvenih ili etničkih grupa koje prolaze kroz tranziciju. U različitim regionima Rusije problemi tolerancije ili marginalnosti dobijaju različite forme. Tako, na primer, u Kalmikiji, većinsko stanovništvo s odobravanjem gleda na stalno naseljavanje slovenskog stanovništva i drugih stranaca dok im je odnos prema doseljenicima iz Srednje Azije i sa Kavkaza radije negativan. Kad je reč o Kavkažanima, treba istaći da je ovaj stav zajednički mnogim regionima. Istraživanja sprovedena među severnjačkim stanovništvom Rusije (u okruzima severnog Urala) pokazuju da je početkom devedesetih jedna trećina ispitanika izjavila kako bi želela da njihova deca žive na svojoj zemlji, da nastave tradicije i običaje ali, istovremeno, da treba i da budu uključena u civilizaciju i uživaju u svim blagodatima koje im daje varijanta "integracije". Polovina ispitanika misli da lokalno stanovništvo treba da živi isto kao što žive predstavnici drugih nacija u tom regionu (po "evropskom modelu") a 14% je u potpunosti odbacilo civilizaciju koja im nije rodna (što je "autonomni model").

Za deset godina tranzicionog razvoja očigledna su vrlo značajna pomeranja. U dvadeset i prvom veku većina ispitanika ispoljila je vezanost za tradicionalni način života. Oni koji podržavaju "integrisanu" varijantu razvoja čine 70%.

Ključne reči: marginalnost, etnicitet, tolerancija, netolerancija, identitet

ETHNIC MARGINALITY AND PROBLEMS OF TOLERANCE IN RUSSIAN SOCIETY

Summary

Development of ethnic marginality processes is influenced in the first place, by economic factors –n economic ties between different ethnic groups of population in the regions where they live as an entity. Transitional marginal status tends to determine marginal state of consciousness and behavior of individuals, social or ethnic groups that undergo these transitions. In different regions of Russia problems of tolerance or marginality teke different forms. This, in Kalmykiya for example, permanent settling here of slavic citizens and people from abroad is approved by the majority of the population, whereas the attitude to settlers from Central Asia and the Caucasus the attitude is rather negative. Speaking about Caucasians it should be noted that in many regions this attitude is common. The surveys conducted among Northern population of Russia (khanty and

mansy) show that at the beginning of 90-s one third of those asked stated that they would like their children live on their land continuing their customs and traditions, but at the same time they should be included in the civilization enjoying all its comforts “integrated” variant. Half of the respondents think that local population should live in the same way as the representatives of other nationalities living in the same region (“European model”) and 14% fully denied civilization that was not native to them (“autonomous” model).

In 10 years of transitional development very important shifts are evident. In the XXI century the adherence to the traditional way of life is stated by the majority of respondents – those who support “integrated” variant of development (influence of globalization could be noted here) – constitute 70%.

Key Words: Marginality, Ethnicity, Tolerance, Intolerance, Identity

1. На рубеже XX и XXI веков проблема этнической маргинальности в условиях развития процессов глобализации приобрела особую актуальность. Огромные массы населения как перелетные птицы покидают привычные места обитания и в поисках “лучшей жизни” перемещаются в другие регионы, страны и даже на другие континенты (gastarbeiteri). В рамках одной страны (россии) в условиях трансформации резко возросли динамичные, насыщенные драматизмом потоки миграции, требующие осмысления многоплановых адаптационных процессов. Под этнической маргинальностью мы понимаем частичную или полную утрату индивидами, представляющими данный этнос, этнических особенностей под воздействием количественно и социально доминирующего этноса, разрушение среды этнического обитания, в том числе в результате интенсивной урбанизации.

Развитие процессов этнической маргинализации обусловлено действием, в первую очередь, экономических факторов – хозяйственных связей между различными по своей этнической принадлежности группами населения в районах их совместного проживания. Промежуточные или переходные маргинальные статусы становятся детерминирующими факторами маргинального состояния, сознания и поведения переживающих их индивидов, социальных или этнических групп. В различных регионах России проблемы маргинальности и толерантности проявляются по-разному. Так в Республике Калмыкия, например, приезд в этот регион на постоянное местожительство славян и граждан из дальнего зарубежья одобряют большинство, то к представителям среднеазиатских, а тем более к кавказским народам отношение скорее негативное. Впрочем, применительно к выходцам с Кавказа подобное отношение наблюдается в настоящее время во многих регионах¹.

Так опросы северных народов Сибири (ханты, манси) показали в начале 90-х годов, что треть опрошенных хотели бы, чтобы их дети жили на своей земле, соблюдая обычаи предков, но при этом пользовались бы всеми благами цивилизации (“интегральный” вариант). Половина респондентов считают, что аборигены должны жить как представители других национальностей, живущих в этом округе (“европейская” модель); и лишь 14 % полностью отвергли чуждую им цивилизацию (“автономная” модель).

¹ Голенкова З.Т., Игитханян Е.Д., Казаринова И.В., Муханова М.Н., Орехова И.М., Социальные проблемы развития Калмыкии // Мониторинг общественного мнения, М. 2004, №3, с.82-83

За 10 лет трансформационного развития обнаружилось существенные сдвиги. Уже в начале XXI века приверженность традиционному образу жизни выражают значительно меньшая часть респондентов – сторонников “интегрального” варианта развития (влияние глобализации сказывается) – около 70 %².

При этом следует обратить внимание на мнение жителей других национальностей, проживающих в ХМАО, о путях дальнейшего развития аборигенных народов Севера. Так, большинство опрошенных в 2001 г. русских, татар и украинцев округа (80,7) ответили, что ханты и манси должны жить как предки, но при этом пользоваться всеми благами цивилизации. Каждый десятый считает, что северные народы должны жить как предки, без всякого вмешательства и изменений. Другого мнения придерживаются ненцы Надымского района Ямало-Ненецкого автономного округа (ЯНАО). Традиционный образ жизни предков в 2001 г. выбирают только 7,4 % ненцев, европейский – 23,4 %; остальные 69,4 % хотят жить, соблюдая обычаи предков, но при этом пользоваться всеми благами цивилизации (интегральный вариант).

Такие значительные расхождения в оценках путей дальнейшего развития аборигенов и представителей других национальностей округа еще раз подтверждает наш вывод о необратимости влияния промышленной культуры на процессы маргинализации аборигенных народов Севера.

Таблица 1.

Вариант развития	Жители Тюменской области				
	Эксперты	Ханты, манси	Русские, татары ХМАО	Ненцы ЯНАО	Татары юга Тюм. Области
Интегральный	87,5	73,2	80,7	69,4	61,8
Европейский	7,5	19,5	10,0	23,4	35,1
Автономный	5,0	8,2	9,3	7,4	3,0

Применительно к Западной Сибири следует отметить, что уже в 1897 г. организаторы переписи населения сетовали на трудности в выявлении этнической принадлежности опрашиваемых: “Все местные инородцы чрезвычайно перемешались между собой”.

Как свидетельствуют исторические и этнографические источники, аборигенные народы Севера в досоциалистический период взаимодействовали между собой”. Так, отмечают взаимные контакты и связанное с этим взаимное проникновение культур у ненцев и манси, ханты и ненцев, ханты и манси, ханты и коми-зырян, коми-зырян и манси.

Н. Гондатти в конце XIX в. также отметил смешение манси и ханты, живущих на восточных склонах Урала и ближе к Оби³. З.П. Соколова

² Хайруллина Н.Г. Социодиагностика этнокультурной ситуации в северном регионе. Тюмень, 2000, с.466.

³ См. Гондати Н. Следы языческих верований у маньзов – “Труды этнографического отделения императорского общества. Кн. VII. М. 1886, с.50.

указывает, что к XIX – началу XX в. северные группы обских угров в сильной степени перемешались. Кроме того, нивелированию культуры ханты и манси в конце XIX в. способствовало переселение коми-зырян и распространение их культуры. Она же отметила различия в хозяйстве, культуре и быте, обусловленные влиянием на севере – ненцами, на юге – татарами и русскими, на востоке – селькупам и сетам, на западе – коми-зырянами. В настоящее время процессы маргинализации идут еще более интенсивно.⁴

Разрыв с культурой своего этноса приобрел большие масштабы у представителей различных национальностей Тюменской области. Не знают и не выполняют национальные обряды 64,8 % опрошенных сельчан и горожан ХМАО, выполняет частично 19,4% сельчан и треть горожан, полностью – только 5% сельских и 3,5 городских жителей. Среди ненцев Надымского района ЯНАО соответственно 26,9; 62,2 и 10,9 %; у татар юга Тюменской области – 29,0; 65,0 и 6,1%.

Мощным каналом маргинализации выступают межэтнические браки, число которых в последнее десятилетие существенно возросло. Более половины опрошенных аборигенов положительно к ним относятся. В этом проявляется толерантность. В целом по России таких 42 %. Маргинализации существенно способствует и языковая ассимиляция, т.е. полная или частичная утрата родного языка.

Социологические исследования показали, что темпы роста межэтнических браков постоянно возрастают, в результате чего метисация ханты, манси и ненцев от поколения к поколению усиливается. Если среди лиц пожилого возраста лишь четвертая часть – метисы, то среди лиц в возрасте 30-39 лет – 39%. А среди молодежи до 30 лет – метис каждый второй.

Дальнейшее развитие процесса урбанизации и связанного с ним притока различных национальных групп в города региона, а также увеличение территориального смешения национальностей во вновь осваиваемых промышленных районах к расширению межэтнических контактов, росту смешанных браков и, как следствие, к маргинализации населения (табл. 2).

На рост числа смешанных в этническом отношении браков существенное влияние оказывают следующие факторы:

- характер расселения населения;
- рост инонационального населения в местах традиционного проживания аборигенных народов Севера;
- особенности половозрастной структуры аборигенного населения;
- существующая система обучения детей в школах – интернатах;
- повышение уровня образования аборигенных народов Севера;
- изменение в характере занятости северных этносов;
- расширение сфер и зон этнокультурных контактов;
- изменение структуры ценностных ориентаций и др.

⁴ См. Соколова З.П. Социальная организация хантов и манси в XVIII-XIX вв. М., 1983, с.191.

Таблица 2.

Данные о браках респондентов Тюменской области различных национальностей, процентах к общему числу ответивших.

Брак	Ханты, манси ХМАО		Ненцы ЯНАО	Татары Тюм. области
	Сельчане	Горожане		
Однонациональный	42,2	14,8	68,2	75,2
Смешанный	57,8	85,2	31,8	24,8

Вследствие усиления миграции на Север представителей других национальностей увеличилась возможность выбора брачных партнеров для представителей аборигенных народов Севера. Межэтнических браков становится все больше, в них втягиваются представители новых этносов. Сейчас, когда не иссякает приток беженцев, вынужденных поселенцев, коммерсантов и “челночников” в районы традиционного расселения аборигенных народов, следует ожидать еще большего увеличения доли смешанных браков и усложнения их структуры.

В настоящее время жители национальных поселений вступают в этнически смешанные браки с представителями почти всех наций и народностей, живущими на Севере, но чаще с русскими. Так, среди лиц, которым сейчас 50 лет и более, доля рожденных от браков с русскими составляет около 20 %, а среди лиц до 20 лет – свыше 60%. Но доля рожденных и браков с представителями других народов бывшего СССР также постоянно растет. Сегодня каждый двадцатый представитель аборигенных народов Севера рожден в результате такого союза.

В результате метисации аборигенных народов Севера увеличивается степень русификации. Социологические опросы показывают, что две трети русифицированных метисов при выборе супруга отдали предпочтение русским (65,3) или же лицам других национальностей, не относящимся к северным этносам (7,7%). Только 27 % респондентов, рожденных от смешанных браков, выбрали себе супруга (у) из представителей аборигенных народов Севера. Доля браков с русскими среди “чистокровных” ханты и манси в 2,8 раза меньше. Они чаще вступают в брак с представителями своего этноса (53%), хотя браки с русскими у них также нередкое явление и составляет 23%.

Вступление в межэтнические браки стимулируется особенностями половозрастной структуры населения: некоторой “нехваткой” русских женщин среди русского населения и некоторым “избытком” женщин среди аборигенного. Поэтому в межэтнические браки с представителями аборигенных народов Севера чаще вступают русские мужчины (58%), чем женщины (42%).

Приток в места традиционного расселения аборигенных народов Севера в период освоения региона инонационального населения, особенно холостых мужчин, оказал сильное воздействие на выбор супруга. Многие девушки, получившие интернатское воспитание, оказались оторванными от традиционных занятий, быта, жизненного уклада своего народа, а потому боятся или чаще всего не хотят вести прежний, очень трудный образ жизни. Зачастую девушки предпочитают незарегистрированный брак с приезжими

мужчинами, работающими в данном регионе, чем брак с женщиной своего национальности.

Многие исследователи отмечают, что этническая нетерпимость – это реально значимая форма проявлений кризисных трансформаций этнической идентичности по типу гиперидентичности (этноэгоизм, этноизоляция, национальный фанатизм), когда сверхпозитивное отношение к собственной группе порождает комплекс превосходства над “чужими”⁵.

2. В современном мире толерантность рассматривается как условие мирного межкультурного взаимодействия в полиэтничном мире. Многие современные политические программы социального развития декларируют необходимость формирования у человека чувства уважения к своему народу, его традициям, понимания непохожести различных народов и принятия этнического разнообразия. Для условия бесконфликтного развития современного общества необходимо с детства формировать у человека установки и ценности толерантности, особенно в сфере межэтнических отношений. Под этнической толерантностью понимается отсутствие негативного отношения к иной этнической культуре, а точнее наличие позитивного образа иной культуры при сохранении позитивного восприятия своей собственной⁶.

3. Ряд исследователей российского общества сегодня отмечают, что повышение уровня этнической интолерантности в обществе связывается с трудностями адаптации населения к новым социально-экономическим и рыночным условиям. Почти половина опрошенных (всероссийское исследование) не придает значения национальности начальника только в том случае, если он хороший начальник и лишь 15 % занимают наиболее четко выраженную интолерантную позицию, предпочитая работать с начальником – представителем только своей национальности.⁷

4. В общественном сознании россиян существует довольно четкое разделение вынужденных переселенцев – мигрантов по национальному признаку на “своих” и “чужих”, на “желательных” и “нежелательных”. Подавляющее большинство коренных россиян вполне доброжелательно относится к переселенцам русской национальности, считая их “своими”. Против переселения мигрантов других национальностей высказываются почти две трети опрошенных. Неприязненное отношение к мигрантам больше характерно для молодых людей. В этом отношении молодежь выступает как достаточно противоречивая категория. С одной стороны, у нее выше поддержка демократических преобразований и рыночных реформ, ориентация на достижение взаимопонимания между людьми, которые принадлежат к разным социальным стратам. С другой стороны, у молодых людей более четко выражены акценты этнической и конфессиональной нетерпимости.

⁵ Солдатова Г.У. Толерантность и интолерантность – две грани межэтнического взаимодействия. // Век толерантности. М., 2001, с.11.

⁶ Лебедева Н.М. “Синдром навязанной этничности” и способы его преодоления. // Этническое согласие и общество. М, 1997, с.104-115.

⁷ Козырева П.М. Процессы адаптации и эволюция социального самочувствия россиян на рубеже XX – XXI веков. М. 2004, с.286.

5. Процесс формирования этнической толерантности протекает крайне непоследовательно и трудно, путем преодоления этнических предрассудков, стереотипов и фобий, которые порой выступают на первый план у маргинальных групп. Позитивные перемены в обществе создают более благоприятные условия для адаптации, способствуют повышению уверенности в своих силах и создают необходимые предпосылки для толерантности вообще, в том числе и этнической, поиску механизмов взаимодействия различных групп и слоев населения в полиэтническом обществе.

6. Следует также отметить, что если рассматривать этническую толерантность как систему ценностей, установок ценностей, то здесь встает проблема адекватного изучения данной сферы человеческого сознания. В рамках психологии разработаны специальные методы, позволяющие адекватно изучить аффективный уровень сознания личности и одним из таких методов является психосемантические методы, которые в настоящее время все более активно применяются в социологии, но тем не менее еще требуют доработки и разработки инструментария, который можно было бы применить в рамках социологии для изучения общественных процессов и феноменов. Психосемантические методы обладают рядом преимуществ, делающих данные методы эффективными при изучении как аффективного уровня сознания личности, различных ценностных установок; стереотипов, так и различных сензитивных тем. В связи с этим нам представляется возможным разработка методики применения ряда психосемантических методов при изучении феномена этнической толерантности.

ЭТНИЧЕСКАЯ МАРГИНАЛЬНОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ В РОССИЙСКОМ...

UDK 2:327(100)

Ivan Cifrić
Krunoslav Nikodem
Filozofski fakultet
Zagreb (Hrvatska)

MIR MEĐU RELIGIJAMA KAO PRETPOSTAVKA MIRA U SVIJETU (Religijski identitet, konflikti i dijalog)

Sažetak

Hrvatsko društvo u razdoblju tranzicije suočava se s dva važna međusobno povezana problema glede socio-kulturnih perspektiva. To je pitanje globalizacije i pitanje identiteta. U kontekstu tih pitanja važna je uloga religije: s jedne strane kao osnova u stvaranju svjetskog etosa za postizanje mira i pravednijeg svjetskog poretka, a s druge strane u konkretnoj praksi kao pitanje oblikovanja demokratskog društva i identiteta. S tim u vezi u radu se polazi od teze Hansa Kunga da je mir među religijama jedna od ključnih pretpostavki mira u svijetu. Rad analizira teorijske pristupe koncepciji identiteta i društvenih uloga religije, te rezultate dva empirijska istraživanja. Prvo istraživanje je "Modernizacija i identitet hrvatskog društva", provedeno tijekom travnja/svibnja 2004. godine individualnim anketiranjem na reprezentativnom uzorku stanovništva Republike Hrvatske (N=1202). Drugo istraživanje, o međureligijskim odnosima i bazičnim vrijednostima svjetskog etosa, provedeno je tijekom siječnja/ožujka 2004. godine metodom ankete (skupno anketiranje) na prigodnom uzorku 333 studenta i studentica Sveučilišta u Zagrebu. Rezultati prvog istraživanja pokazuju da hrvatsko društvo, unatoč povijesnoj slojevitosti i religijskoj raznolikosti, s jedne strane odražava karakteristike tradicionalne religioznosti, a s druge, tendencije fenomena postmoderne religioznosti. Rezultati drugog istraživanja pak pokazuju prepoznavanje važnosti mira među religijama za mir u svijetu, no i sumnju u vjerojatnost ostvarenja tog mira. Također, rezultati pokazuju da odnosi između vjerskih zajednica u Hrvatskoj, za sada, nisu takvi da bi se moglo govoriti o uspješnom zajedničkom nastojanju na dobrobiti čovjeka. No primjetna je i optimistična procjena ispitanika o mogućnostima buduće suradnji između triju vjerskih zajednica.

Ključne riječi: globalizacija, modernizacija, tranzicija, identitet, religija, religijski identitet, svjetski etos, mir među religijama

PEACE AMONG RELIGIONS AS A ASSUMPTION FOR PEACE IN THE WORLD (Religious Identity, Conflicts and Dialogue)

Summary

In the socio-cultural perspective, Croatian society in its transition period is confronting with two inter-related questions: Globalization and Identity. In the context of these questions religion has an important role: From one side, as a base in creation of world ethos for achieving peace and righteous world order, and from the other side, in the concrete praxis as a question of forming democratic society and identity. In consideration

with that, article is starting with Hans Kung thesis about peace among religions as one of the key assumption for peace in the world. Article analysed results from two surveys: First one is "Modernization and Identity in the Croatian Society", conducted during the april/may, year 2004., on the representative sample of Croatian citizens (N=1202); Second one is survey about relations between religions and world ethos basic values, conducted during january/march, year 2004., on the occasional sample (333 students from University in Zagreb). Results from the first survey are showing that, in spite of historical stratification and religious diversity, Croatian society is characterized with traditional religiosity on the one side, and with some kind of postmodern religiosity on the other. Results from the second survey are showing recognition of religion peace as very important for world peace. But there are certain suspicion in possibility for achieving that peace. Also, results are showing that relations between religious communities in Croatia are not sufficient for some joint efforts. But there are some optimistic views about possibilities of future cooperation in that sense.

Key Words: Globalization, Modernization, Transition, Identity, Religion, Religious Identity, World Ethos, Peace Among Religions

Identitet kao pitanje suvremenog svijeta

Suvremeni svijet u kojem živimo obilježavaju mnogi prijevratni procesi, proturječja, nejednakosti i sukobi. S obzirom na razvoj ljudskih prava, sloboda i mogućnosti, te općeprihvaćeni model liberalne demokracije, čini se kako nikada do sada nije bilo toliko šansi za uspostavu mira u svijetu. No s druge strane, a posebno nakon "11.rujna", pojavom globalnog terorizma i objave rata globalnom terorizmu, te stalnim ("starim" i "novim") ratnim žarištima po cijelom planetu, čini se kako ljudska društva nikada nisu bila dalje od mira. Živimo u "poslije-svijetu", iako se mitološko-biblijska vizija kraja svijeta ("sudnjeg dana") za sada nije ostvarila. No, ovo stoljeće "globalnog rata" tek je na početku. Živimo li u "stoljeću sudnjih dana"?

S druga pak strane u postmodernom svijetu (u drugoj polovici 20-tog stoljeća) zbiva se religijski revival – povratak religija. I ne samo da se na društvenoj sceni ponovno afirmiraju poznate religije, nego se vraća "sveto" u različitim formama "zamjenske religije" – kao "funkcionalni ekvivalent" (Yinger, 1963) i "civilne religije" (Bellah, 1986) kao svojevrsne političke kulture, ali i kao "nevidljive religije" (Luckmann, 1967). Povratak religija, njihovo kulturno i političko legitimacijsko značenje, naročito je vidljivo u zemljama u tranziciji, posebice u početnom razdoblju (Pollack/Borowik/Jagodzinski, 1998; Tomka/Zulehner/Toš, 1999). Većina čovječanstva je religiozno, što znači da ponašanje vjernika – uloga religija – ima također značajnu ulogu u suvremenim procesima u društvu i odnosima u svijetu. Religije mogu pridonijeti svjetskom miru, ali mogu – posredno ili neposredno, pridonijeti unutarnjim ili svjetskim društvenim sukobima.

Suvremena društvena stanja često puta se označavaju kao "postmoderna". Jean Francois Lyotard je, oslanjajući se uglavnom na analizu društvenih promjena u razvijenim društvima Zapada, ustvrdio kako postmoderno stanje društva označava rastvaranje "velikih pripovijesti" i kriza legitimacije znanosti i društva u cjelini (Lyotard, 2002). Postmoderno stanje društva karakteriziraju napuštanje ideologije linearnog napretka, društveni i kulturni pluralizam, razvoj tehnološkog sustava (posebno informatike i biogenetike), decentriranje ljudskog subjekta i prihvaćanje fragmentiranih i višestrukih identiteta, pojava alternativnih životnih stilova, dominacija medija u smislu prvenstva slike nad stvarnošću, umrežena organizacija kapitala, globalizacija tržišta i rizika itd. Za Jeana

Baudrillarda razdoblje postmoderne je razdoblje *hiper-realnosti*, određeno vladavinom simulakruma gdje više ne postoji temeljna stvarnost na koju bi se objekti i njihovi znakovi mogli referirati (Baudrillard, 2001). Gubitkom referentnog okvira narušava se temeljna modernistička paradigma o sustavu uređenih znakova/simbola koji re-prezentiraju stvari. Kao bitnu značajku razdoblja postmoderne kulture Alain Touraine ističe odbacivanje dubine, odnosno odbacivanje razlike između znaka i značenja (Touraine, 1995:252)., na što upozorava i Fredric Jameson (Jameson, 1991).

Anthony Giddens pak smatra kako, na prijelazu stoljeća, ne ulazimo u "postmoderno društvo", "postindustrijsko", "postkapitalističko", ("poslijeljudsko", "poslijebiolosko") ili sl, već prije u razdoblje gdje posljedice modernosti postaju izrazito radikalizirane i sveopće. Moderno društvo razlikuje se od tradicionalnog prije svega po brzini i području promjena, te po samoj unutrašnjoj prirodi modernih institucija. Izvor dinamičke prirode moderniteta čine odvajanja koncepcija prostora i vremena, te njihovo rekombiniranje u prostorno-vremenske "zone" društvenog života. Iz tog odvajanja prostora i vremena proizlazi iskorjenjivanje, raskapanje društvenih sustava u smislu izdvajanja društvenih odnosa iz lokalnog konteksta i interakcije. Osim iskorjenjivanja, koje donosi povećanu mobilnost i oblikovanje života lokalne zajednice pod utjecajima globalnih događaja, Giddens navodi i refleksivnost kao bitnu oznaku modernosti. Pod refleksivnošću on smatra stalno preispitivanje i mijenjanje obrazaca društvenog djelovanja, što dovodi do kontinuiranih promjena i stanja neizvjesnosti (Giddens, 2003.). Nadalje, život u modernosti karakterizira "institucionalna refleksivnost", odnosno stalno preispitivanje institucija. Društveni uvjeti moderniteta potiču stalnu potragu "za samim sobom".

Na svim područjima društvenog i osobnog života pojedinci stalno preispituju svoje želje, zahtjeve, potrebe, dakle stalno su u procesu samoidentifikacije. Osnovni psihički problem "kasnog moderniteta" postaje osjećaj osobnog besmisla, osjećaj da "život nema što ponuditi". Takvo stanje proizlazi iz moralnih pitanja koje postavlja svakodnevni život, a na koje ne daje odgovore. Stoga se samoidentitet postavlja kao refleksivni projekt (Giddens, 1991, 1992.).

Sam pojam identiteta možemo odrediti kao "osjećaj osobnosti što se razvija kada se dijete počne diferencirati od roditelja i obitelji i kada zauzima svoje mjesto u društvu." (Jary, Jary, 1991). Pojam identiteta (lat. *identitas*, od *idem*, isto) ima dva temeljna značenja: potpunu istovjetnost i razlikovanje koje pretpostavlja određenu konzistentnost, odnosno vremenski kontinuitet. Kroz takvo određenje moguća su dva odnosa usporedbe između pojedinaca ili stvari: sličnost i različitost. Koncepcija identiteta bitna je sastavnica društvenog života. Svi ljudski identiteti su donekle društveni identiteti jer su vezani uz značenja, a ona su uvijek rezultat sporazuma ili nesporazuma, uvijek donekle zajednička. Društveni identitet je "naše razumijevanje onoga tko smo i tko su drugi ljudi, te recipročno, razumijevanje drugih ljudi toga tko su oni i drugi" (Jenkins, 1996:5). Identitet je uvijek u nastajanju, kao proces identifikacije/diferencijacije u odnosu/spram Drugog.

Za Jeffreyja Weeksa pojam identiteta odnosi se na *pripadanje*, na ono što pojedinac ima zajedničko s drugim ljudima i što ga od njih razlikuje. U samom temelju identitet pruža osjećaj osobnog mjesta i stabilnosti individualnosti. No isto tako, identitet karakteriziraju društveni odnosi, složeno uključivanje pojedinca u

odnose s drugima (Weeks, 1990:88; U: Bradley, 1996:24). Razmatrajući to određenje Bradley razlikuje *osobni* identitet i *društveni* identitet. Osobni identitet odnosi se na konstrukciju jastva, na naš osjećaj samih sebe kao jedinstvenih pojedinaca, te na našu samopercepciju i mišljenje o tome kako nas drugi vide. Društveni identitet odnosi se na način kojim se pojedinci smještaju/pozicioniraju unutar društva u kojem žive, te na način kojim ti pojedinci percipiraju druge koji ih na svoj način pozicioniraju u društvu (Bradley, 1996:24).

U propitivanju teorijskih pristupa koncepcije identiteta i povezanosti te koncepcije s područjem kulture Rade Kalanj izlaže o tzv. "esencijalizmu" i "antiesencijalizmu", odnosno "objektivizmu" i "subjektivizmu". Prvo stajalište karakterizira određivanje identiteta kroz kriterije koji se smatraju objektivnima (zajedničko porijeklo, jezik, kultura, religija, teritorij). Identitet se promatra kao univerzalan i nepromjenjiv, kao nešto što pojedinac mora prihvatiti ukoliko ne želi ostati "izvan". Drugo stajalište postavlja identitet kao diskurzivnu konstrukciju, promjenjivog značenja s obzirom na promjene mjesta i vremena. Oba pristupa imaju određene nedostatke, te se Kalanj zalaže za relacionističko poimanje identiteta koje identitet promatra kao način kategorizacije koji društvene grupe koriste u organiziranju društvenih razmjena (Kalanj, 2003:52-57).

U skladu s navedenim su i dva modela proizvodnje identiteta koje razlikuje Stuart Hall. Prvi model pretpostavlja da u svakom identitetu postoji neki unutrašnji i esencijalni sadržaj koji je određen ili zajedničkim porijeklom ili zajedničkom strukturom iskustva ili s oboje. Drugi model naglašava nemogućnost tako potpuno konstituiranih i izdvojenih identiteta. Ovaj model negira postojanje autentičnih identiteta utemeljenih na univerzalnom zajedničkom porijeklu iskustva. Unutar ovog modela identiteti su uvijek u relaciji i nepotpuni, uvijek u procesu (Hall, 1990:222-237).

Bradley predlaže tri stupnja društvenog identiteta: pasivni, aktivni i politizirani. "Pasivni identiteti" su potencijalni identiteti koji proizlaze iz skupa odnosa u koje su pojedinci uključeni (klasa, spol, etnicitet i sl.). Pojedinci ih obično nisu svjesni i ne određuju se kroz njih, osim kada određene društvene okolnosti "probude" svijest o takvom načinu identifikacije. Tada dolazi do "aktivnih identiteta" koji čine temelj djelovanja. No oni su nestalni, kratkotrajni. Ukoliko postanu trajni, odnosno ukoliko se pojedinci stalno određuju kroz te identitete, onda je riječ o "politziranim identitetima" (Bradley, 1996:25). Jedna od bitnih karakteristika suvremenog svijeta jest "ponovno buđenje" upravo "politziranih identiteta", posebno u područjima religijskog i nacionalnog.

Pitanje identiteta – naročito kolektivnog identiteta – aktualizirano je u kontekstu proturječnog procesa globalizacije kao stvaranja nadnacionalnih struktura (Beck, 1998) i hegemonije globalizma (Sachs, 1993: 17-21), što se zbiva u asimetričnom svijetu neistodobnih istodobnosti (oblikovanom u razdoblju moderne, osobito u posljednja dva stoljeća). Suvremeni svijet je sekularno i religijski "policentrični" svijet i samim time potencijalno konfliktan svijet. S jedne strane globalizacija utječe na homogeniziranje kultura i time se izražava kao proces "kulturene entropije". Posljedica toga procesa vidljiva je na lokalnoj (nacionalnoj) razini kao nestajanje lokalne raznolikosti i povijesno oblikovanog identiteta, a koji naročito pogađa predmoderna - nerazvijena, ruralna društva u kojima je religija prožimala svakodnevicu rada života. Otpor globalizaciji što nastaje na toj razini –

nazvan proces "lokalizacije", nalazi svoju legitimaciju u očuvanju "lokalnih identiteta" i njihovih temeljnih obilježja: običaji, jezik, kultura, religija itd. Zato su razumijevanje pitanja identiteta i njegova aktualnost neodvojivi od obaju procesa: globalizacije i lokalizacije, koje obuhvaća pojam "glokalizacija".

Metodološke napomene

Rad se temelji na rezultatima dva empirijskog istraživanja: Prvo istraživanje je "Modernizacija i identitet hrvatskog društva", provedeno tijekom travnja/svibnja 2004. godine individualnim anketiranjem na reprezentativnom uzorku stanovništva Republike Hrvatske (N=1202). Rezultati ovog istraživanja korišteni su za analizu religijskog identiteta hrvatskog društva. U toj analizi korištene su modificirane Glock-Starkove dimenzije religioznosti (vjerovanje, praksa, pripadnost). Za daljnju analizu elemenata vjerovanja korišten je instrument od sedamnaest varijabli od kojih su faktorskom analizom s varimax rotacijom latentnih osi dobivena tri faktora (latentne dimenzije): *kršćansko vjerovanje*, *alternativno vjerovanje* i *spiritizam*. Za konstruiranje pojedinih dimenzija religijskog identiteta korišten je instrument od dvanaest varijabli od kojih su faktorskom analizom (varimax) dobivene četiri latentne dimenzije (faktora): *tradicionalna dimenzija* religijskog identiteta, *spolno moralna*, *individualistička* i *socijalno asketska* dimenzija religijskog identiteta. Upitnik je sadržavao 38 pitanja (282 varijable). Drugo istraživanje provedeno je tijekom siječnja/ožujka 2004. godine metodom ankete (skupno anketiranje) na prigodnom uzorku 333 studenta i studentica (etnologije, psihologije, sociologije, strojarstva i teologije) na Hrvatskim studijima, Fakultetu strojarstva i brodogradnje, te na Filozofskom fakultetu i Katoličko-bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Uzorkom su obuhvaćeni studenti prve i završne, četvrte, odnosno pete godine. To je tzv. pilot istraživanje u kojemu su provjeravana neka pitanja za eventualno buduće istraživanje o pitanjima svjetskog etosa i odnosa između vjerskih zajednica. Cilj istraživanja je bio istražiti mišljenja studenata o nekim okvirnim uvjetima svjetskog etosa, odnosno za razmatranje uloge religije u postizanju pravednog svjetskog poretka na tragu Küngovih teza i Deklaracije parlamenta svjetskih religija o svjetskom etosu. U konkretnom smislu radilo se o mišljenjima ispitanika o svjetskom poretku, miru među narodima, odnosima među religijama i međureligijakom dijalogu, ostvarivanju nekih vrednota u katoličkoj, pravoslavnoj i islamskoj vjerskoj zajednici, odnosu između vjerskih zajednica u Hrvatskoj, te religijskoj distanci. Upitnik je sadržavao 26 pitanja (157 varijabli).

U radu su korištene metode bivarijatne korelacije, t-testa, hi-kvadrat testa i faktorske analize. Podaci su obrađeni u programskom paketu SPSS 11.5 for Windows.

Svjetski etos – projekt dijaloga, mira i religijskog identiteta

Policentričnost, konfliktnost suvremenog svijeta i njegova postmoderna teoretska šarolikost razumijevanja, otvaraju pitanje razvojnih perspektiva svijeta i funkcioniranja svjetskog poretka. Sve više se pokazuje da svjetsko slobodno tržište nije jedina niti ključna osnova svjetskog konfliktnog poretka, nego da su nužne neke druge poticajne "mjere" za njegovo razvojno održanje. Unatoč policentričnosti svijeta, nije sporno – naročito nakon pada nekih "sekularnih religija" dvadesetog

stoljeća (nacizam i komunizam) – da se svijet tendencijski kreće u smjeru jednog poretka na načelima neoliberalne ekonomije i jedne mekdonaldističke kulture, odnosno civilizacije (Ritzer, 1999). Suvremena ekonomija, pod ekološkom kritikom pokušava izbjeći postojeće ograničenosti isticanjem teza o “dematerijalizaciji” i “faktoru 4” (Weizsäcker, 1999) kao i koncept “eko-socijalno-tržišnog gospodarstva” (Radermacher, 2002). No, bez obzira na ustroj svjetskog poretka, pitanje njegove pravednosti i perspektiva čovječanstva ostaju važna pitanja. U tom se kontekstu otvara pitanje etičkih načela po kojima bi funkcionirao svijet, ako je uopće moguće da ovakav svijet prihvati čovječanstvu zajednička etička načela svog ponašanja. Većina proteklog stoljeća – sa iskustvima dva svjetska rata i brojnih lokalnih ratnih sukoba, koji ne prestaju ni danas – je stoljeće traganja za dobrim i pravednim svjetskim poretkom.

Ključni tvorac “teorije” o svjetskom etosu je teolog Hans Küng u knjizi “Projekt Weltethos” (1990.), što je bilo i polazna osnova “Deklaracije parlamenta svjetskih religija” u Chicagu 1993. (Küng/Kuschel, /Hrsg./, 1993.) iz koje se također mogu iščitati temeljne vrijednosti. Dva načela su temeljna: “čovječnost” i “uzajamnost”. Na njima se temelje druge vrijednosti: strahopoštovanje života, nenasilje, solidarnost, pravednost, tolerancija, istinitost, ravnopravnost i partnerstvo (Küng, 2001:153-156). Sve te vrijednosti susrećemo u religijama i one su zajedničke vrijednosti svim ljudima, bez obzira što pripadaju različitim religijama (vjerama) i zato mogu biti osnova svjetskog etosa i uporište osobnog i institucionalnog djelovanja na razini čovječanstva. Njih ne treba izmišljati i postavljati, one postoje, jer su “globalna pravila igre” već postavljena. “Vrednote i norme nalaze se već tisućljećima u velikim religijskim i filozofskim tradicijama čovječanstva, pa ih moramo samo ispravno upotrijebiti” (Küng, 2001:33).

Polazna osnova za nastanak svjetskog etosa su dvije činjenice: da je ugrožen svjetski mir, a time i svjetski poredak, i da postoje neke ljudima zajedničke vrijednosti sadržane u svim religijama, te pretpostavka da pravednijem svjetskom poretku mogu doprinijeti svjetske religije. Tijekom povijesti pripadnici religija kao i u ime religije međusobno su ratovali, a i danas je religijski fundamentalizam na to spreman. Osnove konflikata i nasilja mogu se naći u temeljnim religijskim spisima različitih vjera, pa i kršćanstva (Drewermann, 1982). Potencijalni i stvarni konflikti vjerojatni su naročito ako se neposredno veže etnija (nacija) i vjera. Za učinjena zla i nepravde tijekom povijesti što su ih počinili vjernici ili u ime vjere, u ime Katoličke crkve Papa se mnogo puta ispričavao pred svijetom (Accattoli, 2000).

Küng u svojim brojnim radovima (i predavanjima razvija koherentan sustav teza:

- nema pravednijeg svjetskog poretka bez svjetskog mira;
 - nema svjetskog mira bez religijskog mira;
 - nema religijskog mira bez međureligijskog dijaloga;
 - nema međureligijskog dijaloga bez minimalnog etičkog konsenzusa.
- Konačno,
- nema pravednijeg svjetskog poretka bez svjetskog etosa (Küng, 1992:13,

171).

Ove teze tvore osnovu za ulogu religija u oblikovanju pravednijeg svjetskog poretka i stvaranju svjetskog etosa. To nije moguće ukoliko religiozni, ali i nereligiozni ljudi, ne prihvate zajedničke etičke vrijednosti kao osobna uvjerenja na

poslu i u životu. Pritom bi se trebali ravnati po “zlatnom pravilu”: “čini drugima ono što želiš da tebi čine drugi”, odnosno: “ne čini drugima što ne želiš da drugi tebi čine”. U projektu svjetskog etosa ugrađen je stav: *sentio ergo sum* (osjećam, dakle jesam). Zato se ističe: “ne samo razum, nego i srce; ne samo materijalno, nego istodobno i duhovno-kulturno; ne samo sloboda, nego istodobno pravednost; ne samo jednakost, nego istodobno pluralitet; ne samo koegzistencija, nego mir; ne samo produktivnost, nego solidarnost s prirodom i budućim generacijama; ne samo tolerancija, nego ekumena; ne samo Zemlja, nego itakođer i svemir; ne samo svemir, nego istodobno praznina svega bivstvjućega, Bog; ne samo zemaljski život i smrt, nego također uskrsnuće i vječni život” (Küng, 1992:93-96; Boff, 2000:123).

Küng govori i piše o svjetskom etosu kao o “projektu”, shvaćajući ga kao proces nastajanja. Svjetski etos nije nova svjetska ideologija koja bi upotpunila etičke praznine procesa globalizacije; niti je nova jedinstvena svjetska religija koja bi, naročito ne apel Deklaracije, potisnula današnje različite religije i zauzela mjesto Tore, Propovijedi na gori, Kur'ana, Bhagavadgite, Govora Bude ili Konfucijeve izrijeke (Küng, 1995:14; Küng, Kuschel, 1993:84); svjetski etos ne želi uspostaviti novi moral koji bi “sa Zapada” potisnuo druge religije, nego nastoji osvještivati postojeće vrijednosti i njihovo povezivanje na razini čovječanstva; nadilazi zatvorenost religijskih sustava i potiče afirmaciju izvornih religijskih (kršćanskih vrijednosti). Svjetski etos smjera se razviti kao “etos čovječanstva”, a “minimalni osnovni konsenzus” je samo prvi korak u tome, jer se ne odnosi samo na područje religije, nego na sva područja ljudskog djelovanja: u znanosti, svjetskom gospodarstvu i svjetskoj politici. On nije zamišljen kao rješenje samo nekih međureligijskih pitanja na razini svijeta, poglavito pitanja nužnosti dijaloga, suradnje između vjerskih zajednica i mira među religijama, nego teži pridonijeti uspostavi svjetskog mira, pa je “kontrapunkt nadanja” usmjeren protiv svakog fatalizma a za promjenu svijesti. Mir među religijama pretpostavka je tome.

Što se može očekivati od religija na uspostavi mira i pravednijeg svjetskog poretka u današnjim uvjetima stanja svijeta? Na to pitanje možda bi mogle najbolje odgovoriti same religije i religijska praksa dijaloga i ostvarivanja spomenutih vrijednosti koje čine okosnicu svjetskog etosa. Svjetski etos kao minimalni konsenzus o zajedništvu, traga za postizanjem mira putem religijskog dijaloga i daje indicije za stvaranje novog religijskog identiteta, ali i identiteta postmodernog čovječanstva. Iako je pokrenut od religioznih ljudi, “projekt” svjetskog etosa ne zadržava se na religijski ograničenom polju, nego teži prožeti čovječanstvo onime što u sebi kao potrebu nose svi njegovi pripadnici: čovječnost i uzajamnost.

Kod nas ne postoje sociološka empirijska istraživanja koja bi provjerila mogućnost konstituiranja svjetskog etosa. Za tu priliku poslužilo je istraživanje o percepciji svjetskog poretka i mira među narodima, odnosima među religijama i dijalogu, a za naše okolnosti važnom pitanju odnosa između vjerskih zajednica.

Religijski identitet hrvatskog društva

Hrvatsko društvo je društvo u tranziciji koju, prije svega, označavaju procesi prijelaza iz socijalističkog jednopartijskog sustava u demokratsko višestranačje i komandnog gospodarstva u liberalni tržišni sustav. Nesigurnosti tranzicijskog razdoblja, u općem okviru procesa globalizacije, modernizacije i individualizacije, pojačane su nedostatkom općedruštvenog konsenzusa o

temeljnom sustavu vrijednosti i normi. Dominantno stanje suvremenog hrvatskog društva je stanje *anomije*, odnosno stanje odsustva društvenih normi. One naravno formalno postoje, no u praksi društvenog života uglavnom se ne poštuju. Kao što je poznato, još je Emile Durkheim ustvrdio da stanje anomije proizlazi iz procesa brzih društvenih promjena, gdje se ruši jedan normativni poredak, a ne uspostavlja drugi. U tranzicijskim promjenama "sudarila" su se dva modela vrijednosnih sustava: "egalitarno-kolektivistički" i "liberalno-individualistički" (Cifrić, 1988:61). Prvi je delegitimiran, a drugi je samo nominalno prihvaćen. Na moralnoj sceni legitimno nastupa Crkva kao moralni autoritet, ali u zbilji dolazi do fragmentacije morala. Posljedice takvog stanja su mnogobrojne i uglavnom štetne za cjelokupno društvo. Prije svega, takvo stanje onemogućava izradu jasnih strategija društvenog razvoja i otvara mogućnosti apsolutiziranja partikularnih pravila pojedinih političkih elita na cijelu društvenu zajednicu. Tako se odlaskom jedne političke elite s vlasti i dolaskom druge mijenjaju i pravila, što dodatno pojačava nesigurnost u svim područjima društvenog života.

Izgradnja vrijednosnih sustava i moralnih normi većine ljudskih društava povezana je, između ostalog, i s nekim oblikom, ili oblicima, religije, te s konstituiranjem određenog religijskog identiteta, kao dijela kolektivnog, društvenog identiteta. Ulogu religije u hrvatskom društvu karakterizira niz povijesnih i društveno-kulturnih čimbenika. Prije svega, s obzirom na geo-politički položaj Hrvatske religija je imala važan utjecaj u izgradnji nacionalnog i društvenog identiteta, kako u starijoj, tako i u novijoj povijesti hrvatskog društva. Dosadašnji rezultati teorijskih i empirijskih analiza suodnosa društva, kulture i religije u Hrvatskoj pokazuju da se nakon 1990. godine društveno-politički poredak s uglavnom negativnim odnosom prema religiji pretvorio u jedan sustav s izrazito pozitivnim odnosom prema religiji. To se posebno odnosi na dominantnu religiju, odnosno katoličanstvo. No s druge strane, u ratnim događajima povezanim s raspadom bivše federacije religija je imala važnu simboličku ulogu, što povezano s teškoćama prilagodbe na nove društvene okolnosti "izlaska iz izolacije" donosi određene prijepore u odnosima društva i religije. Društveno-političke promjene početkom devedesetih godina prošlog stoljeća imale su snažno uporište u nacionalnom i religijskom. U socijalističkom sustavu Katolička crkva je bila simbol nacionalnog identiteta, a propašću socijalizma religija dobiva puni društveni legitimitet (Cifrić, 2000.). Specifičan položaj "izdvojenosti iz sustava" religije i religijskih organizacija otvorio je prostor procesima identifikacije nacionalnog i religijskog, te snažne "homogenizacije protiv". No spajanje religijskog i nacionalnog može imati i negativne društvene posljedice u smislu stvaranja jednog konzervativnog bloka koji može otežati procese modernizacije i demokratizacije hrvatskog društva. Getoizacija religije i religijskih organizacija u prošlom sustavu, kao i povezanost religije i tradicionalnih oblika društvenog života, za posljedicu može imati ponavljanje naučenih obrazaca odnosa prema društvu (Nikodem, 2001.).

Rezultati dosadašnjih empirijskih istraživanja u Hrvatskoj, između ostalog, pokazuju velik postotak konfesionalnog izjašnjavanja, visok stupanj religioznosti i relativno visok postotak redovitog pohađanja religijskih obreda, posebno kada se ti rezultati usporede s drugim europskim zemljama. No s druge strane, empirijski rezultati također ukazuju na utjecaj sekulariziranih vrijednosti, posebno na

području posljedičnih učinaka na svakodnevni život, odnosno morala, te dijelom u području obiteljskog života. U tom smislu vidljiva je određena diskrepancija između deklarativnog prihvatanja religijskog učenja i tradicije i primjene istih u svakodnevnom životu.

Koncepti vjerovanja

Tablica 1.

Konfesionalna pripadnost u Republici Hrvatskoj prema popisu stanovništva iz 1953., 1991. i 2001. godine i istraživanjima iz 1997, 1999 i 2004.

konfesionalna pripadnost	%							
	Hrvatska, popis stanovništva 1953.	Hrvatska, popis stanovništva 1991.	Hrvatska 1997. (<i>Aufbruch</i>)	Hrvatska 1997. (<i>Vjera i moral</i>)	Hrvatska 1999/2000. (EVS)	Hrvatska, popis stanovništva 2001.	Hrvatska 2004. (<i>Praćenje siromaštva</i>)	Hrvatska 2004. (<i>Modernizacija i identitet</i>)
katolici (rimokatolička)	73,9	76,6	82,8	89,7	84,5	87,8	89,5	90,6
pravoslavni	11,26	11,2	0,9	2,9	0,1	4,42	2,8	2,2
islamska (muslimani)	-	1,15	0,5	1,1	-	1,28	1,4	1,1
ostale kršćanske zajednice	-	0,7	-	-	1,8	0,57	0,2	-
ostale i neizjašnjeni	-	4,7	15,1	-	13,6	0,69	5,7	5,7
nisu vjernici	12,52	3,9	-	2,1	-	5,21	-	-

Tablica 2.

Osobno mišljenje o postojanju Boga

	%
Apsolutno sam siguran da Bog postoji	62,2
Nisam posve siguran, ali skloniji sam mišljenju da Bog postoji	27,2
Nisam posve siguran, ali skloniji sam mišljenju da Bog ne postoji	7,3
Apsolutno sam siguran da Bog ne postoji	3,2

Rezultati istraživanja "Modernizacija i identitet hrvatskog društva (2004)" pokazuju da većina ispitanika vjeruje u postojanje Boga (89,4%). Europski prosjek na ovom pitanju je 70,0% (1991.), odnosno 71,4% (1999/2000.). S obzirom na "vjeru u Boga" Hrvatska je bliska Sjevernoj Irskoj (88,2%), Rumunjskoj (91,6%), Portugalu (92,9%) i Irskoj (93,4%). Povezivanje ovog pitanja sa socio-demografskim varijablama pokazuje kako su uvjerenju o "apsolutnoj sigurnosti u

postojanje Boga“ skloniji ispitanici s nižim stupnjem obrazovanja (nezavršena i završena osnovna škola), starije dobi (rođeni do 1938. godine) i ženskog spola.

Odnos ispitanika prema učenju njihove crkve je podijeljen, no ipak prevladava prihvaćanje (Tablica 3.). Potpunom prihvaćanju onoga što naučava njihova crkva skloniji su ispitanici ženskog spola, s nižim stupnjem obrazovanja (nezavršena i završena osnovna škola), starije dobi (rođeni do 1938. godine), koji su najveći dio svog života proveli u mjestu s manje od 10000 stanovnika i koji procjenjuju imovinsko stanje svoje obitelji kao “lošije od drugih“. Sumnji u neke od temeljnih postavki vjere skloniji su ispitanici s višim stupnjem obrazovanja (viša škola, fakultet, magisterij, doktorat), srednje starosne dobi i mlađi (rođeni od 1959. i kasnije), koji su najveći dio svog života proveli u mjestu s 70000 do 100 000 stanovnika i koji procjenjuju imovinsko stanje svoje obitelji kao “bolje od drugih“.

Tablica 3.

Odnos prema nauku Crkve

	%
U potpunosti prihvaćam sve što naučava moja Crkva	42,8
Prihvaćam nauku Crkve, iako se s ponekim dijelovima učenja ne slažem	29,9
Prihvaćam crkveni nauku, ali se s dosta toga ne slažem	10,8
Prihvaćam samo temeljna učenja vjere	7,1
Muči me sumnja i u neke od temeljnih postavki vjere	3,5
Nisam vjernik	5,9

Već smo napomenuli kako većina empirijskih istraživanja s područja sociologije religije pokazuje relativno visok postotak redovitog pohađanja religijskih obreda. Rezultati navedenog istraživanja iz 2004. godine pokazuju da 24,5% ispitanika “redovito“ (tjedno i češće) pohađa religijske obrede, dok su neka druga istraživanja dobila sličan (25,7% za 1997. godinu, Međunarodno istraživanje *Aufbruch*) ili nešto veći rezultat (31,4% za 1999/2000. godinu, Međunarodno istraživanje *European Value Study*).

Tablica 4.

Ako se izuzmu izuzetne prilike kao vjenčanja, pogrebi, krštenja i slično, koliko često idete na obrede karakteristične za Vašu vjeru?

	%
Nikad	6,3
Jednom u nekoliko godina	9,7
Više puta godišnje (za velikih blagdana)	38,5
Jednom mjesečno	16,6
Jednom tjedno	21,4
Gotovo svakodnevno	3,1
Nisam vjernik	4,3

Europski prosjek "redovitog" odlaska na religijske obrede je 17,7%, a Hrvatskoj sličan postotak imaju Austrija (22,7%), Rumunjska (24,6%) i Španjolska (25,4%), dok je najviši postotak "redovitog" pohađanja religijskih obreda u Poljskoj (58,7%) i Irskoj (56,6%). Dijelove Zapadne Europe karakteriziraju niski postoci "redovitog" pohađanja religijskih obreda, što ide u prilog nekim autorima koji smatraju da teorija sekularizacije, koja je do danas pretrpjela mnoge kritike, može naći svoju primjenu upravo na tom području. No Grace Davie smatra kako su populacije Zapadne Europe prije necrkvene, nego sekularne (Davie, 1999:68). U tom smislu je i njezina poznata oznaka "nove religioznosti" kao "vjerovanja bez pripadanja" (Davie, 1994). No analiza institucionalne religijske prakse za vrijeme vladavine komunizma pokazuje i primjere "pripadanja bez vjerovanja", npr. u Poljskoj (ili Hrvatskoj), gdje su odlasci na religijske obrede predstavljali i znak društvenog protesta.

Redovitim pohađanju religijskih obreda u Hrvatskoj skloniji su ispitanici starije i srednje dobi (rođeni do 1958. godine), ženskog spola, s nižim stupnjem obrazovanja (završena osnovna škola), koji su najveći dio svog života proveli u mjestu s manje od 10000 stanovnika i koji procjenjuju imovinsko stanje svoje obitelji kao "puno bolje od većine drugih". Rezultati za Europu pokazuju kako u "redovitim" odlascima na religijske obrede također prevladavaju ispitanici starije dobi i ženskog spola, što je i očekivano s obzirom na tipove socijalizacije i šire socio-demografsko stanje. U zapadnom dijelu Europe "redovitim" odlascima na religijske obrede skloniji su ispitanici s višim stupnjem obrazovanja, a u centralnom dijelu oni iz ruralnih područja s nižim stupnjem obrazovanja (Davie, 2000:66-70).

Pregled rezultata na elementima vjerovanja pokazuje uglavnom očekivano stanje s obzirom na strukturu konfesionalne pripadnosti hrvatskog društva, odnosno dominaciju kršćanstva. Većina ispitanika iskazuje "apsolutno vjerovanje" da "čovjek ima besmrtnu dušu" (66,9%), da je biblija "doista riječ Božja" (70,2%), da postoje raj i pakao (65,8%), te da je "Crkva stvorena od Boga" (66,0%) i da će "na kraju vremena, Krist ponovo doći na Zemlju" (57,2%). Vidljiva je i podijeljenost mišljenja o tome da je "papa nepogrešiv u pitanjima vjere i morala".

Faktorskom analizom iz navedenih elemenata vjerovanja dobili smo tri faktora (latentne dimanzije). Prvi faktor označili smo kao *kršćansko vjerovanje* jer sadrži upravo neke od temeljnih postavki kršćanstva kao religije. Drugi faktor označili smo kao *alternativno vjerovanje*, a treći kao *spiritizam*. Korelacije ovih faktora sa sociodemografskim varijablama pokazuju da su konceptu *kršćanskog vjerovanja* skloniji ispitanici "starije dobi", ženskog spola, s nižim stupnjem obrazovanja, koji imovinsko stanje svoje obitelji smatraju "lošijim od drugih", a većinu svog života su proveli u manjim mjestima. Konceptu *alternativnog vjerovanja* skloniji su ispitanici "mlađe dobi", a konceptu označenom kao *spiritizam* ispitanici "mlađe dobi" s višim stupnjem obrazovanja, koji imovinsko stanje svoje obitelji smatraju "lošijim od drugih", a većinu života su proveli u urbanim sredinama.

Tablica 5.

Elementi vjerovanja

	Uopće ne vjerujem	Apsolutno vjerujem	Nisam siguran
Čovjek ima besmrtnu dušu	13,8	66,9	19,0
Biblija je doista riječ Božja	12,4	70,2	17,4
Crkva je stvorena od Boga	17,4	66,0	16,4
Na kraju vremena, Krist će ponovo doći na Zemlju	16,7	57,2	25,6
Isus je u stvari bio čovjek, a ne Bog	27,5	49,3	22,9
Postoji raj i pakao	13,4	65,8	20,6
Postoje istinska ukazanja i čuda	15,0	63,3	21,5
Papa je nepogrešiv u pitanjima vjere i morala	23,3	50,7	25,7
U duhove	64,1	17,2	18,6
U reinkarnaciju, tj. ponovno rađanje na ovom svijetu	58,8	18,5	22,7
Horoskop točno predviđa budućnost	78,2	7,6	14,1
Postoje ljudi koji mogu baciti urok ili prokletstvo	57,8	20,7	21,4
Neke osobe mogu stupiti u kontakt s mrtvima	66,0	12,8	21,0
U Nostradamusova proročanstva	64,5	12,7	22,7
13 je nesretan broj	82,0	5,8	12,2
Neka maskota ili talisman/amajlija donosi sreću	69,5	10,7	19,8
U radiesteziiju i bioenergiju	44,9	23,6	31,1

Tablica 6.

Matrica varimax faktora

Elementi vjerovanja	Faktor 1 (kršćansko vjerovanje)	Faktor 2 (alternativno vjerovanje)	Faktor 3 (spiritizam)
1. Čovjek ima besmrtnu dušu	.703		
2. Biblija je doista riječ Božja	.791		
3. Crkva je stvorena od Boga	.805		
4. Na kraju vremena, Krist će ponovo doći na Zemlju	.794		
5. Isus je u stvari bio čovjek, a ne Bog			
6. Postoji raj i pakao	.749		
7. Postoje istinska ukazanja i čuda	.730		
8. Papa je nepogrešiv u pitanjima vjere i morala	.620		
9. U duhove			.668
10. U reinkarnaciju, tj. ponovno rađanje na ovom svijetu			.526
11. Horoskop točno predviđa budućnost		.672	
12. Postoje ljudi koji mogu baciti urok ili prokletstvo		.599	.440
13. Neke osobe mogu stupiti u kontakt s mrtvima		.562	.524
14. U Nostradamusova proročanstva		.589	
15. 13 je nesretan broj		.721	
16. Neka maskota ili talisman/amajlija donosi sreću		.575	
17. U radiesteziiju i bioenergiju			.629

Ekstrahirani faktori tumače 54,1% varijance.

Tablica 7.

Korelacije faktorskih struktura vjerovanja i sociodemografskih obilježja

	Spol	Dob	Obrazovanje	Procjena imovinskog stanja	Mjesto boravka
Faktor 1	.192**	-.187**	-.310**	-.122**	-.192**
Faktor 2		.109**			
Faktor 3		.122**	.108**	-.089**	.097**

** p<0,01

Koncepti *alternativno vjerovanje* i *spiritizam* postavljaju se kao alternativni u odnosu na kršćanstvo, kao dominantnu religiju u hrvatskom društvu. S obzirom na bitnu povezanost religije i kulture, "alternativno vjerovanje" u određenoj mjeri pretpostavlja i dominantnoj kulturi "alternativne" vrijednosti i norme. Iako pojave "alternativnih vjerovanja" i novih religijskih pokreta nisu isključivo karakteristika suvremenih društava, možemo reći kako procesi globalizacije i postmodernističkih kretanja prema pluralizmu vjerovanja, individualizmu i nepovjerenju prema institucijama pridonose njihovoj revitalizaciji i razvoju. Općenito, pojave "alternativnih vjerovanja" i novih religijskih pokreta možemo promatrati i kroz nezadovoljstvo i razočaranje modernističkim projektom racionalizma i redukcionizma. Uzrok ovakvih pojava možemo tražiti i u društvenim promjenama koja uvijek donose stanje nesigurnosti i rizika, iz kojeg se onda pokušava pronaći rješenje "ovdje i sada", što je prije karakteristika alternativnih vjerovanja, nego kršćanstva koje zahtijeva svojevrsnu odgodu pozitivne ili negativne sankcije za životni put. Smatramo kako u suvremenom "društvu rizika" sve više prevladava individualizam, pragmatizam i nepovjerenje spram društvenog, gdje se onda svako pojedinačno jastvo prikazuje kao temelj religioznosti, i svijet za sebe, zatvoren i samodostatan. Naizgled anarhično širenje samoproglašanih i izvan-denominacijskih religijskih grupa mogu označavati i stanje duboke anksioznosti suvremenog društva. U postmodernom društvenom kontekstu samostalnih "aktera vjerovanja" koji stvaraju vlastite sustave značenja i nove oblike "duhovnih druženja", rastvara se utemeljenje institucionalne religijske regulacije (Robbins, 2004:8). Dosadašnja istraživanja s područja sociologije religije pokazuju određenu prisutnost "društvene klime" za razvoj alternativne religioznosti u hrvatskom društvu. Specifičnim smatramo što se takva religijska kretanja odvijaju unutar većinske kršćanske populacije (Nikodem, Črpić, 1999).

Religioznost je, sama po sebi, vrlo složena i gotovo neizmjerljiva društvena pojava. U sociološkim istraživanjima uobičajena je Glockova koncepcija religioznosti koja, kako je poznato, sadrži pet dimenzija: vjerovanje, praksu, spoznaju, iskustvo i pripadanje (Acquaviva, Pace, 1996:78). U posljednjih četrdesetak godina ova koncepcija naišla je na mnogobrojne, više ili manje argumentirane, kritike. Kako je vidljivo, u radu smo obuhvatili dio ovih dimenzije religioznosti, kao i neke druge koje su se, kroz niz istraživanja s ovog područja, pokazale valjanima. Jedna od njih je i samo-percepcija religioznosti koju smo konstruirali na skali od pet stupnjeva koja sadrži religiozne (u skladu s crkvenim učenjem ili na svoj način), nesigurne, nereligiozne i protivnike vjere. Velika većina

ispitanika smatra se religioznima (87,6%), od toga njih 45,4% smatra se “religioznima po crkvenom učenju“, a 42,2% “religioznima na svoj način“.

Tablica 8.

Koja od sljedećih izjava najbolje opisuje vas osobno?

	%
Religiozan sam u skladu s crkvenim učenjem	45,4
Religiozan sam na svoj način	42,2
Nisam siguran jesam li religiozan ili nisam	4,5
Nisam religiozan	6,5
Protivnik sam vjere	1,1

Usporedba ovih rezultata s rezultatima drugih istraživanja pokazuje kako se, od uspostave hrvatske državnosti do danas, broj onih koji se smatraju religioznima kretao od 75,0% do 85,0%. S obzirom da je broj konfesionalno izjašnjenih, i po popisu stanovništva iz 2001. godine i po rezultatima našeg istraživanja, oko 95,0%, očito je da se dio konfesionalno izjašnjenih ne smatra religioznima.

Povezivanje samopercepcije religioznosti i sociodemografskih obilježja pokazuje kako su “religioznosti u skladu s crkvenim učenjem“ skloniji ispitanici s nižim stupnjem obrazovanja (nezavršena i završena osnovna škola), starije životne dobi (rođeni do 1938. godine), ženskog spola, iz ruralnih područja i koji imovinsko stanje svoje obitelji procjenjuju kao “lošije od drugih“. “Religioznosti na svoj način“ skloniji su ispitanici sa srednjim stupnjem obrazovanja, rođeni 1939. godine i kasnije, muškog spola, iz urbanih područja i koji imovinsko stanje svoje obitelji procjenjuju kao “bolje od drugih“.

Tablica 9.

Korelacije faktorskih struktura vjerovanja i samoprocjene religioznosti

	Kršćansko vjerovanje	Alternativno vjerovanje	Spiritizam
Religioznost	-.475**	.102**	.093**

** $p < 0,01$

Konceptu *kršćanskog vjerovanja* skloniji su oni koji se smatraju “religioznima u skladu s crkvenim učenjem“, a konceptima *alternativnog vjerovanja* i *spiritizma* oni koji su “religiozni na svoj način“.

Religijski identitet

Analiza elemenata koji konstituiraju religijski identitet pokazuje da velika većina ispitanika smatra da su pomaganje drugima (96,7%), vjerovanje u Boga (94,2%), život prema Božjim zapovijedima (82,7%) i skroman život (77,2%) važni elementi “religijskog identiteta“. S obzirom na strukturu konfesionalne pripadnosti hrvatskog društva takvi rezultati su očekivani. No s druge strane, većina ispitanika

smatra kako poštivanje crkvenog učenja o spolnom moralu nije bitno za izgradnju "religijskog identiteta". U tom smislu podijeljena su mišljenja o važnosti "redovitih" odlazaka na religijske obrede i aktivnog članstva u vjerskoj zajednici.

Tablica 10.

Elementi konstituiranja religijskog identiteta

	NE	DA
Vjerovanje u Boga	5,8	94,2
Redovita molitva	30,5	69,5
Tjedni odlasci na religijske obrede	51,3	48,7
Život prema 10 Božjih zapovijedi	17,2	82,7
Suzdržavanje od spolnih odnose prije braka	66,4	33,6
Nekorištenje umjetnih metode zaštite od začeća	67,4	32,4
Aktivno članstvo u vjerskoj zajednici	48,3	51,7
Osobno biranje u što treba vjerovati	31,2	68,7
Potpuno poštivanje nauka Crkve/vjerske zajednice	41,2	58,6
Pomaganje drugima	3,3	96,7
Skroman život	22,7	77,2
Samostalno istraživanje religijska učenja	41,9	58,0

Faktorskom analizom elemenata koje smo odabrali za konstrukciju religijskog identiteta dobivena su četiri faktora (latentne dimanzije). Dobivene faktorske strukture ukazuju na različita utemeljenja i različite dimenzije religijskog identiteta. S obzirom na saturacije čestica na pojedinim faktorima, prvi smo označili kao *religijski identitet temeljen na tradicionalnom vjerovanju*, drugi kao *religijski identitet temeljen na spolnom moralu*, treći – *religijski identitet temeljen na individualnosti* i četvrti – *religijski identitet temeljen na socijalnoj askezi*.

Tablica 11.

Matrica varimax faktora

Elementi religijskog identiteta	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
Vjerovanje u Boga	.605			
Redovita molitva	.778			
Redovito pohađanje vjerskih obreda	.696			
Život prema 10 Božjih zapovijedi	.540			
Suzdržavanje od spolnih odnosa prije braka		.872		
Suzdržavanje od korištenja umjetnih metoda zaštite od začeća		.873		
Aktivno članstvo u vjerskoj zajednici	.656			
Osobni izbor u što treba vjerovati			.816	
Potpuno poštivanje nauka Crkve/vjerske zajednice	.685			
Pomaganje drugima				.860
Skroman život				.689
Samostalno istraživanje religijskih učenja			.797	

Ekstrahirani faktori tumače 63,0% varijance.

Korelacije naznačenih latentnih dimenzija religijskog identiteta i sociodemografskih obilježja pokazuju da su *tradicionalnoj i spolno moralnoj dimenziji* religijskog identiteta skloniji ispitanici starije dobi, s nižim stupnjem obrazovanja, iz ruralnih područja koji imovinsko stanje svoje obitelji procjenjuju kao "lošije od drugih". Također, *tradicionalnoj dimenziji* religijskog identiteta sklonije su žene. *Individualističkoj dimenziji* religijskog identiteta skloniji su ispitanici koji imovinsko stanje svoje obitelji procjenjuju kao "bolje od drugih", a *socijalno-asketskoj* oni starije dobi.

Tablica 12.

Korelacije dimenzija religijskog identiteta i sociodemografskih obilježja

	Spol	Dob	Obrazovanje	Procjena imovinskog stanja	Mjesto boravka
Faktor 1	.151**	-.155**	-.231**	-.077**	-.203**
Faktor 2		-.330**	-.287**	-.191**	-.149**
Faktor 3				.075**	
Faktor 4		-.079**			

** p<0,01

Tablica 13.

Korelacije dimenzija religijskog identiteta i odabranih varijabli političkih koncepcija

	Sloboda Različit.	Hrvatima prednost	Politički utjecaj Crkve	"Jedan narod u jednoj državi"	Manje mješovitih brakova	KC moralni autoritet
Faktor 1		.222**	.298**	.180**	.233**	.375**
Faktor 2		.099**	.214**	.122**	.110**	.138**
Faktor 3	.122**	-.127**	-.196**	-.121**	-.100**	-.099**
Faktor 4			.096**			.088**

** p<0,01

Nadalje, korelacije dimenzija religijskog identiteta i nekoliko odabranih varijabli političkih koncepata pokazuju da su ispitanici bliži *tradicionalnoj i spolno moralnoj dimenziji* religijskog identiteta skloniji smatrati da "U hrvatskoj državi Hrvati u svemu trebaju imati prednost", da bi "Društvo bilo zdravije, kada bi Katolička crkva imala veći politički utjecaj", da "Jedan narod u jednoj državi treba biti program hrvatske budućnosti", te "Što je manje mješovitih brakova u Hrvatskoj, to bolje" i da je "Katolička crkva jedini istinski moralni autoritet u Hrvatskoj". Ispitanici bliži *individualističkoj dimenziji* religijskog identiteta skloniji su smatrati da "U Hrvatskoj treba svakome omogućiti da potpuno slobodno izrazi

svoju različitost“, a manje su skloni ostalim tvrdnjama. I na kraju, ispitanici bliži *socijalno-asketskoj dimenziji* religijskog identiteta skloniji su smatrati da bi “Društvo bilo zdravije, kada bi Katolička crkva imala veći politički utjecaj“, te da je “Katolička crkva jedini istinski moralni autoritet u Hrvatskoj“.

Percepcija međureligijskih odnosa i društvene uloge religija

(Post)moderni stanje društva i kulture karakterizira “duboka dosada“ i bescilnost, mitologija koja dominira “praznim postojanjem“ i nihilizam koji poslijebioloski predstavlja kao jedinu “sudbinu“ ljudskog (Kroker, 2004). Postojane društvene veze, koje su nastajale kroz relativno dugo razdoblje ljudske povijesti, sve više zamjenjuje samoodređivanje, samodokazivanje i veze bez obaveza (Bauman, 2003).

Jedan od zajedničkih nazivnika (post)modernih društvenih odnosa “slatkih snova i noćnih mora“ je i religija. Kao i koncepcija identiteta, religija, u širem smislu, javlja se kao čimbenik integracije i/ili razdvajanja. Većina religija u svijetu sadrže sustav vrijednosti i moralnih normi koji predstavljaju bitan čimbenik izgradnje i integracije društvenog i kulturnog poretka. No, apsolutiziranje vrijednosti i moralnih normi jedne religije u odnosu na drugu ili druge može dovesti do društvenog i kulturnog razdvajanja i sukoba. Možemo reći da religija od samih početaka ljudskih društava pa sve do danas ima izrazito dvostruku ulogu: predstavlja samu bit onoga što nazivamo “ljudskim“, a s druge strane, često puta predstavlja temelj za isključivanje upravo iz kategorije “ljudskog“. Poslije “11.rujna“ sve više se postavlja pitanje odnosa religije i nasilja, a pitanje religijskog identiteta ponovno postaje važno. U kontekstu dominirajućeg procesa globalizacije možemo reći da u svijetu jača strah od različitih religijskih identiteta i zaokupljenost vlastitim religijskim identitetom. Jesmo li ušli u novo razdoblje “religijskih progona“? Proces globalizacije otvara mogućnosti povećanja religijske raznolikosti i implicitno deregulira religijsko tržište. Jedna od posljedica procesa globalizacije je i relativiziranje postojećih partikularnih društvenih, kulturnih, nacionalnih/etničkih i religijskih identiteta, što može voditi u zatvaranje i “obranu“ istih.

Temeljne odrednice Künigova Projekta “svjetski etos“ i pravednijeg svjetskog poretka čine polazišta o dijalogu među religijama koji bi doveo do mira među religijama, i koji bi pridonio miru među narodima. U tom zahtjevnom projektu nužan je konsenzus o etičkim (moralnim) standardima, odnosno o zajedničkim vrijednostima kao normativnom okviru u kojemu bi se svjetski etos mogao realizirati. Velika većina studenata prepoznaje navedene odrednice kao važne za uspostavu pravednijeg svjetskog poretka (Tablica 14.). Primjetan je ipak, uvjetno rečeno, nešto manje visok postotak pozitivnih odgovora kod “uspostave svjetskih etičkih/moralnih standarda“.

Tablica 14.

Što mislite, je li za uspostavu pravednijeg svjetskog poretka važno sljedeće:

	nevažno	važno	ne znam
Mir među narodima	3,6	93,1	3,3
Mir među religijama	3,0	88,8	7,9
Dijalog među religijama	4,2	80,1	15,0
Uspostava svjetskih etičkih standarda	6,9	75,3	17,4

Tablica 15.

Što mislite, je li vjerojatno da će se sljedeće ostvariti:

	nije	djelomično da, djelomično ne	vjerojatno je
Mir među narodima	39,6	42,6	13,5
Dijalog među religijama	18,9	40,5	38,1
Mir među religijama	26,9	40,8	28,2
Uspostava svjetskih etičkih/moralnih standarda	29,1	39,3	25,8

Nešto drugačiji rezultati dobiveni su na pitanju o vjerojatnosti da će se navedene pretpostavke ostvariti (Tablica 15.). Tek 13,5% studenata smatra da je mir među narodima ostvariv. Ovaj rezultat ukazuje svu probematičnost društvenih stanja u suvremenom svijetu koji je bitno opterećen konfliktima, od ekonomskih, političkih, nacionalnih, kulturnih, pa sve do religijskih i drugih. Neki autori smatraju da je jedno od glavnih obilježja suvremenih društava nedostatak utopijskih koncepcija i jednodimenzionalnost (Marcuse, 1989), površnost (Jameson, 1998) i prednost slike o stvarnosti nad stvarnošću (Baudrillard, 2001).

Tablica 16.

Što mislite o odnosima između religija u svijetu?

	ne slažem se	i da i ne	slažem se
Religije žive zatvorene u svom svijetu, odvojene od drugih	35,4	48,9	13,5
Svaka religija radi na širenju samo svog učenja	14,4	21,6	61,2
Odnosi između svjetskih religija svode se na prigodne susrete njihovih poglavara	14,1	28,2	54,0
Religije u svijetu međusobno korektno surađuju	39,0	46,2	8,4
Između svjetskih religija vlada nepovjerenje	12,9	32,7	44,4
Između svjetskih religija vlada netrpeljivost	20,7	43,8	27,0

Dobiveni rezultati (Tablica 16.) stvaraju dojam da se religije bave samo svojim crkvenim poslanjem, da među njima vlada nepovjerenje i da su susreti crkvanih poglavara prigodne i simbolične naravi, umjesto stvarne suradnje na zajedničkim pitanjima društva, a uspostava mira je jedno od bitnih društvenih pitanja. Istodobno je uočljiv relativno visok postotak "neodlučnih" ispitanika.

Mišljenja o odnosima religija u svijetu su uglavnom negativna. Očito je kako kod studenata prevladava uvjerenje u mogućnost religija da pomognu u stvaranju mira u svijetu, no isto tako je i očito da sadašnji odnosi između religija nisu zadovoljavajući i ne vode tom cilju. S tim u vezi postoje različita ograničenja (Tablica 17.), a najveća je povezanost religija sa politikom i nacijom. Takva povezanost može instrumentalizirati religiju u službi politike i jednostranih nacionalnih interesa. Kontrapunkt takvom ograničenju je usmjerenost religija na njihovo vlastiti poslanje, naročito na bavljenje duhovnim i za društvo važnim socijalnim pitanjima.

Tablica 17.

Koliko se slažete sa sljedećom tvrdnjom?

Između religija u svijetu bi vladalo povjerenje, dijalog i suradnja u stvaranju pravednijeg svjetskog poretka ako:	ne slažem se	i da i ne	slažem se
Bi se više vezale uz politiku	83,2	9,9	3,3
Bi se više vezale uz naciju	53,4	19,2	25,5
Bi manje bile usmjerene na vlastite interese	15,0	14,1	69,3
Bi se više bavile duhovnim pitanjima čovjeka	3,9	9,9	84,3
Bi se više bavile socijalnim pitanjima u društvu	7,2	15,0	75,6

Tablica 18.

Što mislite, kakvi su odnosi danas između vjerskih zajednica u Hrvatskoj?

Odnosi između	loši	ni dobri ni loši	dobri	ne znam
Katolička-Pravoslavna	35,1	35,7	17,7	11,4
Katolička-Muslimanska	32,4	35,1	16,5	15,9
Katolička - Židovska	17,4	34,5	25,8	22,2
Pravoslavna-Muslimanska	32,1	20,1	5,4	42,3
Muslimanska-Židovska	24,9	22,5	3,0	49,5
Pravoslavna-Židovska	20,1	20,7	6,0	53,2

Tablica 19.

Smatrate li da je u bližoj budućnosti u Hrvatskoj moguća suradnja između:

	ne	ne znam	da
Katolika i Židova	18,0	30,6	51,3
Protestanata i Katolika	12,0	33,9	53,7
Katolika i Pravoslavaca	28,8	26,1	45,0
Katolika i Muslimana	32,1	33,3	34,5

Mišljenja ispitanih studenata o tome kakvi su danas odnosi između tri najveće vjerske zajednice u Hrvatskoj su podijeljena (Tablica 18.). Nešto više od trećine ih smatra da su odnosi između katoličke i pravoslavne vjerske zajednice loši. Sličan rezultat smo dobili i u odnosu katoličke i muslimanske vjerske zajednice. Ovakvi rezultati posljedica su djelovanja niza negativnih čimbenika, od "starije" i "novije" povijesti, posebice ratnih razdoblja, nacionalnih mitologija u kojima je religija imala važnu simboličko-integrativnu funkciju, do novog svjetskog poretka i globalizacije. No s druge strane, veći dio ispitanih studenata smatra da je u bližoj budućnosti moguća suradnja između vjernika u Hrvatskoj (Tablica 19.). To se odnosi ponajprije na suradnju katolika, židova i protestanata.

Za vjerodostojnost religija (i vjerskih zajednica) važno je zalaganje za temeljne ljudske vrednote. Zanimljivo je vidjeti mišljenja koliko su te vrednote zastupljene, odnosno koliko se ostvaruju u djelovanju tri najveće vjerske zajednice u Hrvatskoj.

Tablica 20.

Koliko se, po Vama, u praktičnom djelovanju katoličke, pravoslavne i muslimanske vjerske zajednice u Hrvatskoj ostvaruju sljedeće vrednote?

	U KATOLIČKOJ		U PRAVOSLAVNO		U MUSLIMANSKOJ	
	Ostvaruje se	Ne znam	Ostvaruje se	Ne znam	Ostvaruje se	Ne znam
Tolerancija	36,3	2,1	9,0	43,2	10,2	44,7
Suživot	48,6	2,7	14,4	41,1	13,8	45,3
Solidarnost	49,2	1,8	12,6	47,4	12,9	50,2
Pravednost	33,3	3,3	10,2	48,0	11,7	52,0
Istinoljubivost	33,3	5,4	10,2	48,3	12,9	52,9
Ljubav prema bližnjem	43,5	2,1	16,5	48,3	14,7	50,8
Čovječnost	48,3	4,2	15,0	49,5	14,1	48,9
Briga za siromašne	38,7	2,1	13,2	55,0	11,1	58,9
Uzajamnost	29,4	11,1	10,5	54,7	9,3	57,7
Strahopoštovanje života	38,7	7,2	18,6	49,8	18,0	52,0
Međusobno uvažavanje	31,5	3,6	13,5	47,1	10,2	50,5
Partnerstvo	34,2	4,8	11,1	51,1	9,9	55,9
Ljudsko dostojanstvo	44,4	3,6	15,0	48,3	11,4	52,0
Briga za opće dobro	38,7	3,6	10,8	48,6	8,7	51,4

Podaci u navedenoj tablici upućuju na sljedeće zaključke: a) Za ostvarivanje bilo koje vrednote suglasno je manje od 50% ispitanika. Štoviše za neke vrednote i manje od 10%; (b) ispitanici smatraju da se u katoličkoj vjerskoj zajednici najviše ostvaruju solidarnost (49,2%), suživot (48,6%) i čovječnost (48,3%); u pravoslavnoj vjerskoj zajednici strahopoštovanje života (18,6%), ljubav prema bližnjem (16,5%) i čovječnost (15,0%), a u muslimanskoj vjerskoj zajednici strahopoštovanje života (18,0%), ljubav prema bližnjem (14,7%) i čovječnost (14,1%); (c) znatno veći postotak ispitanika drži da se ostvaruju vrednote u katoličkoj od drugih vjerskih zajednica. To je najvjerojatnije posljedica nepoznavanja drugih vjera, što potvrđuju i visoki postoci odgovora "ne znam" za pravoslavnu (između 41% i 55%) i muslimansku (44% i 58%) vjersku zajednicu.

Zaključak

Hrvatsko društvo u razdoblju tranzicije suočava se s dva važna međusobno povezana problema glede socio-kulturnih perspektiva. Oba su teoretski relevantna u svjetskoj literaturi, ali i u samoj praksi. To je pitanje globalizacije i pitanje identiteta. U kontekstu tih pitanja važna je uloga religije: s jedne strane kao osnova u stvaranju svjetskog etosa za postizanje mira i pravednijeg svjetskog poretka, a s druge strane u konkretnoj praksi kao pitanje oblikovanja demokratskog društva i identiteta. Tranzicijske promjene unijele su dva elementa u hrvatsko društvo: anomiju i legitimiranje različitih morala – fragmentirani moral. To je utjecalo na traganje za novim identitetom u kojemu religija značajno sudjeluje kao identitetsko obilježje pojedinca i kolektiva. U radu smo nastojali temeljem empirijskih pokazatelja prikazati (a) stanje religioznosti i (b) sliku religijskog identiteta.

Glede religioznosti faktorskom analizom utvrdili smo istodobno postojanje triju koncepata vjerovanja: koncept tradicionalnog kršćanskog vjerovanja, koncept alternativnog vjerovanja i koncept spiritizma. S obzirom na religijski identitet utvrđene su četiri dimenzije religijskog identiteta: tradicionalna, spolno moralna, individualistička i socijalno asketska. Opći zaključak je da hrvatsko društvo, unatoč povijesnoj slojevitosti i religijskoj raznolikosti, s jedne strane odražava karakteristike tradicionalne religioznosti, a s druge, postmoderne tendencije fenomena religioznosti.

U vezi s rezultatima o međureligijskim odnosima i bazičnim vrijednostima svjetskog etosa, treba napomenuti da se rezultati temelje na istraživanju studentske populacije u Zagrebu i nereprezentativnom uzorku, pa se ne mogu generalizirati na ovu populaciju niti populaciju stanovništva Hrvatske. Držimo da su indikativni i da ta pitanja zavrjeđuju temeljito istraživanje u različitim sociokulturnim, odnosno religijskim i nacionalnim sredinama. Rezultati tog istraživanja pokazuju da najveći postotak ispitanika smatra da su “važna” pitanje mira među narodima (93%), među religijama (88%), međureligijski dijalog (80%), kao i uspostava “etičkih standarda” (75%), ali istodobno trećina ili manje ispitanika drži da je “vjerojatno da će se ostvariti”. Preko 50% ispitanika smatra da su religije u svijetu orijentirane na širenje svog učenja (61%) i prigodne susreta crkvenih poglavara (54%). Za uspostavu bolje suradnje potrebno bi bilo da svaka religija više pozornosti posveti duhovnim (84%) i socijalnim (75%) pitanjima a manje vlastitim interesima (69%).

Sudeći prema procjeni ostvarivanja ključnih vrednota (koje konstituiraju svjetski etos) u vjerskim zajednicama može se reći da manje od 50% ili znatno manje ispitanika smatra da se u vjerskim zajednicama ostvaruju navedene vrednote. Vjerojatno je najveći razlog tome što ispitanici nedovoljno poznaju druge vjere kao bitne kulturne komponente. Promjeni takvog stanja bi vjerojatno pridonijela “religijska kultura” kao kurikularni edukativni sadržaji u obrazovanju. Od svih navedeni vrednota najviše se ostvaruju: solidarnost, suživot, čovječnost, ljubav prema bližnjem (katol.); strahopoštovanje života, ljubav prema bližnjem, čovječnost (pravosl.); strahopoštovanje života, ljubav prema bližnjem i čovječnost (muslim.).

Rezultati ukazuju da odnosi između vjerskih zajednica nisu na toj razini da bi se moglo govoriti o uspješnom zajedničkom nastojanju na dobrobiti čovjeka. Preko 30% ispitanika procjenjuje međusobne odnose između triju vjerskih zajednica u Hrvatskoj (muslimanska, pravoslavna i katolička) kao “loše”, a upola

manji postotak kao "dobre". Najmanje ispitanika drži da su "dobri" odnosi između pravoslavne i muslimanske (5,4%), a najviše (25%) između katoličke i židovske. Taj rezultat demantira tezu o netrpeljivosti prema židovima. U kontekstu tih rezultata, daleko je optimističnija procjena ispitanika o mogućoj suradnji između triju vjerskih zajednica. U prilog optimističkom viđenju ostvarivanja svjetskog etosa je svijest ispitanika o važnosti mira i dijaloga među religijama i moguća suradnja između vjerskih zajednica u Hrvatskoj. Međutim, u prilog suzdržljivosti od optimizma ide sumnja ispitanika u ostvarivanje mira i dijaloga između svjetskih religija, njihova orijentacija na širenje vlastitog učenja i ne baš najbolji odnosi između vjerskih zajednica u Hrvatskoj.

Rezultati istraživanja upućuju i na jedan pragmatičan zaključak. Znanstveno relevantno i korisno bilo bi provođenje zajedničkog istraživanja u nekoliko zemalja o percepciji međureligijske suradnje i potencijalnim konfliktima, te o svjetskom etosu. Ukoliko bude potrebno spremni smo koordinirati izradu i provedbu takvog projekta.

Literatura

Accattoli, L. (2000). **Kad Papa traži oprostjenje**. Split: Franjevački institut za kulturu mira.

Acquaviva, S., Pace, E. (1996) **Sociologija religija, Problemi i perspektive**. Zagreb, Societas.

Aračić, P., Črpić, G., Nikodem, K. (2003). **Postkomunistički horizonti, Obrisi sustava vrijednosti i religijskih orijentacija u deset postkomunističkih zemalja**. Đakovo, Diacovensia.

Aračić, P., Nikodem, K., Šanjek, F. (2001). Kroatien – Eine religiöse Kultur. U: Prudky, L., Aračić, P., Nikodem, K., Šanjek, F., Zdaniewicz, W., Tomka, M., **Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Tschechien, Kroatien, Polen**. Ostfildern, Wien, Schwanenverlag AG. 123-223.

Baudrillard, J. (2001). **Simulakrumi i simulacija**. Karlovac, Naklada DAGGK.

Bauman, Z. (1996). From Pilgrim to Tourist-or a Short History of Identity. U: Hall, S., du Gay, P. (ur.), **Questions of Cultural Identity**. London, Sage. 18-37.

Bauman, Z. (2003). **Liquid Love, On the Frailty of Human Bonds**. Cambridge, Polity Press.

Bauman, Z. (2004) **Identity, Conversations with Benedetto Vecchi**. Cambridge, Polity Press.

Beck, U. (1998). **Was ist Globalisierung?** Frankfurt. Suhrkamp.

Bellah, R. N. (1986). 'Zivilreligion in Amerika'. U: H. Kleger, A. Müller (ur.) **Religion des Bürgers. Zivilreligion in Amerika und Europa**. München.

Boff, L. (2000). **Ethik für eine neue Welt**. Düsseldorf: Patmos.

Bradley, H. (1996). **Fractured Identities, Changing Patterns of Inequality**. Cambridge, Polity Press.

Cifrić, I. (1988). Tranzicija i transformacija. U: Cifrić, I., Čaldarović, O., Kalanj, R., Kufirin, K.: **Društveni razvoj i ekološka modernizacija**. Zagreb: HSD i Zavod za sociologiju. 47-78.

- Cifrić, I. (2000). Percepcija nekih odnosa crkve i države i uloge crkve i religije u društvu, **Sociologija sela**. God. 38. Br.1-2, Zagreb. 227-254.
- Davie, G. (1994). **Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging**. Oxford, Blackwell.
- Davie, G. (1999). Europe: The Exception That Proves the Rule? U: Berger, P. (ur.) **The Desecularization of the World, Resurgent Religion and World Politics**. Washington, D.C., Ethics and Public Policy Center. 65-85.
- Davie, G. (2000). **Religion in Modern Europe, A Memory Mutates**. Oxford, University Press.
- Drewermann, E. (1982). **Der Krieg und das Christentum**. Regensburg. Friedrich Pustet.
- Durkheim, E. (1982). **Elementarni oblici religijskog života**. Beograd, Prosveta.
- Ester, P., Halman, L., de Moor, R. (1994). **The Individualizing Society, Value Change in Europe and North America**. Tilburg, University Press.
- Europsko istraživanje vrednota – EVS 1999 – Podatci za Republiku Hrvatsku, Djelomično izvješće. (2000). **Bogoslovska smotra**. LXX, Br.2. 173-503.
- Giddens, A. (1991). **Modernity and Self-Identity, Self and Society in the Late Modern Age**. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. (1992). **The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies**. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. (2003). **The Consequences of Modernity**. Cambridge, Polity Press.
- Hall, J.R. (2004). Apocalypse 9/11. U: Lucas, P.Ch., Robbins, Th. (ur.) **New Religious Movements in the 21st Century, Legal, Political, and Social Challenges in Global Perspectives**. New York, Routledge. 265-282.
- Hall, S. (1996). Introduction: Who Needs 'Identity'? U: Hall, S., du Gay, P. (ur.) **Questions of Cultural Identity**. London, Sage. 1-18.
- Jameson, F. (1991). **Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism**. London, Verso.
- Jary, D., Jary, J. (2000). **Sociology Dictionary**. Glasgow, HarperCollins Publishers.
- Jenkins, R. (1996). **Social Identity**. London, New York, Routledge.
- Kalanj, R. (2003). Zov identiteta kao prijeporno znanstveno pitanje, **Socijalna ekologija**. Vol.12, No.1-2. 47-68.
- Kroker, A. (2004). **The Will to Technology and the Culture of Nihilism, Heidegger, Nietzsche and Marx**. Toronto, University of Toronto Press.
- Küng, H. (1992). **Projekt Weltethos**. München; Zürich: Piper.
- Kung, H. (ur.) (1995). **Ja zum Weltethos**. München; Zürich: Piper.
- Küng, H. (ur.) (2001). **Globele Unternehmen – globales Ethos**. Frankfurt: Frankfurter Allgemeine Zeitung.
- Küng, H., Kuschel, K.-J. (ur.) (1993). **Erklärung zum Weltethos**. München Zürich: Piper.
- Luckmann, T. (1967). **The Invisible Religion**. New York: The Macmillan Company.

Lyotard, J.F. (2002). **The Postmodern Condition: A Report on Knowledge**. Minneapolis, University of Minnesota Press.

Marinović Jerolimov, D. (2000). Religijske promjene u tranzicijskim uvjetima u Hrvatskoj: promjene u dimenzijama religijske identifikacije i prakse. **Sociologija sela**. God. 38. Br.1-2, Zagreb. 43-80.

Nikodem, K. (2001). Pretpostavke crkvenog djelovanja u izgradnji civilnog društva u Hrvatskoj, **Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije**. CXXIX, 11/2001. Đakovo. 727-732.

Nikodem, K., Črpić, G. (1999). **Climate for Alternative Religiosity in Croatia**. Neobjavljeno izlaganje s Međunarodne konferencije ISORECEA IV. (International Study of Religion in Central and Eastern Europe), Budimpešta.

Nikodem, K. (2004). Religijski identitet u Hrvatskoj. Dimenzije religijskog identiteta i socio-ekološke orijentacije. (u tisku).

Pollack, D., Borowik, I., Jagodzinski, W. (1998). **Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost- und Mitteleuropas**. Würzburg: ERGON.

Radermacher, F. J. (2002). **Balance oder Zerstörung**. Wien: Ekosoziales Forum Europa.

Ritzer, G. (1999). **McDonaldizacija društva**. Zagreb: Jesenski & Turk.

Robbins, Th. (2004). Introduction, Alternative Religions, the State, and the Globe. U: Lucas, P.Ch., Robbins, Th. (ur.) **New Religious Movements in the 21st Century, Legal, Political, and Social Challenges in Global Perspectives**. New York, Routledge. 1-27.

Rogić, I. (2003). Hrvatski nacionalni identitet i društvene elite. U: Balaban, S. (ur.) **Hrvatski identitet u Europskoj uniji**. Zagreb, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Glas Koncila. 13-51.

Socioreligijsko istraživanje Vjera i moral u Hrvatskoj, Djelomično izvješće. **Bogoslovska smotra**. LXVIII, Br.4.Zagreb. 1998. 461-700.

Stark, R. (2001). Gods, Rituals, and the Moral Order. **Journal for the Scientific Study of Religion**. 40:4. 619-636.

Tomka, M. (1999). **Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europas**. Ostfildern: Schwabenverlag.

Touraine, A. (1995). **Critique of Modernity**. Oxford Uk & Cambridge USA, Blackwell.
University Press.

Weizsäcker, E. U. (1999). **Das Jahrhundert der Umwelt**. Frankfurt; New York: Campus.

Yinger, J. M. (1963). **Sociology looks at Religion**. New York; London.

UDK 316.644-053.81:32(497)

Vjekoslav Butigan
Filozofski fakultet
Niš

POLITIČKA KULTURA MLADIH (U svetlu jedne ankete)*

Rezime

Na osnovu empirijskih istraživanja u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji analizirana je politička svest omladine na osnovu njihove zainteresovanosti za politička zbivanja, znanja o demokratskim procesima u ovim državama i odnosa prema političkim institucijama. S obzirom na to utvrđuje se koliko mladih u ovim državama ima formiran parohijalni, podanički, alijenirani i participativni tip političke kulture i koji faktori utiču na prihvatanje ovih tipova političke kulture.

Ključne reči: Balkan, mladi, tipovi političke kulture, interes za politička zbivanja, demokratija, političke institucije

THE POLITICAL CULTURE OF THE YOUNG (In the light of one questionnaire)

Summary

On the basis of the empirical researches in Bulgaria, Macedonia and Serbia it was analysed the political conscience of the young people on the basis of their interest in political events, the knowledge of the democratic processes in these states and the relation to political institutions. Taking that into consideration it is established how many of the young in these states have the formed parochial, subject, alienated and participative type of the political culture and which factors influence the acceptance of these types of the political culture.

Key Words: Balkans, Young, Types of the Political Culture, Interest in Political Events, Democracy, Political Institutions

Restauracija kapitalizma u balkanskim državama ili tranzicija iz socijalizma u kapitalizam, u poslednjoj deceniji i po, uticala je na formiranje političke svesti njenih građana o dometima ostvarenih promena u demokratizaciji društava na Balkanu. Politička svest građana Balkana nalazi se pod protivrečnim uticajima s jedne strane globalizacije, liberalizacije, univerzalizacije liberalnih demokratskih vrednosti Zapada, s druge strane retraditionalizacije i eskalacije nacionalizma, verskih i političkih sukoba na Balkanu i oko Balkana a sa treće strane težnji za očuvanjem etničkih, nacionalnih, regionalnih, kulturnih, religijskih i drugih identiteta.

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

O promenama nastalim u svesti građana pod tim uticajima kazuju i neki rezultati ankete o kvalitetu međuetničkih odnosa, svesti o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu koju je realizovao Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu u saradnji sa institutima u Bugarskoj i Makedoniji 2002. g.¹ Politička svest (političke vrednosti, političke ideje, politička znanja, političke informacije, politički stavovi, predrasude, mitovi i verovanja) jedan je od osnovnih elemenata političke kulture koji bitno određuje tip političke kulture kao demokratski ili nedemokratski. Uporedo sa demokratskim reformama političkih sistema na Balkanu se formira postepeno i demokratska politička kultura i sa njom demokratska svest građana. Posle razgrađivanja socijalističkih političkih sistema i stvaranja demokratskih političkih sistema nastao je proces stabilizacije tih sistema kroz njihovu legitimizaciju. O tome dokle se stiglo u demokratskoj legitimizaciji novih demokratskih sistema prema modelu liberalne demokratije kazuju neki podaci dobijeni u pomenutoj anketi. U uzorku za anketiranje, od 1800 punoletnih građana, bilo je i 580 mladih, uzrasta 19-29 godina. To je generacija koja je stasala i formirala se u vreme velikih promena u balkanskim društvima. Demokratske političke reforme u njima uticale su i na formiranje njihove političke kulture. Poznatoj tipologizaciji političke kulture Almonda i Verbe² na parohijalnu, podaničku i participativnu, datu pre 40 godina, Ferierabend i njegovi saradnici³ dopunili su još jednom, alijeniranom političkom kulturom. Politička svest izražena u znanjima o politici i interesovanje za političke događaje građana su značajan element za identifikaciju tipa političke kulture u nekom društvu. Zbog toga su uzeti kao idikator za identifikaciju tipova političke kulture omladinske populacije u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji.

Zainteresovanost mladih za događaje u političkom životu

U cilju komparacije zainteresovanosti mladih za politika zbivanja sa zainteresovanošću ostalih generacija za političke događaje tri države Balkana, u kojima je obavljeno anketiranje, daće se podaci o svima njima pa će se zatim izdvojiti samo podaci o stepenu zainteresovanosti omladine za politička dešavanja i faktorima koji utiču na njih. Od 1 786 anketiranih građana Bugarske, Makedonije i Srbije na pitanje "Koliko se interesujete za događaje iz političkog života?" odgovorili su 361 (20,7%) da su veoma zainteresovani za takve događaje, 948 (54,2%) da su donekle zainteresovani za političke događaje a 493 (25%) da se uopšte ne interesuju za političke događaje. Samo 2,1% nije odgovorilo na ovo pitanje.

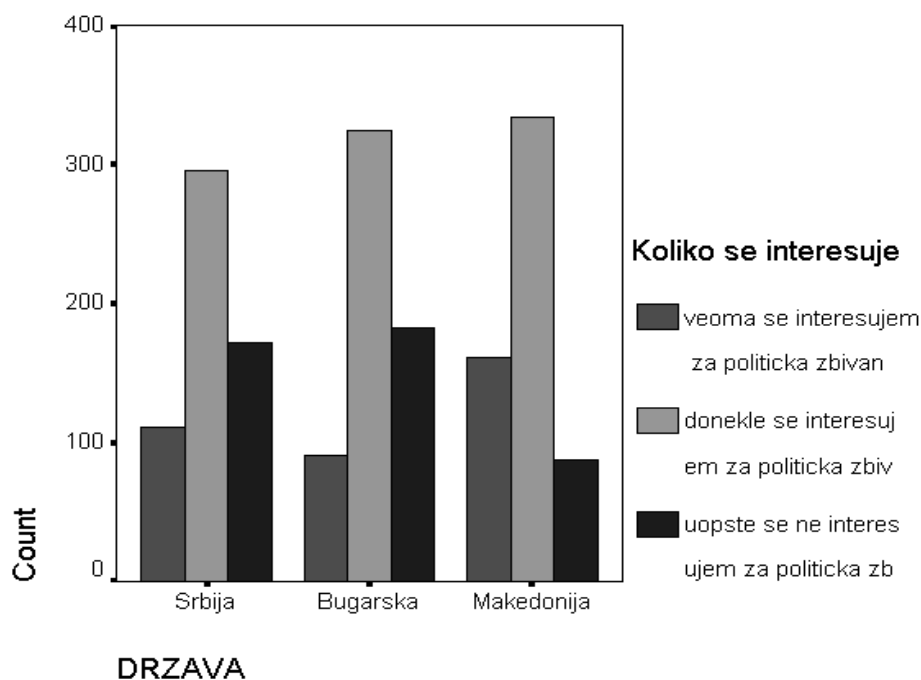
¹ Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu je u drugoj polovini 2003.g. obavio anketiranje 1800 punoletnih građana u centralnoj i zapadnoj Bugarskoj, u severozapadnoj Makedoniji i jugoistočnoj Srbiji u okviru projekta: Kulturni i etnički onosa na Balkanu-mogućnosti regionalne i evropske integracije.

² Almond G. and S. Verba.1963. The Civil Culture. Political Attitudes and Democracy. In: Five Nations, Princenton University, N.J.Princeton University Press.

³ Ferierabend, I. K,C.R.Hofstteter, and D. Lautenshlager, 1992, Cultural Legacy of Totalitarianism and the New Political Culture of Czechoslovakia: Theoretical Framework and Proposition with a Methodolical Appendix, presented at the World Congress of Czechslovakian Arts and Sciences. Prague-Bratislava, June 26-Jul 2, navedeno prema: Petar-Emil Mitev: Towards Non-violence & Dialogue Culture in South East Europe, „Ivan Hadjiysky” Institute for Social Values & Structures, Sofia, 2004.

*Zainteresovanost za događaje iz političkog života***

Nadprosečna velika zainteresovanost za političke događaje nađena je kod građana Makedonije 160 (27,7%) a ispod proseka u Srbiji 111 (18,68%) i u Bugarskoj 90 (15,2%). U grupi donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života našlo se iznad proseka 57,3% ispitanika iz Makedonije, 54,5% ispitanika iz Bugarske, a ispod proseka 49,7% iz Srbije. Iznad proseka bilo je politički apatičnih iz Bugarske 30,4% i 28,9% iz Srbije a ispod proseka 15,1% iz Makedonije.

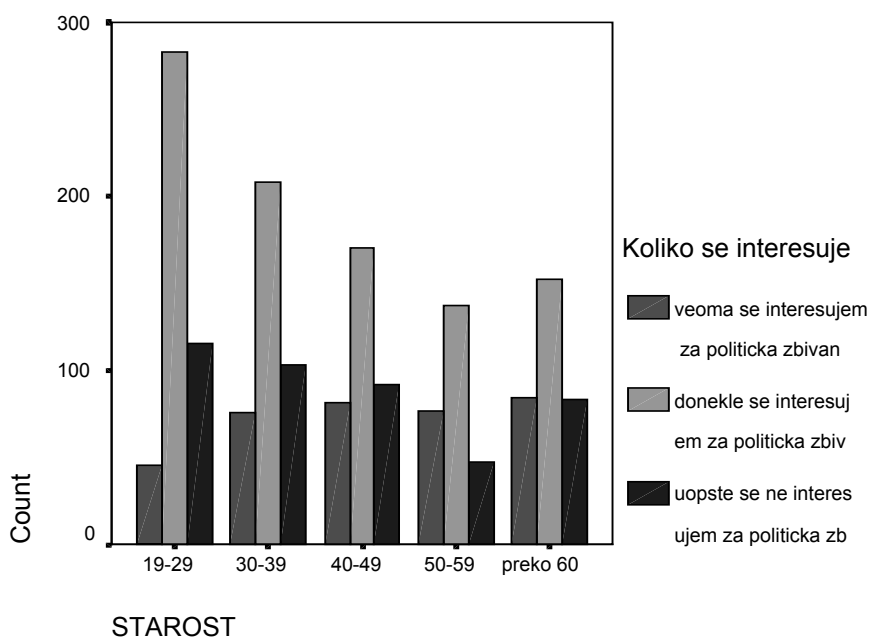
Uzrast i zainteresovanost za događaje iz političkog života

Fizički uzrast izražen u godinama života ima uticaja na zainteresovanost za događanja u političkom životu. Od pet kategorija ispitanika izdvojenih po uzrastu najviše je veoma zainteresovanih za političke događaje iz grupe ispitanika od 50 do 59 godina 29,5% a zatim iz grupe preko 60 godina 26,3%, od 40 do 49 godina 23,6%, od 30 do 39 godina 19,6% i na kraju iz grupe 19 do 29 godina 10,2%. Ako se posmatra samo grupa veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života koju čini 20,7% ispitanika nju čine najviše ispitanici od 40 do 49 godina 22,3% pa onda ispitanici preko 60 godina a najmanje onih najmlađih od 19 do 29 godina 12,2%.

** Sheme su urađene na osnovu baze podataka Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu.

Obrnut je redosled ovih uzrasnih grupa donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života. Najviše je ovih iz najmlađeg urasta 19 do 29 godina 63,9% ovog uzrasta, pa onda iz grupe 43 do 39 godina 53,7%, iz grupe ove starosti 50-59 godina 52,5% , 40 do 49 godina 49,6% i najmanje iz grupe preko 60 godina 47,6% ove starosti. Grupu donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života čini preko polovine ispitanika 54,2% a u njoj je najviše najmlađih, 29,8% uzrasta 19-29 godina, zatim onih 30-39 godina 21,9%, 40-49 godina 17,9%, preko 60 godina 16% i najmanje uzrasta 50-59 godina 14,4%.

Uzrasne grupe i zainteresovanos za događaje iz političkog života

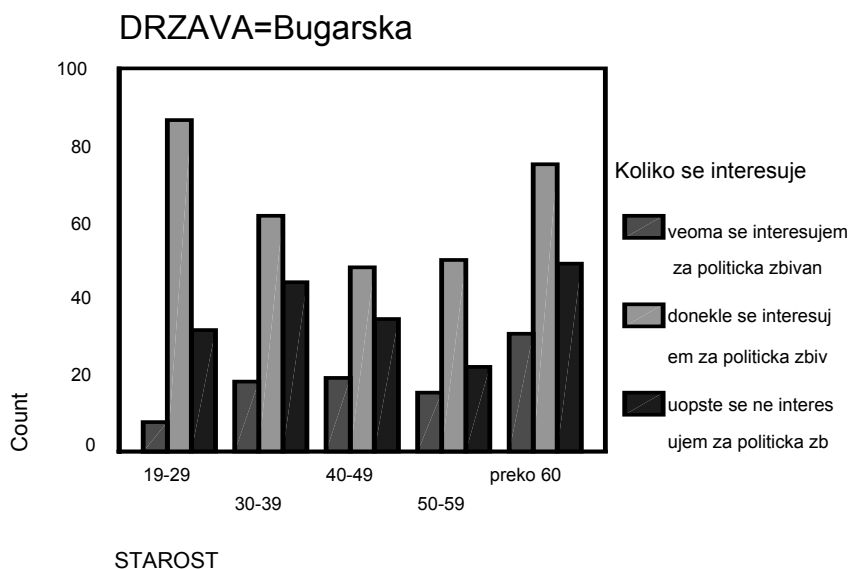
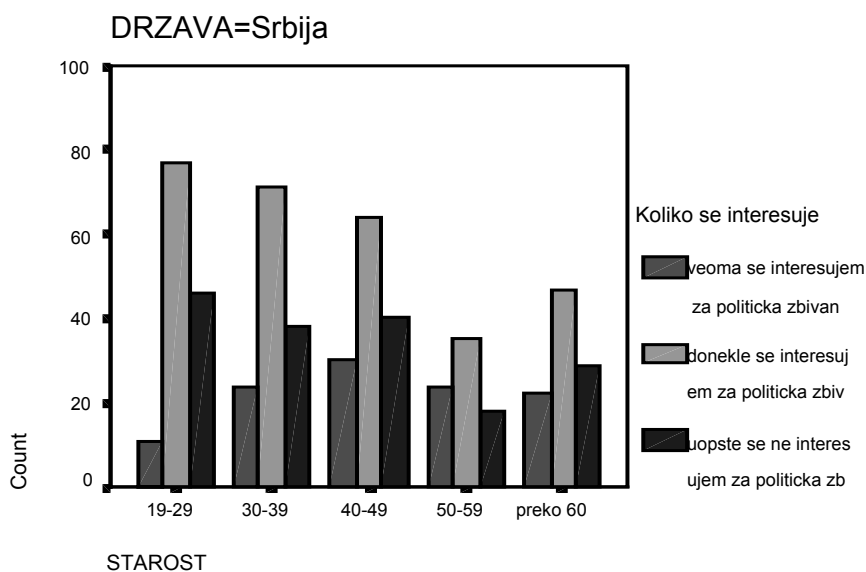

Uopšte se ne interesuje za događaje iz političkog života skoro podjednak broj u svakoj uzrasnoj grupi izuzev jedne i kreće se od 26,8% uzrasne grupe 40-49 godina, 26,6% uzrasne grupe 30-39% i 26% uzrasnih grupa 19-29 i preko 60 godina a najmanji broj je u uzrasnoj grupi 50-59 godina 18%.

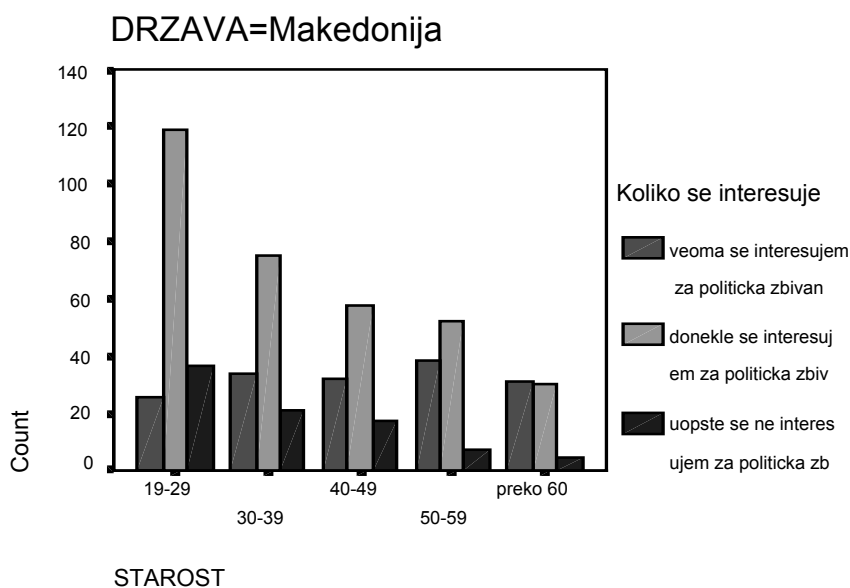
Prema tome, najviše je veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života među starijim ispitanicima, delimično zainteresovanih među mlađim a politička apatija je približno ista kod svih uzrasnih grupa izuzev kod grupe 50-59 godina u kojoj je za trećinu manje ispitanika politički apatično. U grupi veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života prednjače najstariji ispitanici, preko 60 godina iz Makedonije 47%, iz Srbije 22,4% i Bugarske 20%. I u grupi uzrasta 50-59 godina najzainteresovaniji za političke događaje su ispitanici iz Makedonije 39,2%, iz Srbije 31,2% i Bugarske 17,2%. U grupi najmlađih, uzrasta 19-29 godine najviše je zainteresovanih za političke događaje iz Makedonije 14,3%, zatim iz Srbije 8,2% i iz Bugarske 6,3%. U grupi uzrasta 30-39 godina najviše je veoma zainteresovanih iz Makedonije 26,2%, iz Srbije 18% i iz Bugarske 14,5%.

Među onima koji su donekle zainteresovani za politički život prednjače uzrasne grupe 19-29 godina iz Bugarske 68,5%, onda grupe 50-59 godina 57,5% i grupe preko 60 godina 48,4%. A iz Makedonije uzrasne grupe 30-39 godina 57,7% i 40-49 godina 54,2%.

Najviše politički apatičnih je u Bugarskoj u grupama 30-39 godina 35,5%, 40-49 godina 34,3% i 50-59 godina 25,3% a u Srbiji u grupi 19-29 godina 34,3%, i u grupi preko 60 godina 29,3%.

Od 45 mladih ispitanika koji su veoma zainteresovani za događaje iz političkog života najviše je iz Makedonije 26 (14,3%) od broja mladih iz Makedonije, 8 (6,3%) je iz Bugarske i 11 (8,2%) je iz Srbije. U grupi donekle zainteresovanih najviše je iz Bugarske 87 (68,5%) od ukupnog broja mladih iz Bugarske, 119 (65,4%) iz Makedonije i 77 (57,5%) ispitanih iz Srbije. Najviše je nezainteresovanih za političke događaje iz Srbije 46 (34,3%), zatim iz Bugarske 32 (25,2%) i iz Makedonije 37 (20,3%).

Nezainteresovanost za političke događaje je značajan indikator parohijalne i otuđene političke kulture. Grupa istraživača iz Češke obavila je komparativno empirijsko istraživanje o političkoj kulturi mladih u Češkoj, Slovačkoj, Bugarskoj i Belorusiji i našla da postoji velika razlika u interesovanju za političke događaje između omladine u Bugarskoj i omladine u Češkoj.⁴ Odnos ovih mladih ljudi koji ne znaju šta država i vlada rade u njihovoj zemlji bio je 27 u Bugarskoj prema 7 u Češkoj. Polovina mladih Bugara, prema ovom istraživanju, priznaje da malo poznaje politička dešavanja a samo četvrtina u ostalim državama u kojima je obavljeno istraživanje. Mladi u Bugarskoj su pokazali veoma površna znanja o politici što se dovodi u vezu sa njihovom nezainteresovanošću za političke procese u državi, sa nepoverenjem u državnu politiku, razočaranjem u dosadašnje demokratske procese i sa konfuzijom koja vlada u zemlji. Iz toga proizilazi i visok nivo pesimizma koji su izrazili mladi iz Bugarske, dva puta više ispitanika nego mladi u Belorusiji i četiri puta više nego u Čehoslovačkoj. Vladimirov (1998) i Georgiev (2000) su u svojim istraživanjima pokazali da je nizak nivo interesovanja za politička dešavanja i politička nadmetanja u Bugarskoj povezana sa anomijom, otuđenošću političkih elita i nepoverenjem u efikasnost pojedinačne akcije.

⁴ Siyka Kovacheva, Martina Klicperova-Baker, Larissa Titarenko, Ivo K. Feierabaend, C. Richard Hofstetter: Civic Culture and Political Involvement of East European Youth in 156

Na zainteresovanost za događaje iz političkog života utiču, pored ostalog, pol, obrazovanje, mesto stanovanja, zanimanje, država u koj ispitanici žive, nacionalna i etnička pripadnost, materijalni položaj i drugi faktori.

Zainteresovanost za događaje iz političkog života i pol

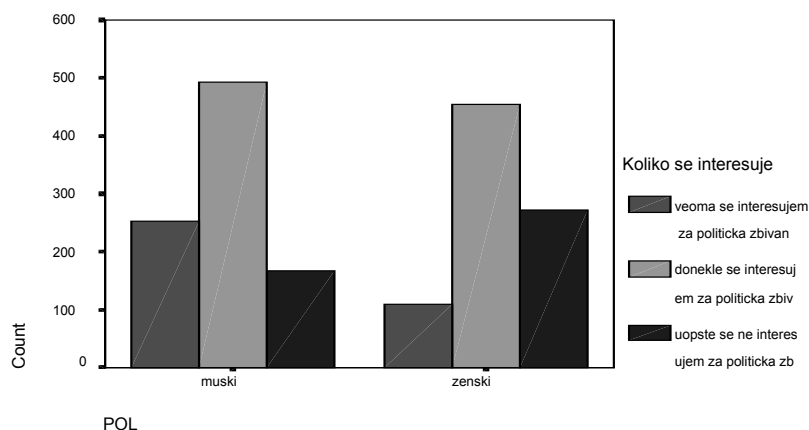
Mali broj žena u predstavničkim institucijama vlasti u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj može da se objašnjava i njihovom manjom zainteresovanošću za politička događanja. Od 361 veoma zainteresovanih za političke događaje samo je 30,2% žena a 69,8% muškaraca. Manja je razlika među polovima u grupi donekle zainteresovanih gde je 52% muškaraca i 48% žena. Ali je politička apatija mnogo veća kod žena 62% nego kod muškaraca 38%.

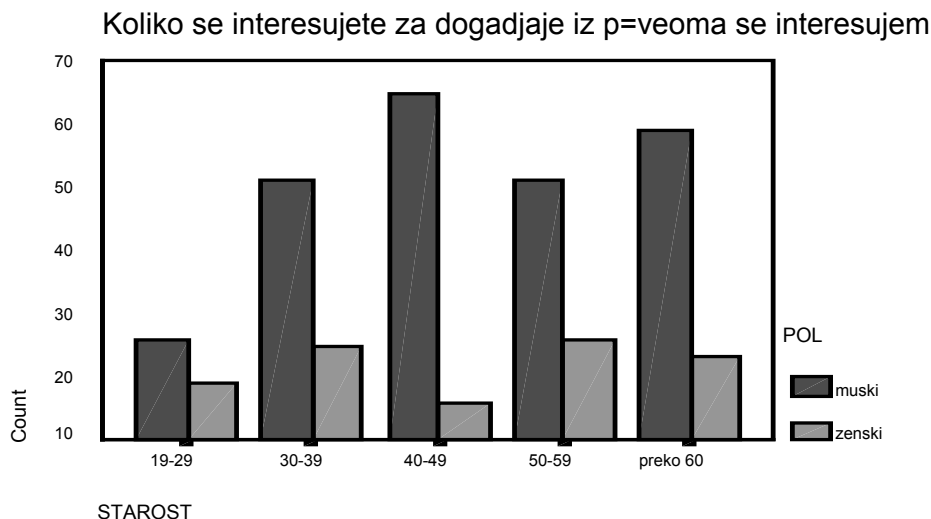
U okviru ženske populacije najviše zainteresovanih za događaje iz političkog života je u Makedoniji 20,3% žena, u Bugarskoj 9,3%, a najmanje u Srbiji 4,2%. U grupi donekle zainteresovanih žena za političke događaje najviše je u Makedoniji 60,2%, u Bugarskoj 51,3%, i u Srbiji 48%. Najviše politički apatičnih žena je u Bugarskoj 39,4%, u Makedoniji 19,5% i u Srbiji 19,1%. Iz ovih podataka se vidi da žene u Makedoniji pokazuju veće interesovanje za političke događaje od žena u susednim državama a najviše je politički apatičnih među ženama Bugarske.

Od 45 veoma zainteresovanih mladih muškog pola je 26 (57,8%) a ženskog 19 (42,2%). U grupi donekle zainteresovanih veći broj je anketiranih ženskog pola 149 (52,7%) a manji muškog pola 134 (47,3%). Omladina ženskog pola pokazuje veću političku apatiju sa 65 (56,5%) prema 50 (43,5%) mladih muškog pola.

I rezultati istraživanja u dve spomenute srednjoevropske i dve istočno evropske postsocijalističke zemlje pokazuju veću zainteresovanost ispitanika mladih muškog pola nego ženskog.

Pol i zainteresovanost za političke događaje

Zainteresovanost za političke događaje, uzrast i pol*Zainteresovanost za događaje iz političkog života i obrazovanje*

Najviše veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života je među anketiranim sa višim i visokim obrazovanjem 114 (37,7%), zatim sa četvorogodišnjim srednjim obrazovanjem 132 (20,7%), sa trogodišnjim stručnim obrazovanjem 26 (19,7%), sa nezavršenom osnovnom školom 32 (15,7%), sa osnovnom školom 51 (13,1%) i bez školskog obrazovanja 8 (9,2%).

Donekle zainteresovanih za političke događaje najviše je među ispitanicima sa srednjoškolskim obrazovanjem 378 (59,2%), zatim među onim sa trogodišnjom stručnom školom 77 (58,3%), sa osnovnom školom 210 (53,8%), sa višom školom, fakultetom ili akademijom 157 (52%), sa nezavršenom osnovnom školom 95 (46,6%), i bez škole 33 (37,9%).

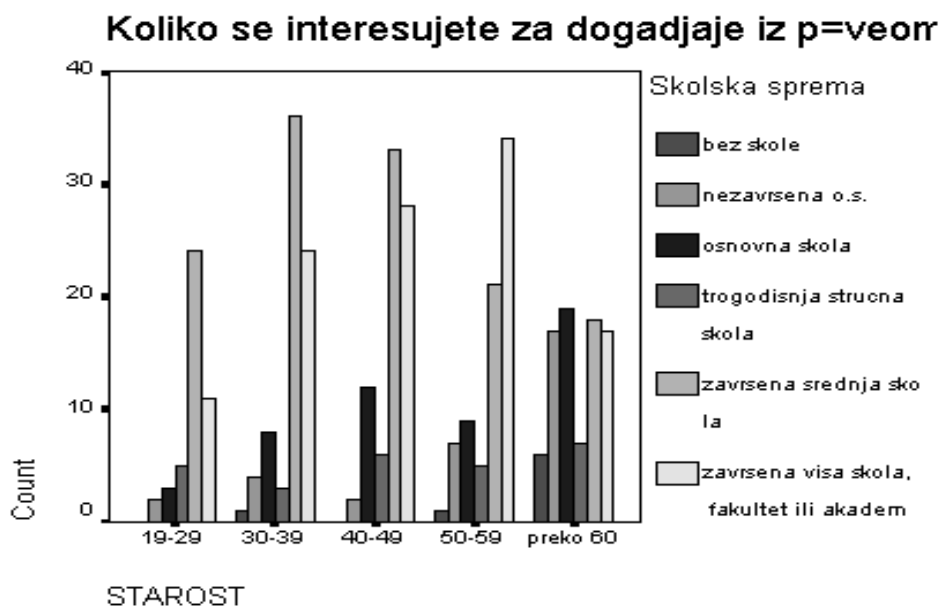
Najviše politički apatičnih je među ispitanicima bez škole 46 (52,9%), nezavršenom osnovnom školom 95 (46,6%), sa osnovnom školom 129 (33,1%), sa trogodišnjom stručnom školom 29 (22%), sa srednjom školom 128 (20,1%), i najmanje među visokoobrazovanim 31 (10,3%).

Iz ovih podataka se vidi da između stepena obrazovanja i stepena zainteresovanosti za događaje iz političkog života postoji pozitivna korelacija, što je veći stepen obrazovanja veća je zainteresovanost za događaje iz političkog života i što je niži stepen obrazovanja veći je stepen političke apatije. U svim grupama razvrstanim prema školskoj spremi prednjače ispitanici iz Makedonije u kategoriji veoma zainteresovanih za političke događaje i kreće se od 16,7% među ispitanicima bez škole do 31% među onim sa nezavršenom osnovnom školom, 20% sa osnovnom školom, 24,1% sa trogodišnjom srednjom školom, 23,4% sa četvorogodišnjom srednjom školom i 49% sa završenom višom školom, fakultetom ili akademijom, dok je sa visokim obrazovanjem u Srbiji 36,2% a u Bugarskoj 33,3% takvih. Velika razlika postoji u grupi veoma zainteresovanih sa nezavršenom osnovnom školom između lica u Makedoniji i Bugarskoj 7,1%, ili četiri puta manje i u Srbiji 12,9%, preko dva puta manje.

Ispitanici iz Makedonije prednjače u grupi donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života u tri obrazovne grupe, sa nezavršenom osnovnom školom 50%, sa osnovnom školom 59% i sa srednjom školom 61,9%.

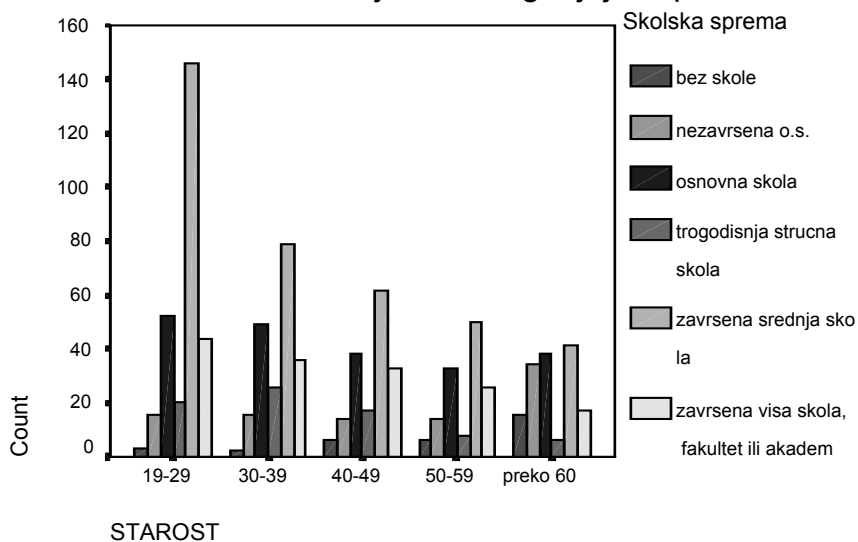
Po broju politički apatičnih prednjače ispitanici iz Bugarske u 4 grupe formirane prema stepenu obrazovanja i to 66,7% u grupi ispitanika bez školske spreme, 48,8% sa nezavršenom osnovnom školom, 30,9% sa osnovnom školom i 22% sa srednjom školom.

Uzrast, obrazovanje i veoma zainteresovani za događaje iz političkog života

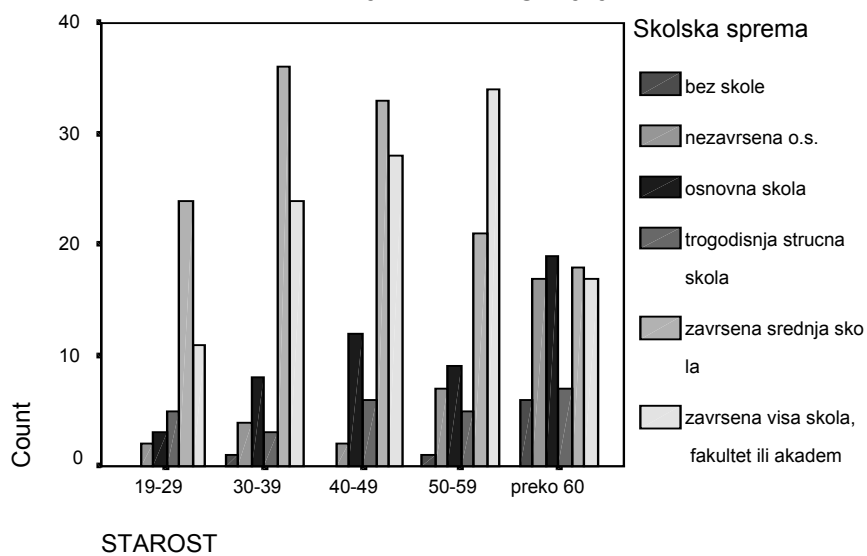
Obrazovanje i donekle zainteresovani za događaje iz političkog života

Koliko se interesujete za događaje iz p=donekle se inte

Uzrast, obrazovanje i nezainteresovani za događaje iz političkog života

Koliko se interesujete za događaje iz p=veoma se inter

U grupi od 443 mladih 19-29 godina najviše je bilo sa završenom srednjom školom, preko polovine (51%), zatim sa završenom osnovnom školom (17,6%), sa visokim obrazovanjem (15,9%). Najviše mladih koji su veoma zainteresovani za događaje iz političkog života je među onima koji su završili srednje oškole 24 (53,3%) a zatim među mladim sa visokim obrazovanjem 11 (24,4%) a zatim sa nižim stepenom obrazovanja opada interes za političke događaje tako među onima bez škole nema ni jednog a sa osnovnom školom 6,7% onih koji su veoma zainteresovani za događaje iz političkog života. Međutim, najveći je procenat mladih sa visokim obrazovanjem iskazao veliku zainteresovanost za događaje iz političkog života 16,4% anketiranih sa ovim obrazovanjem, a zatim mladi sa srednjim obrazovanjem 10,6% i 3,8% sa osnovnim obrazovanjem.

Donekle zainteresovanih najviše je među mladima sa osnovnim obrazovanjem 66,6%, zatim među onim sa visokim obrazovanjem 65,6%, sa srednjim obrazovanjem 64,8% od ukupnog broja sa tim obrazovanjem.

Nacionalna pripadnost i zainteresovanost za događaje iz političkog života

U anketi su učestvovali pripadnici sedam etničko-nacionalnih zajednica. Najviše veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života je Makedonaca 29%, zatim Srba 28,6% , Bugara 18,7%, Albanaca 16,9%, Turaka 14,8%, Roma 13,7% i Vlaha 6,5%. Najviše donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života je Vlaha 56,5%, Srba 56,4%, Turaka 55,7%, Makedonaca 55,4% Bugara 55,4% Albanaca 55,1% a najmanje Roma 46,7%. Najviše je onih koji se uopšte ne interesuju za događaje iz političkog života među Romima 39,6%, zatim među Vlasima 37%, Turcima 29,6%, Albancima 28% i Bugarima 25,9% a najmanje među Makedoncima 15,6% i Srbima 14,7%. Pripadnici etničkih i nacionalnih manjina koji žive u različitim državama iskazuju različitu zainteresovanost za događaje iz političkog života. Tako 23,5% anketiranih Albanaca koji žive u Makedoniji izjašnjava se kao veoma zainteresovan za događaje iz političkog života a 9,8% onih koji žive u Srbiji. Kao donekle zainteresovani za događaje iz političkog života izjašnjava se 62,1% Albanaca u Makedoniji a 47,5% u Srbiji. U Makedoniji se javlja 14,4% politički apatičnih Albanaca a u Srbiji 42,6%. Kod Bugara nema takve velike razlike. Kod domicilnih Bugara 18,2% se izjašnjava kao veoma zainteresovanih za događaje iz politike a u Srbiji se tako izjašnjava 20,4%. U Bugarskoj 56,7% Bugara izjavljuje da su donekle zainteresovani za događaje iz političkog života a u Srbiji 50,5% Bugara. U Bugarskoj je 25,1% Bugara politički apatičnih a u Srbiji 29%. U Bugarskoj 4,8% Roma iskazuje da je veoma zainteresovan za političke događaje, u Srbiji 11,5% a u Makedoniji 23,5%. U Bugarskoj 42,2% anketirana Roma tvrdi da su donekle zainteresovani za političke događaje, 46,9% njihovih sunarodnika u Makedoniji i 50,5% u Srbiji. Među politički apatičnim su 29,6% romske populacije u Makedoniji, 38,5% u Srbiji i 53% u Bugarskoj. Pripadnici većinske nacije iskazuju različitu zainteresovanost za politiku od pripadnika iste nacionalnosti, ali kao manjine.

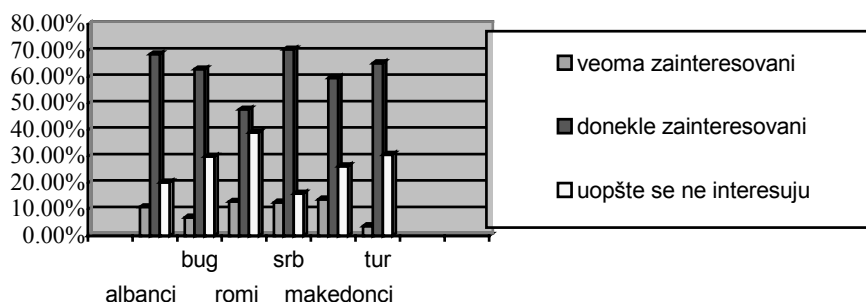
Mladi, nacionalnost i etnička pripadnost

Mladi pripadnici romske, srpske i makedonske nacionalnosti u skoro istom broju pokazuju veliko interesovanje za događaje iz političkog života: 13,8% mladih Makedonaca, 13% Roma i 12,7% Srba a najmanje to čine mladi Bugari 7%.

Delimičnu zainteresovanost za politiku najviše iskazuju mladi Srbi 70,5%, zatim mladi Albanci 68,7%, mladi Turci 65,3%, mladi Bugari 63%, mladi Makedonci 59,7% i mladi Romi 47,8%.

Najveću političku apatiju iskazuju mladi romi 29,1%, pa onda mladi Turci 30,7%, mladi bugarske 30%, makedonske 26,3%, albanske 20,3% i srpske nacionalnosti 16,6%.

MLADI, NACIONALNOST I INTERES ZA POLITIKU

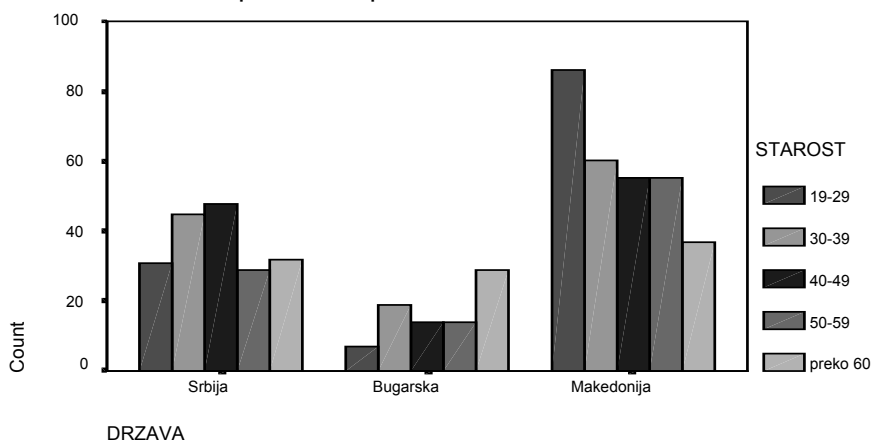

Shvatanja mladih o demokratskim procesima u njihovim državama

Od anketiranih je zahtevano da odgovore na pitanje u kakvom poretku žive, demokratskom, nedemokratskom ili ne znaju. Najveći broj mladih 218 (30,3%) je odgovorio da žive u demokratskom poretku, 124 (22,1%) da žive u nedemokratskom poretku a 106 (21,2%) da ne zna. Najveći procenat mladih koji je poredak u kome žive kvalifikovao kao demokratski je iz Srbije 33,7% i Makedonije 34,2% a najmanji iz Bugarske 27,1%.

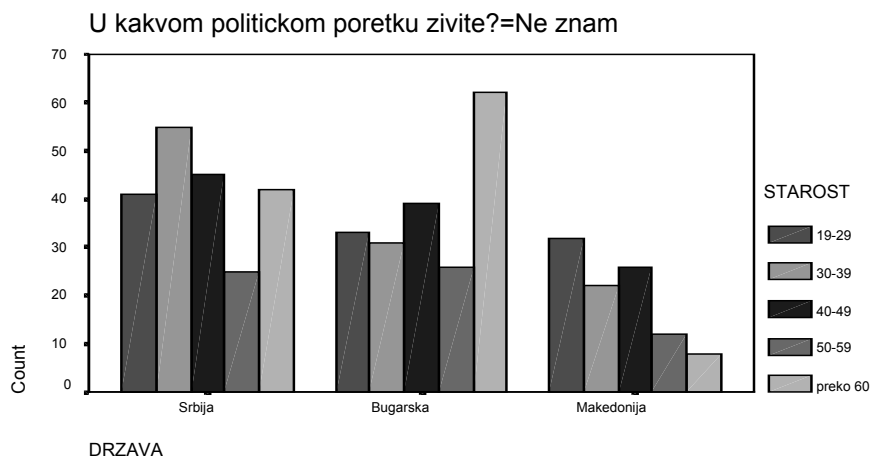
Mišljenja anketiranih da žive u nedemokratskom poretku

U kakvom politickom poretku zivite?=Nedemokratskom

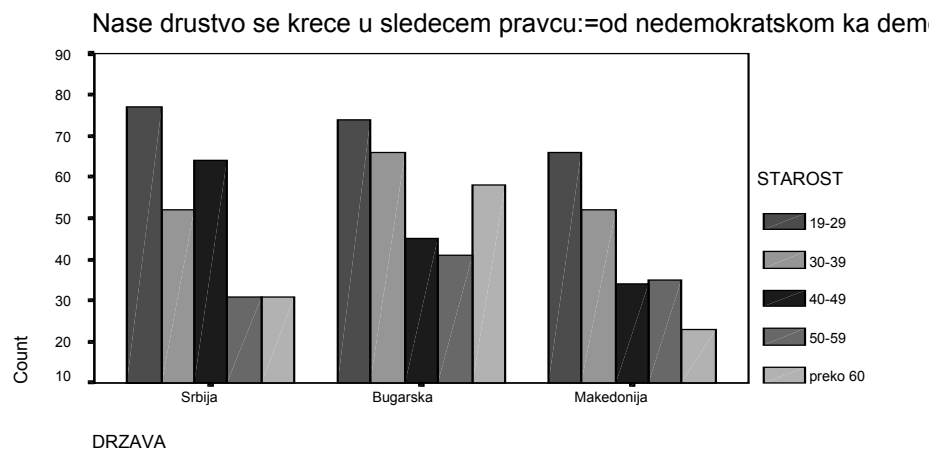

Najviše mladih iz Makedonije vide poredak u kome žive nedemokratskim 69,4%, zatim iz Srbije 16,8% a najmanje iz Bugarske 8,4%.

Najviše je mladih iz Makedonije koji ne znaju u kakvom poredku žive 32%, zatim iz Srbije 19,7% i iz Bugarske 17,3%.

Anketirani koji misle da se njihovo društvo kreće od demokratskog ka nedemokratskom poretku

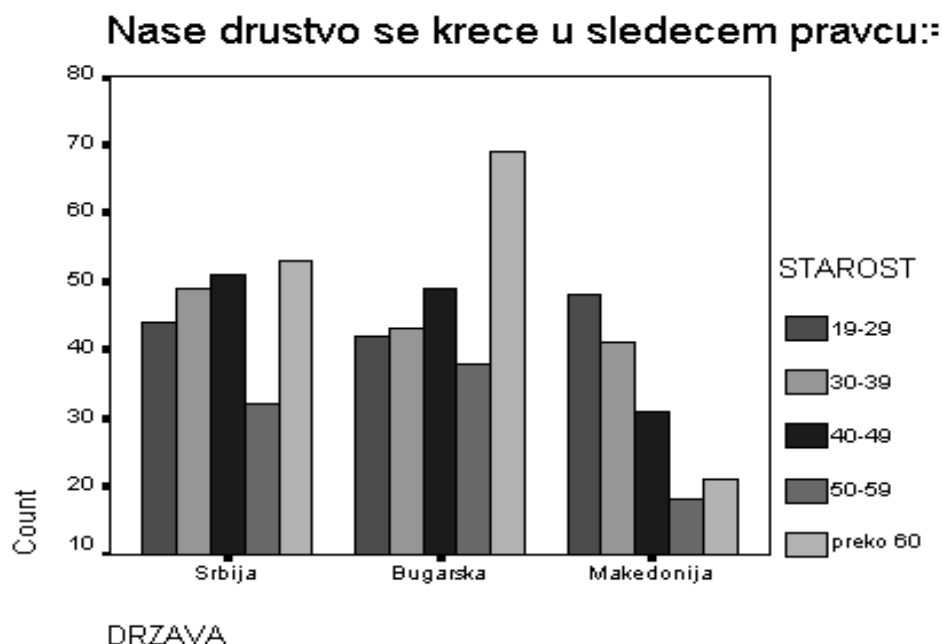

S tim u vezi su i odgovori na pitanje da li se njihova društva kreću u demokratskom ili nedemokratskom pravcu. Najveći broj mladih u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji je mišljenja da se njihova društva kreću od nedemokratskih ka demokratskim 217 (48,6%). Znatno manje 95 (21,30%) smatra da se kreću od demokratskih ka nedemokratskim. A nije znalo da to oceni 134 (30%).

Najveći je broj mladih u Bugarskoj koji smatraju da se njihovo društvo kreće u demokratskom pravcu 58,2%, zatim u Srbiji 56,6% i u Makedoniji 36%.

Kretanje svojih društava od demokratskih ka nedemokratskim ocenilo je 37,7% mladih u Makedoniji, 11% u Srbiji i 8,6% u Bugarskoj. Nije moglo da odredi pravac kretanja svog društva 33,7% u Bugarskoj, 32,3% u Srbiji i 26,2% u Makedoniji.

Anketirani koji ne znaju da li se njihovo društvo kreće u demokratskom ili nedemokratskom pravcu

Zaključak

Podaci da se jedna četvrtina mladih u tri države, u kojima je obavljeno anketiranje, uopšte ne interesuje za političke događaje, da petina ne može da odredi u kakvom poredku živi, i isto toliko ne zna da li se njihovo društvo kreće u demokratskom ili nedemokratskom pravcu ukazuju na nedostatak znanja mladih o demokratiji i političkim sistemima u zemljama u kojim žive. Ovi i drugi podaci su značajni indikatori za određivanje tipa političke kulture ovih mladih ljudi. Polazeći od tetradične tipologije političke kulture na parohijalnu, podaničku, alijeniranu i participativnu moglo bi se pretpostaviti da između jedene četvrtine i jedne petine mladih u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji ima parohijalnu političku kulturu, nešto više izraženu kod mladih u Bugarskoj s obzirom na nađenu političku apatiju, kao i kod mladih koji pripadaju romskoj i bugarskoj nacionalnosti.

Podanička politička kultura može da se identifikuje kod onih mladih koji pokazuju površnu političku zainteresovanost, mogu da ocenjuju demokratsku ili nedemokratsku prirodu poredka u kome žive i prepoznaju demokratske i nedemokratske procese ali nisu spremni da u njima učestvuju.

Alijeniranu političku kulturu nalazimo kod onih koji imaju znanja i površna interesovanja za politiku ali pokazuju veliko nezadovoljstvo prema aktuelnoj politici i nepoverenje u političke institucije. Može da se postavi radna hipoteza da dve trećine mladih ima podaničku i alijeniranu političku kulturu.

Participativna politička kultura može da se indikuje kod jedne desetine mladih koji pokazuju veliku zainteresovanost za političke događaje i imaju znanja o demokratskim procesima. To je upola manje od participativne kulture koju imaju anketirani u ukupnom uzorku. Pošto tipovi političke kulture nikada ne postoje u čistom vidu već se mešaju pre bi se moglo govoriti o preovlađujućim elementima nekog tipa političke kulture kod mladih ljudi: parohijalnog, podaničkog, alijeniranog, participativnog. Pošto je samo ovaj poslednji tip političke kulture demokratski potrebno je da se svi akteri demokratizacije angažuju na demokratskoj političkoj socijalizaciji omladine koja bi doprinela formiranju i razvoju demokratske političke kulture najmlađih kao potencijalno značajnih aktera demokratizacije ovih društava.

UDK 316.4.052/.053(497)
323.1(497)

Ljubiša Mitrović
Filozofski fakultet
Niš

SLIČNOSTI I RAZLIKE U PERCEPCIJI KVALITETA MEĐUETNIČKIH ODNOSA, REGIONALNOG IDENTITETA I ODNOSA DRUŠTVENIH AKTERA PREMA EVROINTEGRACIJSKIM PROCESIMA NA BALKANU*

Rezime

U radu se interpretiraju neki aspekti dobijenih rezultata empirijskog komparativnog sociološkog istraživanja, koje je u formi anketnog istraživanja sprovedeno 2003. godine u određenim regionima Srbije, Makedonije i Bugarske na temu "Kvalitet međuetničkih odnosa, regionalnih identiteta i odnos aktera prema integracionim procesima na Balkanu".

U fokusu analize nalazi se istraživanje sličnosti i razlika između različitih etničkih grupa (a pre svega većinskih i manjinskih grupa) u percepciji kvaliteta međuetničkih odnosa (etničke distance), regionalnog identiteta kao i odnosa društvenih aktera prema integracijskim procesima na Balkanu. Uporednom analizom distribucija odgovora ispitanika u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, na istovetnom uzorku, došlo se do saznanja da su pripadnici manjinskih grupa osetljiviji u percipiranju međuetničke distance. Zatim, da postoji pluralizam načina na koji se percipira regionalni identitet Balkana, kao i da je svest o regionalnom identitetu više razvijena kod srednje i starije generacije, dok je mlađa generacija proevropski i mondijalistički orjentisana. Rečju, nasuprot kolonijalnom diskursu i stereotipu o zatvorenosti i klaustrofobiji pripadnici savremene populacije Balkana imaju otvoreniji, pozitivan stav prema megatrendovima i izazovima evrointegracijskih procesa. Ova je orijentacija posebno izražena kod ispitanika koji pripadaju starosnoj grupi mlađe i obrazovane generacije. Oni regionalni identitet poimaju manje organski i etnički, a više kulturološki kao i da su izraženije okrenuti evrointegracijskim procesima, videći u njima budućnost razvoja Balkana kao prostora ravnopravnih građana i naroda, bez obzira na njihovu etničku, versku i svaku drugu razliku. U tim procesima ona vidi šansu ne samo napretka i evrointegracije Balkana, već i sopstvenog savremenog i budućeg razvoja.

Ključne reči: Balkan, regionalni identitet, etnička distanca, evrointegracija

SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE PERCEPTION OF QUALITY OF INTERETHNIC RELATIONS, REGIONAL IDENTITY AND ATTITUDES OF THE SOCIAL ACTORS TOWARD EURO INTEGRATION PROCESSES AT THE BALKANS

Summary

The paper represents an interpretation of some aspects of the obtained results of the empirical comparative sociological research that was carried out, in the form of a

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

survey, in particular regions of Serbia, Macedonia and Bulgaria regarding the "Quality of Interethnic Relations, Regional Identities and Attitudes of the Actors Toward Integration Processes at the Balkans".

The analysis is focused upon the examination of similarities and differences among different ethnic groups (most of all, majority and minority groups), regional identity and attitudes of the social actors toward integration processes at the Balkans. Due to a comparative analysis of the distribution of the answers obtained, on an identical sample, from the examined in Serbia, Macedonia and Bulgaria, it was found out that the members of minority groups are more sensitive when it comes to the perception of interethnic distance. It was found out, further on, that there is a plurality of ways in which the regional identity of the Balkans is perceived as well as that the consciousness about one's regional identity is more developed in middle and older generations while younger generations are pro-European and "mondialist" oriented. In a word, despite the colonial discourse and the stereotype about closeness and claustrophobia, the members of the contemporary Balkan population have a more open, positive attitude toward mega trends and challenges of Euro integration processes. This orientation is especially prominent in the examined belonging to the age group of younger and educated generation. They understand their regional identity in a less organic and ethnic way and more culturally; besides, they are more prominently directed toward Euro integration processes seeing in them a possibility of the development of the Balkans as a region settled by equal citizens and peoples regardless of their ethnic, religious or any other difference. In these processes they see a chance not only for progress and Euro integration of the Balkans but of their own modern and future growth.

Key Words: Balkan, Regional Identity, Ethnic Distance, Euro Integration

Uvodne napomene: O istraživanju i strukturi uzorka

U okviru realizacije metodološke strategije makroprojekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), tokom 2003. na prostoru Srbije, Makedonije i Bugarske, sprovedeno je anketno istraživanje na temu *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i odnos aktera prema integracijskim procesima na Balkanu*. Istraživanje je sprovedeno u organizaciji Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, u saradnji sa istraživačima iz Skoplja, V. Trnova i Šumena.

Realizovani uzorak (slučajnog i stratifikovanog tipa) imao je sledeću etničku strukturu: Bugari (448 ili 25.1%), Srbi (387 ili 21.7%), Makedonci (230 ili 12.9%), Romi (292 ili 16.3%), Turci (115 ili 6.4%) i Vlasi (46 ili 2.6%).

Tabela 1

Broj anketiranih ispitanika koji pripadaju manjini ili većini

	Srbija		Bugarska		Makedonija		Ukupno	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Većina	260	44.1	353	59.3	229	38.6	842	47.1
Manjina	330	55.9	242	40.7	364	61.4	936	52.4
Ukupno	590	100	595	100	593	100	1786	100

Realizovani uzorak je delimično odstupio od projektovanog iz razloga metodološke strategije da bi se u prvi plan istakli socijalni stavovi manjinai. Ovakvo odstupanje se može dodatno objasniti i time što je unutar anketnog istraživanja nekoliko baterija pitanja bilo posvećeno istraživanju stavova romske populacije. Treba, međutim, proceniti koliko su ovakve korekcije u realizovanju uzorka mogle uticati na metodološku naučnu validnost rezultata istraživanja.

Socijalni stavovi ispitanika o kvalitetu međuetničkih odnosa sa posebnim osvrtom na etničku distancu

Kvalitet međuetničkih odnosa u jednoj zajednici ili regionalnom prostoru (zavisi) uslovljen je nizom faktora: objektivnih i subjektivnih, unutrašnjih i međunarodnih. Etnički odnosi kao integralni deo društvenih odnosa konstituišu se i profilišu u kontekstu socio-kulturne dinamike u različitim fazama društvenih promena i mogu imati različit karakter, tj. dostići različit nivo kvaliteta.

Savremena društva su, po pravilu, multietnička i multikulturalna. Moderni razvoj društva, razni oblici radnih i drugih migracija, međunarodna podela rada i drugi faktori omogućili su protok kako robe i kapitala, tako i kretanje ljudi. Zbog toga se u modernom društvu posebna pažnja pridaje negovanju politike ravnopravnih međunacionalnih odnosa i etničke tolerancije.

Kako pokazuje istorija, ali i društveni tokovi u pojedinim regionima savremenosti, posebno u društvima sa nesavršenim političkim granicama (S.Hantington) i multietničkim sastavom stanovništva, potencijalno i realno, egzistiraju brojne tenzije i sukobi u međuetničkim sredinama. Ove tendencije posebno se ispoljavaju u uslovima ekonomskih i socijalnih kriza i naraslih regionalnih disproporcija. U takvim istorijskim situacijama instrumentalizuje se etnička i religijska razlika u društvima "etničkih koktela", od strane političkih elita i centara moći iz zemlje i inostranstva. Na tom fonu etničke razlike se od bogatstva pretvaraju u isključivosti, u poništavanju vrednosti drugih kultura, etnosa i vera. Jednom reči, kulturni i socijalni identitet ljudskih grupa redukuje se na etnički i etnocentrizam uzima maha, širi se poput kuge i pretvara u eksploziju.

Upravo je Balkan primer prostora na kome se seku različite religijske kulture i civilizacije i gde je religija kroz istoriju služila kao osnova za etničke isključivosti i sukobe. Takva je, nažalost, i savremena istorija Balkana, gde je u zadnjoj deceniji, na prostoru bivše SFRJ, raspad zajedničke države bio praćen građanskim, ali i etničkim i verskim sukobom. Kao rezultat tog sukoba, ali i geoistorije ovog prostora i kontramodernizacijskih procesa u liku retradicionalizacije i ponovnog oživljavanja konzervativnih ideologija "krvi i tla", danas imamo znatno poremećene međuetničke odnose. To se, između ostalog, ogleda u rastu etničke distance, među pripadnicima različitih etničkih zajednica, ali i u drugim primerima etničkih i verskih uskoba. Rezultati našeg istraživanja na prostoru Srbije, Makedonije i Bugarske upravo ilustruju hipotezu o uticaju pripisanih stereotipa o drugim etničkim grupama kao i prošlih sukoba na kvalitet međuetničkih odnosa u regionu danas. Rezultati pokazuju da je najveća etnička distanca između Alabanaca i Srba, a zatim, da je etnička distanca izraženija u gradovima nego u selima, kao i među mladjom populacijom i obrazovanim stanovništvom.

Sličnosti i razlike u percepciji regionalnog identiteta

Čovek kao individualno i društveno biće pripada sebi, rodu, i brojnim drugim asocijacijama (porodici, etničkim grupama, regionu, naciji, čovečanstvu). U individualnom razvitku i socijalno-kulturnoj dinamici u društvu se formiraju personalni i kolektivni identiteti. Kao *homo sociologicus* (Darendorf) čovek, vršeci različite delatnosti, uloge, pripada različitim društvenim grupama; "vladavinskim udruženjima" što sve utiče na formiranje njegovog grupnog (društvenog) identiteta. Njime se razlikuju i legitimišu pripadnici jedne grupe u odnosu na druge, gradi

samosvest (ko smo *mi*, a ko su *oni*). U predmodernim, tradicionalnim zajednicama ili pak da se poslužimo Dirkemovom podelom, u društvima mehaničke solidarnosti, ljudi su imali zatvoreni identitet, često u skladu sa organicističkom ideologijom "krvi i tla". U modernom društvu ljudi pripadaju mnogim grupama, udruženjima i imaju pluralni, slojevit identitet koji nije svodiv na etnički. Zato se govori o kulturnom i građanskom identitetu.

Na Balkanu kao regionu, kao geopolitičkom i geokulturnom prostoru koji ima kompleksnu i "moćnu ontologiju" (M. Todorova), gde se seku civilizacijski lukovi, postoji protivrečan identitet etničkih i drugih društvenih grupa, zbog etničke i religijske heterogenosti koja je izražena na ovom prostoru. Ova protivrečnost balkanskog regionalnog identiteta istorijski je proizvod delovanja brojnih faktora (tradicije, kulture i civilizacije, odnosa moći, uticaja velikih sila, migracija stanovništva). U tom smislu za razumevanje tih protivrečnosti neophodno je posmatrati dubinske slojeve kolektivne svesti, ali i promene hegemonu na ovom prostoru (Grci, Rimljani, Vizantija, Osmanlijsko Carstvo, Austro-Ugarska u prošlosti, ili u savremenosti uticaj SAD, Rusije, EU ili pojedinih zemalja unutar EU, npr. Nemačke, Francuske). Imajući u vidu ovo iskustvo neophodno je transformaciju regionalnog kulturnog identiteta posmatrati i redefinisati kako promenama u socio-kulturnom sistemu tako i promenom odnosa moći, kao i prospekcijom mogućeg i očekivanog razvoja Balkana kao regiona (postuliran identitet – Z. Bauman).

Postavlja se pitanje koliko je razvijena svest balkanske populacije o zajedničkoj kulturnoj prošlosti i mogućnostima zajedničkog razvoja u budućnosti, jer se identitet definiše i pomoću zajedničkih očekivanja, a ne samo pomoću prošlosti. Šta je pokazalo naše istraživanje?

Tabela 2

Kada biste trebalo da odredite gde pripada Vasa zemlja, svrstali biste je u (%):

	Većina	Manjina
Evropu	43,4	56,7
Balkan	40,6	29,5
nemam stav	14,6	13,4
Evropu i Balkan	1,3	0,4
Ukupno	100	100

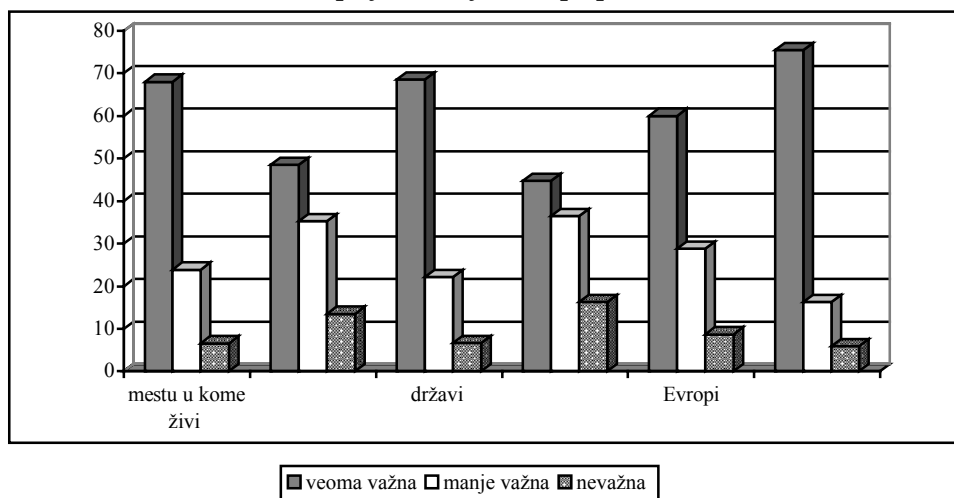
Tabela 3

Percepcija značaj nivoa pripadnosti

Pripadnost	veoma važna		manje važna		nevažna	
	većina	manjina	većina	manjina	većina	manjina
pripadnost mestu u kome živite	67.8	70.5	24.5	23.7	7.7	5.8
regionalna/pokrajinska pripadnost	42.3	56.9	40.9	31.8	16.8	11.3
pripadnost državi	72.4	68.2	22.5	23.2	5	8.7
pripadnost Balkanu	40.3	50.9	41.9	33.3	17.8	15.8
Evropska pripadnost	59.9	62.9	32	27.4	8.2	9.8
Pripadnost čovečanstvu	73.3	81	21.4	13.3	6.4	5.8

Slika 1

Percepcija značaj nivoa pripadnosti

Na pitanje – *da odrede pripadnost svoje zemlje* – većina ispitanika 49.9% odgovora, tj. na prvo mesto stavlja Evropu, a na drugom Balkan 34.3%. Dakle, veći stepen identifikacije ispitanika je sa Evropom nego sa sopstvenim regionom. Ako se analizira distribucija odgovora (prema obeležjima većina – manjina), da se zapaziti da pripadnici manjinskih zajednica pokazuju veći stepen identifikacije sa Evropom (56,7%), nego pripadnici većinskog stanovništva (43,6%), odnosno većinsko stanovništvo smatra da njegova zemlja pripada Balkanu (40,6%), dok pripadnici manjina znatno se slabije identifikuju sa Balkanom (29,5%).

No, i pored ovih različitih i protivrečnih opredelenja u pogledu identifikacija sa Balkanom odnosno Evropom, odgovarajući na pitanje “*da li među balkanskim narodima ima više sličnosti nego između balkanskih i drugih evropskih naroda?*“, 59,2% odgovara potvrdno. U tom pogledu i pripadnici većine (66,5%) i manjine (53,6%) se slažu da postoje više sličnosti među balkanskim narodima nego između njih i drugih evropskih naroda.

Na pitanje – *u čemu se ogledaju sličnosti i veze među balkanskim narodima* – najviše odgovora je u načinu života (26,3%), a potom u istoriji (16,1%) i tradiciji (12,0%). I ovde postoje podudarni stavovi predstavnika ispitanika manjine i većine. Ako se izraženi stavovi ispitanika o balkanskom identitetu kumulativno posmatraju može se zapaziti da se kod ispitanika regionalni identitet kulturološki i istorijski poima preko identifikatora kao što su zajednički način života, istorija i tradicija, a ne puko geografski i etnički. Takva identifikacija sa Balkanom nešto je izraženija kod pripadnika većinskih zajednica nego kod manjina. Tako npr. ono što “odvaja” Balkan od ostatka Evrope, prema mišljenju ispitanika, pre svega je tursko nasleđe (34,6%), a potom pravoslavlje (18%), a tek na trećem mestu je slovensko poreklo stanovnika balkanskih zemalja (16,3%).

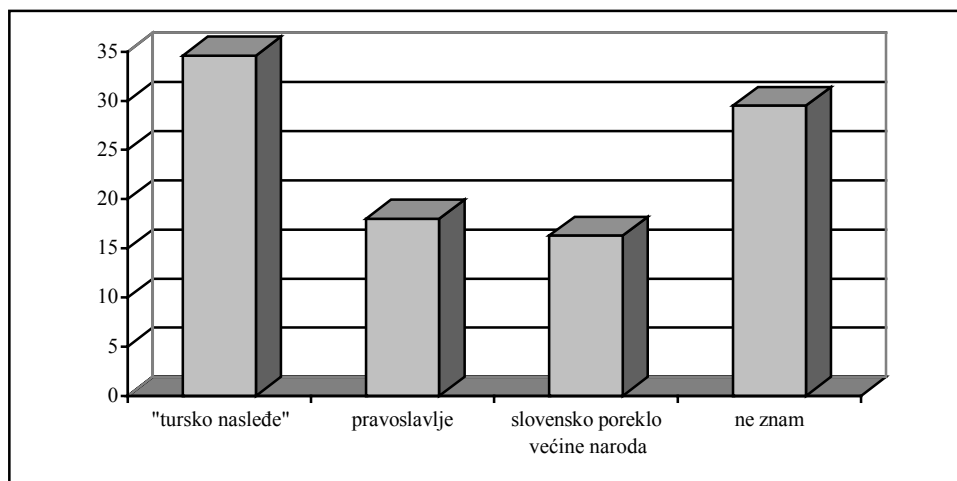
Percepcija Balkana u znaku kolonijalističkog diskursa i stereotipa o “balkanizaciji” ovog regionalnog prostora, značajno je prisutna u stavovima

ispitanika, tako npr. sa tvrdnjom da je prošlost Balkana prevashodno obeležena sukobima, više nego kod drugih regiona u Evropi, slaže se preko 50% ispitanika, ili tačnije (54,3). O tome postoje približno podudarni stavovi, predstavnika većine (55,7%) i manjine (53,4%), sa zanemarljivom varijacijom. Drugorangirani odgovor ispitanika (19,7%) vezan je za tvrdnju – da na Balkanu nije bilo više sukoba nego u drugim delovima Evrope. Tako misli 21,1% ispitanika iz manjine i 18,1% iz većine.

U vezi sa stereotipom "balkanizacija" ovog prostora, ispitanici o sukobima na Balkanu misle: pre svega, da su velike sile radi svojih interesa gurale balkanske narode u međusobni sukob. To smatra 41,4% ispitanika, dok 32,6%, smatra da i pored toga što su na sukobe uticale velike sile za njih su prvenstveno odgovorni narodi Balkana, dok 19,9% smatra da se objektivna ocena o tome može izvući tek kroz analizu konkretnih – istorijskih događaja. Na ova pitanja sličnu distribuciju odgovora nalazimo i kod ispitanika iz većinskih i iz manjinskih zajednica.

Slika 2

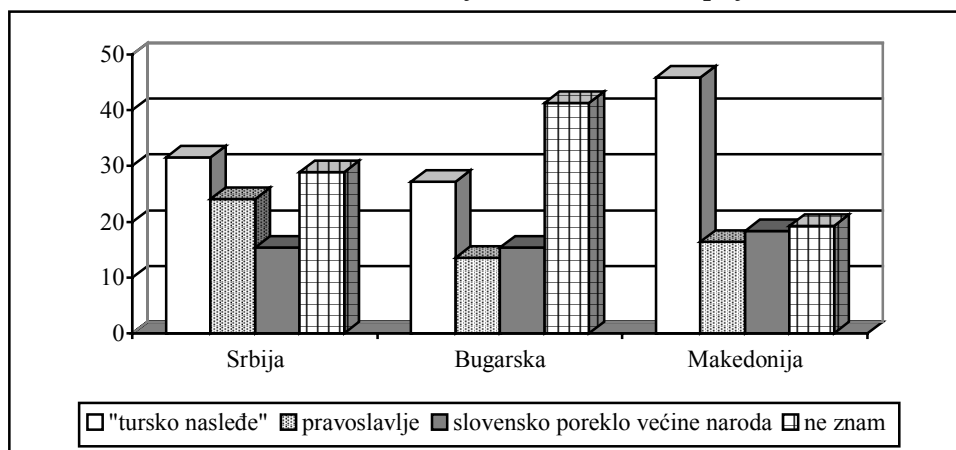
Ono što Balkan "odvaja" od ostatka Evrope je:

Kada je u pitanju *percepcija odnosa Balkana i Evrope* ili identifikacija balkanskog regiona u kontekstu evropske kulture i istorijskog razvoja, većina ispitanika (46,9%) smatra da je Balkan još uvek samo geografski deo Evrope, te da mora mnogo da se razvije da bi postao deo evropske civilizacije. Drugorangirani izbor u opredeljenju ispitanika vezan je za tvrdnju da je Balkan deo Evrope po kulturi, tradiciji, načinu života, bez obzira što je manje ekonomski razvijen (to smatra 38,0%); dok se svega 13,9% ispitanika opredeljuje za tvrdnju da je Balkan (prva i prava) koevka evropske civilizacije. Ovde, međutim, postoje znatne razlike u stavovima ispitanika većinske i manjinske zajednice, tako npr. dok se 54% ispitanika iz redova manjina slaže sa tvrdnjom da je Balkan samo geografski pojam, dotle se pripadnici većine najviše opredeljuju za drugu tvrdnju – da je Balkan deo Evrope po kulturi, tradiciji, načinu života, bez obzira što je još uvek ekonomski ne razvijen region.

Slika 3

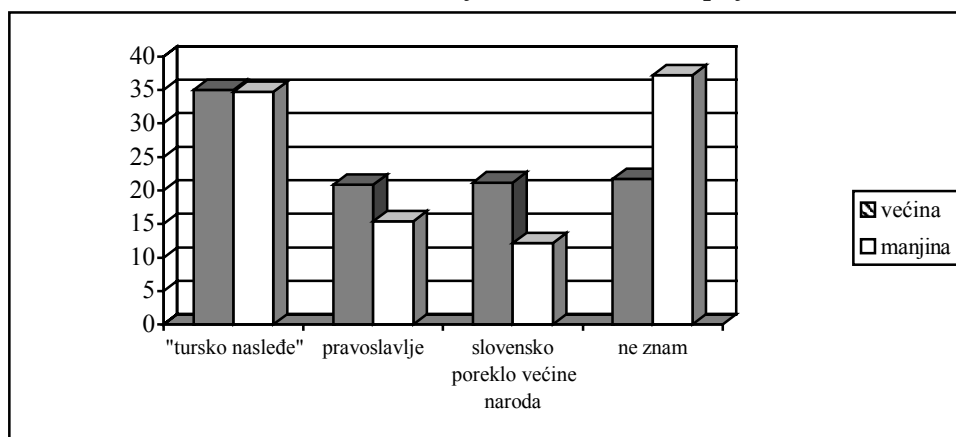
Ono što Balkan "odvaja" od ostatka Evrope je:

Na pitanje – šta "odvaja" Balkan od ostatka Evrope, distribucija odgovora je sledeća: tursko nasleđe 34,6%, pravoslavlje 18,0% i 16,3% slovensko poreklo većine stanovnika. Iako u odgovoru na ovo pitanje postoji podudarnost stavova između ispitanika većine i manjine oko prve alternative (oko uticaja turskog nasleđa), dalja distribucija odgovora je disparatna. Tako npr. dok ispitanici većinske populacije ističu slovensko poreklo (21,2%) i pravoslavlje (20,9%) kao etnokulturološku specifiku Balkana, dotle se ispitanici manjine rapidno razlikuju u odgovoru i pretežno se opredeljuju (37,2%) za alternativu "ne znam".

Slika 4

Ono što Balkan "odvaja" od ostatka Evrope je:

Bez obzira na ovakvo poimanje Balkanskog regionalnog identiteta, naglašeno u znaku geoistorije, geopolitike i geokulture, treba istaći da su se

ispitanici prevashodno moderno opredelili u percipiranju i rangiranju pripadnosti pojedinaca nekoj široj celini. Naime, najveći broj ispitanika 75,4%, istakao je na prvom mestu pripadnost čovečanstvu, zatim državi (68,5%) potom mestu u kome žive, zavičaju – 68,0%, zatim Evropi 44,7%, dok je pripadnost Balkanu rangirana na petom mestu sa 44,7%. Dakle, čak ispod regionalne pripadnosti, koja je rangirana sa 48,5%.

Moderni procesi akulturacije i sudbina kulturnih i etničkih identiteta

Identiteti (personalni i kulturni) su dinamička kategorija oni se formiraju i manjaju u sklopu razvoja ličnosti i sociokulturne dinamike društvenih grupa u istorijskoj praksi. O tradicionalnom etničkom identitetu najčešće se govori kao o organskom i monolitnom, povezanim za određeni prostor i dubinske matrice kolektivne svesti i prakse, kolektivnog načina života društvenih grupa u autarhičnim lokalnim zajednicama. Ovakav etnički identitet karakteriše predmoderna društva dok je kapitalizam procesom industrijalizacije, novom podelom rada i robnovčanom načinom privređivanja, razorio te oblike društvenog života i uvukao ruralno društvo u tokove tržišta i novih oblika kulturne komunikacije, tj. novih oblika procesa akulturacije. Ovi procesi su dalje doveli ne samo do socijalnog raslojavanja i formiranja novih društvenih struktura, već i razvitka novih oblika društvene svesti i promena u kulturnom i etničkom identitetu.

Moderno društvo, svojim dinamičkim razvojem i svojom otvorenošću prema inovacionim procesima (tehnologiji, ekonomiji, politici i kulturi), jačalo je procese socijalne pokretljivosti (horizontalne i vertikalne) pojedinaca i društvenih grupa u nacionalnim, internacionalnim i transkontinentalnim razmerama. Proces modernizacije i globalizacije u savremenosti, u uslovima 3. i 4. naučnotehnološke revolucije, dalje su podstakli nove forme akulturacije – što je dovelo do širenja vrednosti multikulturalizma i nastanka otvorenog, pluralnog, slojevitog tipa kulturnih i etničkih identiteta. Brojne etničke grupe, zahvaćene novim talasom i procesom modernizacije izlaze iz geta i parohijalnih atara stanja kolektivne “ovnujske” svesti napuštaju stare matrice “krvi i tla” i komunicirajući i participirajući u životi globalnih društava, kao i u globalnom svetskom sistemu – u uslovima snažnog delovanja masovne kulture i mas medija, kao svojevrsne “nove” industrije svesti, počinju transformisati svest o svom kolektivnom identitetu. Moderni građanin sve više kulturološki, a ne usko etnički i tradicionalistički definiše svoj identitet. Njegova svojstva su da je on otvoren, slojevit i da je više okrenut budućnosti nego prošlosti; da se redefiniše u skladu sa onim što je Z. Bauman pisao o “postuliranom identitetu”.

U eri procesa globalizacije (“globalnog doba” M. Abrov) o kome možemo govoriti kao o novom talasu modernizacije i akulturacije – američki “lonac za topljenje” postaje sve više svetski fenomen. Pri tom se ovaj proces, često nekritički, redukuje na vesternizaciju i amerikanizaciju načina života. Postavlja se pitanje kakva je sudbina kultura i identiteta malih, ugroženih naroda u savremenosti? Hoće li oni biti samleveni ovim novim valjkom, tačkom vremena i globalizacije? Jesu li u ovoj eri globalizacije nacionalni i etnički identiteti su stvar prošlosti ili će preživeti ovaj novi istorijski izazov?

U potrazi za odgovorom na neka od ovih pitanja našim istraživanje došli smo do određenih rezultata. Tako npr. na *pitanje sudbine identiteta u procesima integracije i globalizacije* u savremenosti i budućnosti ispitanici su se opredelili na sledeći način: najveći broj ispitanika 32,5% smatra da uključenje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta, a zatim da uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak već izvesno prilagođavanje nacionalnih i etničkih identiteta (15,7%), dok 10,5% smatra da uključenje u EU afirmiše nacionalni i etnički identitet. Interesantno je da se na ovo pitanje 24,4% ispitanika, skoro 1/3, uzdržava da pruži odgovor – tj. izjašnjavaju se da nemaju stav ili ambivalentno. Nacionalni i etnički identiteti su stvar prošlosti – tvrdi 5,7% ispitanika. Ako se odgovori na ovo pitanje posmatraju sa stanovišta razdeobe na većinu i manjinu treba istaći da ispitanici iz manjinskih zajednica više zastupaju gledište da uključenje u EU neće značiti gubitak nacionalnog i etničkog identiteta (35,5%), dok ispitanici većine u 29,7% participiraju u odgovoru na ovo pitanje.

Na pitanje: *Da li smatrate da su vaša kultura i tradicija ugrožene amerikanizacijom?*, 52,9% odgovara odrično sa “ne“, dok 46,2% potvrdno. Pri tom postoje bitne razlike u percepciji ovog procesa. Tako ispitanici iz manjinskih zajednica (59,7%) smatraju da amerikanizacija neće ugroziti identitet, dok 53,3% ispitanika veruje da će ugroziti. Ova značajna razlika, između ostalog, ilustruje razlike doživljaja i percepcije procesa globalizacije i amerikanizacije u savremenosti od strane različitih etničkih grupa. Slična je distribucija odgovora na susedno pitanje: *Da li su kultura i tradicija etničkih grupa ugružene prodorom vrednosti koje dolaze iz Evropskih zemalja?* Na ovo pitanje čak 65,7% ispitanika iz redova manjine odgovara da nije ugrožena, a svega 33,6% iz većine smatra da jeste. No, distribucija odgovora na ovo pitanje kada je posmatramo u kontekstu opredeljivanja većine i manjine je manje disparatna, tj. više slična. Tako npr. dok većina (62,9%) smatra da prodor evropskih vrednosti neće ugroziti nacionalne kulture, dotle ispitanici manjine participiraju u ovoj alternativni odgovora sa 68,9%.

Razliku u percepciji fenomena amerikanizacije i evropeizacije je – tj. procesa akulturacije u savremenosti, u odnosu na očuvanje nacionalnih i etničkih kultura i tradicija su evidentne. One se mogu tumačiti različitim faktorima: kulturološkim (tj. činjenicom da Balkanski narodi glavninom svojom pripadaju evropskoj kulturnoj zajednici), ali i političkim procesima – odbojnošću koja je vezana za agresivnost savremenog američkog globalizma i neoimperijalizma, koji u krajnjoj istanci narušava vrednosti multikulturalizma kao jedne od tekovina američke demokratije.

Na pitanje: *Da li smatrate da je Balkan ugrožen religijskom pripadnošću?* ispitanici su se podelili. Svega 16,7% smatra da na Balkanu nema religiozne netrpeljivosti. Mada visok procenat 30,0% odgovara da nema svoj stav po ovom pitanju, treba istaći da kada se grupišu odgovori i kumulativno posmatraju, da se zapaziti da preko 50% ispitanika odgovara da postoji religiozna netrpeljivost na Balkanu, kao i da je različita percepcija koja od konfesionalnih grupa i religijskih orijentacija, svojom netrpeljivošću, najviše ugrožavaju Balkan. Nako npr. 30,9% ispitanika smatra da su to pripadnici islama, 8% da su to protestanti, 6,8% da su to katolici, a svega 5,7% da su to pravoslavci. Posmatra li se distribucija ovih odgovora prema podeli na ispitanike većine i manjine, da se zapaziti: najpre da pripadnici manjinskih zajednica u odgovoru na ovo pitanje izjašnjavaju da nemaju stav ili da

nema religiozne netrpeljivosti na Balkanu (kumulativno to iznosi 51,3%), a kada rangiraju religijske zajednice, kao faktor ugrožavanja etničke tolerancije na Balkanu, distribucija odgovora kreće se: 20,1% islamisti, 13,8% protestanti, 9,6% pravoslavci i 5,2% katolici. Pripadnici većine u ovom uzorku pak imaju svoju sledeću "rang listu": 43,5% kao nosioce religijske netrpeljivosti vidi pripadnike islama, 8,6% katolike, 2,0% protestante i 1,6% pravoslavce. Ovakva distribucija odgovora može se objasniti etnokulturološkim faktorima ali i iz aspekta sociologije religije, kao i uticajem neposrednih i posrednih efekata građanskog rata na prostoru bivše SFRJ, kao i religijskim i etničkim podelama na Balkanu i drugim protivrečnostima u savremenom svetu.

Odnos aktera prema procesima regionalizacije i evropeizacije Balkana

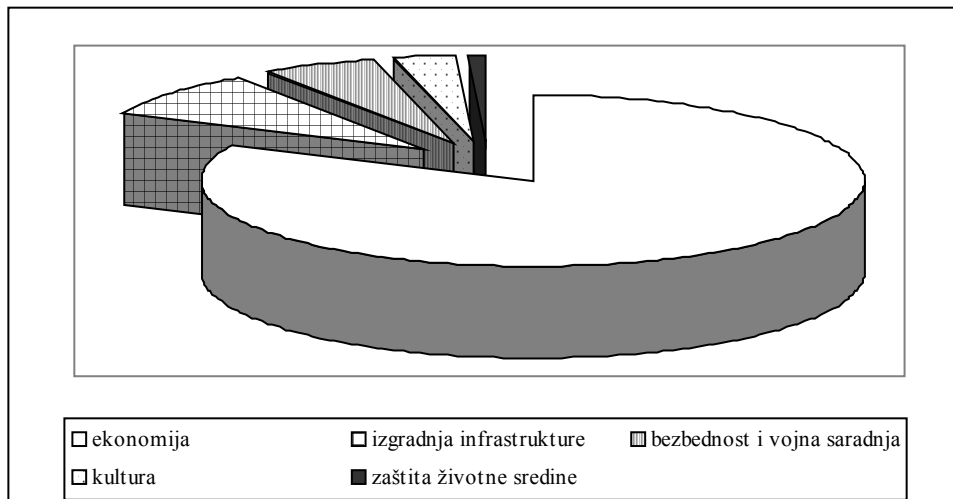
U savremenosti regionalizacija i evrointegracija su integralni deo procesa globalizacije u svetu. Svetska podela rada i nove proizvodne snage otvaraju novu međuzavisnost kako na svetskom tržištu tako i u globalnom svetskom sistemu. Ostajanje van ovih procesa mega-integracija znači ne samo stagnaciju već i biti osuđen na razvojno i civilizacijsko propadanje. Zato je prvi preduslov kako za izlazak Balkanskih zemalja iz krize tako i za njihov dalje razvoj – njihovo uključivanje u savremene tokove integracija (u ekonomiji, politici, kulturi). Izvesno je da će sudbina balkanskog regiona (država i naroda na njemu) u budućnosti sve više zavisiti od toga koju će ulogu i položaj imati u međunarodnoj podeli rada i globalnoj mreži odnosa u svetu. Otuda je za savremeni Balkan pitanje ulaska u integracione procese – njegovo "biti ili nebiti", suštinsko i najurgentnije pitanje, jer "sutra je kasno", kao upozorava F. Major.

U potrazi za odgovorom na pitanje o *odnosu aktuelnih aktera na Balkanu prema integracionim procesima* današnjice došli smo do sledećih sociološki relevantnih saznanja. Najpre, većina ispitanika budućnost Balkana percipira u kontekstu evrointegracijskih procesa. Pri tom, 57,4% ispitanika smatra da svaka zemlja treba pojedinačno da bude primljena u EU, dok 41,5% smatra da najpre Balkanske zemlje treba prvo da međusobno ostvare integraciju u regionu, a onda da budu primljene u EU. U ovakvom opredeljenju ispitanika može se skrivati i implicitno nepoverenje prema aktuelnim akterima (vladajućim elitama) da se najpre integrišu na Balkanu, a onda da uđu u EU. Moguća su i druga objašnjenja vezana za političku pragmatiku itd. No, bez obzira što se većina ispitanika slaže (preko 65,7%) – da bi balkanske zemlje imale veće koristi ako bi ostvarile neposrednu saradnju nego ako se orijentišu samo preko EU i SAD, saradnja sa balkanskim zemljama u sadašnjoj fazi, prema percepciji ispitanika, realno je moguća samo ako u njoj posreduju EU i SAD (37,5%), dok se sa tom tvrdnjom ne slaže 36,4%. Pri tom se za ovakav stav, tj. opredeljenje najčešće opravdanje u stalnim sukobima na Balkanu, što smatra 31,6% ispitanika, mada se 40,8% ispitanika ne slaže sa ovom tvrdnjom.

Nizak nivo sadašnje saradnje Balkanskih zemalja kao i limitirajuće faktore bržoj međusobnoj saradnji ispitanici nalaze i pravdaju činjenicom da su ove zemlje previše male i siromašne. Takav odgovor nalazimo kod 38,1% ispitanika iz populacije većinskih zajednica i kao isti procenat, 38,1%, iz redova manjina.

Slika 5

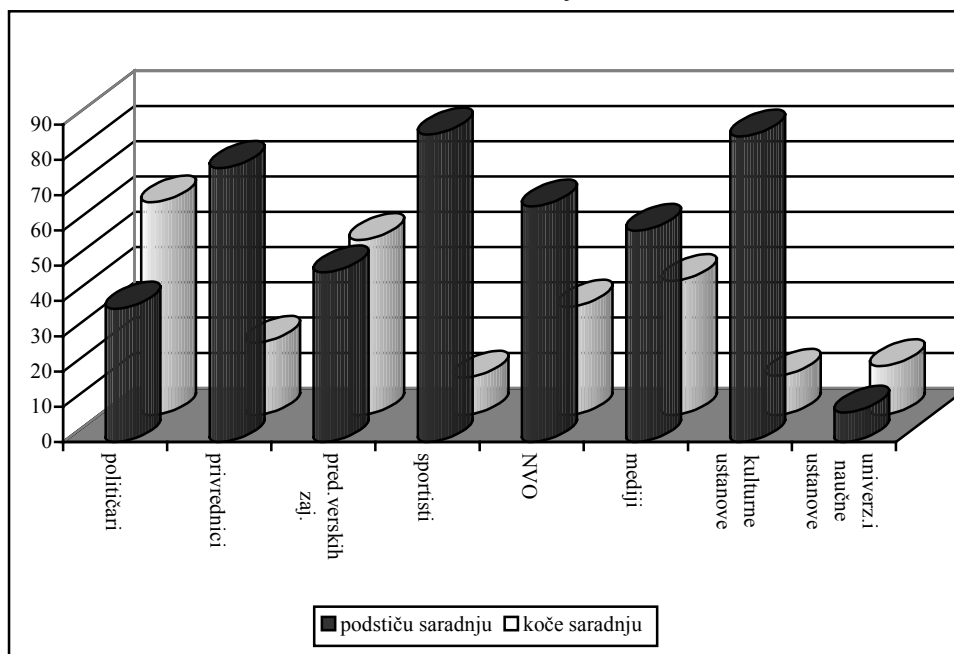
U kojim oblastima bi trebalo intenzivirati saradnju medju balkanskim zemljama

Među akterima koji podstiču ili predstavljaju smetnju bržoj regionalnoj saradnji na Balkanu, ispitanici su percipirali kao protagoniste saradnje integracije: prvo, sportiste (87,2%), zatim kulturne institucije (86,6%), naučnike (82,0%), univerzitet i naučne institucije (83,8%), a potom privrednike (77,7%), nevladine organizacije (66,8%), mediji (59,9%), dok su verske organizacije (sa 48, 1%) i političari (37,8%) najmanje rangirani (manje od 50% ispitanika). Kao ograničavajuće činioce (aktere i institucije) mogućoj boljoj saradnji na Balkanu, ispitanici – vide: na prvom mestu političare (60,3%), zatim verske organizacije (49,6%), a dalje sledi rang lista “negativaca“ u pogledu odnosa aktera prema pitanju saradnje i integracije na Balkanu: mediji (38,0%), nevladine organizacije (30,7%), privrednici (20,5%), naučnici (15,8%), univerziteti i naučne ustanove (13,9%), umetnici (12,3%), kulturne institucije (11,2%) i sportisti sa (10, 6%). Analiza ovakve distribucije odgovora pokazuje da su akteri saradnje na Balkanu viđeni prema rang listi od 10 ponuđenih alternativa na sledeći način, prvih pet: 1) sportisti; 2) kulturne institucije; 3) naučnici; 4) univerzitet i naučne institucije; 5) privrednici, dok se prvih pet “negativaca“, tj. kočničari saradnje vide među: 1) političarima; 2) verskim organizacijama; 3) mediji; 4) nevladine organizacije; 5) privrednici. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da u saradnji prednjače, pored sportista, naučnici i privrednici, a smetnju bržoj saradnji ispitanici vide među političarima, verskim organizacijama i medijima. Za ovakvo opredelenje ispitanika mogu se potražiti različita objašnjenja među njima svakako značajnu ulogu ima, još uvek, nedemokratizovan sistem odnosa u ovim društvima, u kojima bez obzira na formalne institucionalne promene, još uvek ne postoji autonomija privrednih tokova i imamo snažnu dominaciju politike.

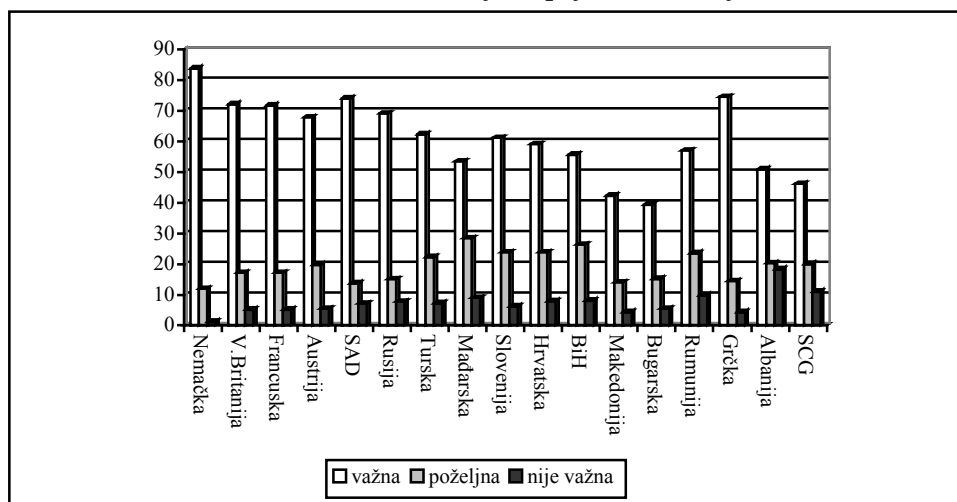
Slika 6

Akteri i saradnja

Na pitanje – *U kojim oblastima bi trebalo intezivirati saradnju među Balkanskim zemljama?* – najveći broj ispitanika odgovorio je da je to ekonomija (preko 80,0%), zatim infrastruktura i bezbednost, pa kultura, dok je zaštita životne sredine na poslednjem mestu. Pri tome treba istaći da je distribucija odgovora na ovo pitanje kod ispitanika većina i manjina kao i u svim zemljama u kojima je anketa sprovedena. U pogledu percepcije značaja i prioriteta saradnje Balkanskih zemalja sa drugim zemljama iz neposrednog okruženja i sveta, rezultati istraživanja daju sledeću rang listu: na vrhu su koa najpoželjnije zemlje 1. Nemačka (55,7%), 2. SAD (52,5%), 3. V. Britanija (43,3%), 4. Rusija (42,1%), 5. Francuska (40,1%), dok su na začelju – 1. Bugarska (18,8%), 2. Makedonija (19,5%), 3. Mađarska (21,3%), 4. BiH (25,1%) i 5. Rumunija (25,2%)

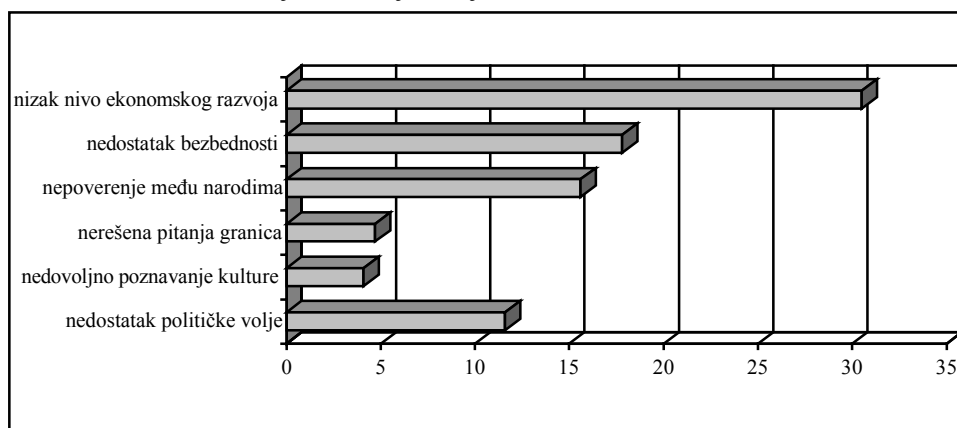
Slika 7

*Procena važnosti saradnje sa pojedinim zemljama**

* Ispitanici iz Srbije, Makedonije i Bugarske nisu odgovarali na pitanje vezano za svoju zemlju

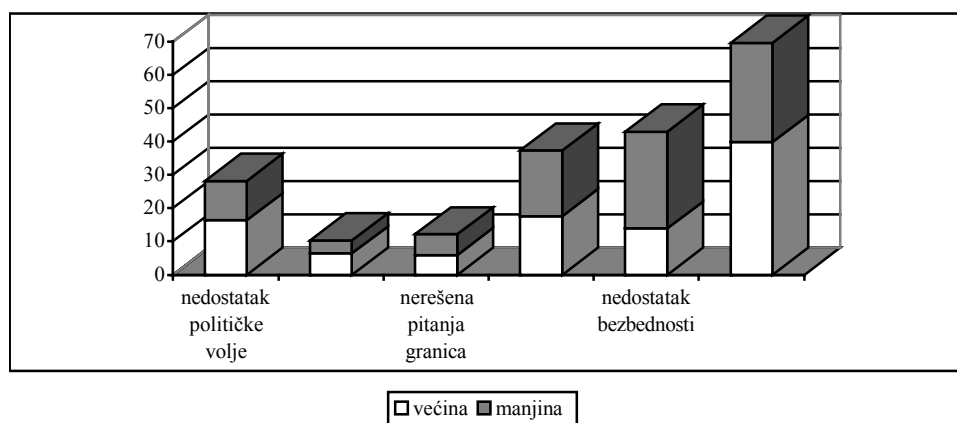
U pogledu *identifikacije činilaca koji predstavljaju smetnju saradnji među balkanskim zemljama* i narodima, najveći broj ispitanika opredelio se: za nizak nivo ekonomskog razvoja (39,8%), a zatim za nepoverenje među balkanskim narodima (19,7%), potom nedostatak političke volje i vizije (16,4%), nedostatak bezbednosti (29,1%). Slična je distribucija kod ispitanika iz većinskih i manjinskih zajednica.

Slika 8

Smetnja saradnji medju balkanskim narodima

Slika 9

Smetnja saradnji među balkanskim narodima

U pogledu percepcije da li nacionalne manjine predstavljaju smetnju saradnji među Balkanskim narodima ili most za njihovu bržu saradnju – najveći broj ispitanika opredelio se za odgovor – da manjine predstavljaju most za bržu saradnju. Distribucija odgovora između ispitanika iz redova većinskih i manjinskih zajednica je takva da se 77,5% iz redova nacionalnih manjina opredelilo za alternativu da su manjine most bržoj saradnji, dok su ispitanici iz redova većine participirali sa 53,7% u identifikaciji sa pozitivnim stavom odgovarajući na ovo pitanje.

Tabela 4

Nacionalne manjine – smetnja ili most za saradnju

Nacionalne manjine su:	Srbija		Bugarska		Makedonija	
	vecina	manjina	vecina	manjina	vecina	manjina
smetnja saradnji među balkanskim narodima	40.2%	15.7%	46.9%	17.8%	52.6%	31.4%
most za blizu saradnju među balkanskim narodima	59.8%	84.3%	53.1%	82.2%	47.4%	68.6%
Ukupno	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Na pitanje *odnosa EU prema Balkanu* – ispitanici kako iz reda većine (44,4%), tako i manjina (41,5%) smatra da će – kada se Balkanski region ekonomski razvije, održi mir i učvrsti demokratiju, Balkanske zemlje biti prihvaćene bez predrasuda kao deo Evrope, dok je mnogo manji postotak onih (oko 1/3) ispitanika koji veruju da bez obzira bilo šta da se promeni na Balkanu, da će ostatak Evrope imati uvek negativen predrasude o Balkanskim narodima.

Na kraju, u strukturi upitnika, sadržano je jedno pitanje koje se odnosi na *ocenu mogućnosti ulaska Balkanskih zemalja u NATO strukture*. Apsolutnu

podršku ovakvoj orijentaciji daje 32,5% ispitanika, dok slično opredeljenje ima 29,1% ali samo pod uslovom ako je to preduslov za ulazak zemlje u EU i dobre odnose sa zapadom; 13,2% ,pak, smatra da se treba opredeliti za ovu soluciju samo pod uslovom ako sve okolne zemlje uđu u NATO. Pri tom treba istaći da se ispitanici iz reda manjinskih zajednica većim brojem odlučuju za ulazak u NATO strukture (40,0%) u odnosu na ispitanike iz redova većinske zajednice (24,4%). Protiv ulaska zemalja Balkana u NATO izjasnilo se 24,9% ispitanika...

Zaključne napomene

Rezultati anketnog istraživanja sprovedenog u regionima Srbije, Makedonije i Bugarske omogućuju nam da saznamo i zaključimo sledeće:

- da na ovom geopolitičkom trusnom regionalnom prostoru postoje socijalne i etničke protivrečnosti, koje se manifestuju u različitim formama, a jedan od njihovih indikatora je nizak socijalni rast i postojanje etničke distance;
- iako je u toku proces formiranja modernog, pluralnog kulturnog identiteta, još uvek su snažne matrice tradicionalne svesti i organskog identiteta;
- svest o regionalnom identitetu je nedovoljno razvijena kod naših ispitanika;
- većina ispitanika se identifikuje ili lokalno (zavičajnom pripadnošću) ili identifikujući se sa čovečanstvom i Evropom;
- različit je odnos društvenih aktera prema integracionim procesima na Balkanu i u Evropi. Najotvoreniji su za saradnju, pored sportista, umetnika i naučnika, prirednici, dok političke elite i verske institucije se doživljavaju kao limitirajuć faktor u procesu ostvarivanja brže saradnje među Balkanskim zemljama;
- ispitanici veruju da će u perspektivi bržeg ekonomskog razvoja i evrointegracijskih procesa doći do potiskivanja etničkih i drugih sukoba na Balkanu
- Savremeni Balkan – umesto 'zone sumraka' ('tamnog vilajeta' i 'bureta baruta') kao region etničkog koktela i multikulturalizma, može i treba da bude u budućnosti most među narodima i kulturama, koji će doprinesti dijalogu civilizacija i stvaranju demokratskog multipolarnog sveta u procesu globalnog ujedinjavanja čovečanstva.

SLIČNOSTI I RAZLIKE U PERCEPCIJI KVALITETA MEĐUETNIČKIH ODNOSA...

UDK 316.752(497+4)

Dokica Jovanović

Filozofski fakultet

Beograd

Vladimir Cvetković

Filozofski fakultet

Kosovska Mitrovica

BALKANSKE VREDNOSNE MATRICE I KULTURNE VREDNOSTI EVROPSKE UNIJE *

Rezime

Tranzicija evropskih post komunističkih zemalja pored odbacivanja boljševizma/neoboljše-vizma kao društvenog i institucionalnog uređenja gotovo u potpunosti je obeležena i opredeljenjem za pristup Evropskoj Uniji. Građani ovih zemalja tranziciju, sasvim razumljivo, doživljavaju kao pomak ka boljim platama, boljim uslovima rada i većem blagostanju. Međutim, podjednako važan a verovatno i teži aspekt tranzicije, jeste problem kulturnih obrazaca i prihvatanja vrednosti koje stoje iza projekta zvanog Evropska Unija, često ostaje potpuno zanemaren. Koliko u samoj Evropskoj Uniji pitanje osnovnih vrednosti, iz kojih proističu kulturni obrasci i stavovi građana smatraju važnim, govore brojne diskusije i dokumenti, a i istraživanja kojima se prate socijalni i kulturni aspekti evropskih društava. Odgovor na pitanje koliko brzo i uspešno će neka od tranzicionih država uspeti da se integriše u Evropsku Uniju, odnosno koliko brzo će uspeti da razvije odnose na kojima počivaju savremen evropske institucije leži u kulturnim obrascima i stavovima građana. U ovom radu se bavimo problemom vrednosti i stavova građana Bugarske, Srbije i Makedonije u odnosu na vrednosti karakteristične za Evropsku Uniju, i posledicama koje zatečeno stanje ima.

Gljučne reči: kulturni obrasci, tranzicija, evropske integracije

BALKAN VALUE MATRICES AND CULTURAL VALUES OF THE EUROPEAN UNION

Summary

The transition of European post-communist countries, in addition to the rejection of Bolshevism/Neo-bolshevism as a social and institutional system, is also characterized by the tendency to enter the European Union. The citizens of these countries experience the transition, very understandably, as a shift toward better wages, better work conditions and greater welfare. However, an equally important yet more difficult aspect of the transition is the problem which often remains utterly neglected, namely, the problem of cultural patterns and acceptance of values implied in the project entitled the European

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Union. The extent to which these basic values that cultural patterns and attitudes of citizens spring from are considered important in the European Union itself is evident in numerous discussions and documents as well as research projects monitoring social and cultural aspects of European societies. The answer to the question related to how fast and how successfully some of the transition countries will manage to get integrated into the European Union, that is, how fast they will manage to develop the relations that the modern European institutions rest upon, lies in the cultural patterns and attitudes of their citizenry. In this paper we are dealing with the problem of values and attitudes of the citizens of Bulgaria, Serbia and Macedonia regarding the values characteristics for the European Union as well as the consequences that the given state induces.

Key Words: Cultural Patterns, Transition, European Integration

Na prvi pogled, urušavanje istočnoevropskog boljševičkog bloka nije za sobom ostavilo velike nedoumice oko budućeg pravca kojim će ići države koje su upravo stekle nezavisnost u odnosu prema bivšoj sovjetskoj metropoli (u Aneksu I dajemo objašnjenje zašto koristimo pojam boljševizam, a ne komunizam ili socijalizam). Takva orijentacija je postala "važecom" i za zemlje sa neoboljševičkim režimima koje nisu bile pod sovjetskim "kišobranom". Ovdje, prevashodno, mislimo na zemlje nastale na području bivše Jugoslavije i Albaniju. Međutim, ostvarenje skoro identičnog ideološko-političkog nauma se praktikuje na različite načine – od, skoro, pravolinijskog puta ka integraciji u EU (Slovenija), pa do mukotrpnog ideološko-interesno-političkog meandriranja (Srbija, BiH, pa i Hrvatska...). Perspektiva je, više ili manje jasno izražena, i od strane političkih elita bila definisana kao "put ka Zapadu", ili, preciznije, put ka zapadnoevropskim državama okupljenih na projektu stvaranja Evropske Unije. Sama ideja pridruživanja Evropskoj Uniji mnogim običnim ljudima delovala je primamljivo najviše zbog stvari koje su lako uočljive, a koje predstavljaju krajnji rezultat celog kulturnoistorijskog sklopa zapadnih država o kojima je reč. Sa druge strane, to su stvari u kojima su građani istočnog bloka najviše oskudevali: individualne slobode, uključujući i slobode kretanja i odlaska u inostranstvo; veća ekonomska nezavisnost, kao posledica većih plata; dostupnost mnogih proizvoda dostupnim građanima potrošačkih društava zemalja sa tržišnom privredom. Rečju, oskudevali su u tekovinama i manifestacijama društva blagostanja. Ipak, ispostavilo se da sama želja za većim slobodama, bolje plaćenim radom i većim blagostanjem nije dovoljna za ostvarenje cilja, već da to zahteva i žrtvovanja i odricanja od nekih datosti koje su bile neupitne u prethodnom sistemu.

Prvi problem sa kojim su se ljudi istočne Evrope susreli bio je problem slobode, koji je zahtevao odricanje od sigurnosti koju je centralizovana država mogla da pruži kroz zagantovan posao i bar minimalna primanja, i kroz zdravstvenu i socijalnu zaštitu. Ono u čemu su istočnoevropske zemlje oskudevale bile su institucije koje bi na efikasan način zamenile stare institucije. Institucije, koje su bile "na raspolaganju", trebalo je da zadovolje dva potpuno različita interesa: evropske integracije i individualna očekivanja građana. Drugim rečima, trebalo je premostiti razliku između objektivno dostižnih i obećanih ciljeva transformacije sa jedne, i gubitka nekih, građanima važnih, institucionalnih i emotivnih oslonaca.

Čini se da je danas suvišna rasprava o pomenutim problemima kada je već prvi kontingent istočnoevropskih zemalja primljen u EU. Međutim, problemi sa kojima se, doduše u manjoj meri, susreću nove članice, i problemi sa kojima se

suočavaju zemlje koje su još uvek kandidati dovodi u centar pažnje dimenziju kulturnih vrednosti i njihovu podudarnost kod, sa jedne strane "starih" a sa druge "novih" evropskih demokratija. Politička volja jeste važan element vezan za transformaciju društva, ali ne treba zaboraviti ni da je tu istu političku volju artikulišu političke elite države, i da ona, najčešće, predstavlja i volju većine, bez obzira na primedbe koje se povremeno mogu izneti na izborni sistem i regulaciju, ili samu regularnost izbora u pojedinim zemljama. Kao ilustraciju (bez namere da na osnovu ove ilustracije izvodimo kasnije zaključke u radu) ovde sa jedne strane navodimo primer Srbije, koja se nakon obaranja Miloševićevog režima našla u situaciji da politička elita, ili bar njen uticajni deo ne predstavlja stvarnu alternativu prethodnom političkom i kulturnom obrascu, već u velikoj većini slučajeva, u političkoj praksi naročito, inkorporira nasleđe devedesetih. Može se naravno, izneti primedba da je uticaj političke elite na građane (putem medija na primer) još uvek jak i da se glasači na izborima povode za političkom propagandom. Međutim, činjenica da međunarodne organizacije i predstavnici raznih država posmatrača nisu imale ozbiljnije primedbe ni na izborne zakone a ni na sprovođenje brojnih izbora od 2000. godine do danas govore da konkretno građanima Srbije nije uskraćeno pravo slobodnog izbora. Kada se ovo upoređi sa standardom života koji je, nakon skoka 2001, gotovo u stagnaciji, a što je životna činjenica koju svaki građanin Srbije neposredno doživljava, postavlja se pitanje zašto političke orijentacije koje u velikoj meri predstavljaju Srbiju devedesetih imaju velikog uspeha i danas? Sa druge strane, tu su primeri zemalja koje su danas već članice Evropske Unije, a koje nakon urušavanja sovjetskog boljševizma karakteriše pre svega ideološko-politički diskontinuitet sa prethodnim periodom.

Sa ovog aspekta su zanimljivi primeri Češke i Poljske. Češka je nastala kao posledica mirnog razlaza dveju konstitutivnih republika bivše Čehoslovačke. Doduše, za razliku od Jugoslavije, u Čehoslovačkoj nije postojala destruktivna težnja za razdvajanjem kao između Srbije i Hrvatske, već je raspad posledica drugačijeg viđenja ekonomske transformacije od strane političkih elita, i nije bio ili interes većine građana: Češka je bila za brže i radikalnije reforme, dok je Slovačka tražila više ekonomske autonomije i manje radikalna rešenja, tako da je ekonomski ineres bio presudni faktor odvajanja (Gabal in Goralczyk, Kostecki, Żukrowska 1995:41-54). Iako se Češka razvijala u pravcu jake centralizovane izvršne vlasti (što u tehničkom smislu predstavlja sličnost sa centralizovanom vlasti u Srbiji) u Češkoj su se pozabavili i kvalitetom demokratije što je podrazumevalo da pravno regulisan sistem za kanalisanje ekonomskih i političkih interesa mora da zameni političku kulturu zasnovanu na moralnim apelima koji sukobljavaju disidentske elite jedne protiv drugih i protiv sistemskih elita. Pozabavili su, takođe, poboljšanjem kvaliteta demokratije kroz jačanje civilnog društva, kao kontrabalansu prenatrženih uloga političkih partija. Poljsku ćemo pomenuti ovde samo kao zanimljiv primer vezan za Leška Balceroviča, bivšeg ministra finansija i kreatora Poljske ekonomske reforme, koji je danas guverner Narodne Banke Poljske, a koji je i pored ponude da preuzme posao upravnog direktora MMF-a ostao na svojoj poziciji u NBP gde i dalje igra važnu ulogu u ekonomskom razvoju Poljske. Poljski primer je interesantan i stoga što i pored političkih promena i konstelacija u Poljskoj jedan od najuticajnijih reformatora nije bio ometen u obavljanju svog posla. I Češka i Poljska predstavljaju primere jasnog opredeljenja političkih elita ali i glasača: u

Češkoj reforme nijednog trenutka nisu bile dovedene u pitanje i podrška javnosti i glasača je uvek bila na visokom nivou; u Poljskoj, i pored mnoštva političkih partija i političkih promena, naročito kad su u pitanju predsednički izbori i pobjeda levog kandidata Aleksandera Kvašnjevskeg, tim koji je osmislio i implementirao ekonomske reforme kontinuirano je rukovođen istim ljudima i ka istim ciljevima. Izbore su dobijali oni koji nisu doveli u pitanje reforme i prozapadnu orijentaciju.

Političko uređenje nije sistem koji se bazira isključivo na spoljnim mehanizmima uređenja u smislu uputstava po kojima se ljudi ponašaju. Političko uređenje je takođe i izraz kulture i kulturnih obrazaca jednog društva. Naravno, ekonomski faktori su takođe jaka determinanta, s obzirom da postoji korelacija između bogatstva jedne države i stepena demokratičnosti tog društva. Međutim, ekonomske determinante (u smislu bogatstva kojim jedno društvo raspolaže, ali ne i u smislu načina na koji tim bogatstvom raspolaže, odnosno institucija kojima reguliše pitanje stvaranja i distribucije bogatstava) ne umanjuju važnost kulturnih faktora, već se političko-ekonomski i kulturni aspekti međusobno dopunjuju. Odnosno, oni se dopunjuju u relativno stabilnim društvima u kojima postoji socijalni konsenzus oko bazičnih društvenih vrednosti na osnovu kojih društvo definiše ciljeve. U društvima u kojima ne postoji konsenzus o osnovnim vrednostima, ili u kojima su implementirane institucije u velikom raskoraku sa postojećim kulturnim obrascima a uz to i nedovoljno jakim instrumentima prinude, javljaju se problemi sa dubokim posledicama po društvo, prvenstveno kroz nemogućnost efikasnog funkcionisanja države. Stoga, institucionalna rešenja i promene moraju da budu praćeni i odgovarajućim kulturnim stavom o vrednostima otvorene kulture i potrebi za njom, odnosno kulturom spremnom na promene. Ovo, naročito kad je u pitanju tranzicija, nije obična floskula već neophodnost, jer kada se sve svede do običnog građanina dolazimo do pitanja da li je on spreman na promene ili nije. U oba slučaja postavlja se pitanje: kakav je manevarski prostor političkih elita i da li im omogućava sprovođenje reformi, i ukoliko da, onda kakvih? U slučaju nespremnosti građana na promene može se postaviti pitanje kakav je prostor za manipulaciju od strane političkih elita ili drugih interesnih grupa. Opređenjem za priključenje Evropskoj Uniji, za šta su deklarativno sve političke elite bivše interesne sfere Sovjetskog Saveza i sukcesori zemalja bivše Jugoslavije i Albanija, pitanje se svodi na to kako doći do što efikasnije transformacije i približavanja EU standardima, odnosno u izvesnom smislu, kako na što efikasniji način iskoristiti postojeći kulturni prostor i u isto vreme ga pripremiti za promene. Priključenje Evropskoj Uniji, pored toga što se, na površini, manifestuje spremnost za integraciju, znači i prihvatanje specifičnih institucionalnih rešenja i standarda i osnovnih vrednosti na kojima počiva projekat zajednice evropskih društava i njihovih država.

Pokušaćemo da damo odgovor na pitanje koliki su potencijali tri zemlje Balkana u pogledu približavanja standardima EU. Ono što nas posebno interesuje jesu vrednosti i proishodeći kulturni obrasci karakteristični za građane Srbije, Bugarske i Makedonije i njihova sličnost, ili bliskost sa vrednostima i kulturnim obrascima građana EU. U prvom delu ćemo se pozabaviti nekim opštim kulturnim obeležjima država zapadne Evrope i problemom evropskog, ili, pre, zapadnoevropskog kulturnog identiteta. Takođe, pozabavićemo se samim projektom Evropske Unije (ovde govorimo o projektu jer se radi o višedecenijskom

unutarevropskom povezivanju koje još uvek traje) i osnovnim vrednostima na kojima ona počiva. Konačno, obradićemo ukratko i mehanizme i instrumente koje sama administracija EU koristi da bi došla do podataka o kulturnim karakteristikama različitih grupa unutar država članica i država kandidata. Ukazaćemo na značaj ovih instrumenata za same tvorce razvojne politike (u smislu koji pojam *public policy* ima u engleskom jeziku) Evropske Unije. Konačno, u drugom delu rada pozabavićemo se rezultatima istraživanja sprovedenog u tri pomenute zemlje Balkana tokom 2003. godine i izvesti uporednu analizu zemalja međusobno i u odnosu na vrednosti i standarde postavljene od strane EU, kao i konsekvence vezane za transformaciju Srbije, Bugarske i Makedonije. I pored problema koji su pratili tehničku realizaciju istraživanja čini nam se da su nalazi ako bar indikativni, i da se rezultati ovog rada mogu uzeti kao validni.

Evropska Unija i pitanje zajedničkog imenitelja

Isotrijski gledano, današnja Evropska Unija je proizvod drugog svetskog rata, kao projekat rekonstrukcije društva posle zastrašujućeg razaranja koje ne bi smelo da se ponovi. Istovremeno je i rezultat novonastale globalne podele na istočnu i zapadnu interesnu sferu. I, konačno, Unija je rezultat konsenzusa o unutarevropskoj kulturnoj i nacionalnoj raznolikosti. Tako je 1951. na predlog Francuske, formirana Evropska zajednica za uglj i čelik, koja je okupila šest država zapadne Evrope, uključujući i Zapadnu Nemačku. Nakon uspeha u ovoj saradnji istih šest država je 1957. potpisalo Rimski sporazum o osnivanju Evropske agencije za atomsku energiju i Evropske ekonomske zajednice, što je predstavljalo korak ka stvaranju zajedničkog tržišta. Deset godina kasnije ove tri zajednice su spojene i od tada nadalje postoji jedna Zajednica, jedan Savet Ministara i jedan Evropski parlament. Dogovorom u Mastrohtu 1992. proširuje se saradnja država članica na, između ostalog, pitanja odbrane kao i pravde i unutrašnjih poslova. Tada sistem "Zajednice" prerasta u Evropsku Uniju. Konačno, sledeći zahteve koje je pred Uniju postavilo proširenje (prvo zapadnoevropskim državama 1995. a zatim i prvim kontingentom istočnoevropskih država 2004), 2003. sklopljen je Dogovor u Nici koji reguliše pitanja proširenja i integracije, kao i efikasnijeg funkcionisanja administracije rastuće EU. Ne treba takođe smetnuti sa uma ni činjenicu da je tokom razvoja ova zajednica menjala neke od svojih prioritetnih ciljeva u skladu sa proširenjem oblasti delovanja, ekonomskim i tehnološkim promenama, i promenama u sopstvenoj organizaciji. Sa druge strane, ekonomska saradnja nije bila dovoljna za rekonstrukciju Evrope, već je 1949. formiran Savet Evrope¹, koji je najstarije političko telo kontinenta, ili je bar u vreme stvaranja to pretendovalo da bude. U vreme hladnoratovske podele, Savet Evrope je bio, ujedno, i ideološki protivtež istočnom bloku i Sovjetskom Savezu. Promovisao je odbranu ljudskih

¹ *Vinston Čerčil je, svojim čuvenim govorom u Cirihu 1946. godine, bio prva ličnost koja je pozvala na stvaranje Saveta Evrope. Haški kongres, održan 1948, pružio je početni podsticaj za osnivanje Saveta Evrope. Petog maja 1949, deset zemalja – Belgija, Danska, Francuska, Irska, Italija, Luksemburg, Holandija, Norveška, Švedska i Ujedinjeno Kraljevstvo potpisale su, u Londonu, sporazum kojim su osnovale Savet Evrope, sa sedištem u Strazburu. Tri meseca kasnije, Rober Šuman, predstavljajući Francusku, zemlju domaćina, otvorio je prvi sastanak Komiteta ministara. Do sada je Savetu Evrope pristupilo 45 država.*

prava, parlamentarnu demokratiju i vladavinu zakona, pokretao i unapređivao evropske dogovore i standarde za socijalnu i pravnu praksu zemalja članica, promovisao je evropski identitet zasnovan na zajedničkim vrednostima spajanjem različitih kultura. Nakon pada Berlinskog zida izgledalo je, zakratko, da je potreba za Savetom prestala, o čemu piše i francuski filozof Žan Mari Domenak. Svest o zajedničkoj sudbini, koja se javila tokom poslednjeg rata i učvršćivala pedesetih godina, čemu je doprinosilo suprotstavljanje totalitarnim hegemonijama, počela je da slabi od kada je postalo jasno da se sovjetska opasnost smanjuje. Ta pojava je bila uočljiva je u Nemačkoj i sigurno će se javiti i drugde (Domenak, 1991:27). Međutim, prijem novih država članica i potreba da se ovim novim demokratijama pomogne u dostizanju standarda u političkom, pravnom i konstitucionalnom aspektu dala je novi smisao ovom telu. Tako su na sastanku u Beču oktobra 1993. godine postavljeni novi politički ciljevi i Savet je postao čuvar demokratske sigurnosti zasnovane na ljudskim pravima, demokratiji i poštovanju prava. Konačno, tokom zasedanja u Strazburu 1997. usvojen je Akcioni plan kojim rad Saveta Evrope treba da bude ojačan u četiri oblasti: demokratija i ljudska prava, socijalna kohezija, sigurnost građana, i demokratske vrednosti i kulturne raznolikosti. To znači da država-pretendent na mesto u Savetu Evrope mora prvo da prihvati i ispuni navedene standarde kao preduslov bilo kakve saradnje.

Ovaj kratak pregled istorije razvoja zapadne Evrope nakon drugog svetskog rata pokazuje dve bitne stvari. Kao prvo, današnja Evropa je rezultat višedecenijskog planiranja, napora i saradnje država. Druga bitna stvar je da se planiranje odvijalo, grubo rečeno, u dve osnovne oblasti: jedna je ekonomska, tako da je Evropa postala jedno veliko zajedničko tržište sa zajedničkom monetom; a druga je kulturna koju karakteriše raznolikost ali i konsenzus o osnovnim vrednostima, odnosno neophodnosti zajedničkog tržišta, slobode kretanja, ljudskih prava i drugo.

Za tranzicione zemlje je, stoga, izuzetno važno da u politiku razvoja uključe i pomenutu vrednosnu komponentu, što u krajnjem slučaju znači da građani država kandidata za prijem u EU treba takođe i da u izvesnoj meri prihvate sistem vrednosti koji im je tokom više decenija najčešće bio predstavljan kao neprijateljska ideologija (ideologiju ovde vidimo kao sistem ideja na kojima počiva politički ili ekonomski sistem).

Dva su problema bila od izuzetnog značaja za razvoj Evropske Unije a to su: zajednički panevropski sistem vrednosti, ali i pitanje identiteta prelamanog kroz mnoštvo nacionalnih i etničkih identiteta. Ovi problemi javili su se i pre nego što je postalo izvesno da će se Unija proširiti pristupanjem bivših idoloških protivnika. Različite vrste nacionalizma poput "nacionalizma nemačkog tipa, gde je u prvom planu pripadnost rasi i teritoriji, i nacionalizma francuskog tipa, gde pristupanje po slobodnoj volji ima prednost nad istorijskom i geografskom predodređenošću" (Domenak, 1991:44) i nemogućnost nalaženja zajedničkog imenitelja pokazala je da Evropa zapravo nije jedinstvena civilizacija. Projekat koji bi vodio zajednici evropskih naroda morao je da uvaži ovu činjenicu, jer, za razliku od Sjedinjenih Američkih Država, Evropa nije i ne može postati *melting pot* kultura i ljudi različitog etničkog nacionalnog miljea. Sa druge strane, ovakav poduhvat nije mogao da jednostavno obuhvati sve kulture i da prostim sabiranjem stvori jednu novu panevropsku kulturu, odnosno identitet. Što se evropskog identiteta tiče, valja

reći da to nije arheološko blago koje treba izvući iz zemlje već projekat koji treba ostvariti (Ibid, 1991:73). Planiranje ovakvog projekta obuhvata i prikupljanje neophodnih i kvalitetnih informacija, koje s jedne strane treba da pruži neophodan input, a sa druge strane treba da obezbedi povratnu informaciju o tome kako pojedina implementirana rešenja i aktivnosti funkcionišu u stvarnosti. Otuda Evropska Unija već godinama sprovodi Eurobarometer istraživanje kao jedan od oslonaca politike razvoja, koji prvenstveno treba da pruži informaciju o percepciji i stavovima građana vezanim za važna pitanja zajedničkog života.

Na web sajtu Sektora za analizu javnog mnjenja može se naći podatak da Evropska Komisija prati evoluciju javnog mnjenja u državama članicama još od 1973. godine. Ovo praćenje pomaže pri donošenju odluka, pripremi tekstova i oceni rada. Glavne teme koje istraživanje pokriva tiču se evropskog "državljanstva": proširenja, socijalne situacije, kulture, informacionih tehnologija, prirodnog okruženja, Eura, odbrane i slično. Instrumenti koji se koriste za prikupljanje podataka su prilagođeni potrebama tako da su danas u upotrebi već pomenuti standardni eurobarometar, specijalni eurobarometar vezan za specifična pitanja od posebnog značaja, eurobarometar za zemlje kandidate sa metodologijom gotovo istom kao i kod standardnog eurobarometra, i fleš-barometar, odnosno telefonska anketa koja se sprovodi na zahtev bilo kog servisa ili druge EU institucije. Pored ovoga realizuju se i kvalitativne studije sa ciljem dubinskog istraživanja motivacije, osećanja i reakcija selektovanih socijalnih grupa prema određenom subjektu ili konceptu. Sve ove navedene informacije javno su dostupne na sajtu EU (http://europa.eu.int/abc/history/index_en.htm.)

Međutim, istraživači koji se bave problemom kulture, institucija, prosperitetom... ne oslanjaju se samo na gore pomenuto istraživanje, već i na neka druga koja se bave sistemima vrednosti ispitanika. Ova istraživanja o vrednostima se u poslednje vreme aktuelizuju kroz relaciju ekonomskog prosperiteta i razvoja, što je posledica globalizacije, posebno njenog tehnološkog i ekonomskog aspekta. Ekonomska logika utiče na pronalaženje najracionalnijih rešenja u datim okolnostima, a suočena sa novim socijalnim i kulturnim okruženjima izvan granica nacionalnih ekonomija, javila se potreba da se preispitaju neka institucionalna rešenja, ili da se traže novi načini efikasnog povezivanja ekonomske prakse i specifičnih i konkretnih kultura. U evropskom kontekstu to je dovelo do potvrđivanja činjenica da postoje značajne razlike između, na primer, zemalja centralne i istočne Evrope i zemalja zapadne Evrope. "Na primer, dok zapadne populacije imaju visok skor na pitanje u vezi nezavisnog i interesantnog posla, istočne zemlje preferiraju radne nagrade i napredovanja na poslu. Zahtevi vezani za rad su u većoj meri ispunjeni na zapadu nego na istoku. Dok se zapadna populacija više drži intrinzičnih vrednosti rada (inicijativa, odgovornost, interes, promocija), istočnjaci preferiraju externe uslove posla (nadnicu, sate, odmor, ne previše pritiska). Ljudi iz centralne i istočne Evrope čine se manje zadovoljni poslovima nego ljudi iz EU, pre svega zbog nezadovoljavajućih plata. Ipak, gledajući iza međunacionalnih razlika prisutne su sigurno veće razlike u samim zemljama nego među njima. Važni su faktori ovde u igri poput obrazovanja, zanimanja, grane..." (Vecernik 2003). Isti autor navodi na kraju teksta da su u istočnim zemljama prisutna preterana očekivanja, koja su rezultat slabe veze između objektivne situacije na poslu i subjektivne percepcije. Ovaj nalaz je jako važan jer govori da je

u pitanjima na relaciji istočna-zapadna Evropa često i sama percepcija istih stvari ili pojava različita.

Jedan drugi autor se problemom vrednosti bavio kroz analizu institucija društava polazeći od pretpostavke da različita institucionalna rešenja, koja egzistiraju u različitim društvima, utiču na vrednosti populacije. Tri tipa institucionalnih uređenja o kojima je reč su: porodica, država blagostanja i nacija (Gundelach 1994). Interesantno je da sva tri tipa institucionalnih uređenja egzistiraju jako dugo, ali u isto vreme nemaju direktnu vezu sa ekonomskim razvojem evropskih društava. Njegovi nalazi upućuju da vrednosti vezane za državu blagostanja zavise od strukture države blagostanja (drugim rečima institucionalno rešenje koje postoji dugi niz godina u jednom društvu je samo po sebi vrednost, što za posledicu ima shvatanje da drugačije institucionalno rešenje nema ekvivalentu vrednost, odnosno manje je vrednovano). Familijarnost ne zavisi od stepena ekonomskog razvoja društva, već pre od denominacije populacije. Konačno, stepen nacionalizma je naj snažnije povezan sa stepenom kulturne fragmentacije, što veća kulturna homogenost to je veći stepen nacionalnog ponosa. Gundelach zaključuje da u Evropi ne postoji visok stepen homogenosti. "To naravno ne znači da je nemoguće stvoriti određen tip korporacije unutar Evrope već pokazuje da će proces unifikacije biti suočen sa mnogim problemima a da će rezultat uvek biti Evropa sa velikim kulturnim i vrednosnim razlikama; razlikama koje ne samo da proizilaze iz razlika na ekonomskom nivou već su snažno utemeljene u socijalnim institucijama evropskih zemalja" (Ibid,).

Nažalost, istraživanje na koje se ovaj rad oslanja ne nudi dovoljno informacija za analizu i diskusiju na nivou gorepomenutih radova. Ipak, moguće je ispitati neke osnovne pretpostavke koje su na nešto opštijem nivou, i samim tim manje precizne ali ne i manje značajne, a tiču se opšteg kulturnog konteksta društava Srbije, Makedonije i Bugarske, odnosno onih oblasti pomenutih država gde je istraživanje sprovedeno. Tako su pomenute okolnosti uslovile da se fokusiramo na vrednosti promovisane u dokumentima Evropske Unije.

Unija je osnovana, u skladu sa predlogom konvencije, na vrednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine zakona i poštovanja ljudskih prava. Ove vrednosti, izložene u Članu I-2, zajedničke su svim državama članicama. Štaviše, države članice zajednice se karakterišu pluralizmom, tolerancijom, pravdom, solidarnošću i ne-diskriminacijom. Ove vrednosti igraju važnu ulogu, posebno u dva specifična slučaja. Prvo, pod poroćdurom za prijem definisanom u Članu I-57 bilo koja evropska država koja želi da postane član Unije mora da poštuje ove vrednosti da bi se kvalifikovala za prijem. Drugo, neuspeh države članice da poštuje ove vrednosti može voditi do suspenzije prava te države članice, prava koja su posledica članstva u Uniji (Član I-58). (http://europa.eu.int/scadplus/european_convention/objectives_es.htm)

U sledećem delu teksta pozabavićemo se opreacionalizacijom ovih vrednosti i analizom rezultata istraživanja.

Percepcija i stavovi građana tri države

Lista opštih vrednosti deklariranih od strane Evropske Unije obuhvata pojmove koje nije moguće podjednako lako operacionalizovati, a za neke se to čini nemogućim. Lista osnovnih vrednosti koje smo u ovom radu pomenuli obuhvata:

poštovanje ljudskog dostojanstva; sloboda; demokratija; jednakost; vladavina zakona; poštovanje ljudskih prava. Ovim vrednostima pridružuju se: pluralizam; tolerancija; pravda; solidarnost; ne-diskriminacija. Pojmovi poput poštovanje ljudskog dostojanstva i sloboda, kao i pravda i solidarnost, nose sobom problem preciznog definisanja jer su u velikoj meri rezultat subjektivne procene ili datog kulturnog referentnog sistema. Demokratija, jednakost, vladavina zakona, poštovanje ljudskih prava, kao i pluralizam, tolerancija, solidarnost i ne-diskriminacija su oblasti koje omogućavaju nešto lakšu operacionalizaciju i samim tim i merenje stepena u kome su pomenute vrednosti prisutne ili ne u nekom društvu. Ovo stoga što su pomenute vrednosti u većoj meri institucionalizovane i na taj način preciznije definisane, pa postoje i indikatori na osnovu kojih možemo utvrditi njihov kvantitet i kvalitet., naravno, u onoj meri u kojoj je u društvenim naukama moguće dobiti precizne pokazatelje. Ipak, u ovom radu nemamo nameru da precizno operacionalizujemo navedene vrednosti i uporedimo ih sa rezultatima ankete, već da rezultate ankete analiziramo i na osnovu dobijenih podataka pokušamo da izvedemo zaključak, koliko su osnovne vrednosti EU prisutne u stavovima građana Srbije, Makedonije i Bugarske. Ovakav pristup uslovlila je činjenica da upitnik nije dizajniran sa namerom da uporedi zapadnoevropske vrednosti i vrednosti karakteristične za građane triju država, već da prvenstveno utvrdi mogućnosti regionalne saradnje kroz iskazane stavove građana.

Odlučili smo da dobijene podatke podelimo u dve grupe. Prve grupa jesu podaci o percepciji, što će nam pružiti uvid u to: šta građani misle o domaćim institucijama; kako doživljavaju kolektivitet sa kojim se identifikuju; kako doživljavaju "druge", odnosno ono što je izvan geografsko-kulturnog kruga sa kojim se identifikuju. Druga grupa jesu stavovi, kao manifestacija vrednosti kojima se vode ispitanici. Ipak, ovu podelu ne treba uzeti u strogom smislu, jer su percepcija i stavovi najčešće međusobno uslovljeni pa potpuno razgraničenje često nije moguće.

Percepcija kolektiviteta kojem pripadaju

K1. Kada biste trebalo da odredite gde pripada Vaša zemlja, svrstali biste je u:

	Srbija	Bugarska	Makedonija
Evropu	53	45	53
Balkan	29	35	42
nemam stav	18	20	5

K2. Da li mislite da je Balkan deo Evrope?

	Srbija	Bugarska	Makedonija
Samo geografski, ali mora mnogo da se razvije da bi...	44	34	64
Balkan je deo Evrope po kulturi, tradiciji, načinu života...	38	48	30
Balkan je kolevka evropske civilizacije, prva i prava Evropa	18	18	6

K3. Ono što Balkan "odvaja" od ostatka Evrope je:

	Srbija	Bugarska	Makedonija
tursko nasleđe	32	27	46
pravoslavlje	24	14	16
slovensko poreklo većine balkanskih zemalja	16	15	18
ne znam	29	44	19

Na osnovu gore prikazanih podataka nameće se zaključak da ispitanici iz Bugarske drugačije percipiraju kolektivitet kome pripadaju. Ovo je očigledno kad pogledamo stavove koji se odnose na Evropu i Balkan kao dve relativno nezavisne identitetske odrednice. Glavna karakteristika ovakvog shvatanje jeste percepcija o pripadnosti Balkanu, ali i percepcija Balkana kao dela Evrope. U tom smislu, ispitanici iz Bugarske u većoj meri od ispitanika iz Srbije i Makedonije prihvataju koncept "kulturnog pluralizma" zajednice evropskih naroda. U prilog ovoj tvrdnji verovatno govori i podatak da 44 odsto ispitanika (pitanje K3) iz Bugarske ne zna šta je to što Balkan odvaja od ostatka Evrope. Nažalost, na osnovu dostupnih podataka nismo bili u mogućnosti da proverimo da li većina ispitanika iz ove grupe zapravo ne doživljava Balkan kao "odvojen" od ostatka Evrope, ali odgovori na prethodna dva pitanja sugerišu takvu mogućnost. Što se ispitanika iz Srbije i Makedonije tiče, očigledna je tendencija da se Balkan u kulturološkom smislu ne doživljava u potpunosti kao deo Evrope, odnosno jača je percepcija o značajnim razlikama između ljudi sa tog podneblja i ljudi iz zapadne Evrope.

*Ugroženost identiteta**I1. Sa kojom se od navedenih tvrdnji slažete?*

	Srbija	Bugarska	Makedonija
nacionalni i etnički identiteti su stvar prošlosti	7	5	5
odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta je nužna...	11	7	12
uključenje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i...	32	25	41
uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak već izvesno...	22	9	16
uključenje u Evropu afirmiše nacionalni i etnički identitet	7	9	17
Nemam stav	22	45	9

I2. Da li smatrate da je Vasa kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja?

	Srbija	Bugarska	Makedonija
da	38	23	41
ne	62	77	59

I3. Kako ocenjujete prisustvo stranog kapitala u balkanskim zemljama?

	Srbija	Bugarska	Makedonija
doprinosi ekonomskom razvoju Balkana	56	75	66
eksploatiše razvojne resurse Balkana	44	25	34

Na prethodni skup odgovora nadovezuje se skup pitanja koja pružaju odgovor o tome u kojoj meri ispitanici doživljavaju svoj identitet ugroženim od strane Evrope. Očigledno je da se u ovom slučaju ispitanici iz Bugarske opet izdvajaju. Karakteristično je da se velika većina, oko tri četvrtine (pitanja I2 i I3), ne oseća ugroženim, ali takođe i da eventualno pitanje gubitka identiteta u dodiru sa Evropom nije pitanje koje je važno mnogima. Relativno veliki broj ispitanika (45% na pitanje I1) koji nema stav o eventualnoj ugroženosti, može da bude jak indikator činjenice da građani Bugarske nemaju problem nacionalnog identiteta na onaj način na koji ga imaju ispitanici iz Srbije i Makedonije. Činjenica da i Makedonija i Srbija imaju probleme vezane za teritorijalna (posebno kad je u pitanju Kosovo), i nacionalna (uloga albanske populacije u Makedoniji) pitanja, u velikoj meri utiče na nesigurnost ispitanika iz ovih država u pogledu sopstvenog identiteta, ali i na to da je rasprava o tim pitanjima važan deo socio-političkog interesovanja građana.

*Uređenje države**U1. Ustav i zakon treba:*

	Srbija	Bugarska	Makedonija
da budu iznad svih građana, bez obzira na njihov...	69	75	89
za najviše pol. funkcionere ne mogu da vaze neki zakoni ...	14	4	6
nemam stav	17	21	5

U2. U kakvom politickom poretku živite?

	Srbija	Bugarska	Makedonija
demokratskom	33	54	33
nedemokratskom	32	14	50
ne znam	36	32	17

U3. Političke partije u našem društvu:

	Srbija	Bugarska	Makedonija
bore se za interese svih građana	15	24	5
bore se za interese privilegovanih slojeva građana	18	18	10
bore se za sopstvene interese	56	45	81
nemam stav	12	14	4

Konačno, poslednji skup pitanja otkriva kako ispitanici procenjuju političko uređenje u kojem žive. Ponovo se pokazuje da ispitanici iz Bugarske bolje ocenjuju sopstveni sistem, i u pogledu demokratičnosti uopšte, ali i u pogledu poverenja prema političkim predstavnicima. Na osnovu rezultata, očigledno je takođe i da ispitanici iz Makedonije imaju daleko najlošije iskustvo sa svojim političkim predstavnicima i loše mišljenje o društvenom uređenju u kome žive. Jasno je da u takvoj klimi ne postoji mogućnost za uvođenje institucija i rešenja koja bi morala da se oslanjaju na "građansko poverenje", i da je u Makedoniji prioritet izboriti se sa lošim imidžom političke scene pre bilo kakvih drugih akcija.

Može se zaključiti da su ispitanici iz Bugarske zainteresovani za pitanja sopstvenog identiteta, koji dovode u prilično jaku vezu sa evropskim iako postoji jaka regionalna komponenta. Sa druge strane, i u Srbiji i u Makedoniji pitanje identiteta i položaja u odnosu na Evropu još uvek nije u potpunosti rešeno pa je i važnost koju ispitanici pridaju tome odgovarajuća. Imajući u vidu i viđenje uređenja i političkih aktera u zemlji ispitanika, očigledan je relativno najpozitivniji stav ispitanika iz Bugarske, velika ambivalentnost ispitanika iz Srbije, i potpun pesimizam u Makedoniji. Napred analiziran set pitanja sugerise da se Bugarska, bar kada su u pitanju percepcija građana i njihovo opredeljenje, odmakla najdalje na putu ka Evropi, dok se Makedonija nalazi u situaciji koja je u najmanju ruku zabrinjavajuća, i verovatno zahteva duži vremenski period za prevladavanje.

Stavovi ispitanika

Cilj ovog dela analize jeste da pokaže koliko su stavovi ispitanika bliski vrednostima EU, što u praktičnom smislu ne mora da utiče i da je u vezi sa opredeljenjem građana za priključenje Uniji. Da razjasnimo, može se desiti da građani dobro ocenjuju uređenje u kojem žive, i da su opredeljeni za priključenje, ali da u isto vreme nisu svesni i bazičnih društvenih vrednosti koje to opredeljenje implicira, odnosno ne postoji svest o nužnosti promene nekih koncepcija i kulturnih modela koji su prisutni u društvu.

Pitanje 43. iz upitnika je Likertova skala sa 17 stavova koji se tiču manjina, nacionalnih karakteristika, odnosa prema promenama, ksenofobiji, demokratičnosti, tolerancije. Ove stavove smo grupisali u četiri kategorije: negativan stav prema manjinama (varijabla *manjine*), stepen nacionalizma (*nacional*), ksenofobija (*ksenofob*), otpor promenama (*promene*). Ove četiri kategorije su skale konstruisane od stavova iz pitanja 43. tako što smo odgovore na stavove kodirali binarno, iskaze koji izražavaju negativan odnos prema navedenim pitanjima kodirali smo sa jedan, a sve ostale sa nula. Na kraju smo ove skorove sabrali i formirali navedene varijable kao skale, tako da veći skor označava jači intenzitet pojave o kojoj je reč. Iako grubo, ovi indikatori su se pokazali statistički valjanim jer su kompleksi stavova u veoma jakoj korelaciji sa novim varijablama (*manjine*, *nacional*, *ksenofob*, *promene*) kao i međusobno. Izuzetak je donekle varijabla *promene* koja se sastoji od četiri stava grupisana u dva para, (*U zabludi su ljudi koji misle da svaka promena donosi napredak* i *Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga*, nasuprot *Buntovničke ideje mladih ljudi doprinose napretku društva* i *Nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja*) koji objašnjavaju dve međusobno nezavisne pojave i stoga nisu međusobno u korelaciji ali korelacija sa varijablom *promene* veoma je jaka. U Aneksu II se nalazi i dodatno

objašnjenje pomenutih konstruisanih indikatora kao i distribucija ispitanika na skali intenziteta ova četiri pokazatelja.

Srednja vrednost skorova u četiri skale

	Manjine	Nacionalizam	Ksenofobija	Promene
Srbija	1.3047	1.4966	1.4613	1.7929
Bugarska	1.3773	1.6912	1.3773	1.5576
Makedonija	1.3744	1.5126	1.6543	1.7976

Mera centralne tendencije pokazuje jačinu stavova ispitanika. Veći skor pokazuje veći intenzitet zabeležene pojave. Zanimljivo je da Bugarska, kao neposredni kandidat za sledeći krug prijema u EU, ima visok skor na skali nacionalizma, a i netolerancije prema manjinama. Sa druge strane, uočljiv je i nizak skor na skali ksenofobije i straha od promena. Možda iznenađujuće, Srbija pokazuje najmanji skor u pogledu netrpeljivosti prema manjinama, kao i na skali nacionalizma. Uzorak za Makedoniju pokazuje najveće skorove na skali ksenofobije i straha od promena, ali ne treba prevideti ni činjenicu da je, bar u pogledu odnosa prema promenama Srbija na gotovo istom nivou.

Generalni zaključak jeste da sve tri zemlje imaju pred sobom dug put kad su u pitanju prihvatanja vrednosti poput poštovanja ljudskih prava i dostojanstva čoveka, i zadovoljenje osnovnih socialnih standarda. Bugarska, bar onaj deo gde je istraživanje sprovedeno, pokazuje najveći stepen netolerancije. Sa druge strane, ova netolerancija povezana je sa visokim stepenom samopouzdanja vezanog za sopstveni grupni (nacionalni) identitet, što može biti odgovor na pitanje zašto je u Bugarskoj zabeležen najmanji potencijalni otpor prema priključenju Uniji. Sa druge strane, pomenuta teritorijalna i etnička neizvesnost u Srbiji i Makedoniji može delimično da objasni i visok stepen ksenofobije, i potencijalnog otpora prema eventualnim promenama i približavanju EU.

Priključenje EU je, ustvari, proces pregovaranja, odnosno može se smatrati i kao interakcija različitih aktera koji pokušavaju, sa svojih pozicija, da ostvare maksimum svojih potreba ili zahteva. U ovom procesu, naravno, bolja pozicija na lestvici moći omogućava maksimiziranje zahteva dok niža pozicija redukuje šanse ostvarivanja potreba pojedinih aktera, odnosno socijalnih grupa. Ukoliko neko od aktera percipira institucije Evropske Unije kao nefunkcionalne u smislu da će toj grupi onemogućiti punu realizaciju svojih interesa javiće se otpori i pokušaj modifikacije. Akteri koji mogu pružati otpor integracijskim procesima mogu biti i elite koje se deklarativno zalažu za priključenje EU, ali često mogu biti i pojedine neformalne grupe ili slojevi stanovništva poput penzionera. Razlika između onog što primenjena institucionalna rešenja donose i percepcija o svrsishodnosti tih institucija od strane onih na koje se ta rešenja odnose može bitno da omete transformaciju, i povećava troškove tranzicije.

ANEKS I

Boljševizam/neoboljševizam predstavlja, u istorijsko-empirijskoj perspektivi, realizovan ideološko-političko-kulturno-privredni projekt u Sovjetskom Savezu, evropskim lagerskim zemljama, Jugoslaviji, Albaniji, Kini, Severnoj Koreji, Kubi, Vijetnamu, ovde dodajemo i kratak period sovjetizovane varijante vlasti u Minhenu (Bavarska) u Nemačkoj 1919...

Komunizam je pojam koji se nalazi u sferi nerealizovane utopije – od ranohrišćanskih zajednica, pa do danas.

Što se socijalizma tiče, na sceni je više varijanti, nr primer: engleski socijalizam, skandinavski socijalizam, neke varijante tzv. narodnih crkava u Latinskoj Americi, država blagostanja, socijalna država, sovjetski realni socijalizam, socijalizam s "ljudskim" likom, hrišćanski socijalizam, islamski socijalizam (pr.: Libija, Irak za vladavine Sadama Huseina...)... U tom smislu se ne može tvrditi da je došlo do "potpunog pada socijalizma". Sa druge strane, u liberalnoj teorijskoj i stručnoj literaturi se razmatraju socijalne funkcije države i društva (pr.: Karl Polanji). Terminološka zbrka je, često, uzrokom zbrke i u političkoj praksi i političkim namerama, kao i u, što je još neugodnije, u teorijskom razumevanju globalnih procesa u drugoj polovini minulog stoleća i na početku ovog stoleća.

ANEKS II

Varijabla manjine obuhvata stavove:

Nacionalnim manjinama i etničkim grupama su data prevelika prava u našem drustvu.

Univerziteti treba da ograniče broj studenata pripadnika drugih nacija.

Ako nacionalne manjine žive siromašno, to je uglavnom zato što su njihovi pripadnici nepreduzimljivi i neobrazovani.

Većinski narod u svim državama treba da donosi sve važne odluke, bez obzira na protivljenje nacionalnih manjina i etničkih grupa.

Varijabla nacional obuhvata stavove:

Patriotizam i odanost naciji su prvi i najvažniji zadaci dobrog građanina

Moj narod nije savršen ali je naša kulturna tradicija bolja od drugih

Narod kome pripadam poseduje neke kvalitete koji su superiorni u odnosu prema drugim narodima

Varijabla ksenofob obuhvata stavove:

Glavna opasnost po nacionalni identitet dolazi od uticaja stranih ideja i ponašanja

Čovek se može osećati sasvim sigurno samo kad živi u okruženju čiju većinu čine pripadnici njegove nacije

Nacionalno i verski homogene države su naprednije od višenacionalnih i viševerških država

Nacionalno mešoviti brakovi po pravilu su nestabilni

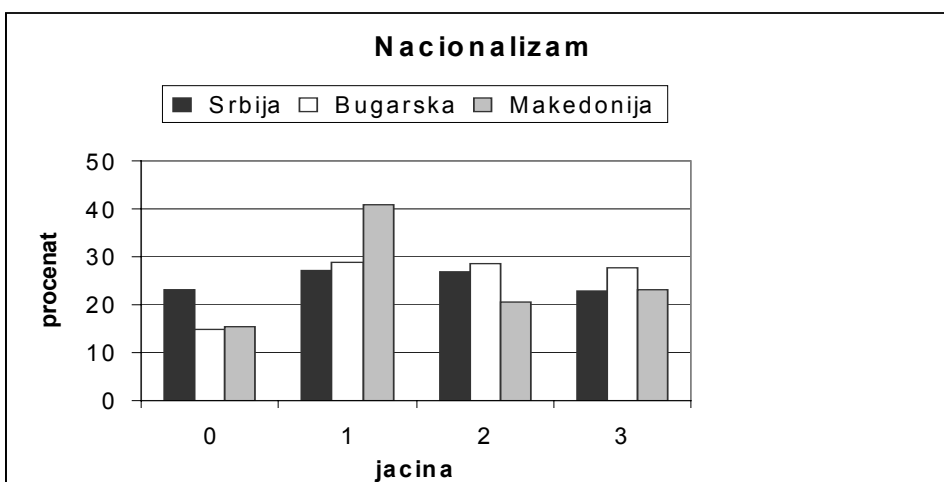
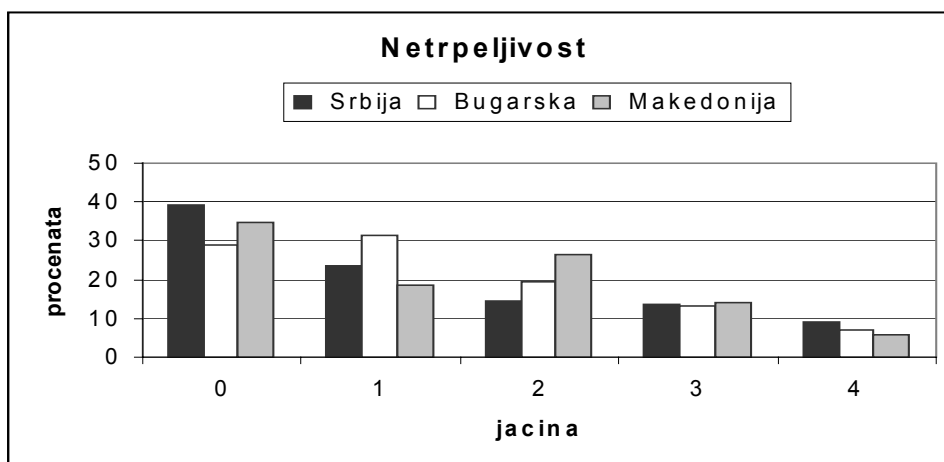
Varijabla promene se sastoji od stavova:

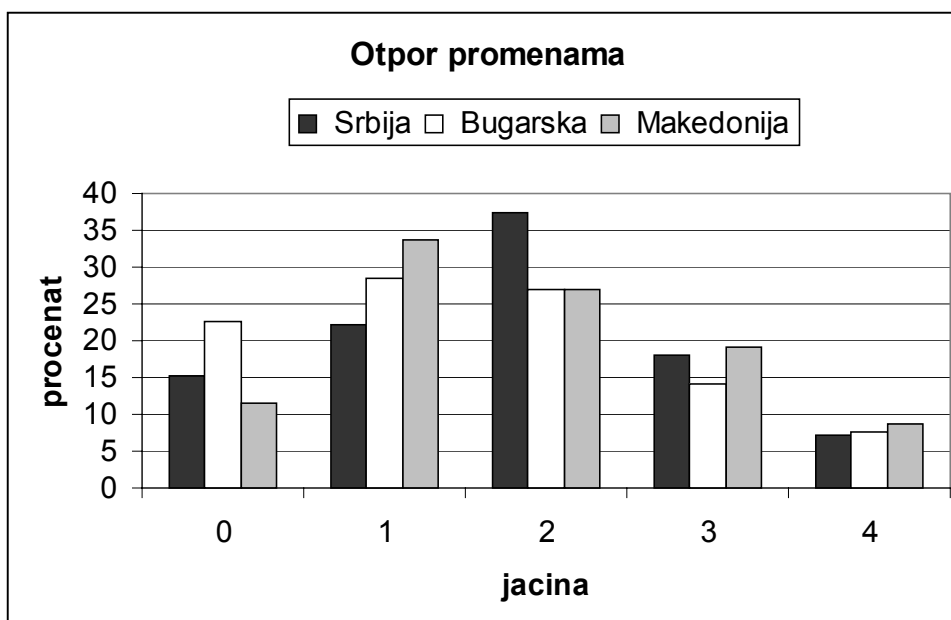
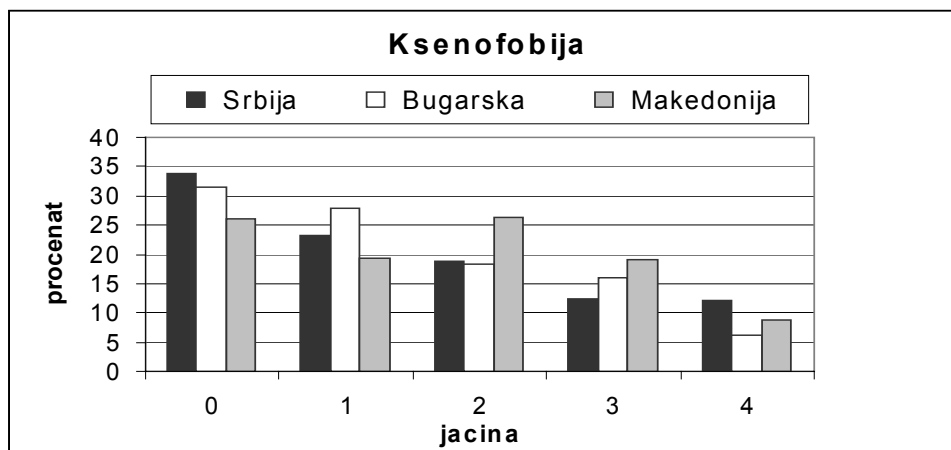
U zabludi su ljudi koji misle da svaka promena donosi napredak

Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga

Buntovničke ideje mladih ljudi doprinose napretku društva

Nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja

Izvori:

http://www.coe.int/T/E/Com/About_COE/

http://europa.eu.int/abc/history/index_en.htm

http://europa.eu.int/comm/public_opinion/index_en.htm

Domenak, Žan Mari. Evropa: kulturni izazov, Biblioteka XX vek, Beograd, 1991.

Author: Peter Gundelach, Title: National value differences: modernization or institutionalization? Source: International Journal of Comparative Sociology, Jan-April 1994 v35 n1-2 p37(22).

Author: Jiri Vecernik, Author: Title: Skating on thin ice: a comparison of work values and job satisfaction in CEE and EU countries (1). Source: International Journal of Comparative Sociology, Dec 2003 v44 i5 p444(28).

Goralczyk Bogdan, Kostecki Wojciech, Żukrowska Katarzyna (Eds.) In Pursuit of Europe: transformation of Post-Communist states, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warsaw, 1995.

Jon Elster, Claus Offe, and Ulrich K. Preuss. Institutional Design in Post-communist Societies Rebuilding the Ship at Sea, Cambridge University Press. 1998.

UDK 316.752.4(=214.58)(497)
323.11(497)

Dragoljub B. Đorđević
Mašinski fakultet
Niš

Marijana Filipović
Filozofski fakultet
Kosovska Mitrovica

ROMI I ETNOKULTURNA PRAVDA: K MODELU INTEGRACIJE*

Rezime

Polazimo od činjenice da je većina današnjih država višenacionalna, multietnička, višekonfesionalna i multikulturalna. Ova multikulturalnost očigledno proizvodi poteškoće – ne po sebi, već zbog toga što društveni odnosi u konkretnoj zajednici nisu valjano uređeni. Postavlja se pitanje kako urediti jednu multikulturalnu/multietničku državu? Mi ćemo se posredno baviti time uzimajući u obzir konkretnu manjinu – Rome – i probleme koje ona ima u tri zemlje: Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj. Za teorijsku osnovu uzimamo Kimlikin (Kymlika) koncept etnokulturne pravde bazirane na kritici politike etnokulturne neutralnosti i modela izgrađivanja nacije. Zalažemo se za integraciju kao rešenje zajedničkog života i cilj nam je da pokušamo da dođemo do modela uključivanja Roma u društva istočne i centralne Bugarske, severozapadne Makedonije i jugoistočne Srbije.

Ključne reči: multikulturalizam, etnokulturna pravda, izgrađivanje nacije, integracija, Romi

ROMA AND ETHNO-CULTURAL JUSTICE: TOWARDS THE MODEL OF INTEGRATION

Summary

The authors of this article, started from a fact that most of the today's states are multinational, multiethnic, multicultural. This fact obviously creates problems, that is, not the fact as such but negligence of the relationships in multicultural societies. Having this in mind, there is a question that should be asked – how to organize a state which is multicultural/multiethnic? We will deal with this question in indirect way, by researching one particular minority – the Roma – and their status in Serbia, Macedonia and Bulgaria, as well as with factors that influence their possible integration. As a theoretical background we will take Kymlicka's concept of ethno-cultural justice, based on the critique of the ethno-cultural neutrality and nation-building model. We stand for integration as solution for minority question and our goal is to try and get to a model of integrating Roma in the societies of Bulgaria, Macedonia, and Serbia.

Key Words: Multiculturalism, Ethno-cultural Justice, Nation-building, Integration, Roma

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

“(…) bez priznavanja da je etnokulturna pravda važna
i bez postojanja osnovnih dogovora koji će
omogućiti nekakav balans etničkih aspiracija,
proces modernizacije države ne može ni da počne.
Društvo može da želi ekonomsko blagostanje
ali neće biti u mogućnosti da ga ostvari.“
Tibor Varadi¹

*Činjenica globalne multikulturalnosti i
problem rešavanja zajedničkog života*

Pitanje saživota je možda jedno od najstarijih društvenih pitanja. Od kako je sveta i veka, uvek je postojao isti problem – kako dve, tri ili više, manje ili više sličnih ili različitih grupa ljudi organizovati da mogu da žive na istom prostoru, u isto vreme, a da pri tome ne izbegavaju jedni druge ili se ne mrze. Sama ova upitnost je nastala zbog toga što i pored nepreglednih prostora na zemljinoj kugli, koji su skoro sasvim prazni, većina mesta na planeti Zemlji ima više “vlasnika“, ili barem onih koji pretenduju da to budu. Multikulturalnost je odavno prerasla u globalnu činjenicu, praksu koju izuzeci samo potvrđuju. Naravno, uporedo sa multikulturalizacijom odvijao se i proces naučnog verifikovanja koncepta i analize fenomena saživota. Rodile su se različite teorije koje su zavisile prvenstveno od konkretnih grupa u pitanju. Zbog toga ne iznenađuje to što se promišljanje multikulturalizma do poslednjih desetak godina uglavnom odnosilo na partikularne potrebe grupa ljudi kao što su emigranti, a tek se od tada vezuje za strukturalne promene savremenih društava.²

Ideja etnokulturne neutralnosti predstavlja odgovor većine zapadnih, liberalnih teoretičara, kao što su Valcer (Walzer), Ignjatijef (Ignatieff) i Faf (Pfaff), na pitanje uređivanja etnokulturne raznolikosti³. Kako oni smatraju, države bi trebalo da budu liberalne po ovom pitanju, što praktično znači da bi trebalo da budu indiferentne prema etničkim identitetima svojih građana i njihovim ispoljavanjima. Etnicitet se shvata kao nešto čime se ljudi mogu baviti, ali u privatnom životu i dokle god ne ugrožavaju ostale ljude. Država treba da bude neutralna prema jeziku, istoriji, književnosti i ostalnim etničkim ili kulturnim karakteristikama ljudi koji u njoj žive. Sjedinjene Američke Države se obično navode kao primer etnokulturne neutralnosti pošto u ovoj državi ne postoji zvaničan jezik koji je definisan u ustavu.⁴ Ignjatijef i Faf⁵ otišli su čak i dalje pa tvrde da je postojanje etnokulturne neutralnosti upravo onaj činilac koji odvaja liberalne, građanske nacije od neliberalnih, etničkih nacija. Dok liberalne nacije definišu pripadnost na osnovu prihvatanja demokratskih vrednosti i načela, i pri tome su sasvim nezainteresovane za etnokulturne identitete, neliberalne nacije se zasnivaju na reprodukciji određenog etnokulturnog identiteta.

¹ Várady, Tibor. 2001. On the Chances of Ethnocultural Justice in East Central Europe. U: Kymlicka, Will & Opalski, Magda. *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford University Press. Str. 136

² Semprini, Andrea. 1999. *Multikulturalizam*. Beograd: CLIO

³ Kymlicka, Will and Opalski, Magda (eds). 2001. *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford University Press

⁴ Ibid

⁵ Ibid.

Princip etnokulturne neutralnosti, kako kaže Kimlika⁶, često se koristio kao izgovor za odbijanje bilo kakvih potraživanja od strane manjina koja idu dalje od osnovnih individualnih građanskih i političkih prava. Ovaj princip ima veliki broj nedostataka i nije održiv u praksi, što i pokazuje stvarnost kada se malo pročačka ispod površine. Ako uzmemo za primer SAD, kao zemlju koja se obično navodi kao prototip liberalne države, videćemo da i pored zvanične neutralnosti postoji veliki broj sistemskih mehanizama koji su daleko od indiferentnosti i promovišu priključivanje određenoj etnokulturnoj grupi. Iako engleski jezik nije ustavom naznačen kao zvanični jezik, postoji pravni akt koji zahteva da ga deca uče u školama, a i jedan od kriterijuma za dobijanje američkog državljanstva jeste njegovo poznavanje. Na ovaj način, napravljena je hegemonija engleskog jezika koji je postao prvi jezik javne upotrebe i tako istisnuo ostale jezike stanovnika SAD. Kimlika smatra da se cela priča nije završila na upotrebi jezika i da je daleko od slučajnosti, odnosno od izuzetka koji potvrđuje pravilo. Naime, ovo se činilo kako bi se promovisala integracija u ono što on naziva socijetalnom kulturom (*societal culture*). Pod ovom sintagmom, Kimlika podrazumeva teritorijalno koncentrisanu kulturu koja se bazira na zajedničkom jeziku, upotrebljavanom u velikom broju socijetalnih institucija koje pokrivaju pun raspon ljudskih aktivnosti u privatnom i javnom životu. Američka vlada je namerno promovisala integraciju u jednu ovakvu socijetalnu kulturu kako bi vezala životne šanse građana za institucije koje svoje postojanje i rad baziraju na engleskom jeziku.

Kimlika smatra da je model etnokulturne neutralnosti mit koji se ne može postići u stvarnom životu i da se treba zameniti realnijim modelom "izgrađivanja nacije" (*nation-building*). Ovaj model se skoro u potpunosti zasniva na promociji socijetalne kulture u koju se uklapa najveći broj stanovnika, mada nije nemoguće da vlada unutar jedne države podržava postojanje dve ili više socijetalnih kultura. Pozitivni primeri se mogu naći u Švajcarskoj, Kanadi, Španiji i Belgiji. Pored potenciranja jednog jezika, druga oružja modela izgrađivanja nacije jesu razvoj nacionalnih medija, promocija nacionalnih simbola i praznika, imenovanje ulica, reka, planina po nacionalnim herojima ili događajima i slično. Model je prisutan skoro u svim liberalno-demokratskim zemljama i učestvovao je u samoj njihovoj izgradnji. Osnovni mehanizmi ili sredstva uspostavljanja jedne dominantne socijetalne kulture jesu: uvođenje zvaničnog jezika, uniformni sistem obrazovanja, prihvatanje politike migracije i naturalizacije, prekrajanje administrativnih oblasti kako bi se smanjio udeo manjina u njima i centralizacija moći. Model izgrađivanja nacije je toliko rasprostanjen i prihvaćen da se i pored pozitivnih primera postojanja više socijetalnih kultura postavlja pitanje da li on nanosi nepravdu manjinama? Ili kako to Kimlika kaže, "standard za evaluaciju manjinskih prava nije više etnokulturna neutralnost već etnokulturna pravda"⁷. On ne ide tako daleko da eksplicitno tvrdi kako izgrađivanje nacije deluje pogubno na manjine, ali ipak smatra da ako postoje jezik i kultura, koji su podržani od strane države, i pri tome čine okvir za delovanje ekonomije, politike i ostalih činilaca društva, to onda znači da oni ljudi koji smatraju ovu kulturu i jezik svojim imaju veliku prednost.

Što se tiče zemalja Istočne Evrope, Kimlika smatra da se one i ne pretvaraju da budu etnokulturno neutralne i da se trude da primene koncept izgrađivanja

⁶ Ibid. str. 16.

⁷ Ibid. str. 21

nacije. To praktično znači da one rade na tome da što više prošire zajedničku socijalnu kulturu na celu svoju teritoriju. S obzirom da je to model koji je preuzet od liberalnih zemalja, u kojima pitanje manjina ne predstavlja osnov i uzrok konflikata i nestabilnosti, može se reći da zemlje Istočne Evrope očigledno primenjuju i neke druge principe ili gore pomenute mehanizme stavljaju u drugačije kontekste. Kimlika govori o devet razlika u primenjivanju modela izgrađivanja nacije koje je uočio i koje nam govore o razlici između liberalnih (zapadnih) i neliberalnih (istočnoevropskih) država. Te razlike su sledeće: stepen prinude koji se koristi da bi se promovisao zajednički nacionalni identitet, restriktivniji koncept javnog prostora i ekspanzivni koncept privatne sfere unutar koje se razlike tolerišu, zabranjivanje govora ili političkih grupa koje se protive priključenju jedinstvenom nacionalnom identitetu, definicija nacionalne zajednice, do koje se mere ide pri pravljenu koncepcije nacionalnog identiteta, vrednovanje ili nevrednovanje nacije kao najviše vrednosti u društvu, odnos prema kosmopolitizmu u nacionalnom identitetu, odnos prema dvojnoj nacionalnosti i odnos prema manjinama koje su teritorijalno grupisane i ne prihvataju zvanični model nacionalnog identiteta.

Imajući u vidu istoriju etničkih sukoba na teritoriji Istočne Evrope, postavlja se pitanje kako primenjivanje liberalnog modela izgrađivanja nacije kao dominantnog pri rešavanju problema uređenja zajedničkog života utiče na manjine? Pokazalo se da kada se on kombinuje sa ekstremnijim varijantama gore pomenutih devet faktora ne daje povoljne rezultate i država se suočava sa sve većom tražnjom manjina za autonomijom i sve većim udaljavanjem od preferirane socijalne kulture. Kimlika smatra da kada se manjinske grupe nađu usred projekta izgrađivanja nacije, imaju četiri opcije da na njega reaguju:

1. one mogu grupno da emigriraju;
2. mogu da prihvate integraciju, ali da pregovaraju o poštenim uslovima te integracije kako ne bi izgubile svoj identitet;
3. mogu da se bore za samoupravu i na taj način održe svoju, paralelnu zvaničnoj, socijalnu kulturu; i
4. mogu da prihvate trajnu marginalizaciju.⁸

Emigracija je moguća samo u slučaju da u okruženju postoji zemlja koja je spremna da prihvati ovu manjinsku grupu. U suprotnom postoji opasnost da manjinska grupa navuče na sebe gnev zajednice zemalja koje onda moraju da se bave njome. Integracija se može smatrati za najbolje rešenje ali ona podrazumeva izuzetnu organizovanost manjinske grupe, prilično jak identitet kao i postojanje samosvesne kulturne i političke elite koja bi pregovarala o uslovima integracije. Takođe podrazumeva i spremnost države da pregovara i obezbedi povoljniju klimu za manjine da se pridruže socijalnoj kulturi. Formiranje samostalne socijalne kulture u nekim zemljama liberalne orijentacije pokazalo se kao dobro rešenje ali opet podrazumeva postojanje snažnog identiteta i volje države da u okviru svojih granica "deli" javni prostor. Konačno, trajna marginalizacija se čini kao najjednostavnije ali i najtragičnije rešenje i velike su šanse da manjine koje nemaju izgrađenu samosvest o sebi, kao ni izgrađen identitet, polako skliznu u tom pravcu.

⁸ Ibid. str. 22

Multikulturalizam u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji

Čini se da je multikulturalizam, ili bilo koji drugi "multizam", posebno tačan za područje Balkana. Teritorija koju je zauzimala bivša Jugoslavija (SFRJ), kao i područja Rumunije, Bugarske, delovi Grčke, konstatno je bila mešavina različitih naroda. Štaviše, ona je takođe bila i poprište konflikata koji su nastajali upravo zbog činjenice multikulturalizma. To nas naravno navodi na pitanje odnosa između stanja stvari povodom manjina i etnokulturne pravde na ovim područjima uopšte i konkretnije na prostoru jugoistočne Srbije, istočne i centralne Bugarske i severnozapadne Makedonije.

Osnovna karakteristika sva tri regiona je svakako raznolikost naroda koji u njemu žive. Skoro da nema nijednog kvadratnog metra ovog prostora na kome ne obitavaju dve ili više različitih etničkih, kulturnih, religijskih ili drugih grupa. Takođe, skoro da nema nijednog kvadratnog metra na kome ne postoji većinsko-manjinski odnos; ovaj odnos je toliko iskomplicovan da jedna grupa istovremeno čini većinu u jednoj oblasti i manjinu samo nekoliko kilometra odatle. Bugari, Makedonci, Srbi, Albanci, Romi, Turci, Vlasi javljaju se u svim regionima, a njihov položaj zavisi od istorije, inih naroda u okruženju, organizovanosti, postojanja i podrške države matice, ali i od stava samih država prema manjinskom pitanju.

Za upoređivanje stanja povodom multikulturne zbilje i primene etnokulturne pravde u spomenutim zemljama, odlučili smo da se usmerimo na Rome kao grupu koja živi u sva tri regiona. Istočnoevropske vlade uopšte, a posebno vlade zemalja o kojima ide reč, često su kritikovane od strane romskih vođa i aktivista za neobraćanje dovoljno pažnje na romsko pitanje. Sa druge strane, imajući u vidu da Romi u ranijim komunističkim sistemima ovih država nigde nisu ni bili priznati, a da su sada njima u sve tri zemlje ustavima i drugim zakonskim aktima zaštićena prava da se obrazuju na maternjem jeziku, te i da se politički, kulturno, verski organizuju, čini se da se stvari kreću u pozitivnom pravcu. Makedonija je, na primer, prva od ostalih država bivše Jugoslavije priznala Romima status nacionalne grupe i makedonska vlada je pokazala jednu konzistentnost u odnošenju prema Romima. Kako tvrdi Zoltan Baranji (Barany)⁹, vlade u Skopju su iskreno posmatrale Rome kao integralni deo društva, možda zbog toga što su zbog "problematične" albanske manjine shvatile da je bolje imati pozitivan odnos prema rešavanju manjinskog pitanja.

Bugarska je, smatra dalje Baranji, sa druge strane, do 1997. godine pokazala izuzetnu pasivnost prema Romima, da on sarkastično komentariše kako je najbolja stvar koju je bugarska vlada u ovom periodu učinila za Rome bila upravo činjenica da ih nisu mnogo pominjali u rasističkom ili anticiganskom kontekstu. Stanje se promenilo kada je vlada Ivana Kostova dobila mandat, jer je ne samo izrazila želju da se Romi integrišu u bugarsko društvo već je i osnovala kancelarije koje bi radile na tome. Konačno, ova vlada je uz pomoć romskih i međunarodnih nevladinih organizacija stvorila nacionalni program za integraciju Roma.¹⁰

⁹ Barany, Zoltan. 2002. *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge University Press.

¹⁰ Videti više o ovom programu u: *Social Integration of the Roma Population in Bulgaria*. 2000. UNDP, kao i *Framework Programme on Integration of Minorities*, u kome postoji poseban deo o Romima. Takođe i: Mitev, Petar-Emil. 2004. *Ethnic Relations in Bulgaria*:

Što se Srbije tiče, manjinsko pitanje uopšte i romsko posebno jeste daleko od rešenja. Alpar je Lošonc među autorima koji tvrde kako najveće nevolje za rešavanje manjinskog pitanja proizlaze ba iz šireg društveno-političko-pravnog okruženja.¹¹ On na primeru Vojvodine konstatuje da je došlo do radikalno promenjene etničke mape na štetu manjina, što negativno utiče na njihove šanse u društvu. Razlog za ovakvo stanje stvari, Lošonc vidi u činjenici da nema koordinisanog angažmana od strane vlasti prema manjinama, kao i saznanju da je od devedesetih godina naovamo srozana insitucionalna struktura manjina – institucije se često koriste u statističke svrhe, kao dekor, ali su male zbiljske mogućnosti njihovog korišćenja. Konačno, Lošonc zaključuje da Srbija po ovom pitanju ima problem zbog toga što raspolaže slabim institucionalnim kapacitetima u odnosu na etničku raznovrsnost.¹²

Integracija kao izlaz iz kruga?

I pored relativno crne sadašnjosti, ali i sumornih prognoza za budućnost sa kojima se suočavamo, prihvatamo stav Tibora Varadija da bez konstruktivnog rešavanja manjinskog pitanja, niti jedna zemlja u regionu ne može u potpunosti da se transformiše i ne može napredovati. Zajednički život različitih etno-kulturnih grupa je imperativ, a načini kako ćemo do njega doći jeste mesto na kome možemo iskazivati kreativnost. Ovo je posebno tačno u slučaju Roma. Naime, imajući u vidu strategije manjina kao odgovore na projekat “izgrađivanja nacije“, o kojima je pisao Kimlika, i Romi i zemlje u regionu se nalaze na prekretnici: *integracija* ili *trajna marginalizacija*! Emigracija je za Rome nerealna zato što ne postoji država koja bi ih dragovoljno primila. Treba se samo setiti mnogobrojnih romskih porodica koje su bukvalno preko noći proterane iz Nemačke i drugih zemalja Zapadne Evrope, iako su tamo došle kao izbeglice sa Kosova. Samouprava kao rešenje za Rome je takođe daleko od stvarnosti – oni nigde nisu teritorijalno skoncentrisani. Samouprava podrazumeva i postojanje jakog osećanja pripadnosti grupi, odnosno nacionalnog identiteta, što se, pogotovo posle rezultata poslednjeg popisa stanovništva u Srbiji (2002), ne bi moglo reći da važi za Rome. Pored nacionalnog identiteta, za potraživanje samouprave važno je i postojanje dobro organizovanih političkih, kulturnih i obrazovnih institucija. Romi su počeli da rade na tome, ali je romska elita, od koje najviše zavise ovi procesi, i dalje prilično razjedinjena.

I sam se Kimlika pozabavio problemom integracije Roma, no ne studiozno. U okviru spominjane teorije o etnokulturnoj pravdi, on upoređuje Afroamerikance i Rome, i pita se da li se mogu primeniti neki modeli integracije i na Rome. Njih je Kimlika svrstao u “teške slučajeve“, s obzirom da nije mogao da ih razvrsta ni u

Legal Norms and Social Practice. U: Bašić, Goran et al. *Prospects of Multikulturality in Western Balkan States*. Belgrade: ERC/FES.

¹¹ Lošonc, Alpar. 2003. Multikulturalnost i etnokulturni diverzitet s posebnim osvrtom na Srbiju. U: Bašić, Goran (ur.). *Demokratija i multikulturalnost u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.

¹² Detaljnije o položaju Roma u Srbiji u: Đorđević, Dragoljub B. (pri.) 2004. *Romi: od zaboravljene do manjine u usponu*. Niš: OGI.

jednu od grupa (nacionalne manjine, imigranti, metike¹³). Ideja da se Romi mogu upoređivati sa Afroamerikancima dolazi iz činjenice da i jednima i drugima nedostaje prostorna skoncentrisanost, kao i da se nalaze na dnu društvene lestvice gde god da žive. Možda i važniju zajedničku karakteristiku predstavlja realnost da su i Romi i Afroamerikanci međusobno podeljeni oko toga da li da se što pre priklone integraciji ili da traže prepoznavanje kao odvojene i posebne kulture. Imajući ove sličnosti u vidu, pojedini autori su predlagali da se na Rome primeni princip afirmativne akcije, koji se već godinama primenjuje u Americi za pripadnike crne manjine. Međutim, kako afirmativna akcija nije uspela mnogo da promeni položaj Afroamerikanaca, a i kako očigledno ima mnogo više razlika nego sličnosti između Roma i Afroamerikanaca (kod Afroamerikanca ne postoji problem zajedničkog jezika i nerazumevanja što predstavlja jedan od ključnih prepreka pri izgradnji romskog nacionalnog identiteta; takođe, afroamerička borba za priznavanje je počela mnogo pre romske pa su tako i uspeli da izgrade veliki broj institucija koje, sa jedne strane, služe interesima samih crnačkih grupa, a, sa druge, predstavljaju i organizovani pritisak na vladu), Kimlika smatra da su Romi istočnoevropska manjina, specifičan slučaj za koji nema pogodan zapadni model. On stoga zaključuje da romske grupe treba da pregovaraju sa svakom zemljom pojedinačno o svom statusu, posebno pošto drži do toga da nisu urodili plodom pokušaji da se Romi organizuju kao transnacionalna ili evropska manjina zato što se većina zemalja plaši ove ideje, ali su i sami Romi protiv nje.

Promišljajući isti problem, Nikolaj Georgi (Gheorge) i Andžej Mirga (Mirga)¹⁴ postavljaju opravdano pitanje – da li integracija kao strategija razvoja romske zajednice ima bilo kakvu vrednost za same Rome? Odgovarajući na njega, ugledni romolozzi, kao moguće alternative integraciji, problematizuju *separaciju* – potpuno povlačenje iz većinskog društva, i *asimilaciju* – odustajanje od identiteta grupe i priključivanje dominantnoj socijalnoj kulturi. Naime, Romi nigde nisu teritorijalno skoncentrisani tako da im je i sama ideja o potpunom teritorijalnom odvajanju strana. Štaviše, romske težnje se kreću u suprotnom pravcu – ka spajanju sa većinskom zajednicom u ekonomskim odnosima. Asimilacija je, sa druge strane, takođe neprihvatljiva ali i nerealna mogućnost. Razlozi se mogu pronaći kako u skoro *a priori* odbacivanju Roma od strane drugih grupa, u represivnim asimilatornim merama država na koje Romi, s pravom, reaguju negativno, tako i u njihovoj nesposobnosti da se prilagode zahtevima većinske kulture. Međutim, i integracija podrazumeva podnošenje žrtvi za koje nije sigurno da su države – pa i sami Romi – spremne da ih učine. Razumljivi su stavovi i jednih i drugih. Za države, tj. za većinska društva integracija Roma, između ostalog, značila bi i preformulisanje sopstvenog identiteta. Većinsko društvo bi moralo da odustane od opšteprihvaćenih stereotipa i predrasuda, kao i od politike “glavnog krivca” koja se dugo primenjuje prema Romima. Romi, sa druge strane, vide opasnost u integraciji jer ona može predstavljati samo jedan korak od asimilacije. Pripadnici romske elite koji se suprostavljaju integraciji kao *modus vivendi*

¹³ “Metics” je Kimilikin pojam i predstavlja manjine koje već dugo žive na teritoriji zemlje ali su zbog nekih razloga isključene (ili su same odlučile da se isključe) iz “polisa”. Kimlika kaže da u ovu grupu spadaju ilegalni useljenici, gastarbajteri i slično.

¹⁴ Gheorge, Nicolae i Mirga, Andrej. 1997. *The Roma in the Twenty-First Century: A Position Paper*. Project on Ethnic Relations. Princeton, NJ.

romske zajednice uglavnom navode strah od gubitka sopstvenog etničkog i kulturnog identiteta. Ako se uzme u obzir da je romski identitet još uvek tačka spoticanja za romsku elitu, a i romski narod, pa stoga stoji na prilično klimavim nogama, takav se stav ne sme olako odbacivati kao iracionalan. Dakako – zaključuju Mirga i Georgi – identitet nije zatvorena i jednom zauvek data tvorevina, već promenljiva konstrukcija koja zavisi i preobražava se u skladu sa unutrašnjim i spoljašnjim promenama i uticajima. Oni se slažu da integracija svakako nosi veliku vrednost za Rome i da joj trenutno nema alternative, ipak ostavljajući otvorenim pitanje kakva treba da bude i po koju cenu.

Upravo zbog množine potertanih razloga, a i iz ličnog uverenja, *smatramo da je integracija jedino pozitivno rešenje i za manjine, ovde Rome, i za same države*. Naravno, kao i u slučaju svih pojmova koji su postali prilično popularni u minuloj deceniji, tako su se i pod terminom “integracija” podrazumevale različite stvari – i otuda nužnost da se jasnije opiše. Ako ga potražimo u rečnicima, pronaći ćemo da je integracija “(l. *Integratio*) obnavljanje, dopunjavanje čega onim što mu je bitno”.¹⁵ Pored rečničkih određenja, mnogi su se bavili i definisanjem integracije. Tako, na primer, Hajdmets (Heidmets) i Larustin (Lauristin)¹⁶ pod integracijom podrazumevaju proces političkog i socijalnog uključivanja “isključenih” i postizanje njihove konkurentnosti u oblasti obrazovanja i na tržištu. Oni dalje vele da na sociokognitivnom nivou integracija znači uklanjanje barijera koje sprečavaju manjine da učestvuju u lokalnom društvenom i političkom životu. Veronika Kalmus (Kalmus), autorka teksta “*Is interethnic integration possible in Estonia*”, sa druge strane, akcenat stavlja na toleranciju i razumevanje, pa kaže da se ne može govoriti o integraciji ako ne postoji obostrano razumevanje između većinske populacije i ostalih manjinskih grupa.¹⁷

Prihvatajući osnovna načela navedenih određenja integracije, iz našeg ugla, a u odnosu na Rome, ona se zasniva na:

- principu etnokulturne pravde kao načina za rešavanje manjinskog pitanja;
- činjenici da su Romi etno-klasa, tj. nemaju ništa ili imaju vrlo malo, žive na ivici bede i zavise od socijalne pomoći;
- pretpostavci da Romima odgovara interkulturni život;
- pretpostavci da im odgovora bezkonfliktno napuštanje položaja etno-klase; i
- aktivnoj ulozi svih aktera, a posebno samih Roma koji moraju da preuzmu odgovornost za svoje mesto u društvu.

Faktori koji utiču na integraciju roma

I pored toga što za nas, u skiciranoj situaciji i pod ovim uslovima, integracija kao rešenje romskog pitanja nema alternative, jasno je da se ona neće odvijati bez problema. Sledstveno tome, logično je onda pozabaviti se analizom faktora koji utiču na integraciju Roma. Njih smo svrstali u tri grupe: država i opšta društvena klima; stav većinskih i inih naroda u okruženju prema Romima; činioци

¹⁵ Vujaklija, M. 1976. *Leksikon stranih reči i izraza*. Str. 360

¹⁶ Kalmus, Veronika. 2003. ‘Is Interethnic Integration Possible in Estonia?’: Ethno-political Discourse of Two Ethnic Groups. U: *Discourse & Society*, Vol 14(6): 667–697.

¹⁷ Ibid.

koji proizlaze iz karakteristika i stavova samih Roma. S obzirom da smo se opštedruštvenom klimom već bavili u sekciji o multikulturalizmu u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji, odmah prelazimo na druga dva faktora. (Ne znači da je tema iscrpljena, već da za potrebe rada nema potrebe ulaziti u dalje diskusije.)

Integracija Roma i stav većinskih naroda prema Romima. U prethodnom smo poglavlju kao jedan od osnovnih principa na kojima se zasniva naše viđenje integracije Roma, naveli aktivnu ulogu svih učesnika u procesu. I zaista, bez obzira koliko se Romi trudili da postanu ravnopravan deo jednog društva, oni to neće uspeti dokle god ih ostali narodi u okruženju ne doživljavaju kao ravnopravne i dokle god ti isti narodi ne uvide nužnost uređenja zajedničkog života na pozitivan i konstruktivan način. Kako pokazuju rezultati mnogobrojnih istraživanja,¹⁸ sprovedenih u poslednjih nekoliko godina na tromeđi triju zemalja koja i nas interesuje, etnička i socijalna distanca prema Romima, kao jedan od najznačajnijih pokazatelja odnosa prema određenoj etničkoj grupi, vrlo su izražene.

Po podacima do kojih se došlo u istraživanju obavljenom u okviru projekta (1310) "*Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije*"¹⁹, u severozapadnoj Makedoniji, stanje stvari po ovom pitanju stoji ovako: sve tri dominantnije grupe u okruženju (Makedonci, Albanci i Srbi) saglasne su u stavu da ne bi stupile u brak sa Romom (95,6% Albanaca, 83,0% Makedonaca i 90,6% Srba). Ishod nije tako drastičan kada su u igri ostali elementi Bogardusove skale, ali se i pored toga u regionu primećuje generalni pravac jako izražene socijalne i etničke distance prema Romima. Isto istraživanje sprovedeno na teritoriji zapadne Bugarske pokazalo je da je Bugarska možda najotvorenija prema Romima. Naime, iako se 76,9% Bugara, 75,4% Turaka i svega 51,5% Vlaha izjasnilo da ne bi stupili u brak sa Romom, možemo reći da se radi o generalno mnogo nižim procentima nego u Srbiji i Makedoniji. Ovaj trend veće otvorenosti prema Romima se posebno može uočiti u domenima saživota (u susedstvu sa Romom bi živelo 48,9% Bugara, 69,3% Turaka i čak 80,0% Vlaha; u istom gradu bi živelo 59,5% Bugara, 73,7% Turaka i 82,2% Vlaha; dok bi skoro identičan procenat njih živelo u istoj državi: 59,0% Bugara, 74,6% Turaka i 82,2% Vlaha) i rada u istoj firmi (58,4% Bugara, 68,4% Turaka i 82,2% Vlaha radilo bi u istoj firmi sa Romima). Konačno, u jugoistočnoj Srbiji, etnička, socijalna i religijska distanca prema Romima izražena je kod sve tri grupacije sa kojima Romi žive (Albanci, Bugari i Srbi), i to posebno u domenu sklapanja braka – kod Albanaca ona iznosi 98,3%, kod Bugara 64,4%, a kod Srba 83,5%. Stavovi su skoro podeljeni kada je u pitanju etnička pripadnost prijatelja, pa bi tako 50% Albanaca, 74,4% Bugara i 53,9% Srba imalo za prijatelja Roma, dok 44,8% Albanaca, 20,0% Bugara i 31,8% Srba ne bi prihvatilo Roma za prijatelja. Što se tiče ostalih elemenata Bogardusove skale, pretežu pozitivni odgovori.

¹⁸ Na primer, istraživanja koje je u okviru različitih projekata sprovodila grupa istraživača Niške romološke škole, gde, pored jednog od autora ovog teksta (Dragoljub B. Đorđević), spadaju i sociolozi Lela Milošević i Dragan Todorović.

¹⁹ Istraživanje je finansiralo Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije, a sproveli su ga istraživači okupljeni na Institutu za sociologiju, Filozofskog fakulteta u Nišu.

I pored nekih ne tako optimističkih podataka, kao i na osnovu istraživanja koja su obavljena pre našeg,²⁰ može se reći da se distanca prema Romima smanjuje. Tako je, na primer, jedan od potpisnika ovog rada, Dragoljub B. Đorđević u tekstu “*Neromi Balkana o balkanskim Romima*”,²¹ došao do sledećih zaključaka: “Neromi Balkana – Srbije, Makedonije i Bugarske – većma su se složili povodom balkanskih Roma (oko nečega i nisu) i o sledećem:

1. Odbija se rasistička ideja o proterivanju Roma, svojih dobrih komšija, negde drugde, u drugi grad ili zemlju (60,4%);
2. Prihvata se sahrana Roma na mesnom groblju (67,4%);
3. Nešto manje od polovine demonstrira versku toleranciju i zajedničko obavljanje obreda s Romom iste religije (45,8%);
4. Pristaje se na primanje krvi iz ruku u ruku i smanjuje se društvena udaljenost od Roma (52,5%);
5. Ne podržava se ponašanje skinheda prema Romima (94,8%);
6. U manjinskom se iznosu favorizuje pozitivna diskriminacija Roma (40,1%);
i
7. Romi jesu etno-klasa (61,4%).²²

Dragoljub B. Đorđević nadalje tvrdi da je po nekim pitanjima procenat neodlučnih negde oko trećine ispitanika, što su pokazali i rezultati našeg istraživanja u ove tri zemlje. On zaključuje, a mi se ovde sa njim slažemo, da integracije Roma ne može i neće biti dokle god je toliko visok procenat onih koji su još uvek daleko od principa i prakse multikulturalizma i interkulturalizma.

Integracija Roma i karakteristike romskih zajednica. Kada govorimo o povezanosti integracije Roma sa karakteristikama romskih zajednica, faktore koji utiču na integraciju možemo svrstati u (najmanje) dve grupe – u jednu bi spadale opšte karakteristike Roma, a u drugu stavovi Roma prema pitanjima za koje smo smatrali da su važna za uspeh projekta integracije.

Što se tiče prve grupe faktora, ona obuhvata sve one probleme koji su trenutno aktuelni u svim zemljama u kojima Romi žive: problem identiteta, teritorijalna raštrkanost, etnička distanca prema drugim narodima. Prema Henckoku (Hancock)²³ jako je teško definisati i promovisati grupu karakteristika koje možemo nazvati *romskim identitetom* zbog:

²⁰ Dragoljub B. Đorđević, je na primer, u istraživanjima koja su sprovedena u periodu između 1999. i 2002. godine, pokazao da je etnička distanca posebno izražena kod Albanaca, Bošnjaka i Srba i da je uvek veća od 70% a u nekim slučajevima iznosi i 98,4%. Ovako visoki procenti se javljaju i u slučaju prihvatanja Roma za šefa na poslu (od 48,5% do 93,5%), dok prihvatanje Roma za suseda ne odbija više od 50% Srba, Bošnjaka i Albanaca. Ovi rezultati odudaraju od rezultata do kojih smo mi došli i mogu da ukažu na to da se etnička distanca prema Romima smanjuje. Videti više o gore navedenim istraživanjima u: Đorđević, Dragoljub B. 2004. Social, Ethnic and Religious Distance Towards Roma of Serbia. U: Dragoljub, B. Đorđević et. al. *Romas & Others, Others & Romas. Social Distance*. Sofia: “Ivan Hadjiyski” Institute for Social Values and Structures.

²¹ Đorđević, Dragoljub. B. 2004. The Balkan Non-Roma about the Balkan Roma. U: *Regionalni razvoj i integracija Balkana u structure EU – Balkanska raskršća i alternative*. Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu. Institut za sociologiju & SVEN.

²² Ibid. str. 598 Tekst u originalu objavljen je na engleskom jeziku ali mi za potrebe ovoga rada koristimo srpsku verziju.

²³ Hancock, Ian. 2003. *We are the Romani people* University of Hertfordshire Press;

- romske tendencije da skrivaju svoj identitet u javnim situacijama;
- problema vlasništva nad identitetom: Romima se obično saopštava ko su i ova saopštenja obično dolaze od strane političara i naučnika van romske grupe;
- ne postojanja konsenzusa o istoriji: čak i podaci o tome gde su Romi ušli u Evropu, kada se to dogodilo, kako se dogodilo, predstavljaju temu rasprave. Za Henkoka je u ovom smislu otkrivanje prave istorije uslov za rešenje problema identiteta;
- pitanja dvostranog identiteta: neslaganja između "pravog", indijskog identiteta romskog naroda i "evropskog" identiteta;
- pitanja "indijskog" identiteta: obični Romi ili ne brinu mnogo o ovoj strani njihovog identiteta ili tvrde da su za njih čak i Indijci *Gadjé* i da stoga ne mogu da se poistovete sa Indijom; i
- ne postojanja države matice.

Pored ovih opštih problema identiteta koji su zajednički za sve romske zajednice, postoje i oni koji su karakteristični za region za koji smo mi zainteresovani, tj. za Rome Balkana. Te karakteristike proizlaze iz sukoba između različitih grupa Roma (primera radi, pravoslavni Romi protiv Roma muslimana; domicilni Romi protiv Roma izbeglica), iz skorašnjih etničkih konflikata u regionu koji su napravili atmosferu u kojoj se od Roma ne samo očekivalo da zauzmu nečiju stranu već i da kažu kojoj strani u konfliktu pripadaju – srpskoj ili albanskoj. Konačno, etnički agresivna okolina je prouzrokovala ekstremnije varijante borbe za identitet na šta je, prema nekim sociolozima²⁴, romska elita reagovala promovisanjem nacionalističkih tendencija.

Etnička distanca kao jedna od prepreka za uspešnu integraciju takođe je ispoljena među Romima, doduše u mnogo manjoj meri nego distanca koju ostali narodi u okruženju iskazuju prema njima. U istraživanju koje smo sproveli u regionu severozapadne Makedonije, istočne i centralne Bugarske i jugoistočne Srbije, došli smo do sledećih podataka koji se odnose na etničku distanciranost Roma prema drugim narodima. U Srbiji, za sve modalitete Bogardusove skale, osim za pitanje međuetničkih brakova, Romi u odnosu na Srbe daju vrlo visoke pozitivne odgovore – od 89,3% saglasnosti da se Srbi imaju za pretpostavljene, do 98,1% saglasnosti da se Srbin ima za prijatelja, da se sa njim živi u istom gradu ili istoj državi. Etnička distanca prema Bugarima se karakteriše nešto manjim brojem pozitivnih odgovora, ali još uvek prilično visoko. Tako, na primer, 87,3% Roma jugoistočne Srbije živelo bi u istom gradu i državi sa Bugarima, a 84,5% njih bi radilo u istoj firmi. Visoke pozitivne procene nalazimo i kada govorimo o prijateljstvu između Roma i Bugara (76,7%) i kada Romi govore o Bugarima kao mogućim komšijama (79,6%). Takođe, više od polovine ispitanih Roma imalo bi Bugarina za pretpostavljenog (62,1%), dok 23,3% ne bi prihvatilo ovu praksu.

Hancock, Ian. *The Struggle for the Control of Identity*, Retrieved March 2002. from World Wide Web: geocities.com/Paris/5121/Identity.htm;

Hancock, Ian. *Origins of the Romani People*, Retrieved October 2002. from World Wide Web: geocities.com/Paris/5121/origins.htm

²⁴ Jovanović, Đokica. Roma Mimicry – the Last Resort. In: *Culture in the Processes of Development, Regionalisation and Eurointegration of the Balkans*, Todorović, Dragan (ed.) 2003. Niš: SVEN

Jedini slučaj u kome je nešto više od polovine Roma zauzelo negativan stav i time izrazilo nešto veću etničku distancu prema Bugarima je u slučaju stupanja u brak, gde 51,9% Roma ne bi stupilo u brak sa Bugarima, a bi 32,7%. Zanimljivo je da u ovom modalitetu imamo i 15,4% neodlučnih. Konačno, možemo reći da Romi u jugoistočnoj Srbiji izražavaju najveću etničku distancu prema Albancima. Procenat onih Roma koji bi stupili u brak sa pripadnicima albanske nacionalnosti je relativno nizak i iznosi 16,5%, dok procenat onih koji ne bi to učinili iznosi 66,0%. I u ovom slučaju imamo 17,5% neodlučnih. Najpozitivne odgovore Romi iz uzorka davali su kada se radilo o životu u istoj državi (63,7% za i 29,4% protiv) i gradu (66,0% za i 29,1% protiv), prihvatanju da se sa Albancima radi u istoj firmi (66,0% za i 29,1% protiv), i da se ima Albanac za suseda (60,6% za i 32,7% protiv). Sa druge strane, nešto više od polovine ispitanih Roma bi prihvatilo Albanca za prijatelja (51,0%), dok 36,5% ne bi njih. Izgleda da su se koplja najviše lomila kada je trebalo dati svoj stav o tome da li bi prihvatili Albanca za pretpostavljenog pošto je 45,6% Roma odgovorilo pozitivno a 41,7% njih negativno. Neutralnih je u ovom slučaju bilo 12,6%.

U centralnoj i istočnoj Bugarskoj, istraživanjem smo došli do sledećih rezultata o etničkoj distanci koju Romi ispoljavaju prema drugim narodima u okruženju. Izabrali smo za upoređivanje Bugare, Vlahe i Turke. Možemo reći da su bugarski Romi najotvoreniji prema Bugarima, s obzirom da su iskazali veoma pozitivne stavove skoro o svim modalitetima Bogardusove skale: 79,5% Roma u Bugarskoj imalo bi Bugarina za prijatelja ili za pretpostavljenog, dok bi 88,0% njih radilo u istoj firmi sa Bugarima; 92,8% ispitanih Roma u Bugarskoj živelo bi u susedstvu sa Bugarima, dok bi 95,2% živelo u istoj državi, a 96,4% u istom gradu. Jedini modalitet u kome se pojavljuje statistički značajan procenat onih koji su iskazali negativne stavove, odnosi se na stupanje u brak sa Bugarinom i iznosi 19,3% nasuprot 63,9% onih koji su se izjasnili pozitivno po ovom pitanju. Čini se da su Romi istočne i centralne Bugarske najviše distancirani prema Vlasima, s obzirom da čak 56,6% njih ne bi stupilo u brak sa Vlahom. Takođe je zanimljivo da se i najveći procenat neodlučnih vezuje za stavove prema Vlasima: čak 25,3% Roma nije moglo da se odluči po pitanju stupanja u brak, 23,0% Roma je bilo neodlučno da li bi imali Vlaha za prijatelja, 41,0% da li bi živeli u susedstvu sa Vlahom, 49,4% da li bi imali za pretpostavljenog Vlaha. Iznenadujuće visoki procenti neodlučnih se javljaju i kada se radi o tome da li bi živeli u istom gradu (26,5%), odnosno državi (27,7%). Sa druge strane, ako zanemarimo stupanje u brak, negativnih odgovora skoro i da nema, dok se pozitivni kreću od 38,6% onih koji bi imali Vlaha za pretpostavljenog do 71,1% Roma koji bi ipak živeli u istom gradu i državi sa Vlasima. Kada govorimo o distanciranosti Roma centralne i istočne Bugarske prema Turcima, opšti utisak je da je etnička distanca mala s obzirom da su skoro za sve modalitete Bogardusove skale ispitanici davali vrlo pozitivne odgovore, sa vrlo malim procentom negativnih. Izuzetak je sklapanje braka sa Turčinom, gde se 50,6% ispitivanih Roma izjasnilo pozitivno a 34,9% negativno. U skoro svim ostalim modalitetima, negativni stavovi ne prelaze prag statističke relevantnosti. Neodlučni odgovori i u ovom slučaju nisu retkost, ali nisu tako drastični kao u slučaju Vlaha i javljaju se kod pitanja da li bi stupili u brak sa Turčinom (14,5%), da li bi imali Turčina za prijatelja (25,3%), da li bi živeli u susedstvu sa Turčinom (12,0%), da li bi radili u istoj firmi (15,7%) i da li bi imali Turčina za pretpostavljenog (19,3%).

Što se tiče severozapadne Makedonije i distanciranosti Roma prema narodima u okruženju, istraživanje je pokazalo da je etnička distanca najizraženija prema Albancima, ali u ne tako drastičnoj meri. Većinski negativni odgovori prevladavaju samo po pitanju stupanja u brak sa Albancem (78,6% negativnih naspram 17,3% pozitivnih odgovora). Iako se negativni odgovori javljaju i kod ostalih modaliteta, oni ne prelaze 24,0%, pri čemu se pozitivni odgovori kreću u rasponu od 70,4% onih koji bi imali Albanca za prijatelja, preko 74,5% onih koji bi živeli u susedstvu sa Albancima, 78,6% onih koji bi imali Albanca za pretpostavljenog, 84,7% Roma koji bi živeli u istom gradu sa Albancima, 85,7% onih koji bi radili u istoj firmi sa njima, pa do 86,6% onih koji bi živeli u istoj državi sa Albancima. U odnosu na Makedonce i Srbe, Romi iz severzapadne Makedonije izrazili su statistički značajne negativne stavove samo po prvom pitanju Bogardusove skale. Tako, 55,1% Roma ne bi stupio u brak sa Makedoncem, dok isti podatak za Srbe iznosi 57,1%. Ostali modaliteti se karakterišu izuzetno visokim procentom pozitivnih odgovora i u odnosu na Makedonce i Srbe, koji ne pada ispod 94,0%.

Bez namere da se ulazi u dublje analize rezultata do kojih se došlo kroz interpretaciju Bogardusove skale (tim pre što se jedan broj kolega iz istraživačkog tima detaljnije bavi ovim pitanjem), poslužićemo se ovim rezultatima kako bi ilustrovali sopstvene stavove i došli do određenih zaključaka koji mogu biti od pomoći kada govorimo o mogućnostima integracije. Stoga, posmatrajući navedene podatke, zaključujemo:

- kada uporedimo stremljenja većinskih/ostalih naroda u okruženju sa stavovima Roma, primećujemo tendenciju da se Romi u sve tri zemlje etnički manje distanciraju;
- manja je društvena udaljenost primećena posebno prema dominantnom/većinskom narodu u zemlji: Romi u Srbiji su izrazili najmanju etničku distancu prema Srbima, Romi u Bugarskoj su ispoljili najmanju etničku distancu prema Bugarima, i konačno, Romi u Makedoniji ispoljavaju najmanju etničku distancu prema Makedoncima;
- u Srbiji i Makedoniji, Romi su izrazili najveću etničku distancu prema Albancima, što se može tumačiti u svetlu događaja u poslednjih pet ili više godina u ovom regionu;
- u Bugarskoj je primećen najveći broj onih koji nisu mogli da zauzmu stav, tj. neutralnih. Ovakvi odgovori se javljaju i u Srbiji, ali u daleko manjoj meri, dok su u Makedoniji skoro u potpunosti izostali. Opšti je zaključak da se neutralni stavovi skoro nikada ne ispoljavaju prema većinskom narodu u zemlji.

Izvedene generalizacije mogu se različito interpretirati. Najpre, može se reći da one samo izražavaju i potvrđuju odavno zabeležen konformizam Roma. To potkrepljujemo time što su Romi izrazili najmanju etničku distancu upravo prema onima od kojih njihova sudbina najviše i zavisi – prema većinskim narodima u zemljama o kojima smo govorili. Takođe, relativno izraženija etnička distanca iskazana je prema onim narodima sa kojima je većinski narod bio u oštroj sukobu, ili još uvek postoje sa njima nerazjašnjena pitanja. Ipak, sa druge strane, iste generalizacije se mogu i drugačije interpretirati i kazati da one govore o otvorenosti Roma i spremnosti da žive, rade, i smisleno dele isti prostor sa ostalima, tj. da su

spremni da se integrišu u analizirana društva. Bez obzira da li ćemo krenuti jednim ili drugim drumom, ostaje činjenica da su brojni Romi neutralni po nekim pitanjima. Čak i ovaj podatak se može iskoristiti u različite svrhe, a mi predlažemo da se tumači i eksploatiše na pozitivan način – *neutralni stavovi predstavljaju one na koje se još uvek može uticati idejom o integraciji.*

Odnos romskih lidera prema integraciji jeste jedan od faktora koji će itekako uticati na budućnost romskih zajednica. Jer, romska politička, kulturna, intelektualna elita jeste misaoni predvodnik i sa njom pregovaraju većinski i ostali narodi. Stav romskih vođa prema integraciji nije jedinstven i to dodatno komplikuje situaciju. Osman Balić, na primer, jeste “najgrlatiji osporitelj korišćenja pojma *integracija*, poglavito kada ide 'u paketu' s Romima. Koga to žele da integrišu, govore on i njegovi podržavaoci, nas Rome – pa zar mi ne živimo izmešano sa Srbima već čitav milenijum na ovim prostorima. Kako-tako živimo i kome to sada pada na pamet nekakva integracija; mi nismo novopridošlice, nalik Kinezima, i nekakvi uljezi koje treba privesti redu i poretku. *Mi jesmo autohtona manjina i nama jeste potrebna svakojaka podrška da se emancipujemo od mnogo čega i približimo većini*“.²⁵ On se prvenstveno zalaže za emancipaciju, koju doživljava kao proces koji se odvija unutar romskog etnosa i njegova suština se nalazi u definisanju romskog identiteta, prosvetivanju i smanjivanju siromaštva. Termin i ujedno koncept koji bi trebalo da zameni *integraciju* je *približavanje*, čije korišćenje opravdava činjenicom da “su Romi na dnu društvene lestvice moći u većini zemalja u kojima žive“.²⁶

Iako stavovi Osmana Balića mogu biti podloga za detaljnu analizu i polemiku oko toga koji je proces aktuelan za romsku manjinu i koji koncept treba primeniti, mi se nećemo ovdje u to upustiti, već ćemo samo konstatovati da integracija podrazumeva približavanje i svakako ne pretpostavlja aktivnost samo jedne strane, naime, romske. Takođe, integracija nije suprostavljena emancipaciji; štaviše, emancipacija onakako kako ju je definisao Balić jeste osnov za pozitivnu integraciju zato što njen rezultat treba da bude samosvesna romska zajednica, koja je pak uslov za ravnopravan položaj u procesu integracije.

Integracija i stavovi Roma prema nekim njenim momentima. Pored prve dve grupe faktora koje su od uticaja, a o kojima je bilo reči na prethodnim stranama, uspešnost i model integracije zavise i od stavova Roma prema određenim pitanjima koja su manifestno ili latentno povezana sa njenom suštinom. Fokusiraćemo se samo na tri pitanja: manjinsko, nacionalno-identitarno i pitanje promena/reformi. Ovi činiooci analizirani su kroz baterije pitanja, koje smo postavili Romima tokom istraživanja. Krenuli smo od opštijih ka konkretnijim faktorima, nadajući se da će nas to na kraju dovesti do jasnije slike o tome koji bi model integracije, odnosno tretmana manjina uopšte, bio pogodniji za same Rome.

Romi i manjinsko pitanje: manjinsko pitanje je jedno od ključnih pitanja svake države u savremenom svetu, ne samo zbog napretka u sferi ostvarivanja individualnih i grupnih ljudskih prava već i zbog same činjenice da je upravo njegovo rešavanje sudbonosno za budućnost velikog broja zemalja, a posebno takozvanih “mladih demokratija“, kakve su Bugarska, Makedonija i Srbija. Realnost

²⁵ Romi od zaboravljene do manjine u usponu. Razgovor Dragoljuba B. Đorđevića i Osmana Balića. U: *Romi od zaboravljene do manjine u usponu*. Niš: OGI 2004. str. 44.

²⁶ Ibid. str. 45.

pokazuje da se njemu uglavnom prilazilo sa polazišta većine, tj. sa stanovišta većinskog mišljenja o tome šta manjinama treba i šta im se može i sme "dati". Praksa koja podrazumeva aktivno učestvovanje manjina u definisanju uslova njihovog bitisanja u određenoj državi, i pored deklarativnog pristajanja na jednakost i ravnopravnost, uglavnom je do sada zavisila od dominantne većine. Međutim, ako se želi barem u naznakama otpočinjanje primene principa etnokulturne pravde, mišljenje manjina o uređenju manjinskog pitanja je vrlo važno. A ko bi ako ne Romi mogao da pruži plodonosniji uvid u tako nešto? Njihov stav je izuzetno bitan upravo zbog činjenice da predstavljaju manjinu koja živi u sve tri zemlje (Bugarska, Makedonija i Srbija).

U okviru zadate grupe pitanja, od Roma se tražilo da iskažu svoje stavove o opštim uslovima života manjinskih grupa, o uslovima u kojima oni žive, o problemima koji utiču na njihov položaj u društvu. Gledano iz ugla ispitivanih Roma u centralnoj i istočnoj Bugarskoj, intrigantan je podatak da je procenat neodlučnih Roma izuzetno visok. Sa druge strane, odnos između onih koji se slažu i onih koji se ne slažu sa datim izjavama je skoro izjednačen. Tako, primera radi, 36,2% Roma se uopšte ili uglavnom ne slaže sa tvrdnjom da su nacionalnim manjinama i etničkim grupama data prevelika prava u društvu, dok se njih 18,0% uglavnom i u potpunosti slaže sa ovom izjavom. Donekle iznenađuju onih 45,8% koji su ovde bili neodlučni. Mišljenja su još i više podeljena kada govorimo o odgovornosti za siromaštvo nacionalnih manjina, jer 33,8% Roma Bugarske uglavnom se i uopšte ne slaže sa činjenicom da su nacionalne manjine siromašne zato što su njihovi pripadnici nepreduzumljivi i neobrazovani, njih 34,9% se uglavnom i potpuno slaže sa ovom tvrdnjom, dok njih čak 31,3% nije moglo da se odluči za odgovor. Na slične reakcije nailazimo i kod pitanja o tome da li većinski narod treba da donosi sve važne odluke u društvu: 53,0% Roma je bilo neodlučno, 25,3% se uopšte i uglavnom nije saglasilo sa ovom tvrdnjom, a 21,7% se uglavnom i potpuno složilo. Zanimljiv je takođe podatak da se čak 73,2% Roma iz ove grupe nije moglo da izjasni o tome da li su nacionalno i verski homogena države naprednije od višenacionalnih i višverskih država. Takođe je zanimljivo da je procenat onih koji se nisu složili sa ovom izjavom zanemarljiv i iznosi 8,6%; onih koji su se složili sa tvrdnjom bilo je 18,3%.

Stavovi Roma jugoistočne Srbije o pomenutim tvrdnjama se skoro drastično razlikuju od Roma iz Bugarske. Goli podatak da neodlučnih ima daleko manje, tj. činjenica da su Romi u Srbiji bili spremniji da zauzumu stav o ovim pitanjima baca drugačije svetlo na izražena mišljenja u obe zemlje. Isto tako, stavovi Roma iz Srbije se uglavnom poklapaju sa očekivanjima istraživača: velika većina Roma (82,4%) se ne slaže sa time da manjine imaju previše prava, kao i sa tvrdnjom da većinski narod treba da donosi sve važne odluke u državi (77,7%); 78,7% Roma se opet ne slaže sa tvrdnjom da su pripadnici nacionalnih manjina krivi za siromaštvo u kome žive. Romi jugoistočne Srbije nisu mogli da se odluče jedino u odnosu na tvrdnju da su nacionalno i verski homogene države naprednije (37,0%), dok se 44,7% Roma usprotivilo ovoj tvrdnji a 18,5% je prihvatilo.

Sličnu situaciju zatičemo i kod Roma severozapadne Makedonije: procenat neodlučnih je kod većine pitanja statistički irelevantan, dok su se u odnosu na većinu stavova zauzeli jasni stavovi. Tako se 75,0% Roma ne slaže sa time da nacionalne manjine i etničke grupe imaju prevelika prava, dok se 19,0% slaže sa

ovom tvrdnjom; 80,8% Roma smatra da većinski narod ne treba da donosi sve važne odluke u državi, dok 12,1% njih prihvata ovu ideju. Značajniji procenti neodlučnih se javljaju kod kontroverznijih pitanja: 39,0% Roma severnozapadne Makedonije nije moglo da se odluči da li je tačna tvrdnja da su pripadnici manjinskih grupa sami krivi za svoje siromaštvo, 47,0% ne prihvata ovu tvrdnju, dok se 14,0% slaže sa njom. Konačno, 60,6% Roma smatra da nacionalno i verski homogene države nisu naprednije, 18,2% smatra da jesu, a 21,2% ne može da se odluči.

Postavlja se pitanje zbog čega je Romima u istočnoj i centralnoj Bugarskoj toliko teško da se odluče o tvrdnjama koje ilustruju izistinski centralne vidove njihovog života kao manjinske zajednice. Ili, pitanje se može postaviti i sa druge strane: šta je to što omogućuje Romima u Makedoniji i Srbiji da budu sigurni i artikulirano se deklariraju? Odgovori jesu od velike važnosti zbog toga što se odgovornost za integraciju u većinsko društvo ne može preuzeti bez spremnosti da se na razumljiv i kristalno jasan način iskaže mišljenje. Ovde, nažalost ili na sreću, ne mogu se pružiti konačni odgovori na gornje upitnosti, već jedino predložiti izvori na kojima se uzroci možda mogu pronaći. Romi u Srbiji i Makedoniji možda su odlučniji u svojim stavovima baš zbog toga što su ih spoljašnje okolnosti (etničke nesuglasice i konflikti; agresivno okruženje) naterale da zauzmu čvrst stav. Takođe, možda je celokupno delanje romskih vođa na izgrađivanju romskog identiteta imalo više efekata u Srbiji i Makedoniji. Istina da su romski mediji najrazvijeniji upravo u Makedoniji, potvrđuje našu tvrdnju. S obzirom da se i u prvom i u drugom uzroku radi o borbi za sopstveni identitet, kao i o njegovoj zaštiti, *ispada da ključ, ili barem deo ključa, za pozitivnu i konstruktivnu integraciju Roma leži u akcijama tokom kojih će se definisati, objašnjavati, prihvatati romski identitet*. Naš se zaključak poklapa i sa mnenjem romskih predvodnika koji se zalažu za ideologiju *Romanipe* (ili *Romanipen*). *Romanipe* u suštini jeste kulturni i nacionalni identitet Roma, ali sa važnim dinamičkim elementom pošto obuhvata stalnu reformaciju. Romski čelnici vide ideologiju *Romanipe* kao odgovor Roma na pritiske većine.²⁷

Datost snažnog nacionalnog identiteta jeste jedan od preduslova za pozitivnu integraciju Roma, ali nikako i jedini. I prihvatanje i preuzimanje dela odgovornosti za integraciju ulazi u red značajnijih pretpostavki. Zbog toga je traženo od Roma da iskažu svoje mišljenje o tome šta je potrebno da se učini kako bi se poboljšao položaj manjinskih zajednica. I po ovom pitanju odgovori Roma iz Srbije i Makedonije, sa jedne, i Bugarske, sa druge strane, prilično se razlikuju. Dok Romi iz Srbije i Makedonije smatraju da većinski narod treba da se solidariše (37,1% Roma iz Srbije i 71,7% Roma iz Makedonije), Romi u Bugarskoj smatraju da je najvažnije primenjivati zakone (34,9%), iako se slažu i sa sabraćom iz druge dve zemlje da je solidarnost većinskog naroda važna (18,1%). Za angažovanje manjina kao jednog od uslova za poboljšanje položaja manjinskih naroda, zalažu se bugarski (26,5%) i Romi iz Srbije (26,7%), dok ovaj činilac oni iz Makedonije ne pominju.

Raduje podatak da među Romima postoji razvijena svest o tome da se bez prihvatanja odgovornosti za sopstvenu sudbinu ne može promeniti vlastiti položaj.

²⁷ Više o *Romanipe* videti u: Romi od zaboravljene do manjine u usponu. Razgovor Dragoljuba B. Đorđevića i Osmana Balića. U: *Romi od zaboravljene od manjine u usponu*. Niš: OGI 2004.

Ipak, zanimljivo je to da takva spremnost nije evidentirana kod makedonskih Roma, koji još uvek vide većinski narod i primenu zakona – što je drugi izabrani uslov koji opet u većini zavisi od volje većinskog naroda – kao odgovorne za njihov položaj. Bez namere da pravdavamo pozicije i dela većinskih naroda u tri susedske zemlje, i premda se slažemo, kao što je ranije u tekstu pokazano, da bez aktivne uloge većinskog naroda ne može doći do pozitivne integracije, smatramo da Romi nisu u prilici da svu odgovornost prebacuju na nekog drugog. Integraciju moraju izvesti sami Romi – “Na njihova će 'pleća' većma pasti teret samojačanja i samoosposobljavanja zarad toga da mogu kvalitetnije i u širem obimu pristupiti i koristiti društvena dobra, demonstrirati moć u socijalnom prostoru i steći ugled šire zajednice.”²⁸

Romi i nacionalni identitet: diskutujući o stavovima romskih dostojanstvenika prema integraciji, ali i izlažući mišljenja teoretičara o integraciji manjina na prethodnim stranama studije, kao njenu “lošu” stranu naveli smo upravo mogućnost da ona naruši identitet grupe koja bi trebalo da se integriše i preraste u asimilaciju. Da se ovo ne bi dogodilo, zaključili smo tada, a to potvrdili u prethodnih nekoliko paragrafa, od prevashodne je važnosti postojanje svesti o sopstvenom identitetu. Baš zbog toga smo u istraživanju bili zainteresovani da saznamo kakav je odnos Roma prema tome. Pre predstavljanja i interpretacije podataka, moramo naglasiti da neka pitanja iz upitnika koja smo izabrali kao ilustraciju odnosa prema identitetu jesu višeslojna i ne odnose se samo na ovaj segment: neka od njih više govore o etnocentrizmu. I pored ovih nedostataka, ipak ih uključujemo u analizu, nadajući se da će više pomoći nego odmoći u diskusiji integracije Roma.

Kada se pogledaju podaci do kojih smo došli tokom istraživanja i obrade podataka, prvo pada u oči činjenica da je procenat neodlučnih Roma u uzorku vrlo visok za sve tri zemlje i takoreći za sva pitanja. Ipak, možemo reći da su bugarski Romi opet najneodlučniji. Čak njih 65,1% nije sigurno da li glavna opasnost po nacionalni identitet dolazi od uticaja stranih ideja i ponašanja, naspram 25,0% srpskih Roma. Među makedonskim Romima nije bilo neodlučnih po ovom pitanju, i oni su jasno iskazali da se većina (74,0%) ne slaže sa ovom tvrdnjom. Većina srpskih Roma (45,4%) se takođe ne slaže sa ovom tvrdnjom, dok je trećina (29,6%) podržava. U Bugarskoj skoro i da ne postoje oni koji se ne slažu da glavna opasnost po nacionalni identitet dolazi od stranih uticaja, dok se njih 25,3% slaže. Visoki procenat neodlučnosti, bugarski Romi su iskazali i u odnosu na tvrdnju da se čovek može osećati sasvim sigurno samo kada živi u okruženju čiju većinu čine pripadnici njegove nacije – 37,3%, iako je većina (56,6%) ipak iskazala svoje mišljenje i složila se sa tvrdnjom. Zanimljivo je da se nasuprot mišljenju bugarskih Roma, većina srpskih (55,5%) i makedonskih (56,0%) Roma nije složila sa ovom tvrdnjom. Neodlučnih u ove dve zemlje takođe ima, ali u nižem procentu nego u Bugarskoj – 15,7% u Srbiji i 20,0% u Bugarskoj. Postoje i oni makedonski i srpski Romi koji su se složili sa ovom tvrdnjom – 24,0% Roma iz Makdonije i 28,7% iz Srbije. Dalje, tačno polovina srpskih i bugarskih Roma slaže se sa tvrdnjom da njihov narod nije savršen, ali je njegova kulturna tradicija bolja od drugih, dok se trećina (60,6%) Roma iz Makedonije nije složila sa ovom tvrdnjom. Neodlučnih ima u sva tri

²⁸ Ibid. str. 48.

uzorka: Bugarska opet prednjači sa 42,2%, sledi Makedonija sa 23,2% i na kraju Srbija sa 19,4%. Možda i najzanimljivije pitanje u ovom setu, donelo je i najveći procenat neodlučnih u makedonskom uzorku: 36,7% makedonskih Roma nije sigurno da li narod kome pripadaju poseduje neke kvalitete koje ih čine superiornim u odnosu prema drugim narodima. Ipak, većina njih(40,8%) odbacuje ovu tvrdnju, dok se 22,4% slaže sa njom. Sa druge strane, u Bugarskoj, većina ispitanih Roma (67,5%) slaže se da su Romi superiorni u odnosu na druge narode, dok je 26,5% njih neodlučno. Konačno, u Srbiji, većina Roma (62,1%) slaže se sa bugarskim Romima i datom tvrdnjom, 17,6% je protiv, a 20,4% je neodlučno.

Makedonski Romi su pokazali najveću otvorenost prema drugim narodima i najmanju spremnost da stanu uz ekstremne etnocentrističke tvrdnje. Tim činom posredno su iskazali veću sigurnost u sopstvene pozicije i identitet. Srpski Romi su na istom putu ali u manjoj meri i uz mnoga krivudanja. Najproblematičnija je Bugarska, kako zbog iznenađujuće visokog procenta neodlučnih, tako i zbog činjenice da skoro svi koji nisu neodlučni misle da nacionalni identitet jeste u opasnosti zbog stranih uticaja, da su najsigurniji u okruženju ljudi koji pripadaju njihovoj naciji, da su superiorni u odnosu na ine nacije. Ovakvi stavovi dela Roma iz Srbije i većine bugarskih Roma zabrinjavaju i mogu negativno uticati na projekat integracije. *Etnocentrični stavovi se mogu shvatiti i kao rezultat sopstvene nesigurnosti, što nanovo potvrđuje da je pitanje snažnog identiteta u centru bilo kog modela integracije.*

Romi i promene: s obzirom da integracija u sebi sadrži i dinamički element, pa stoga podrazumeva i pretpostavlja spremnost da se prihvate novine i uvedu promene u dotadašnji način mišljenja i života, za izgrađivanje bilo kog modela integracije, važno je imati u vidu kakav je odnos manjinske zajednice, u ovom slučaju Roma, prema tome. Uvreženo je mišljenje da promene uvek podrazumevaju nešto novo i moderno. Kada su društveni i politički život u pitanju, ljudi na Balkanu promene skoro uvek posmatraju u svetlu modernizacije koja dolazi iz drugih zemalja, često definisanih kao naprednijih i razvijenijih. Zbog toga se, kako je primetio i Alpar Lošonc²⁹, modernizacijske vrednosti često doživljavaju kao obrasci koji su strani istorijskom nasleđu zemlje i tradiciji. Neretko, upravo iz navedenih razloga, ove vrednosti se odbacuju. Ako podvučenu analogiju prenesemo sa odnosa zemalja na odnos većine i manjina u balkanskim državama, možemo pretpostaviti da bi veliki broj pripadnika manjinskih zajednica imao odbojan stav prema promenama koje bi dolazile od strane većinskog naroda, odnosno države kao njegovog reprezentanta. Imajući u vidu karakterizaciju romske zajednice kao vrlo patrijarhalne i tradicionalne, pretpostavlja se da će romski odnos prema promenama biti negativan. Da pogledamo kako su se izjasnili Romi iz uzorka.

Romi iz Srbije izražavaju prilično negativne stavove o promenama. Skoro trećina njih (56,5%) slaže se sa tvrdnjom da su u zabludi ljudi koji misle da svaka promena donosi napredak, 57,0% njih smatra da buntovničke ideje mladih ne doprinose napretku društva, dok 57,0% njih smatra da nove stvari u životu ne treba prihvatiti bez razmišljanja. Stavovi su jedino podeljeni u odnosu na tvrdnju da su posle svake promene u društvu stvari lošije nego pre toga: 29,9% Roma se ne slaže sa ovim dok se 28,9% njih složilo. Procenat neodlučnih Roma u srpskom uzorku je

²⁹ Lošonc, Alpar, *op. cit.*

prilično visok: neodlučnih ima u svakoj tvrdnji i procenti se kreću od 25,9% ("Buntovničke ideje mladih ljudi doprinose napretku društva"), 27,8% ("U zabludi su ljudi koji misle da svaka promena donosi napredak"), 30,8% ("Nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja"), do 41,1% ("Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga").

Ipak, procenat neodlučnih je opet najviši u Bugarskoj – kreće se od 66,3% ("Buntovničke ideje mladih ljudi doprinose napretku društva"), 61,4% ("Nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja"), 59,0% ("U zabludi su ljudi koji misle da svaka promena donosi napredak"), do 48,2% ("Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga"). Kada zanemarimo činjenicu da skoro po svakom pitanju, dve trećine bugarskih Roma ne može da se izjasni, možemo reći da su preostali Romi iz uzorka podeljeni u svojim stavovima prema promenama. Naime, dok 35,0% njih smatra da su u zabludi ljudi koji misle da svaka promena donosi napredak, a 37,4% bugarskih Roma slaže se sa tvrdnjom da posle svake promene u društvu stvari stoje lošije nego pre toga, većina Roma iz Bugarske smatra da buntovničke ideje mladih doprinose napretku društva (21,7%) i da nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja (25,3%).

U Makedoniji situacija takođe nije jednostavna: dok većina Roma iz Makedonije smatra da nisu u zabludi oni koji misle da svaka promena donosi napredak (46,9%) i da buntovničke ideje mladih ne doprinose razvoju društva (67,7%), 45,4% njih ne prihvata tvrdnju da su stvari posle svake promene u društvu lošije nego pre toga, a 43,5% slaže se da nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja. Da bi stanje stvari bilo još i dodatno iskomplikovano, neodlučni se javljaju i u ovom uzorku i predstavljaju trećinu ispitanika u odnosu na tvrdnje "Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga" i "Nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja".

Pokušavajući da uočimo opšte kretanje u stavovima Roma prema promenama, ne možemo a da ne prokomentarišemo način na koji su osmišljena pitanja u upitniku. Smatramo da postoji velika verovatnoća da su nedovoljno precizne formulacije pitanja svakako doprinele visokom procentu neodlučnih odgovora. Međutim, i pored toga, pitanja su bila od velike pomoći možda ne da se dođe do odgovora, već da se otvore nova poglavlja u raspravi o integraciji Roma. Iako možemo da protumačimo relativno negativne stavove Roma prema promenama kao rezultat činjenice da su u poslednjih desetak godina mnogo stvari započete u Makedoniji, Bugarskoj i Srbiji i nikada nisu izvedene do kraja. Otuda, možda, dolaze i razlike u jačini negativnih stavova između Roma u tri zemlje. Naime, srpski Romi su iskazali najviše negativnosti prema promenama i to se može razumeti s obzirom da se u Srbiji konstantno menjaju zakoni, pravila, donose se uredbe, svaka vlada uvodi svoje reforme koje zatim nova vlada ukida i menja – nekonstruktivnim promenama nikada kraja! Sa druge strane, od sve tri zemlje, Bugarska se nalazi u relativno najpovoljnijem položaju – promene u vidu ekonomskih i političkih reformi dovele su do toga da se Bugarskoj predviđa relativno brz ulazak u Evropsku uniju, što znači da su dostigli određeni nivo razvoja u društvenom, političkom i ekonomskom smislu. Za građane uopšte, i za Rome konkretno, to znači da su se godine štednje i "trpljenja" promena koliko-toliko isplatile. Konačno, Makedonija se nalazi u relativno boljem položaju od Srbije, možda ne toliko u ekonomskom smislu koliko u nastojanju političara da se održi

postojanje pravne države koju itekako podržava međunarodna zajednica – Makedonija je prihvatila savet i promenila svoj odnos, prvenstveno, prema manjinama i izbegla građanski rat. Ona, naravno, nije u potpunosti rešila manjinsko pitanje ali ostaje opšti utisak da se krenulo na bolje.

Kako objasniti i podeljenost u odgovorima? Za potrebe ovog rada dovoljan je zaključak po kome se odnos Roma prema promenama ne izražava u crno-belim okvirima, već sadrži mnogo sivih delova. Zaključak je od istinske važnosti zbog toga što uvek više optimizma i mogućnosti za pregovaranje ima među onima koji nisu ekstremni u svojim stavovima. Isto tako, bolje razumevanje ove podeljenosti, zahteva uvođenje i nekih drugih faktora u analizu. Konačno, bilo bi dobro ukrstiti stavove Roma o promenama sa nekim nezavisnim varijablama, kao što su mesto stanovanja, obrazovanje i godište. Pretpostavljamo da bi nas ti podaci doveli do konkretnijih ideja o tome šta i ko “koči” promene u romskoj zajednici, i predstavljali bi odličnu osnovu za promišljanje o konkretnim akcijama. Ipak, to, kao i uvođenje drugih faktora u analizu, ostavljamo za neke druge prilike.

Umesto zaključka

Namera nam je bila da u ovom radu raspravimo jedno od najvažnijih pitanja današnjice – pitanje zajedničkog života različitih nacionalnih zajednica. Kako smo pokazali, ovom problemu se može prići sa različitih gledišta, a rešenja koja se nude mogu biti raznolika. Kao misaonu vodilju, prihvatili smo Kimlikinu ideju etnokulturne pravde, koja, između ostalog, podrazumeva postojanje odvojenog prostora za manjine, ravnomerniju podelu javnog prostora u društvu i potragu za kontratežištem koje bi trebalo da neutrališe etnička odstupanja i koje bi sprečilo transformaciju “jedan čovek, jedan glas” principa u etnički monopol većine nad manjinama. Postizanje etnokulturne pravde se može dostići ako države definišu socijetalne kulture dovoljno široko i pruže prostor za ispoljavanje odstupanja od zvanične kulture, ili ako prihvataju i pomažu postojanje većeg broja socijetalnih kultura.

Što se Roma, kao manjinske zajednice koja nas interesuje, tiče, stav je jasan – iako integracija u većinsku socijetalnu kulturu sa sobom nosi veliki broj nedoumica, nejasnoća ali i opasnosti po obe strane u procesu, trenutno joj nema alternative. Emigracija, samouprava i trajna marginalizacija nisu realne za Rome na Balkanu. Štaviše, emigracija i trajna marginalizacija jesu i nepoželjne, s obzirom da guraju Rome u još veće probleme, a države još dalje od principa etnokulturne pravde.

Pokazali smo, takođe, da će integracija zavisiti od velikog broja faktora. Neke od njih treba tražiti u samim karakteristikama zemalja u kojima Romi žive, dok neki proizlaze iz otvorenosti ili zatvorenosti većinskih i ostalih naroda u okruženju. Jasno je da dokle god države prihvataju manjinske zajednice isključivo u formalno-pravnom, odnosno deklarativnom smislu, integracija će biti samo slovo na papiru. Moraju se učiniti naponi da se izbori sa duboko ukorenjenim sistemskim inhibitornim mehanizmima koji deluju na većinu pripadnika manjinskih zajednica, a posebno na Rome. Alpor Lošonc³⁰, i sam razmišljajući o ovim problemima, dolazi do zaključka da se etnokulturna raznovrsnost ne može svesti samo na dogovor

³⁰ Ibid.

političkih elita većinskih i manjinskih grupa, niti na element evropske integracije (što je jedan od argumenata koji se sve češće čuje u kontestu rešavanja manjinskog pitanja). Kako pisac kaže, “u prvom slučaju, ona bi bila izraz pukog interesnog zajedništva, koje preta nestabilnošću interesne dinamike. U drugom slučaju, ona bi bila redukovana na tehnološki element prilagođavanja evropskim institucionalnim strukturama”.³¹ Lošonc s pravom zaključuje da “etnokulturna raznovrsnost dotiče identitet srbijanskog [a mi dodajemo i makedonskog i bugarskog] društva, jer, tek se samoprepoznavanjem identiteta društva posredstvom etnokulturne raznovrsnosti može istrajavati na multikulturalnosti”.³²

Držeći na pameti konkretnije probleme o kojima smo diskutovali, kao i stanje stvari do koga smo došli predstavljanjem rezultata istraživanja, možemo pružiti sledeće zaključke, odnosno uputstva za dalje delovanje:

1. Osnova za bilo koju integraciju, a posebno integraciju Roma, mora da bude izgrađivanje i jačanje identiteta manjinske zajednice koja se integriše. Ukoliko je grupni identitet slab ili ne postoji, šanse da se iz integracije sklizne u asimilaciju jesu vrlo velike. Proces izgrađivanja i jačanja identiteta Roma moraju da izvedu svi relevantni subjekti – od romskih nevladinih organizacija, obrazovnih, političkih, kulturnih i informativnih institucija, preko istaknutnih pojedinca i romske elite, pa do “vođa u mišljenju” na lokalnom nivou.
2. Osnova za pozitivno prihvatanje integracije Roma mora da bude i snažan identitet većinske zajednice – ukoliko Srbi, Makedonci, Bugari imaju jasnu predstavu o tome ko su i šta su, strahovi da će im se integracijom oduzeti nešto, kao najvažnije brane integraciji, biće umanjeni. Znači, uporedo sa projektima izgrađivanja identiteta Roma, treba raditi i na osnaživanju identiteta većinskih naroda u pozitivnom smislu, a ne kroz negaciju drugih naroda u okruženju.
3. Istraživanja su pokazala da postoji distanca većinskih i inih naroda prema Romima ali da se ona smanjuje, što je samo po sebi pozitivna činjenica. Međutim, mora se još mnogo raditi na pozitivnoj prezentaciji Roma i menjanju stavova ostalih naroda. Tu veliku ulogu mogu da odigraju mediji – nacionalni i manjinski, tj. romski.
4. Istraživanje je, među drugim, pokazalo da Romi teže prihvataju promene tako da se mora smisliti način na koji će se integracija sprovesti a da se ona među Romima ne doživljava kao novotarija nametnuta “odozgo” (od većinskog naroda), ili kao drastična promena u odnosu na prethodni način života. Koraci koji se preduzimaju moraju biti dobro osmišljeni i sačinjeni od više manjih pokreta, pre nego što se učini nešto radikalnije.
5. Naposljetku, uočavanje i shvatanje važnosti činjenice da sami Romi moraju da preuzmu odgovornost za integraciju. Da bi se to desilo mora da postoji kritična masa romskih vođa koji će se prvenstveno složiti sa idejom integracije a zatim učiniti konkretne korake ka njenom ispunjenju.

Nama jeste jasno da je, barem za sada, jedan deo predloženih zaključaka neostvariv. Takođe smo svesni činjenice da mnoge činioce koji utiču na integraciju Roma nismo uzeli u obzir. Bez namere da pravdamo svoje stanovište, ipak moramo

³¹ Ibid. str. 198

³² Ibid. *loc.cit.*

naglasiti da je problem izuzetno složen i zahteva stalno i ponovno vraćanje, dodavanje novih faktora i možda zanemarivanje nekih starih. Jasno nam je i da nismo pomenuli niti analizirali korake koje su do sada k integraciji Roma preuzele Srbija, Bugarska i Makedonija niti njihovi romski predvodnici i organizacije. To ostaje kao zadatak za neke druge prilike i neke druge razgovore.

Literatura

1. Barany, Zoltan. 2002. *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge University Press.
2. Bašić, Goran et al. 2002. *Demokratija i nacionalne manjine*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.
3. *Demokratija i multikulturalnost u Jugoistočnoj Evropi* (zbornik radova). 2003. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.
4. Dimitrijević, Nenad & Kovács, Petra (ed.). 2004. *Managing Hatred and Distrust: The Prognosis for Post-Conflict Settlement in Multiethnic Communities in the Former Yugoslavia*. Budapest: LGI/OSI.
5. Đorđević, B. D., Todorović, D. and Milošević, L. 2004. *Romas & Others. Others & Romas. Social Distance*. Sofia: "Ivan Hadjiyski " Institute for Social Values and Structures.
6. Đorđević, D. B. i Živković, Jovan (priređivači). 2002. *Romi na raskršću*. Niš: PUNTA, Društvo dobre akcije, Komrenski sociološki susreti, Bahtalo drom.
7. Đorđević, B. Dragoljub (priređivač). 2004. *Romi od zaboravljenje do manjine u sponu*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
8. Đurović, Bogdan. 2002. Social and Ethnic Distance towards Roma in Serbia. U: *Facta Universitates. Series: Philosophy, Sociology and Psychology*, 2 (9): 667-681.
9. *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (zbornik radova). 2002. Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu. Institut za sociologiju. Punta.
10. Gheorge, Nicolae & Mirga, Andrej. 1997. *The Roma in the Twenty-First Century: A Position Paper*. Princeton, NY: Project on Ethnic Relations.
11. Hancock, Ian. 2003. *We are the Romani people* University of Hertfordshire Press.
12. _____ *The Struggle for the Control of Identity*, Retrieved March 2002. from World Wide Web: geocities.com/Paris/5121/Identity.htm.
13. _____ *Origins of the Romani People*, Retrieved October 2002. from World Wide Web: geocities.com/Paris/5121/origins.htm.
14. Husband, Charles (ed.). 1994. *A Richer Version: The Development of Ethnic Minority Media in Western Democracies*.
15. Jakšić, Božidar & Bašić, Goran. 2002. *Romany Settlements, Living Conditions and Possibilities of Integration of the Roma in Serbia*. Belgrade: Ministry of Human and Minority Rights, Serbia and Montenegro.

16. Kalmus, Veronika. 2003. 'Is Interethnic Integration Possible in Estonia?': Ethno-political Discourse of Two Ethnic Groups. U: *Discourse & Society*, Vol 14(6): 667–697
17. *Kulturalna u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana* (zbornik radova). 2003. Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu. Institut za sociologiju. SVEN.
18. Kymlicka, Will & Opalski, Magda (eds.) 2001. *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. New York: Oxford University Press.
19. Kymlicka, Will. Multiculturalism and Minority Rights: West and East. *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. Issue 4/2002.
20. Митев, Петар-Емил. 2002. Динамика на бедността. У: Селени, Иван (със.). *Бедността при посткомунизма*. София: Институт за социални ценности и структури "Иван Хаджийски".
21. Mitev, Petar-Emil. 2004. Ethnic Relations in Bulgaria: Legal Norms and Social Practice. U: Bašić, Goran et al. *Prospects of Multikulturality in Western Balkan States*. Belgrade: ERC/FES.
22. *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alterantive* (zbornik radova). 2004. Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu. Institut za sociologiju. SVEN.
23. Селени, Иван (със.). 2002. *Бедността при посткомунизма*. София: Институт за социални ценности и структури "Иван Хаджийски".
24. Semprini, Andrea. 1999. *Multikulturalizam*. Beograd: CLIO

UDK 323.118(=214.58)(497.11)(497.7.)(497.2)

Dragan Todorović
Lela Milošević
Filozofski fakultet
Niš

DRUŠTVENA UDALJENOST VEĆINSKOG STANOVNIŠTVA OD ROMSKE MANJINE (SRBIJA, MAKEDONIJA, BUGARSKA)*

Rezime

Društvena udaljenost većinskog stanovništva od pripadnika drugih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa često je predmet naučnih istraživanja u poslednjih desetak godina na Balkanu. Kada je reč o romskoj nacionalnoj manjini, opšti je zaključak da su Romi ne samo nacionalna manjina koja živi u veoma lošim egzistencijalnim uslovima, već i da su često izloženi predrasudama od strane većinskih naroda. Utvrđeno je i postojanje veće etničke distanca prema Romima nego prema drugim nacionalnim manjinama, što dodatno usložnjava i otežava njihov položaj.

Predmet ovog rada je analiza društvene udaljenosti većinskog stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske od romske manjine, na osnovu podataka dobijenih empirijskim istraživanjem realizovanog 2003. godine od strane Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, ali i komparacijom sa do sada sprovedenim istraživanjima u Makedoniji i Bugarskoj, susednim balkanskim zemljama.

Cljučne reči: društvena udaljenost, većinsko stanovništvo, romska manjina, integracija

SOCIAL DISTANCE OF THE MAJORITY POPULATION FROM THE ROMA MINORITY (SERBIA, MACEDONIA AND BULGARIA)

Summary

Social distance of the majority population from the members of other nations, national minorities and ethnic groups has very often been an object of scientific research in the last ten years or so at the Balkans. When it comes to the Roma national minority, the general conclusion is that Romas are not only a national minority living in very poor existential conditions but it is also frequently exposed to the prejudices manifested by the majority populations. What has also been confirmed is the existence of a greater ethnic distance toward Romas than towards other national minorities which makes their position more complex and difficult.

This paper represents an analysis of the social distance of the majority populations of Serbia, Macedonia and Bulgaria from the Roma minority on the basis of the data obtained by an empirical research project carried out in 2003 by the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy in Niš which are then compared to the research projects carried out so far in Macedonia and Bulgaria as neighboring Balkan countries.

Key Words: Social Distance, Majority Population, Roma Minority, Integration

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Uvodne napomene

Rad je zasnovan na podacima dobijenim empirijskim istraživanjem *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*, sprovedenim 2003. godine na teritoriji jugoistočne Srbije, severozapadne Makedonije i centralne i zapadne Bugarske, a u okviru realizacije trogodišnjeg projekta (2002-2004) "Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije", koji realizuje Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, a finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije. Uzorak je činilo 1.800 ispitanika, po 600 sa teritorija triju balkanskih zemalja.

Za dobijanje podataka korišćena je modifikovana Bogardusova skala, koja sadrži sedam vrsta socijalnih odnosa. Odnosi su poređani od onog sa najmanjim (najveća bliskost) do onog sa najvećim stepenom distance (najmanja bliskost). Formulirani su u obliku tvrdnji, a od ispitanika se zahtevalo da zaokružuju odgovor "da", "ne" ili "neutralno", pokazujući koji su od ponuđenih odnosa spremni da prihvate ili odbiju sa pripadnicima određenih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa. Ponuđeni odnosi su: 1. Stupio bih u brak, 2. Imao bih za prijatelja, 3. Živeo bih u susedstvu, 4. Radio bih u istoj firmi, 5. Imao bih za pretpostavljenog, 6. Živeo bih u istom gradu i 7. Živeo bih u istoj državi.

Rezultati empirijskog istraživanja pokazali su da većinsko stanovništvo najveći stepen etničke distance na teritoriji jugoistočne Srbije pokazuje prema Albancima, Bošnjacima (Muslimanima) i Romima, na teritoriji severozapadne Makedonije prema Albancima, Romima i Bošnjacima (Muslimanima), a u centralnoj i zapadnoj Bugarskoj prema Romima, Albancima i Vlasima i Pomacima. Vidno je da su Romi jedina manjina prema kojoj je izražena velika distanca u sve tri zemlje, a kako su i jedna od najbrojnijih manjina na ovim prostorima, smatrali smo da posebnu pažnju treba posvetiti upravo problemu društvene udaljenosti većinskog stanovništva od romske manjine.

Romska nacionalna manjina u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj

Srbija

Prema poslednjem popisu iz 2002. godine, u Srbiji živi 108.193 Roma. Međutim, demografi procenjuju da u Srbiji živi znatno veći broj Roma, oko 450.000. Razlika između utvrđenog i procenjenog broja Roma posledica je "etničke mimikrije", tj. odluke samih Roma da se prilikom popisa stanovništva izjašnjavaju kao pripadnici neke druge narodnosti, a ne kao Romi. Najviše ih je u jugoistočnoj Srbiji, a u pojedinim opštinama (Surdulica, Bujanovac, Bojnik, Vladičin Han) učešće Roma u ukupnom stanovništvu kreće se i do 1/3 (*Nacionalne manjine u SR Jugoslaviji*, 2002: 78). Nastava na romskom jeziku u Republici Srbiji ostvaruje se na osnovu odluke Ministarstva prosvete iz 1997. godine, usvajanjem nastavnog plana i programa osmogodišnjeg školovanja koje je podnela Matica romska, za sada u svega nekoliko škola. Danas postoji na desetine romskih društvenih i političkih udruženja. Od 1989. godine u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti postoji Komisija za proučavanje života i običaja Roma, a na romski jezik su prevedeni "Novi zavet" i "Petoknjžje". Sadržaji na romskom jeziku na nacionalnoj televiziji emituju se kroz više emisija, postoji i svakodnevni radio program, a formirani su i prvi samostalni romski mediji.

Iako je još 1927. godine u Beogradu osnovana "Prva srpsko-ciganska zadruga za uzajamno pomaganje u bolesti i smrti", a sedamdesetih godina prošlog veka, u sastavu nekadašnje SFRJ, pokrenuti početni mehanizmi zaštite nacionalnog i kulturnog identiteta nacionalnih manjina, Srbija će ostati zapamćena kao zemlja koja je među poslednjim priznala Romima status nacionalne manjine.¹ Time su institucionalizovani neophodni preduslovi za intenziviranje procesa sveukupne socijalno-ekonomske emancipacije Roma. Ubrzo nakon toga formiran je i prvi *Nacionalni savet Roma Srbije i Crne Gore*, a Vlada Republike Srbije je obrazovala *Savet Republike Srbije za nacionalne manjine* u čijem radu romski predstavnici ravnopravno učestvuju sa predstavnicima ostalih nacionalnih manjina Republike. Reč je o prvim koracima u rešavanju nagomilanih problema, a upućeniji u ovu problematiku izdvajaju sijaset paralelnih frontova na kojima tek predstoji koordinirana akcija: "Obezbediti društvenu i političku podršku; osnažiti trenutno krhke i gotovo neformalne institucionalne pretpostavke u smislu usvajanja skupštinske deklaracije o položaju Roma u Srbiji; obezbediti donošenje odluka Vlade Republike Srbije u vezi sa prihvatanjem obaveza iz odgovarajućeg programa integracije i razvijanjem mehanizama za njihovo sprovođenje; uspostaviti programske i donatorske koordinacije međunarodnih institucija za finansiranje i evaluaciju programa i projekata posvećenih Romima; uključiti stručnjake u ove procese i, najzad, obezbediti permanentna budžetska sredstva za realizaciju programa integracije" (Bašić, 2004a: 75). Odgovornost za sprovođenje planiranih mera, treba da bude adekvatno podeljena između centralne i lokalnih vlasti, pripadnika romske zajednice i ostalih građana.

Makedonija

Prema podacima popisa iz 1994. godine u Republici Makedoniji živi 43.707 Roma, pretežno naseljenih u gradovima. Prema nezvaničnim procenama u ovoj zemlji ukupno živi od 170 do 200 hiljada Roma, uglavnom u divljim i neurbanizovanim getima.² Makedonija je prva od nekadašnjih jugoslovenskih država Ustavom priznala Romima status nacionalne manjine. Makedonija je i jedina zemlja u kojoj Romi imaju vlastitu opštinu. Reč je o skopskoj opštini "Šuto Orizari", jednom od najvećih romskih naselja u svetu u kojoj je, od ukupno 16.907 žitelja, 11.308 romske nacionalnosti. S druge strane, 52,53% ili 1.640 familija prima socijalnu pomoć u vrednosti između 1.700 i 4.200 denara (samo petočlane porodice primaju najvišu sumu), što ne zadovoljava ni potrebe osnovne prehrane.³

Za razliku od sunarodnika u drugim zemljama, Romi u Makedoniji se nisu sukobljavali sa glasno izraženim neprijateljstvom. Iako se i u makedonskim medijima piše da među Romima ima mnogo prosjaka, sitnih kriminalaca, "čistača" kontejnera za smeće i slično, oni za sunarodnike važe kao veseli i dobrodušni

¹ Tek 2002. godine usvojen je Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. Opširnije o njegovom sadržaju u: *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, Beograd, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica, 2002.

² "Najviše Roma ima u dolini južne i centralne Makedonije, kao i u nekim gradovima zapadne Makedonije. Njihovo prisustvo je manje u istočnim i severnim delovima države. Na teritoriji grada Skoplja u okviru sedam romskih naselja: Topaana, Keramidilnica, Novoselski put, Radišani, Svinjarnik, Zlokućani, selo Batinci i selo Dračevo, živi oko 1.599 romskih porodica" (Ристовска-Димитријевска, 2003: 56).

³ Lakinska-Popovska, 2002: 152.

građani. Situacija se korenito promenila sa NATO intervencijom na SR Jugoslaviju 1999. godine i ulaskom KFOR-a na Kosovo. Više od dvadeset hiljada muškaraca, žena i dece prihvaćeno je u pogranični kamp "Stenkovec" da bi, sa prvim snegom, usledili premeštaji u odmarališta širom zemlje. Krenule su i prve reakcije lokalnog stanovništva, uglavnom negativnog predznaka, prema kosovskim izbeglicama. Vlada donosi odluku da se svi oni smeste pod šatore u jedino, koliko-toliko organizovano, ali i prenaseljeno, romsko naselje "Šuto Orizari". Veći sukobi izbegnuti su angažovanjem Amdi Bajrama, jedinog romskog poslanika u makedonskom parlamentu i novčanom pomoći međunarodne zajednice, koja je podržala izgradnju čvrstih objekata za stanovanje i pogona za upošljenje kvalifikovane romske radne snage.⁴

Izborna nastava na romskom jeziku u osnovnom obrazovanju počela je školske 1996/97. godine. Neka od kulturnih udruženja delimično finansira država, a postoji veći broj mešovitih kulturno-umetničkih društava (Ortakovski, 2002: 185-230). Emituje se trideset minuta nedeljnog programa na romskom jeziku na makedonskoj televiziji i dva sata nedeljno na makedonskom radiju. Pored redakcija na romskom jeziku pri državnoj Radio-televiziji, Romi u Makedoniji imaju nekoliko sopstvenih RTV stanica. Naravno, posebno je pitanje kvaliteta njihovog uticaja izvan romske zajednice. Treba reći i da je Trajko Petrovski, jedini Rom doktor nauka u Makedoniji, objavio "Rečnik makedonsko-romskog i romsko-makedonskog jezika". Prema programu afirmativne akcije (pozitivne diskriminacije), na jednom od dva univerziteta u zemlji omogućen je upis mladim Romima, željnim sticanja visokoškolskog obrazovanja. Međutim, broj upisanih daleko je od upisne kvote od 2,4%, koliko iznosi participacija romske populacije u ukupnom stanovništvu (danas je u Makedoniji svega 180 Roma sa fakultetskom diplomom). Prema podacima iz 1991. godine, kada se položaj Roma tretirao još i dobrim, svega nešto preko 8.000 Roma bilo je zapošljeno u stalnom radnom odnosu, od toga samo 80 u državnoj upravi.⁵

Bugarska

Prema poslednjim statističkim podacima iz 2001. godine u Bugarskoj živi 370.908 Roma, dok ih je prema nezvaničnim procenama oko 900 hiljada. Iako su osnovna građanska prava Roma uglavnom rešena u prvim godinama postsocijalističkog perioda, u Bugarskoj prema Romima vlada neskriveno negativan odnos. Na konferenciji na temu "Manjine i mediji: realnost i predrasude", održanoj 1997. godini u Sofiji, Krasimir Kanev – dugogodišnji istraživač položaja etničkih manjina u svojoj zemlji, sada predstavnik bugarskog Helsinškog komiteta – izneo je tezu da je u svesti običnih građana "Rom oličjenje kriminalca". Potporu ovakvom stavu našao je u izveštajima nadležnih policijskih organa u kojima se za trećinu počinjenih kriminalnih dela u zemlji optužuju Romi. I tekstovi u medijima potkrepljuju ovu tezu: od 1.440 tekstova o manjinskim grupama u prvih šest meseci u 1997, 887 bilo je posvećeno Romima, od čega je 497

⁴ Opširnije u napisu: "Tužna priča iz garavog sokaka", www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200007/00703-003-pubs-sko.htm

⁵ Takođe, na: www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200007/00703-003-pubs-sko.htm

bilo sa negativnim predznakom.⁶ Bugarski sociolog Dejan Kjurjanov postojeće stanje stvari sagledava na sledeći način: “Mediji su 100% preorijentisani na otkrivanje individualnog interesa masovnog čitaoca, a taj čitalac traži da nađe potvrdu svojih vlastitih stereotipa i predrasuda“. Socijalna netrpeljivost stoga redovno prerasta u nasilničke ispade na rasnoj osnovi.⁷

Malo je ili nimalo razumevanja za očigledne probleme u romskim getima na periferiji skoro svakog bugarskog grada i sela. Romi u Bugarskoj, usled odsustva stabilnog obrazovanja, visoke nezaposlenosti, nemogućnosti obezbeđivanja elementarnih uslova za život članovima porodice i odavanja različitim porocima, ostaju zatočeni “začaranog kruga bede“ (A. Mitrović). Nepismeni, polupismeni i Romi na niskom obrazovnom nivou čine 60% ukupne romske zajednice (uzrasta 7 godina i više). Krajem devedesetih godina prošlog veka istraživanja su registrovala da je 70% radno-sposobnog romskog stanovništva bilo nezaposleno, a da je 60% korisnika socijalne pomoći romskog porekla. Povećan sitni kriminal uslovio je i veću društvenu netrpeljivost.

*Etnička distanca prema Romima:
rezultati istraživanja Instituta za sociologiju 2003.*

U nekoliko prethodnih radova (Todorović, 2004a; 2004b), baziranih na analizi rezultata našeg empirijskog istraživanja, detektovali smo neskrivenu, najmanje natpolovičnu, sklonost romskog naroda ka zajedničarenju u svim vidovima socijalne bliskosti sa pripadnicima okružujućih, većinskih naroda. Međutim, odgovor većine na iskazane interkulturalističke pretenzije Roma nije ni približno reciprocitetan. Većinsko stanovništvo istraživanih područja Srbije, Makedonije i Bugarske zadržava “hladan“ odnos u ocenjivanju različitih varijeteta zajedničkog suživota.

Generalno, najtolerantniji su Makedonci, slede Bugari, a na začelju su Srbi. U “bračne vode“ sa Romom/Romkinjom, kao najvišim stepenom bliskosti, ne bi oko 4/5 ispitanika iz redova većinskog naroda. Zatvorenost Bugara izrazita je i kod mogućnosti druženja sa Romima, dok više od 2/3 Makedonaca to ne vidi kao problem. Pristajanje na susedske odnose prilično je ujednačeno i kreće se oko polovine, ali se zato značajna odstupanja pojavljuju u slučajevima prihvatanja zajedničkog rada u firmi, kao i zajedničkog života u istom gradu i državi (neprihvatanje Roma za nadređenog na radnom mestu podjednako je nisko među pripadnicima sva tri naroda). Izvesna pravilnost pojavljuje se i u kategoriji “ni da, ni ne“ odgovora. Dok se kod Srba i Makedonaca broj neodlučnih kreće između 8% i 15%, dotle je on kod Bugara kontinuirano između jedne petine i jedne četvrtine, dakle, najmanje upola, a katkad i više nego dvostruko, nego kod prethodno navedenih nacionalnosti. Teško je predvideti u kom bi se pravcu mogli kretati naznačeni “neutralni“ odgovori Bugara (tabela 1).

⁶ Opširnije u: “Romi još uvek čekaju demokratiju”, www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199802/80211-025-pubs-sof.htm

⁷ O primerima rasističkih ispada u Bugarskoj, takođe, u tekstu: “Romi još uvek čekaju demokratiju”, www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199802/80211-025-pubs-sof.htm

Tabela 1

ETNIČKA DISTANCA SRBA, MAKEDONACA I BUGARA PREMA ROMIMA (%)

Odnos	Da			Ne			Neutralno		
	S	M	B	S	M	B	S	M	B
Stupio bih u brak	6,2	4,9	4,3	83,5	83,0	76,9	10,3	12,1	18,8
Imao bih za prijatelja	53,9	67,7	42,2	31,8	20,2	33,9	14,3	12,1	23,9
Živeo bih u susedstvu	52,2	53,8	48,9	33,9	30,9	24,9	13,9	15,2	26,3
Radio bih u istoj firmi	60,4	74,9	58,4	26,1	12,6	23,4	13,5	12,6	18,2
Imao bih za pretpostavljenog	26,9	30,9	23,1	62,4	55,2	51,0	10,7	13,9	25,9
Živeo bih u istom gradu	67,8	76,7	59,5	20,2	12,6	17,7	12,0	10,8	22,8
Živeo bih u istoj državi	68,8	80,3	59,0	19,2	11,7	15,4	12,1	8,1	25,6

Radi dobijanja detaljnijih podataka ukrštena je ukupna mera distance sa nezavisnim varijablama, a do ukupne mere distance došlo se tako što je svako odbijanje nekog odnosa bodovano jednim poenom a prihvatanje nulom (dakle merena je distanca a ne bliskost). Ukupan rezultat se kretao od 0 (bez distance, što ne znači i potpuno prihvatanje jer su ispitanici mogli da odgovore i "neutralno" i to treba imati u vidu prilikom analize), do 7 (jer je bilo 7 odnosa) koji označava potpunu distancu. Svi ispitanici su podeljeni prema rezultatima na skali distance u 4 grupe:

- bez distance i "neutralno" (0 poena)
- mala distanca (1-2 poena)
- umerena distanca (3-5 poena)
- velika distanca (6-7 poena)⁸

Tabela 2

UKUPNA MERA DISTANCE PREMA ROMIMA (u %)

	Srbija	Makedonija	Bugarska
Bez distance i "neutralno"	14,7	10,9	15,3
Mala distanca	42,6	52,4	49,3
Umerena distanca	23,3	27,5	20,7
Velika distanca	15,5	6,6	14,2
Bez odgovora	3,9	2,6	0,6

Na osnovu rezultata u tabeli 2 može se zaključiti da je velika distanca najmanja u Makedoniji, a najveća u Srbiji. U tabelama 3-9 prikazani su detaljniji podaci, a dobijeni su ukrštanjem ukupne mere distance sa nezavisnim varijablama: polom, godinama starosti, školskom spremom, mestom stanovanja, zanimanjem, konfesionalnim opredeljenjem i religioznošću.⁹ Analiza podataka je pokazala da su

⁸ Prema: Kuzmanović, 1994: 236.

⁹ Napominjemo da je "missing" izostavljen iz analize.

samo pol (u Makedoniji) i mesto stanovanja (u Srbiji i Makedoniji) u statistički značajnoj vezi sa etničkom distancom.

Tabela 3

DISTANCA PREMA ROMIMA / POL (%)

Pol	Srbi		Makedonci		Bugari	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Bez distance i "neutralno "	18,0	12,7	13,4	8,2	18,2	13,2
Mala distanca	45,9	42,9	58,9	49,1	50,9	47,8
Umerena distanca	22,1	26,2	19,6	37,3	20,0	21,4
Velika distanca	13,9	18,3	8,0	5,5	10,9	17,6
Ukupan broj ispitanika	122	126	112	110	165	182

I među muškarcima i među ženama približno se polovina "zadržava" u kategoriji male distance, dok je umerena i velika distanca zastupljenija među "slabijim" polom. Od uočene pravilnosti odstupaju jedino anketirane Makedonke, koje iskazanu distancu ograničavaju na malu i umerenu (tabela 3).

Tabela 4

DISTANCA PREMA ROMIMA / GODINE STAROSTI (%)

	Godine starosti	Bez distance i "neutralno "	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Bugari	19-29	15,1	53,4	17,8	13,7	73
	30-39	15,3	59,3	18,6	6,8	59
	40-49	18,3	51,7	20,0	10,0	60
	50-59	15,3	50,8	16,9	16,9	59
	preko 60 god	14,1	38,4	27,3	20,2	99
Makedonci	19-29	8,3	51,4	33,3	6,9	72
	30-39	12,2	59,2	22,4	6,1	49
	40-49	15,6	56,3	21,9	6,3	32
	50-59	17,1	48,6	28,6	5,7	35
	preko 60 god	5,7	54,3	31,4	8,6	35
Srbi	19-29	12,9	41,9	22,6	22,6	62
	30-39	20,8	52,1	14,6	12,5	48
	40-49	16,3	53,1	24,5	6,1	49
	50-59	13,2	44,7	18,4	23,7	38
	preko 60 god	13,7	31,4	39,2	15,7	51

Tolerantniji od drugih u odnosu prema Romima u Srbiji su ispitanici uzrasta između 30 i 39 godina i 40 i 49 godina: 72,9% prvih i 69,4% drugih ili uopšte ne izražava distancu ili se ona može opisati kao “mala”. Nastariji su najnetolerantniji – više od polovine izražava umerenu i veliku distancu. Slede, i to zabrinjava, najmlađi, sa 45,2% zastupljenosti u ove dve kategorije. I među bugarskim ispitanicima starijim od 60 godina beležimo pomanjkanje želje za socijalnim kontaktom (umerena + velika distanca = 47,5%). Među Makedoncima je najmanje zastupljena visoka distanca. Izdvaja se svega 8,3% najmlađih i 5,7% najstarijih koji ne izražavaju distancu prema romskom narodu; ove dve grupe najzastupljenije su u kategoriji umerene distance (tabela 4).

Tabela 5

DISTANCA PREMA ROMIMA / ŠKOLSKA SPREMA (%)

	Školska sprema	Bez distance i “neutralno”	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Bugari	Bez škole, nepotpuna i završena O. Š.	10,5	50,0	21,9	17,5	114
	Tro- i četvorogodišnja srednja škola	18,4	51,3	18,4	12,0	158
	Viša škola, fakultet ili akademija	16,7	44,9	24,4	14,1	78
Makedonci	Bez škole, nepotpuna i završena O. Š.	3,0	57,6	27,3	12,1	33
	Tro- i četvorogodišnja srednja škola	11,3	55,3	26,2	7,1	141
	Viša škola, fakultet ili akademija	16,3	46,9	34,7	2,0	49
Srbi	Bez škole, nepotpuna i završena O. Š.	18,9	29,7	33,8	17,6	74
	Tro- i četvorogodišnja srednja škola	14,9	50,4	19,0	15,7	121
	Viša škola, fakultet ili akademija	11,3	50,9	22,6	15,1	53

Svega 3% neobrazovanih i niže obrazovanih Makedonaca je bez distance prema Romima; natpolovična većina je u kategoriji male distance. Drastičnijeg odstupanja nema ni među Bugarima pomenutog obrazovnog nivoa (nešto ih je više među ispitanicima bez iskazane distance). Procenat slabo obrazovanih Srba među tolerantnima najviši je i bliži se jednoj petini; većina (51,4%), međutim, završava u umerenoj i visokoj distanci. Na nivou srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja nema veće razlike, osim već uočene tendencije manje brojčane zastupljenosti Makedonaca u kategoriji visoke distance (tabela 5).

Tabela 6

Distanca prema Romima / Mesto stanovanja (%)

	Mesto stanovanja	Bez distance i "neutral- "	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika
Bugarri	Selo	13,7	43,8	24,7	17,8	73
	Prigradsko naselje	9,1	54,5	9,1	27,3	11
	Grad	16,2	50,9	20,0	12,8	265
Makedonci	Selo	-	78,8	12,1	9,1	33
	Prigradsko naselje	5,6	61,1	33,3	-	18
	Grad	14,0	48,0	31,0	7,0	171
Srbi	Selo	15,7	60,8	15,7	7,8	51
	Prigradsko naselje	31,3	34,4	18,8	15,6	32
	Grad	12,1	41,2	27,9	18,8	165

Kako su u ukupnom uzorku preovladavali ispitanici iz urbanih sredina, nedovoljna zastupljenost seoskog, naročito prigradskog područja, onemogućava primerena poređenja. Ipak, zajednička karakteristika srpskog i makedonskog seoskog stanovništva je da, u odnosu na gradsko, gotovo dvostruko manje učestvuje u zbiru umerene i velike distance. Situacija je, pak, korenito drugačija u Bugarskoj: mada neznatno, ruralno područje prednjači u negativnijem odnošenju u poređenju sa gradskim (tabela 6).

Tabela 7

Distanca prema Romima / Zanimanje (%)

	Zanimanje	Bez distance i "neutralno "	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Bugarri	Poljoprivrednik	15,8	47,4	26,3	10,5	19
	Radnik	11,1	75,9	5,6	7,4	54
	Službenik	27,3	45,5	15,9	11,4	44
	Stručnjak	18,8	43,8	31,3	6,3	16
	Privatni preduzetnik	30,0	45,0	20,0	5,0	20
	Nezaposlen	13,5	51,9	21,2	13,5	52
	Učenik/student	11,5	42,3	23,1	23,1	26
	Domaćica	11,1	55,6	22,2	11,1	9
	Penzioner	12,3	39,6	28,3	19,8	106
Makedonci	Poljoprivrednik	-	75,0	-	25,0	4
	Radnik	11,3	56,6	30,2	1,9	53
	Službenik	25,0	38,9	27,8	8,3	36
	Stručnjak	12,5	50,0	33,3	4,2	24
	Privatni preduzetnik	13,3	46,7	20,0	20,0	15
	Nezaposlen	3,7	70,4	14,8	11,1	27

DRUŠTVENA UDALJENOST VEĆINSKOG STANOVNIŠTVA OD ROMSKE MANJINE...

Srbij	Učenik/student	8,3	54,2	33,3	4,2	24
	Domaćica	-	63,6	36,4	-	11
	Penzioner	7,1	53,6	32,1	7,1	28
	Poljoprivrednik	7,7	46,2	23,1	23,1	13
	Radnik	18,6	51,2	14,0	16,3	43
	Službenik	10,3	51,3	23,1	15,4	39
	Stručnjak	10,0	75,0	10,0	5,0	20
	Privatni preduzetnik	20,0	46,7	26,7	6,7	15
	Nezaposlen	18,2	28,5	15,2	18,2	33
	Učenik/student	22,7	31,8	31,8	13,6	22
Domaćica	12,0	24,0	48,0	16,0	25	
Penzioner	16,7	25,0	33,3	25,0	36	

Bugarski ispitanici uglavnom su iz redova radnika, službenika, nezaposlenih i penzionera; upravo se ovim redosledom može posmatrati stepen izraženosti distance prema Romima. Kod 87% radničke populacije ili nema nikakve distance ili je ona najslabije izražena; 73% službenika pridružuje se prethodno izrečenoj oceni, dok više od četvrtine svrstavamo u kategorije umerene i visoke distance. Prate ih nezaposleni, dok su penzioneri, kojih je u ukupnom uzorku skoro trećina, najmanje skloni zajedničkom životu sa sugrađanima romske nacionalnosti – 48,1% izražava umerenu ili visoku distancu. Među makedonskim ispitanicima četvrtina službenika ne izražava nikakvu distancu, dok je distanca označena kao “mala” najzastupljenija među nezaposlenima, radnicima, stručnjacima, učenicima i penzionerima. Od anketiranih Srba tolerantnošću se, među brojačano zastupljenijim zanimanjima, izdvajaju radnici i službenici, a najmanju tolerantnost iskazuju penzioneri i domaćice (tabela 7).

Tabela 8

DISTANCA PREMA ROMIMA / KONFESIONALNO OPREDELJENJE (%)

Konfesionalno opredeljenje	Bez distance i “neutralno “	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Bugarin pravoslavac	15,3	50,3	20,1	14,4	334
Makedonac pravoslavac	10,5	54,5	29,2	5,7	209
Srbin pravoslavac	14,8	44,5	24,6	16,1	236

Stanovništvo u trouglu Srbija-Makedonija-Bugarska uglavnom je pravoslavne vere, zbog čega ne treba da iznenade podaci na skali konfesionalne identifikacije: pravoslavci preovlađuju među ispitanicima, dok je procentualna zastupljenost ostalih opcija statistički zanemarljiva, zbog čega nisu ni uzete u razmatranje. Male razlike, ipak, postoje među pravoslavnim vernicima. Procentualno posmatrano, bez distance ih je najmanje u Makedoniji, ali je zato ta distanca, kada je ima, izražena kao “mala” i “umerena distanca”. Srpski i bugarski pravoslavci daju slične odgovore, s tim da je Srba pravoslavaca nešto manje u grupi male distance, a nešto više u grupama umerene i velike distance (tabela 8).

Tabela 9

DISTANCA PREMA ROMIMA / ODNOS PREMA RELIGIJI (%)

	Odnos prema religiji	Bez distance i "neutralno "	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Bugarci	Religiozni	17,0	48,2	18,4	16,3	141
	Ravnodušni prema religiji	11,5	50,8	25,4	12,3	130
	Nisu religiozni	19,7	48,7	17,1	14,5	76
Makedonci	Religiozni	11,1	53,7	29,6	5,6	162
	Ravnodušni prema religiji	10,8	56,8	24,3	8,1	37
	Nisu religiozni	12,5	50,0	25,0	12,5	24
Srbi	Religiozni	14,2	48,4	21,9	15,5	155
	Ravnodušni prema religiji	21,2	38,5	21,2	19,2	52
	Nisu religiozni	17,5	35,0	37,5	15,0	40

Na osnovu podataka u tabeli 9 možemo da uočimo nejednako deklarisanje pripadnika većinskih naroda triju država na skali lične religioznosti. Najreligioznijim se deklariraju Makedonci (svega nešto više od četvrtine izražava ravnodušnost prema religiji ili nije religiozno), desetak procenata manje su religiozni Srbi, dok su Bugarci mnogo podložniji sekularnom načinu razmišljanja. Od ukupno anketiranih tek za koji procenat prevagu odnose religiozni nad nezainteresovanima za religiju, uz petinu nereligioznih; religiozni su, dakle, u manjini.

Bitnijih razlika među religioznim Makedoncima, Srbima i Bugarima nema, sem da je prvih najmanje u kategoriji velike distance. Ravnodušnih prema religiji bez ikakve distance prema Romima najviše je među Srbima, dvostruko više nego kod pripadnika druga dva naroda. Međutim, Srbi se izdvajaju i po tome što ih je najmanje među onima kod kojih je ista ta distanca mala, a najviše među onima koji distancu najviše iskazuju. Slično je i u kategoriji nereligioznih: Srbi prednjače natpolovičnom većinom u grupi ispitanika sa umerenom i velikom distancom (tabela 9).

Tabela 10

NEGATIVNI STEREOTIPI PREMA ROMIMA (u %)

Osobine	Srbija	Makedonija	Bugarska
Nečisti	77,8	72,9	80,1
Nekulturni	73	62,5	73,1
Necivilizovani	69,3	62,3	73,3
Kukavice	63,9	53	58,6
Nepošteni	59,7	64,8	76,5
Lenji	59,2	50,5	81,3
Neiskreni	55,4	62,1	68,3
Glupi	46,6	57	61,4

Tabela 11

POZITIVNI STEREOTIPI PREMA ROMIMA (u %)

Osobine	Srbija	Makedonija	Bugarska
Osećajni	43,5	38	24,7
Miroljubivi	43,5	64,8	11,6
Gostoljubivi	42,5	53,5	19,3
Vole druge narode	34,5	39,5	13,3
Nesebični	25,9	33	7,1

Dosadašnjoj analizi pridodali smo i rezultate izjašnjavanja ispitanika na Likertovoj skali¹⁰, najčešće korišćenom instrumentu za ispitivanje stereotipa prema pojedinim narodima, nacionalnim manjinama i etničkim grupama. Stereotipi prema Romima su najnegativniji, najpre u Bugarskoj, zatim u Srbiji i u Makedoniji. Uočava se da stereotipne predstave većinskog naroda o Romima nisu jednostrane jer im se pripisuju, kako pozitivne, tako i negativne osobine; negativne, pak, prevladavaju (tabele 10 i 11). Set negativnih stereotipa sačinjen je na bazi natpolovičnog negativnog izjašnjavanja ispitanika: nečistoća je "sinonim" za Rome. Većinsko stanovništvo u Bugarskoj najčešće vidi Rome kao lenje, nečiste i nepoštene, u Srbiji kao nečiste, nekulturne i necivilizovane, a u Makedoniji kao nečiste, nepoštene i nekulturne.

Dijapazon pozitivnih stereotipa ograničeniji je i kvantitativno siromašniji. Vrednosti su najviše u Makedoniji, u Srbiji se kreću oko 40%, a u Bugarskoj ne prelaze četvrtinu. Treba istaći i da je bilo dosta odgovora "neodlučan sam"; primera radi, u Bugarskoj i do 1/3 za pojedine osobine.

Dinamika nacionalne (ne)tolerancije

Dinamiku nacionalne (ne)tolerancije u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji sagledaćemo upoređivanjem prisutnosti i obima etničke distance većinskog stanovništva prema romskoj manjini. Našim istraživanjem dobijene podatke

¹⁰ Likertovom skalom ispitali smo koje se osobine pripisuju kom narodu, nacionalnoj manjini ili etničkoj grupi. Bile su navedene sledeće osobine: vredni, hrabri, pametni, osećajni, iskreni, pošteni, kulturni, čisti, ljubazni, gostoljubivi, miroljubivi, nesebični, civilizovani, vole druge narode, ponosni. Ispitanici su zaokruživanjem jednog od pet podeoka na skali (potpuno se slažem, slažem se, neodlučan sam, ne slažem se, uopšte se ne slažem) označavali u kojoj meri tipični predstavnici ovih naroda, nacionalnih manjina ili etničkih grupa imaju izraženu svaku od navedenih osobina.

komparirali smo sa publikovanim podacima jednog broja istraživanja iz protekle decenije, tragajući za odgovorom da li je došlo do smanjivanja ili produbljivanja međuetničke distance.

Tabela 12

ETNIČKA DISTANCA PREMA ROMIMA U SRBIJI (u %)

Odnos	Da			Ne			Neutralno		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Stupio bih u brak	-	8,1	8,9	79,5	80	88,4	-	11,9	2,7
Imao bih za prijatelja	-	53,2	52,1	24	32,3	42,5	-	14,5	5,5
Živeo bih u susedstvu	-	47,6	47,9	30	39,9	50	-	12,4	2,1
Radio bih u istoj firmi	-	58,5	54,8	18	30,8	45,2	-	10,7	-
Imao bih za pretpostavljenog	-	32,5	24,7	51,5	54,3	75,3	-	13,2	-
Živeo bih u istom gradu	-	64,5	58,9	16,9	25,6	40,4	-	9,8	0,7
Živeo bih u istoj državi	-	65	65,1	15	25,2	34,9	-	9,8	-

Legenda:

1. Istraživanje *Sociocultural Adaptation of the Romanies in Serbia in the Transition Processes – Integration, Assimilation or Segregation?* (rukovodilac projekta prof. dr Dragoljub B. Đorđević; istraživanje obavljeno na uzorku Republike Srbije /sa Vojvodinom, bez Kosova/, 1999);
2. Istraživanje *Religious Life of Orthodox and Muslim Romas in Western-Southeast Serbia* (rukovodilac projekta prof. dr Dragoljub B. Đorđević; istraživanje obavljeno na uzorku jugozapadne i jugoistočne Srbije, 2001);
3. Istraživanje *The Roma Between the Serbs and Albanians in Bujanovac and Preševo (Political and Cultural Causes of Conflicts)* (rukovodilac projekta prof. dr Dragoljub B. Đorđević; istraživanje obavljeno na uzorku opština Bujanovac i Preševo, 2001).

Treba istaći da je reč o različitim istraživanjima. Prvo je bilo najobuhvatnije po obimu i odnosilo se na teritoriju čitave Republike Srbije (bez Kosova). Drugo je bilo fokusirano na komparativno istraživanje jugoistočne i jugozapadne Srbije, etnički i konfesionalno osobenih područja. Treće je, pak, bilo okrenuto sagledavanju specifičnog položaja romske manjine na jugu Srbije, uslovljenog dugogodišnjim nerešenim odnosima Srba i Albanaca na Kosovu.

I dok je socijalna odbojnost prema Romima u Srbiji 1999. godine bila natprosečno izražena samo u pogledu mogućnosti sklapanja braka, dve godine kasnije uočljivo je smanjenje pozitivnog odnošenja većinske, srpske nacije i iskazivanje višeg stepena etničke netolerancije. Slika o Romima naročito je diskriminatorno obojena u očima Srba sa Kosova, tačnije sa teritorije tzv. Preševske doline: pored visokog negativnog stava u pogledu mogućnosti uzajamne koegzistencije, posebno brine mala spremnost na suživot u istom gradu i državi. Delimično je zatvorenost Srba u okviru nacionalnog shvatljiva ako se uzme u obzir njihov težak položaj u većinskom albanskom okruženju i činjenica da su Romi na Kosovu mahom islamske veroispovesti.

Prema rezultatima našeg istraživanja iz 2003. godine, stepen distance je nešto manji (osim za prvi i peti nivo skale) u odnosu na istraživanja iz 2001. godine. Ipak, stepen distance prema romskoj manjini u Srbiji još uvek je veoma visok.

Tabela 13

ETNIČKA DISTANCA PREMA ROMIMA U BUGARSKOJ (u %)¹¹

Odnos	Da				Ne			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Stupio bih u brak	5	5	3	5	95	95	97	95
Imao bih za prijatelja	31	27	26	26	69	73	74	74
Živeo bih u susedstvu	42	34	27	38	58	66	73	62
Radio bih u istoj firmi	53	40	38	49	47	60	62	51
Živeo bih u istom gradu	63	55	54	62	37	45	46	38
Živeo bih u istoj državi	73	66	68	71	27	34	32	29

Legenda:

1. Istraživanje *Връзки на съвместимост и несъвместимост във всекидневието на християни и мюсюлмани в България* (Međunarodni centar za probleme manjina i kulturnu saradnju, rukovodilac projekta dr Petar-Emil Mitev, istraživanje obavljeno na uzorku od 1.044 lica iz cele države, 1994);
2. Istraživanje *Формиране на култура на мира сред младите поколения от етнорелигиозните общности в България* (Međunarodni centar za probleme manjina i kulturnu saradnju, rukovodilac projekta prof. dr Petar Balkanski, istraživanje obavljeno na uzorku od 1.035 lica iz cele države, 1998);
3. Istraživanje *Европейски нагласи на младите хора от етнорелигиозните общности в страната* (Međunarodni centar za probleme manjina i kulturnu saradnju, rukovodilac projekta dr Petar-Emil Mitev, istraživanje obavljeno na uzorku od 928 lica iz cele države, 2000);
4. Istraživanje *Българската младеж '2002* (Međunarodni centar za probleme manjina i kulturnu saradnju, rukovodilac projekta dr Petar-Emil Mitev, istraživanje obavljeno na uzorku od 1.009 lica iz cele države, 2002).

Analiza prikazanih podataka u tabeli 13 pokazuje porast etničke distance većinskog stanovništva prema romskoj manjini u Bugarskoj tokom 1998. i 2000. godine a zatim blagi pad, iako u različitom obimu, tokom 2002. godine (ali samo u odnosu na 2000. godinu, i dalje je veća nego 1994). Ako ove podatke uporedimo sa rezultatima našeg istraživanja iz 2003. godine, primetno je da se distanca smanjuje, ali da je jos uvek prisutna. Rezultati istraživanja u 2002. godini pokazuju da nema promene u pogledu mogućnosti sklapanja bračnih odnosa i održavanja prijateljskih odnosa sa pripadnicima romske nacionalnosti, ali uočavamo lagani pad u negativnom određivanju prema uspostavljanju susedskih odnosa i zajedničkog rada u istoj firmi. I oblici uzajamne koegzistencije na određenoj teritoriji beleže koji procenat više u izjašnjavanju većinskog naroda u Bugarskoj.

Prema rezultatima istraživanja koje je realizovano u Bugarskoj januara 2003. godine, a koje navodi J. Janakiev (Yanakiev) (2004: 51), "dok su se međuetnički odnosi između Bugara i bugarskih Turaka pomerili daleko od kritičnog nivoa ranih 1990-ih, odnosi između Bugara i Roma se i dalje opažaju kao problematični. U 2003. samo 16% ispitanika ih je ocenilo kao *dovoljno dobre* u poređenju sa 75% koji smatraju da su oni *loši* ili *prilično loši*. Važno je naznačiti da Bugari vide odnose ove dve zajednice negativnije od Roma. U romskoj zajednici

¹¹ Zahvaljujemo se dr Petru-Emilu Mitevu i Institutu za socijalne vrednosti i strukturu "Ivan Hadžijski" iz Sofije na ustupljenim podacima.

ocena *loši* ili *prilično loši* je kod 53% ispitanika, dok ih 41% ocenjuje kao *prilično dobre* ili *dobre*“.

Tabela 14

ETNIČKA DISTANCA IZMEĐU BUGARA HRIŠĆANA I ROMA
(pozitivni odgovori u %)

Odnos	Bugari hrišćani (N=872)
Stupio bih u brak sa Romom	3
Imao bih Roma za prijatelja	28
Imao bih Roma za komšiju	27,5
Radio bih sa Romom	40
Živeo bih sa Romom u istoj zajednici	55
Živeo bih sa Romom u istoj državi	69

Izvor: Yanakiev, 2004: 58.

Janakiev navodi da analiza podataka vodi ka zaključku da poboljšanje u odnosima Bugara hrišćana i bugarskih Turaka nije proizvelo pozitivne “zarazne” efekte na njihov odnos prema Romima. Naprotiv, romska populacija izgleda da je dezintegrirana i izolovana od strane većine i od strane drugih manjinskih zajednica. Predrasude o njima veoma su jake i etnička distanca mnogo je jača u poređenju sa drugim zajednicama. Samo su dva tipa združenosti, koju bi većina Bugara hrišćana prihvatila: da žive u istom regionu i da žive u istoj državi. Nepunu godinu kasnije, nije nastavljeno opadanje tendencije distanciranja kod većinskog bugarskog naroda zabeleženo u 2002. godini; naprotiv, procenti govore u prilog vraćanja na pozicije negativne etničke distance iz prošle decenije.

Podaci iz poslednjeg istraživanja podloga su zaključku da postoje značajne promene kada je reč o etničkoj i kulturnoj situaciji u Bugarskoj. Najpre, opažanje međuetničkih odnosa između Bugara hrišćana i bugarskih Turaka značajno se promenilo u pozitivnom smeru tokom poslednje decenije i ono je recipročno: etnička distanca postala je mnogo manja u toku perioda demokratskog razvoja bugarskog društva. U isto vreme, uprkos smanjenom intenzitetu stereotipa i predrasuda, još uvek postoje neki negativni stavovi među ljudima različitih etničkih grupa. Ovi stavovi su duboko ukorenjeni u svesti ljudi i baziraju se na istoriji. Treba istaći i da su porasle tendencije ka samoizolaciji među romskom populacijom. Oni nastavljaju da budu zajednica koja je najotvorenija prema drugima, ali će postepeno “početi da gubi svoju otvorenost” (Yanakiev, 2004: 62-63).

Tabela 15

ETNIČKA DISTANCA MAKEDONACA PREMA ROMIMA (%)

Odnos	Da
Stupio bih u brak	2
Imao bih za prijatelja	21,9
Učio bih u istoj školi	30,8
Živeo bih u istom mestu	20,8
Imao bih za pretpostavljenog	7,6
Živeo bih u istoj opštini	29,5
Živeo bih u istoj državi	43,3
Isterao bih ga iz zemlje	21,5

Izvor: Istraživanje *Проект за развој на деца и млади* (Agencija za mladi i sport, rukovodilac projekta prof. dr Antoanela Petkovska, istraživanje obavljeno na slučajnom uzorku od 1.273 mladih uzrasta od 18. do 24. godine u sedam regiona Makedonije: Skopje, Tetovo, Veles, Štip, Strumica, Bitola i Ohrid, 2003.

U tabeli 15 procentualno su prikazani pozitivni odgovori mladih Makedonaca na modifikovanoj Bogardusovoj skali sa osam nivoa. Ekstremni stepen odbijanja je kod prvog nivoa, jer bi u brak sa Romom/Romkinjom stupilo svega 2% ispitanika i kod petog nivoa, jer bi Roma/Romkinju za pretpostavljenog imalo samo 7,6% većinskog stanovništva. Pridodamo li svakog petog omladinca koji ne skriva rasističke pobude u vidu isterivanja Roma iz svoje zemlje, jasno je da je reč o otvorenom govoru mržnje.

Za razliku od upravo pomenutih rezultata, naše istraživanje registruje postojanje etničke distance prema Romima od strane većinskog stanovništva, ali u znatno manjoj meri, iako je sprovedeno iste godine. Roma bi ili Romkinju za prijatelja čak 67,7% anketiranih, u poređenju sa 21,9% iz makedonskog istraživanja, dok bi u istoj državi da živi sa njima 80,3% naspram 43,3% anketiranih. Međutim, treba istaći da naši procenti predstavljaju stavove svih uzrasnih kategorija u uzorku, dok su kod Makedonaca prikazani samo stavovi najmlađeg stanovništva.

* * *

Poređenjem našeg iskustvenog istraživanja sa svim do sada navedenim empirijskim podacima o etničkoj distanci u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, možemo izvesti generalni zaključak da ona u sve tri posmatrane zemlje pokazuje znake opadanja. I dalje 4/5 Srba u jugoistočnoj Srbiji nije spremno za brak sa Romom ili Romkinjom, niti ih 3/5 žele za nadređene na radnom mestu. Negativni odgovori za ostale varijetete koegzistencije niži su do 5% (u poređenju sa odgovorima Srba iz Preševa i Bujanovca, pad distance je još očitiji). Naročito ohrabruje iskazana spremnost većinskog naroda u Bugarskoj za zajednički život sa sugrađanima romske nacionalnosti; u odnosu na januarska terenska ispitivanja na koja se poziva Janakiev, naše kolege su s jeseni u centralnoj i istočnoj Bugarskoj zabeležile kvalitativni pomak. Bračni se odnosi i dalje izričito odbijaju, ali su procenti kojima se nedvosmisleno izražava spremnost za prihvatanje prijateljskih, susedskih i radnih odnosa za 15% do 20% veći. Radi se o odnosima baziranim na svakodnevnoj komunikaciji i stoga je pohvalna veća otvorenost Bugara za kontakt. Iznenađuje

jedino manja spremnost za život u zajedničkoj državi, iako je reč o odnosu sa najnižim stepenom bliskosti. Korektnosti radi, međutim, treba upozoriti na grupu tzv. neutralnih odgovora, koji su ravnopravno ponuđeni ispitanicima prilikom izjašnjavanja. Za razliku od Srba i Makedonaca, Bugara u ovoj kategoriji odgovora za pojedine relacije ima i do dva puta više, o čemu smo izveštavali i u dosadašnjim radovima (Todorović, 2004c). Ostaje nedoumica da li bi nesigurnost, koju je prikivala opcija "neutralno", u nekim drugačijim okolnostima bila zamenjena priklanjanjem pozitivnim ili negativnim odgovorima. Čuvajući se ishitrenih generalizacija, neopravdano visoku etničku distancu zabeleženu među makedonskom omladinom koristimo da oprezno upozorimo na činjenicu da su i u našem istraživanju na teritoriji Makedonije mladi, zajedno sa najstarijima, izostajali iz kategorije "bez distance" i više se koncentrisali u kategoriji "umerene distance". Možda su baš zbog toga od presudne važnosti koraci koje će u bliskoj budućnosti preduzeti predstavnici većinskih naroda u kreiranju politike prema pripadnicima romske nacionalne manjine u svojim matičnim državama.

Zaključak

Izgradnja novih etničkih odnosa na Balkanu nije moguća bez trezvenog suočavanja sa postojećim problemima u sferi regulisanja međunacionalnih odnosa u svim balkanskim društvima. Poštovanje ljudskih i manjinskih prava neizostavni je kriterijum u ocenjivanju uspešnosti politike balkanskih država od strane nadležnih komisija Saveta Evrope. Posebno od kada su, kako je to primetio ugledni romski lider Osman Balić na nedavno održanom okruglom stolu u Nišu¹², "kategorije ljudskih prava i etničke ravnopravnosti, zahvaljujući mehanizmima koji su stvoreni, postale veličine koje se mere".

U osvrtu na proteklu deceniju tranzicije u centralnoj i istočnoj Evropi možemo da zaključimo kako su nužne zakonske osnove za garantovanje ljudskih prava Romima obezbeđene u većini zemalja; Makedonija, Bugarska i Srbija nisu izuzeci. U Makedoniji je još Ustavom iz 1991. godine pravno regulisana zaštita etničkog, kulturnog i verskog identiteta pripadnika različitih nacionalnih manjina; u skladu sa članom 78 Ustava, Skupština Republike Makedonije osnovala je Savet za međuetničke odnose (Ortakovski, 2002). U Bugarskoj je, pored Okvirne konvencije o zaštiti nacionalnih manjina (1999) i Zakona protiv diskriminacije (2003), usvojen i Okvirni program za ravnopravnu integraciju Roma u bugarsko društvo (1999) (Mitev, 2004). Pored do sada navedenih zakonskih akata, u Srbiji su javnosti prezentovani Povelja o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama, kao i nacrti Strategije za integraciju i osnaživanje Roma, Strategije unapređivanja obrazovanja Roma u Republici Srbiji i Strategije smanjivanja siromaštva u Srbiji (Đorđević, 2004).

Zakonski okviri za zaštitu prava Roma su neophodni, ali ne i dovoljni preduslov za održivu integraciju. Bez mogućnosti za razvoj, zakonska prava nemaju svrhu. Potrebno je veće angažovanje društvenih aktera u cilju poboljšanja međuetničkih odnosa i stvaranja klime međusobnog poštovanja i tolerancije,

¹² Okrugli sto "Uloga aktera civilnog društva u zaštiti ljudskih prava i sloboda i afirmisanju politike nacionalne ravnopravnosti", održan septembra meseca 2004. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu. Sadržaj publikovan u: *Civilno društvo i multikulturalizam na Balkanu*, Niš, Filozofski fakultet u Nišu/Sven, 2004.

podjednako među većinskim i romskim stanovništvom. Ili, kako je to slikovito opisao Petar-Emil Mitev (2004: 163), rezimirajući dosadašnja bugarska iskustva: “Bugarska je učinila veliki korak ka uspostavljanju formalne demokratije... Međutim, u pozadini se pojavljuje potreba da se napravi novi korak – u drugoj sferi, ka drugim standardima. Od formalne demokratije ka ontološkoj demokratiji. Od demokratije mogućnosti kao demokratiji realnosti”.

Siromaštvo, zavisnost od socijalne pomoći i odsustvo interesa za usvajanje aktivnih životnih strategija predstavlja, kako nasleđe iz prošlosti, tako i ključne uzroke današnjeg društvenog isključivanja i diskriminacije Roma. Budući da su romski problemi društveno-ekonomske prirode, poboljšani pristup mogućnostima razvoja preduslov je punog ostvarivanja njihovih ljudskih prava. Naročito ako se zna da Romi “ljudska prava” prvenstveno sagledavaju kroz okular nesmetanog zapošljavanja i obrazovanja. Pažnju privlače pokušaji Ujedinjenih nacija da se paradigma ljudskih prava upotpuni *paradigmom humanog razvoja*¹³, koja debatu o ljudskim pravima proširuje razmatranjem dodatnih razvojnih alternativa neophodnih za održivu integraciju romske manjine.¹⁴

Najšire sagledani, postulati *humanog razvoja* obuhvatali bi¹⁵:

- razvijanje svesti o kulturnim razlikama i toleranciji mira u multietničkim zajednicama;
- ostvarivanje socijalne i političke klime za razumevanje problema Roma;
- precizno definisanje koncepta romske emancipacije, u saradnji sa romskim liderima;
- jačanje kapaciteta romskih organizacija za suočavanje sa savremenim fenomenima, kao što su: poznavanje internacionalnih zakonodavnih odredbi o zaštiti ljudskih i manjinskih prava, učešće u reformama sistema obrazovanja i kreiranju novih formulacija u nastavnim programima koje uvažavaju specifičnosti života romske zajednice na lokalnom nivou, menadžment ljudskih resursa, lobiranje itd;
- efikasno pravno sankcionisanje svih oblika socijalne, etničke i rasne diskriminacije prema Romima na lokalnom nivou;

¹³ Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i Međunarodna organizacija rada (ILO) preduzeli su prvo sveobuhvatno, kvantitativno istraživanje o položaju romske manjine u pet zemalja centralne i istočne Evrope (Bugarska, Češka Republika, Mađarska, Rumunija i Slovačka), na osnovu reprezentativnog uzorka od 5.034 ispitanika. Iz ovog istraživanja proistekao je Regionalni izveštaj o humanom razvoju pod nazivom “Izbeći zamku zavisnosti”, sa ciljem da sa aspekta *humanog razvoja* odgovori, pre svih, na pitanja “Zašto propada većina pokušaja integrisanja romske zajednice u regularne tokove društva?”, i “Koji su sistemski uzroci problema sa kojima se suočavaju marginalizovane zajednice, a pre svega Romi?”.

¹⁴ Slične intonacije bila su i dva okrugla stola iz bliske prošlosti. Prvi, pod naslovom “Romi u multietničkom društvu Srbije”, održan je septembra meseca 2002. godine u Nišu u koorganizaciji *The Project on Ethnic Relations (PER)* iz SAD, Saveznog ministarstva nacionalnih i etničkih zajednica, romskih nevladinih organizacija iz Srbije i predstavnika zvaničnih organa grada Niša. Drugi je seminar bugarskih i srpskih intelektualaca o Romima Balkana i njihovoj evropskoj perspektivi “*Balkan Roma and European Perspectives: Changes and Risks*”, održan 28-29. maja 2004. godine u Sofiji u organizaciji Instituta za socijalne vrednosti i strukturu “Ivan Hadžijski”.

¹⁵ Opširnije na adresi: www.undp.org.yu/files/reports/roma_summary_publication_ser.pdf

- ohrabrivanje Roma za učestvovanje u institucijama lokalne samouprave, ali i motivisanje lokalnih aktera u iznalaženju rešenja za probleme lokalnog karaktera (kakvi su obično problemi Roma);
- smanjivanje socijalne segregacije izbacivanjem iz upotrebe nekorektnog jezika za opisivanje romskog života u sredstvima masovnog komuniciranja;
- koordinirana podrška predškolskom obrazovanju od strane centralnih i opštinskih vlasti i romskih NVO, radi ovladavanja jezikom većinske populacije;
- uslovljavanje socijalne pomoći obavezom roditelja da svoju decu šalju u školu;
- promena "sistema specijalnih škola";
- agilnija primena pozitivne diskriminacije (afirmativne akcije) u pružanju srednjoškolskih i visokoškolskih obrazovnih šansi romskoj omladini, ali i prilikom zapošljavanja u javnim ustanovama;
- osnivanje "Ujedinjenog romskog fonda" u cilju pomoći univerzitetskom i višem usmerenom obrazovanju talentovanih romskih učenika;
- promocija romske kulture, jezika i tradicije, kako u školama tako i van njih u lokalnoj zajednici, čime bi se umanjili negativni stereotipi i podsticao razvoj pozitivnih predrasuda o Romima kao "našim dobrim komšijama";
- promenjena optika u sagledavanju Roma kao dobrih vernika tradicionalnih crkava i novih religioznih pokreta;
- obezbeđivanje sredstava za Rome da sami podižu higijenske navike u romskim mahalama;
- vođenje kampanja usmerenih na promene u načinu života i ambicijama mladih Roma i Romkinja (preventivne mere protiv AIDS-a, zloupotreba droga, maloletnička trudnoća, planiranje porodice, ishrana dece);
- projekcije sredstava u opštinskim budžetima za socijalnu zaštitu romske zajednice, ali i postepena preorijentacija socijalnih fondova u investicione, čime bi se ojačalo usvajanje proaktivnih životnih strategija i smanjila kultura zavisnosti;
- zapošljavanje Roma kroz odgovarajuće osmišljene projekte javnih radova u kontekstu lokalnog privrednog razvoja (npr. čišćenje i rekonstruisanje važnih javnih površina i konstrukcija), kao i podrška privrednim subjektima u zapošljavanju Roma;
- podrška izgradnji romskih kapaciteta i njihovo uključivanje u šire proizvodne procese, pod uslovom da upošljavaju romsku radnu snagu.

Literatura

- Bašić, G. (2002), "Položaj nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji". U: *Demokratija i nacionalne manjine* (str. 13-68), Beograd, Centar za istraživanje etniciteta.
- (2004a), "Političko-pravni položaj Roma u Srbiji". U: D. B. Đorđević (prir.), *Romi – od zaboravljene do manjine u usponu* (str. 71-78), Niš, Odbor za građansku inicijativu.
 - (2004b), "Političko-pravni položaj nacionalnih manjina u Srbiji i Crnoj Gori". U: *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana* (str. 35-97), Beograd, Centar za istraživanje etniciteta/Friedrich Ebert Stiftung.
- Đorđević, D. B. (2002), "Social, Ethnic and Religious Distance Towards Roma of Serbia (Empirical Report for 1999-2002)". U: *Globalizacija, akulturacija i*

identiteti na Balkanu (str. 257-266), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu.

– (2004a), “Serbian and Albanian Youth from ‘Preševo Valley’ on the Roma People (Cultural and Religious Attitudes to the Roma by Serbs and Albanians)“. In: *Towards Non-violence and Dialogue Culture in South East Europe* (pp. 183-210), Sofia, Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjiysky“.

– (prir.) (2004b), *Romi – od zaboravljene do manjine u usponu*, Niš, Odbor za građansku inicijativu.

Đorđević, D. B., Živković, J. and V. Jovanović (2004), “Serbs, Albanians and the Fate of the Romas“, *Theoretical Perspectives*, 11: 103-127.

Đorđević, D. B., Todorović, D. and L. Milošević (2004), *Romas and Others – Others and Romas (Social Distance)*, Sofia, Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjiyski“.

Yanakiyev, Y. (2004), in: N. Genov (ed.), *Ethnic Relations in South Eastern Europe* (pp. 47-65), Berlin/Sofia, Friedrich-Ebert-Stiftung/Free University Berlin Institute of Eastern European Studies.

Канев, К. (1997), “Динамика међуетничких тензија у Бугарској и на Балкану“, *Градина*, XXXII (12): 171-201.

Kuzmanović, B. (1994), “Socijalna distanca prema pojedinim nacijama (etnička distanca)“. U: M. Lazić i sar., *Razaranje društva (Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih)*, Beograd, Filip Višnjić.

(2002), *Nacionalne manjine u SR Jugoslaviji*, Beograd, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica.

Lakinska-Popovska, D. (2002), “Vulnerability of Roma Children in the Municipality of Shuto Orizari“, *Teme*, 26 (1): 143-167.

Миноски, К. (2004), “Општествени активности, политичко организирање, етнички односи“. У: *Основна студија за младински трендови*, Скопје, Агенција за млади и спорт.

Mitev, P.-E. (2004), “Etnički odnosi u Bugarskoj: zakonske norme i društvena praksa“. U: *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana* (str. 137-166), Beograd, Centar za istraživanje etniciteta/Friedrich Ebert Stiftung.

Ortakovski, V. (2001), “Interethnic Relations and Minorities in the Republic of Macedonia“, *Southeast European Politics*, 2 (1): 24-45.

– (2002), “Nacionalne manjine u Republici Makedoniji“. U: *Demokratija i nacionalne manjine* (str. 185-230), Beograd, Centar za istraživanje etniciteta.

Ристовска-Димитријевска, В. (2003), “Карактеристике на ромските семејства во Република Македонија со посебен осврт на ромските населби во Скопје“. У: Ј. Јакимовски (ур.), *Социјалната положба на населението во Република Македонија* (стр. 55-67), Скопје, Институт за социолошки и политичко-правни истражувања/ Friedrich-Ebert-Stiftung/Здружение за одржлив развој.

Todorović, D. (2004a), “Romas About Other (Social Distance of the Romas from Southeast Serbia from Serbs, Bulgarians and Albanians)“, u: Mitrović, Lj., Đorđević, D. B. i D. Todorović (prir.), *Kvalitet međуетničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*

(Preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji) (str. 113-126), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/SVEN.

– (2004b), “Цыгане о других (Общественная дистанция болгарских Цыган по отношению к Болгарам, Туркам и Армянам)“. In: *Challenges Facing Philosophy in United Europe (Proceedings of XXIII Session of Varna International Philosophical School)* (pp. 269-281), Sofia, Institute for Philosophical Research at the Bulgarian Academy of Sciences.

– (2004c), “Social Distance of the Bulgarians in Bulgaria Towards Romas, Turks and Pomatsi“. In: *The Balkans as Reality*, Sofia, IPhR–BAS.

– (2002), *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, Beograd, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica.

UDK 316.647.8::323.15(=163.41)(497.2)(497.7)

Dragana Zaharijevski
Sandra Kostić
Snežana Spasić
Filozofski fakultet
Niš

STANOVNIŠTVO U MAKEDONIJI I BUGARSKOJ O SRBIMA: ETNIČKE OSOBINE I ETNIČKA DISTANCA*

Rezime

Predmet rada jesu etnička distanca i etničke osobine (stereotipi, predrasude) koje postoje u odnosu prema Srbima u Makedoniji i Bugarskoj. Osnovni nalaz ovoga istraživanja je da etnička distanca i međusobna društvena udaljenost jesu povezane sa negativnim etničkim stereotipima. Konkretno, stepen predrasuda prema Srbima određuje stepen socijalne distance između Srba i "drugih".

Poseban nalaz ovoga istraživanja jeste saznanje da je ukupna etnička distanca u velikoj meri značajno određena upravo nacionalnom pripadnošću. To znači da je na Balkanu još uvek etnički identitet fundamentalan, što pogoduje etničkoj netrpeljivosti i netolerantnosti, a s druge strane predstavlja otežavajući faktor uključivanja u procese evropskih i svetskih integracija.

Ključne reči: etničke osobine, etnička distanca, predrasude, stereotipi, tolerancija, evropske integracije

POPULATION IN MACEDONIA AND BULGARIA ABOUT SERBS: ETHNIC CHARACTERISTICS AND ETHNIC DISTANCE

Summary

This paper deals with ethnic distance and ethnic characteristics (stereotypes, prejudices) in relation to the Serbs in Macedonia and Bulgaria. This research shows that ethnic distance and social distance are related to negative ethnic stereotypes. Specifically, the degree of prejudice against the Serbs is determined by the degree of social distance between the Serbs and 'others'.

Of particular interest could be one of the findings that the overall ethnic distance is to a great extent determined by one's own ethnicity. This means that ethnic identity is still primary in the Balkans, which results in ethnic intolerance on one hand, and which represents a grave obstacle to the inclusion in the processes of European and world integration, on the other.

Key Words: Ethnic Characteristics, Ethnic Distance, Prejudices, Stereotypes, Tolerance, European Integrations

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Uvod

Društveni realitet Balkana sa etničkim šarenilom obezbedio je stvaranje nacionalnih država i različitih nacionalno-manjinskih kolektiviteta. Afirmisanje nacionalnog praćeno je pogoršanjem međuetničkih odnosa, uspostavljanjem socijalnih i etničkih distanci, etničkim čišćenjem i raznim vidovima egzodusa.

Balkan, "zona tranzicije između dve civilizacije" (Noris, 2002), predstavlja mešavinu etničkih, jezičkih i religijskih grupa. Etničke podele i nacionalna netrpeljivost su stvarnost, a "snažni etnocentrizam" naroda u jugoistočnoj Evropi (Bašić, 2000: 322) jeste činilac nestabilnosti i prepreka toleranciji, uspostavljanju dijaloga i suživotu različitih etničkih zajednica.

Ovde će biti učinjen pokušaj sociološkog razjašnjenja "etničke čaure" iz koje brojne etničke zajednice na Balkanu nisu u mogućnosti da opterećene predrasudama i stereotipima zakoraće putem ojačavanja regionalnog identiteta.

Predmet, cilj i zadaci istraživanja

Osnovni cilj ovoga rada jeste da na bazi obimnog empirijskog materijala koji je prikupljen u okviru projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije*, izloži saznanja o kvalitetu međuetničkih i međukulturnih odnosa na jednom delu Balkana (Makedonija, Bugarska), na osnovu kojih bi bilo moguće utvrditi stepen razvijenosti svesti o mogućem *zajedničkom regionalnom identitetu* i odnosu aktera prema *mogućnostima saradnje i integracije* Balkana u evropske i svetske procese.

Ključna pitanja našeg interesovanja vezana su za *odnose* koji postoji između većinskog stanovništva i pripadnika manjinskih etničkih zajednica; potom, za *stepen društvene udaljenosti* etničkih zajednica – sa ciljem da se utvrdi u kolikoj meri je prisutna spremnost za uspostavljanje odnosa različite bliskosti u relacijama postojećih socijalnih i etničkih distanci koje se prelamaju, u većoj ili manjoj meri, preko prepoznatljivih *etničkih osobina* koje pripadnici različitih etničkih zajednica pripisuju drugima.

Predmet rada su *etničke osobine* (stereotipi, predrasude), koje Srbima pripisuju pripadnici etničkih zajednica u Makedoniji i Bugarskoj, i *etnička distanca*, koja postoji prema njima. Mišljenje pripadnika većinskih naroda – Makedonaca i Bugara, a uz njih i pripadnika drugih etničkih manjina (u Makedoniji – Albanci i Romi; u Bugarskoj – Turci, Romi i Vlasi) o Srbima jeste osnova za analizu o stepenu njihove međusobne društvene udaljenosti ili, pak, stepenu njihove društvene bliskosti.

Osnovna pretpostavka je da *etnička distanca jeste uslovljena ocenama osobina* koje se prepoznaju kod "drugih", ili koje se pripisuju "drugima". Za proveravanje ove hipoteze bilo je neophodno utvrditi sledeće:

- 1/ Da li postoji spremnost stanovništva Makedonije i Bugarske za *odredjene vrste odnosa* sa Srbima kao etničkom zajednicom;
- 2/ Kako pripadnici različitih etničkih zajednica u Makedoniji i Bugarskoj vide Srbe, koliko je ta *slika pozitivna ili negativna*, i u kojoj meri se Srbima pridaju različite, specifične karakteristike;
- 3/ Da li postoji veza između *pripisanih osobina i prihvaćenih odnosa* sa pripadnicima ispitivanih etničkih zajednica.

Polazimo od toga da se *etničke predrasude* javljaju naročito u vremenima previranja, ekonomske depresije i nestabilnosti, kada je nesigurnost, strah i agresija svakodnevnica. Ugrožen tradicionalni identitet naroda "kopa" po etničkim predrasudama stavljajući u prvi plan etničku pripadnost. Otuda se uskraćuje mogućnosti izbora i nekog drugog identiteta koji je primereniji demokratskom razvoju, na primer onog koji je oslobođen tradicionalizma, autoritarnosti ili, pak, nacionalizma.. Na bazi predrasudnog mišljenja nastaju *stereotipi* kao relativno stabilni stavovi koji izražavaju ustaljeno shvatanje o odredjenom narodu ili narodima. Obično je reč o uprošćenom, površnom poimanju nekog naroda, što može biti izvor sukoba, odsustva dijaloga i tolerancije, a, onda i prepreka za integraciju u širi evropski prostor.

Uzorak i istraživačke relacije

U okviru realizacije istraživačke strategije ovoga trogodišnjeg projekta tokom leta 2003. godine obavljeno je empirijsko istraživanje *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*, čiju kordinaciju su vršili saradnici Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu. Ovo multidisciplinarno komparativno istraživanje sprovedeno je na uzorku ispitanika u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji.

Realizovani uzorak od 1786 ispitanika imao je sledeću nacionalnu strukturu: Bugari (448 ili 25,1%), Srbi (387 ili 21,7%), Makedonci (230 ili 12,9%), Romi (292 ili 16,3%), Turci (115 ili 6,4%) i Vlasi (46 ili 2,6%). Uzorak je podeljen na tri poduzorka sa identičnim brojem ispitanika pri čemu su obuhvaćene teritorije jugoistočne Srbije, severozapadne Makedonije i centralne i zapadne Bugarske. Reč je o kombinaciji slučajnog, stratifikovanog i kvotnog uzorka. Osnov stratifikacije su bila sledeća socio-demografska obeležja ispitanika: uzrast, obrazovanje i nacionalna pripadnost. U svakoj od navedenih regija uzorak je činilo većinsko stanovništvo i još tri grupe pripadnika manjinskih etničkih zajednica. U Srbiji: Romi, Albanci i Bugari; u Makedoniji: Romi, Albanci i Srbi; u Bugarskoj: Romi, Turci i Vlasi. Istraživanje je obavljeno pomoću standardizovanog obrasca za beleženje odgovora ispitanika.

Analizama koje slede prethodile su dve *istraživačke relacije*: istraživanje socijalne (etničke) distance i istraživanje etničkih osobina.

1/ Za *istraživanje socijalne ili etnicke distance* primenjena je modifikovana Bogardusova skala koja sadrži sedam vrsta socijalnih odnosa. Formulirani u obliku tvrdnji ponudjeni su odnosi – od onog sa najmanjim stepenom distance (najveća bliskost) do onog sa najvećim stepenom distance (najmanja bliskost). Od ispitanika u poduzorcima Makedonije i Bugarske zahtevalo se da zaokružuju odgovor "da", "ne" ili "neutralno" pokažu koji su od ponudjenih odnosa sa Srbima spremni da prihvate ili odbiju. Ponudjeni odnosi su: 1/ stupio bih u brak; 2/ imao bih za prijatelja; 3/ živeo bih u susedstvu; 4/ radio bih u istoj firmi; 5/ imao bih za predpostavljenog; 6/ živeo bih u istom gradu; 7/ živeo bih u istoj državi.

2/ Druga istraživačka relacija pratila je *osobine* koje "drugi" pripisuju Srbima. Odnosno, učinjen je pokušaj da se utvrdi kako ispitivane etničke zajednice u poduzorcima Makedonije i Bugarske vide Srbe (koje osobine im pridaju kao karakteristične).

S obzirom da se pripisivane osobine teško mogu odvojiti od predrasuda i stereotipa za potrebe ovih analiza polazi se od definicije koju je dao Gordon Allport (1958) ističući da je reč o pojavama koje se zasnivaju na pogrešnim i neelastičnim generalizacijama upravljenim na grupu ili individu (zato što je član te grupe). Etničke predrasude se izražavaju kao antipatije koje izazivaju generalizovanu mržnju na bazi nesvesnih mentalnih operacija.

Likertovom skalom ispitivano je koje osobine pripisuju Srbima ispitanici različitih etničkih zajednica, koji žive na teritorijama Makedonije i Bugarske. Navedene su sledeće osobine: vredni, hrabri, pametni, osećajni, iskreni, poštenu, kulturni, čisti, ljubazni, gostoljubivi, miroljubivi, nesebični, civilizovani, vole druge narode, ponosni. Ispitanici su zaokruživanjem jednog od pet podeoka na skali (potpuno se slažem, slažem se, neodlučan sam, ne slažem se, uopšte se ne slažem) za svaku od navedenih osobina ocenjivali u kojoj meri je primerena Srbima.

Stanovništvo u Makedoniji: etničke osobine i etnička distanca

U poduzorku Makedonije bilo je ukupno 593 ispitanika čija je starosna struktura sledeća: od 19-29 godina – 31,2%; od 30-39 godina – 22,3%; od 40-49 godina – 18,5%; od 50-59 godina – 16,5%; i 11,5% ispitanika starijih od 60 godina. Što se tiče obrazovne strukture slika je sledeća: 12,5% ispitanika je bez obrazovanja ili sa nepotpunim osnovnim; 15,7% sa osnovnim; 9,4% sa trogodišnjim stručnim, 43% sa srednjim i 19,4% sa višim i visokim obrazovanjem. Nacionalna struktura ovog poduzorka obuhvatila je 38,6% Makedonaca, 16,7% Roma, 22,6% Albanaca i 21,9% Srba.

Socijalna (etnička) distanca prema Srbima

Nakon obrade podataka o *etničkoj distanci* posebno je analiziran svaki nivo bliskosti na Bogardusovoj skali. Istraživanje etničke distance prema Srbima u Makedoniji pokazuje sledeće:

1/ Makedonci izražavaju malu socijalno-etničku distancu prema Srbima (tabela 1), što je potpuno vidljivo već preko podatka o tome da bi u velikim procentima sa njima stupili u brak (82,1%), pri čemu sklapanje braka jeste izraz najvećeg stepena bliskosti. Oko 90% (i preko 90%) Makedonaca želeli bi da im Srbi budu prijatelji, susedi; radili bi u istoj firmi sa njima, imali ih za pretpostavljene, ili, pak, živeli bi u istom gradu i državi sa njima.

Tabela 1

<i>Odnos Makedonaca prema Srbima</i>	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	82,1%	8,1%	15,6%
Imao bih za prijatelja	95,5%	1,3%	3,1%
Živeo bih u susedstvu	96,0%	1,8%	2,2%
Radio bih u istoj firmi	96,4%	1,8%	1,8%
Imao bih za pretpostavljenog	86,1%	7,6%	6,3%
Živeo bih u istom gradu	94,2%	2,7%	3,1%
Živeo bih u istoj državi	95,5%	3,1%	1,3%

2/ Albanci, za razliku od Makedonaca (tabela 2), pokazuju veliku socijalnu distancu u odnosu na Srbe, čak 96,7% Albanaca ne bi stupilo u brak sa Srbima, a procenat ne prihvatanja i ostalih mogućih odnosa premašuje 50% (ne bi želeli Srbe za prijatelje, susede, pretpostavljene; ne bi radili sa njima u istoj firmi, ali, ne bi ni živeli sa njima u istom gradu i državi). Interesantan je podatak da bi duplo veći procenat Albanaca bio u prijateljskim odnosima (29,5%) sa Srbima nego što bi želeo da im oni budu pretpostavljeni (15,6%), što znači da se teže prihvataju razlike koje postoje u javnoj sferi, a, verovatno je tako i zbog toga što veću težinu u odnosu na pozicije čitave nacije ima bolji društveni položaj nekog "drugog" nego što to može imati lični izbor prijatelja.

Tabela 2

<i>Odnos Albanaca prema Srbima</i>	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	0,8%	96,7%	2,4%
Imao bih za prijatelja	29,5%	63,1%	7,4%
Živeo bih u susedstvu	23,6%	69,9%	6,5%
Radio bih u istoj firmi	37,4%	57,7%	4,9%
Imao bih za pretpostavljenog	15,6%	71,3%	13,1%
Živeo bih u istom gradu	28,5%	61,0%	10,6%
Živeo bih u istoj državi	35,8%	60,2%	4,1%

3/ Romi pokazuju visok stepen naklonjenosti Srbima (tabela 3), rado bi ih imali za prijatelje, za kolege i za sunarodnike, jedino pri sklapanju braka distanca koju izražavaju premašuje 50% (u brak sa Srbima ne bi 57,1%).

Tabela 3

<i>Odnos Roma prema Srbima</i>	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	41,8%	57,1%	1,0%
Imao bih za prijatelja	95,6%	2,0%	2,0%
Živeo bih u susedstvu	94,9%	2,0%	3,1%
Radio bih u istoj firmi	98,0%	/	2,0%
Imao bih za pretpostavljenog	91,8%	5,1%	3,1%
Živeo bih u istom gradu	99,0%	/	1,0%
Živeo bih u istoj državi	99,0%	/	1,0%

Tabela 4

<i>Odnos Albanaca prema Srbima</i>	Ne
Stupio bih u brak	96,7%
Imao bih za pretpostavljenog	71,3%
Živeo bih u susedstvu	69,9%
Imao bih za prijatelja	63,1%
Živeo bih u istom gradu	61,0%
Živeo bih u istoj državi	60,2%
Radio bih u istoj firmi	57,7%

U Makedoniji najveću distancu u odnosu na Srbe izražavaju Albanci (tabela 4), koji u najvećim procentima sa Srbima ne bi sklapali brak (96,7%), ali, takođe više od jedne trećine ispitivanih Albanaca ne želi Srbe za prijatelje, susede i ne bi voleli da im oni budu pretpostavljeni.

Osobine koje pripisuju Srbima

U okviru druge istraživačke relacije pošli smo sa konkretnim zadatkom da utvrdimo kako drugi vide Srbe, koje osobine im pripisuju, koliko je ta slika pozitivna ili negativna i u kojoj meri se Srbima pridaju različite, specifične karakteristike. Nalazi su pokazali:

1/ Makedonci Srbima u najvećim procentima pripisuju pozitivne osobine (tabela 5) i to: najveći procenat Srbe vidi kao ponosne (91,0%), kao čiste (89,1%), hrabre (86,1%) i tako dalje.

Tabela 5

Osobine Srba	Stav Makedonaca		
	Ne slažem se	Neodlučan	Slažem se
Vredni	10,4%	19,8%	77,2%
Hrabri	2,0%	11,9%	86,1%
Pametni	10,4%	19,8%	69,3%
Osećajni	10,4%	21,8%	67,9%
Iskreni	13,0%	26,5%	60,5%
Pošteni	15,0%	27,5%	57,5%
Kulturni	6,0%	16,3%	77,7%
Čisti	1,0%	9,9%	89,1%
Ljubazni	0,5%	13,5%	83,0%
Gostoljubivi	3,5%	10,9%	85,7%
Miroljubivi	26,0%	23,4%	49,3%
Nesebični	14,4%	24,3%	61,4%
Civilizovani	5,5%	20,9%	73,6%
Vole druge narode	27,2%	25,7%	47,0%
Ponosni	2,5%	6,5%	91,0%

2/ U odgovorima Albanaca (tabela 6) može se uočiti velika etnička distanca u odnosu na Srbe. Albanci Srbima pripisuju pretežno negativne osobine, u najvećim procentima smatraju da Srbi ne vole druge narode (91,8%) i da nisu iskreni (86,9%).

Tabela 6

Osobine Srba	Stav Albanaca		
	Ne slažem se	Neodlučan	slažem se
Vredni	47,2%	9,8%	43,1%
Hrabri	57,7%	6,5%	35,8%
Pametni	43,1%	22,0%	35,0%
Osećajni	71,5%	10,6%	17,8%

Iskreni	86,9%	6,6%	6,6%
Pošteni	85,2%	13,1%	1,6%
Kulturni	45,9%	18,0%	36,1%
Čisti	54,9%	18,0%	27,0%
Ljubazni	54,7%	18,9%	25,5%
gostoljubivi	72,9%	12,3%	14,8%
miroljubivi	86,0%	10,7%	3,3%
Nesebični	65,3%	13,2%	21,5%
Civilizovani	49,2%	17,2%	33,6%
vole druge narode	91,8%	6,6%	1,6%
Ponosni	57,4%	17,2%	25,4%

3/ Romi Srbima pripisuju izrazito pozitivne osobine.

Tabela 7

Osobine Srba	Stav Roma		
	Ne slažem se	Neodlučan	Slažem se
Vredni	2,0%	4,1%	93,8%
Hrabri	3,0%	4,1%	92,9%
Pametni	3,1%	11,2%	85,7%
Osećajni	4,1%	8,2%	87,7%
Iskreni	3,1%	10,3%	86,6%
Pošteni	4,1%	12,2%	83,7%
Kulturni	/	8,2%	91,9%
Čisti	1,0%	10,2%	88,8%
Ljubazni	2,0%	5,1%	92,8%
Gostoljubivi	/	17,3%	82,6%
Miroljubivi	3,1%	10,3%	86,6%
Nesebični	1,0%	5,1%	93,9%
Civilizovani	/	4,1%	95,9%
vole druge narode	4,0%	11,2%	84,7%
Ponosni	5,1%	11,2%	83,7%

Stanovništvo u Bugarskoj o Srbima: etničke osobine i etnička distanca

U poduzorku Bugarske bilo je ukupno 599 ispitanika sledeće starosne strukture: od 19-29 godina – 22,0%; od 30-39 godina – 21,3%; od 40-49 godina – 16,6%; od 50-59 godina – 13,9% i 26,2% ispitanika starijih od 60 godina. U obrazovnoj strukturi bilo je 19,4% ispitanika bez obrazovanja ili sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem; 29,4% sa osnovnim, 4,4% sa trogodišnjim stručnim, 32% sa srednjim i 14,9% ispitanika sa višim i visokim obrazovanjem. Što se tiče nacionalne strukture ovaj poduzorak je obuhvatao: 53,5% Bugara, 20,8% Turaka, 15,6% Roma i 9,4% Vlaha.

Socijalna (etnička) distanca prema Srbima

Nakon obrade podataka o *etničkoj distanci* posebno je analiziran svaki nivo bliskosti tako da istraživanje etničke distance prema Srbima pokazuje sledeće:

1/ Bugari u Bugarskoj pokazuju, u odnosu na pripadnike drugih etničkih zajednica koje žive u Bugarskoj, najmanju distancu kada je reč o sklapanju braka sa Srbima. Sa Srbima bi u brak stupilo 33,1% Bugara, a otprilike toliko i ne bi ili je, pak, neutralno (tabela 8). Pripadnici ostalih etničkih zajednica (Romi, Turci, Vlasi) u više od 50% slučajeva ne bi zasnovali brak sa Srbima (55,4% Roma, 64,0% Turaka i 55,6% Vlaha).

2/ Bugari pokazuju visok stepen bliskosti, preko 50% (tj. malu etničku distancu) kada su u pitanju ostali odnosi sa Srbima, počev od prijateljstva, preko susedstva do kolegijalnih, sugrađanskih i sunarodničkih odnosa.

Tabela 8

Odnos Bugara prema Srbima	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	33,1 %	32,0 %	34,9 %
Imao bih za prijatelja	74,9 %	6,8 %	18,2 %
Živeo bih u susedstvu	76,4 %	4,8 %	18,8 %
Radio bih u istoj firmi	77,5 %	5,7 %	16,8 %
Imao bih za pretpostavljenog	54,7 %	16,2 %	29,1 %
Živeo bih u istom gradu	73,2 %	4,0 %	22,8 %
Živeo bih u istoj državi	65,0 %	7,1 %	27,9 %

3/ Romi su neutralni u preko 50% slučajeva kada su u pitanju prijateljski odnosi sa Srbima (53,0%), pa čak i kada je reč o tome da im pretpostavljeni budu Srbi (47,0%). Više od polovine ispitanih Roma ne bi stupili u bračnu vezu sa Srbima (tabela 9). Kada se posmatraju ostali odnosi primećuje se da svi procenti premašuju 50% i da bi Romi radije Srbe imali za sugrađane (71,1%), sunarodnike (69,9%), susede (61,4%) i kolege (60,2%).

Tabela 9

Odnos Roma prema Srbima	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	21,7 %	55,4 %	22,9 %
Imao bih za prijatelja	39,8 %	7,2 %	53,0 %
Živeo bih u susedstvu	61,4 %	2,4 %	36,1 %
Radio bih u istoj firmi	60,2 %	3,6 %	36,1 %
Imao bih za pretpostavljenog	41,0 %	12,0 %	47,0 %
Živeo bih u istom gradu	71,1 %	2,4 %	26,5 %
Živeo bih u istoj državi	69,9 %	3,6 %	26,5 %

4/ Turci pokazuju visok stepen bliskosti sa Srbima (tabela 10) kada su u pitanju susedski, sunarodnički odnosi (77,2%), potom sugrađanski (76,3%), kolegijalni (73,7%), prijateljski (63,2%). Ali je uočljiv podatak da skoro dve trećine ne bi ušlo u brak sa Srbima.

Tabela 10

Odnos Turaka prema Srbima	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	21,1 %	64,0 %	14,9 %
Imao bih za prijatelja	63,2 %	18,4 %	18,4 %
Živeo bih u susedstvu	77,2 %	6,1 %	16,7 %
Radio bih u istoj firmi	73,7 %	5,3 %	21,1 %
Imao bih za pretpostavljenog	64,0 %	8,8 %	27,2 %
Živeo bih u istom gradu	76,3 %	6,1 %	17,5 %
Živeo bih u istoj državi	77,2 %	7,9 %	14,9 %

5/ Vlasi bi sa Srbima rado bili susedi, sugrađani, sunarodnici (podjednak procenat 66,7%), oko dve trećine bilo bi u kolegijalnim odnosima sa Srbima (tabela 11), a isto toliko vidi Srbe i kao pretpostavljene. Više od 50% ne bi bilo u braku sa Srbima.

Tabela 11

Odnos Vlaha prema Srbima	Da	Ne	Neutralno
Stupio bih u brak	28,9 %	55,6 %	15,6 %
Imao bih za prijatelja	40,0 %	35,6 %	24,4 %
Živeo bih u susedstvu	66,7 %	11,1 %	22,2 %
Radio bih u istoj firmi	64,4 %	6,7 %	28,9 %
Imao bih za pretpostavljenog	62,2 %	6,7 %	31,1 %
Živeo bih u istom gradu	66,7 %	8,9 %	24,4 %
Živeo bih u istoj državi	66,7 %	6,7 %	26,7 %

Osobine koje pripisuju Srbima

Ovde će biti reči o tome kako ispitanici različitih etničkih zajednica, koji žive u Bugarskoj, vide Srbe, koje im osobine pripisuju, koliko je ta slika pozitivna ili negativna i u kojoj meri im se pridaju različite, specifične karakteristike.

1/ Bugari smatraju da su Srbi prvenstveno hrabri (60,0%), potom, gostoljubivi (58,8%), ponosni (56,5%). Oko 50% Bugara pripisuju Srbima pozitivne osobine doživljavajući ih kao vredne, pametne, osećajne, kulturne i sl.(tabela 12). Međutim, uočava se da je veći procenat *neodlučnih* od onih koji negativno ocenjuju Srbe. I ova neodlučnost može biti pokazatelj stepena (ne) prihvatanja Srba od strane samih Bugara.

Tabela 12

Osobine Srba	Stav Bugara		
	Ne slažem se	Neodlučan	Slažem se
Vredni	16,2 %	34,4 %	49,4 %
Hrabri	8,3 %	31,7 %	60,0 %
Pametni	13,8 %	39,5 %	46,7 %
Osećajni	7,7 %	38,9 %	53,4 %
Iskreni	15,4 %	42,9 %	41,8 %
Pošteni	17,3 %	45,2 %	37,6 %
Kulturni	12,3 %	42,6 %	45,1 %
Čisti	11,1 %	42,6 %	46,3 %
Ljubazni	16,8 %	42,9 %	40,3 %
Gostoljubivi	12,2 %	29,0 %	58,8 %
Miroljubivi	33,6 %	38,6 %	27,9 %
Nesebični	29,1 %	46,9 %	24,0 %
Civilizovani	18,2 %	37,5 %	44,4 %
Vole druge narode	26,4 %	43,2 %	30,4 %
Ponosni	9,6 %	33,8 %	56,5 %

2/ Romi su u velikoj meri (preko 70%) neodlučni pri ocenjivanju Srba preko ponuđenih osobina (tabela 13). Neodlučnost je naročito prisutna kada je u pitanju miroljubivost (81,9%), nesebičnost (85,5%) i poštenje (84,3%) kod Srba.

Tabela 13

Osobine Srba	Stav Roma		
	Ne slažem se	Neodlučan	Slažem se
Vredni	3,6 %	71,1 %	25,3 %
Hrabri	1,2 %	77,1 %	21,7 %
Pametni	2,4 %	75,9 %	21,7 %
Osećajni	4,8 %	78,3 %	16,8 %
Iskreni	3,6 %	79,5 %	16,8 %
Pošteni	2,4 %	84,3 %	13,2 %
Kulturni	2,4 %	75,9 %	21,7 %
Čisti	4,8 %	77,1 %	18,0 %
Ljubazni	2,4 %	79,5 %	18,1 %
Gostoljubivi	2,4 %	73,5 %	24,1 %
Miroljubivi	7,2 %	81,9 %	10,8 %
Nesebični	6,0 %	85,5 %	8,4 %
Civilizovani	3,6 %	77,1 %	19,3 %
Vole druge narode	8,4 %	73,5 %	18,0 %
Ponosni	3,6 %	75,9 %	20,4 %

3/ Stavovi Turaka, takođe, ukazuju na visok stepen neodlučnosti prilikom procenjivanja osobina Srba (tabela 14). Preko 70% je neodlučnih u pripisivanju Srbima gotovo svih osobina.

Tabela 14

Osobine Srba	Stav Turaka		
	Ne slažem se	Neodlučan	Slažem se
Vredni	7,0 %	75,4 %	17,5 %
Hrabri	6,2 %	69,3 %	24,6 %
Pametni	7,0 %	76,3 %	16,7 %
Osećajni	10,5 %	73,7 %	15,8 %
Iskreni	15,8 %	71,7 %	13,1 %
Pošteni	15,8 %	76,3 %	7,9 %
Kulturni	8,8 %	76,3 %	14,9 %
Čisti	7,0 %	76,3 %	16,7 %
Ljubazni	10,5 %	73,7 %	15,8 %
Gostoljubivi	7,0 %	77,2 %	15,8 %
Miroljubivi	21,9 %	64,9 %	13,2 %
Nesebični	14,1 %	79,8 %	6,2 %
Civilizovani	9,7 %	75,4 %	15,0 %
Vole druge narode	22,8 %	68,4 %	8,8 %
Ponosni	10,5 %	70,2 %	19,3 %

4/ Vlasi su neodlučni u preko 70% slučajeva procenjivanja osobina koje su primerene Srbima (tabela 15). Pri pozitivnom ocenjivanju Vlasi ističu da su Srbi kulturni i vredni (28,9%), pametni i osećajni (26,7%).

Tabela 15

Osobine Srba	Stav Vlaha		
	Ne slažem se	Neodlučan	Slažem se
Vredni	/	71,7 %	28,9 %
Hrabri	/	73,3 %	26,7 %
Pametni	/	73,3 %	26,7 %
Osećajni	/	73,3 %	26,7 %
Iskreni	/	75,6 %	24,4 %
Pošteni	2,2 %	73,3 %	24,5 %
Kulturni	/	71,1 %	28,9 %
Čisti	/	73,3 %	26,7 %
Ljubazni	2,2 %	71,1 %	26,6 %
Gostoljubivi	2,2 %	71,1 %	26,6 %
Miroljubivi	4,4 %	75,6 %	20,0 %
Nesebični	/	82,2 %	17,8 %
Civilizovani	/	75,6 %	24,4 %
Vole druge narode	4,4 %	75,6 %	20,0 %
Ponosni	/	73,3 %	26,7 %

Iz ovih analiza jasno slede sledeći zaključci:

1/ Većinsko stanovništvo u Makedoniji i u Bugarskoj (Makedonci i Bugari) pokazuju *jasniji i izgradjeniji stav* o Srbima nego što to čine pripadnici etničkih zajednica u njihovoj sredini.

Naime, kod Roma, Turaka i Vlaha u Bugarskoj po pitanju ocenjivanja Srba ubedljivo najveći procenti se vezuju za *neodlučnost*. Kada je reč o uspostavljanju različitih odnosa sa Srbima jasniji su stavovi jer u preko 50,0% slučajeva ne bi stupali u brak sa Srbima, ali zato u velikim procentima (oko 70%) živeli bi u istoj državi sa Srbima. Romi u Makedoniji su odlučniji, jer jasno u najvećim procentima pripisuju pozitivne osobine Srbima, a onda i spremnost za vrlo bliske odnose sa njima. Jedino u nešto većem procentu (57,1%) ne žele brak sa Srbima, ali zato 99,0% želi da živi u istoj državi. Znači, Romima Srbi mogu biti sunarodnici, ali ne mogu i njihovi bračni partneri.

Bugari i Makedonci uglavnom u većim procentima ističu *pozitivne osobine kod Srba*, s tim što su Makedonci daleko pozitivniji i otvoreniji prema Srbima od Bugara. Veći procenat neodlučnih je među Bugarima. *Dve trećine Bugara bi živelo u istoj državi sa Srbima, ali upola manje bi zasnovalo brak sa njima.*

Stav Makedonaca o Srbima je manje neodlučan nego što je to slučaj sa Bugarima. Makedonci bi živeli u istoj državi sa Srbima (95,5%), ali bi sa njima bili i u braku (oko 80,0%).

2/ Drugi važan zaključak se odnosi na činjenicu da prikazani rezultati potvrđuju da postoji direktna veza između pripisanih osobina i prihvaćenih odnosa sa pripadnicima drugih etničkih zajednica. *Tamo gde su u većim procentima pripisane pozitivne osobine postoji najmanji stepen socijalne distance i obrnuto.* Makedonci u odnosu na Bugare u skoro duplo većim procentima pridaju pozitivne osobine Srbima. Otuda se potpuno jasno vidi da bi najveći stepen socijalne bliskosti – stupanje u brak sa Srbima - bio izbor 82,1% Makedonaca. Kod Bugara stanje je sasvim drugačije: samo 33,1% bi stupilo u brak sa Srbima, ali zato po jedna trećina ne bi ili je, pak, neodlučna.

Albanci u velikim procentima kod Srba prepoznaju isključivo negativne osobine: Srbi nisu miroljubivi (86,0%), nisu iskreni (86,9%), nisu poštteni (85,2) i ne vole druge narode (91,8%). Otuda je potvrđena pretpostavka od koje se pošlo u ovo istraživanje: pripisane negativne osobine uslovljavaju *veliki stepen socijalne distance*. Skoro svi ispitivani Albanci ne žele brak sa Srbima (96,7%), a preko jedne trećine ne želi da ima bilo šta sa Srbima: ne žele prijateljstvo, susedstvo, kolegu, pretpostavljenog, pa čak ni život u istom gradu i državi.

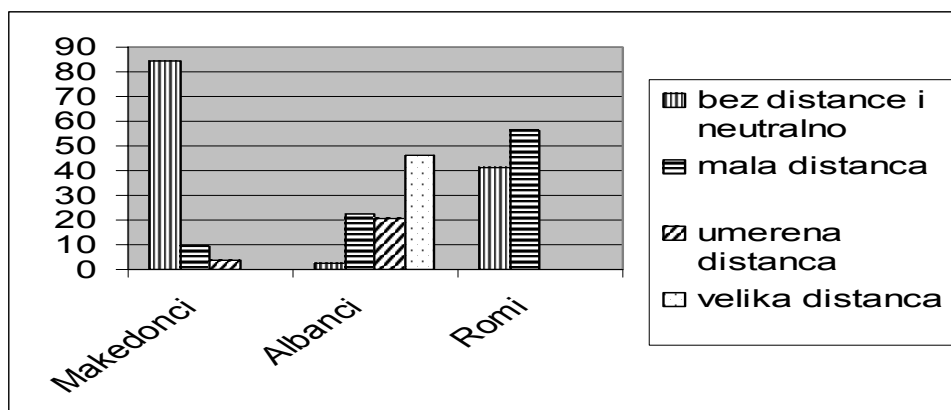
Ukupna mera socijalno-etnicke distance prema Srbima

Radi dobijanja detaljnijih podataka ukrštena je ukupna mera distance sa nezavisnim varijablama: pol, godine starosti, školska sprema, mesto stanovanja, zanimanje. Ukupanu distancu merili smo kroz odbijanje nekog odnosa. Svako odbijanje bodovano je jednim poenom, tako da se ukupan rezultat kretao od 0 do 7 (bilo je 7 ponuđenih odnosa). Ispitanici su podeljeni na skali distance u četiri grupe:

1. bez distance i neutralno (0 poena)
2. mala distanca (1-2 poena)
3. umerena distanca (3-5 poena)
4. velika distanca (6-7 poena)

Histogram 1

Ukupna mera socijalno-etničke distance prema Srbima u Makedoniji

Poduzorak Makedonije činili su pored Srba, Makedonci, Romi i Albanci. Jedan od osnovnih nalaza ovoga istraživanja jeste *velika naklonost Makedonaca prema Srbima*: čak 84,3% Makedonaca je bez distance, 9,6% pokazuje malu distancu, a 3,5% umerenu distancu. (histogram 1). Dakle, najveću bliskost u odnosu na Srbe u Makedoniji pokazuju upravo Makedonci. Najveću distancu u odnosu na Srbe pokazuju Albanci (skoro polovina ispitivanih, bez obzira na pol). Makedonci se, nezavisno od pola i uzrasta opredeljuju za odgovore koji ukazuju da socijalno-etnička distanca u odnosu prema Srbima ne postoji. Među Albancima je svega 11,5% bez distance i to u uzrastu od 30 do 49 godina. Najveći procenat Albanaca pokazuje veliku distancu i to na svim uzrastima. Zabrinjava podatak o velikom procentu mladih Albanaca zadojenih netrpeljivošću prema Srbima. Kod Roma se primećuje porast male distance sa godinama i opadanje procenta onih koji su bez distance.

Makedonci u najvećim procentima bez distance prihvataju Srbe, bez obzira na školsku spremu. To nije slučaj sa Albancima. Naime, velika distanca raste sa većom školskom spremom. Obrazovnijim Albancima više smetaju Srbi. Objašnjenje bi trebalo tražiti pre svega u ekonomskim razlozima. Srbi jesu ili, pak, mogu biti konkurencija za radna mesta, određene položaje i slično. Kod Roma se primećuje porast male distance u odnosu na procenat onih bez distance, i to da oko dve trećine Roma bez obzira na školsku spremu postavljaju malu distancu u odnosu na Srbe.

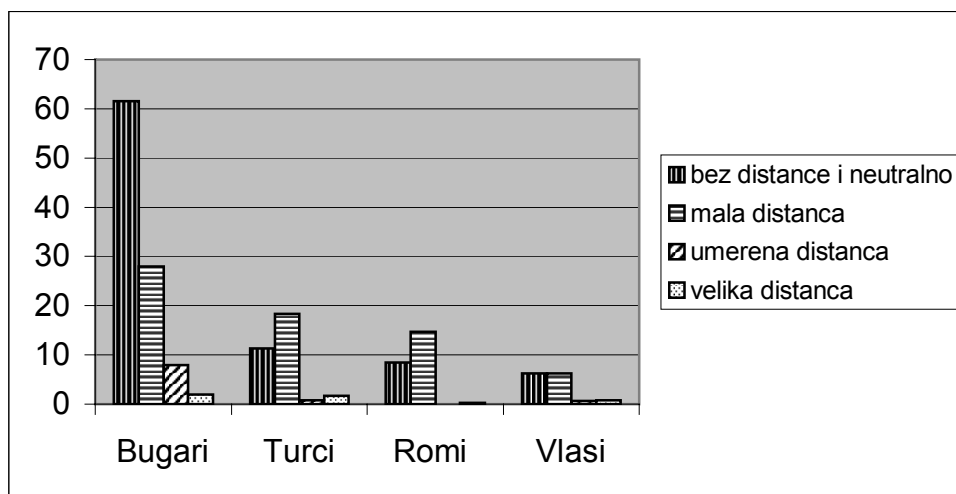
Ove podatke potvrđuje i analiza povezanosti zanimanja i ukupne socijalno-ekonomske distance. U najvećim procentima bez obzira na zanimanje Makedonci se bez distance odnose prema Srbima. Oko 50% Albanaca različitih zanimanja pokazuje veliku distancu, pri čemu najizraženiju imaju stručnjaci i sportisti. Preko 50% Roma različitih zanimanja pokazuje malu distancu, pri čemu su najbrojniji učenici i studenti.

Makedonci i u seoskim i u gradskim naseljima uglavnom bez distance prilaze Srbima. Kada je reč o Albancima jasno se uočava da velika distanca raste ukoliko je sredina urbanizovanija. Čak dve trećine Albanaca u gradu pokazuje veliku distancu prema Srbima. Kod Roma se zadržava ili mala distanca ili, pak, bez distance prihvatanje Srba, bez obzira na mesto stanovanja.

Iz ovoga sledi zaključak da iako izvesnih razlika ima u vezi individualnih karakteristika i etničke distance (mala statistička značajnost) ipak *najveću ulogu u socijalno-etničkom distanciranju ima nacionalna pripadnost* (velika statistička značajnost). *Albanci su najviše distancirani od Srba u Makedoniji*, oni pokazuju veliku socijalno-etničku netrpeljivost prema Srbima.

Histogram 2

Ukupna mera socijalno-etničke distance prema Srbima u Bugarskoj

Poduzorak Bugarske činili su Bugari, Turci, Romi i Vlasi. Kada se kod ispitanika bugarske nacionalnosti posmatra *ukupna distanca* prema Srbima dobija se sledeća slika: *bez distance i neutralno* – 61,5% ispitanika, sa *malom distancom* – 28,0%, sa *umerenom distancom* 7,9% i sa *velikom distancom* svega 2,0% ispitanika (histogram 2). Većina Bugara iz poduzorka pokazuje odsustvo velike distance prema Srbima, što znači da su im socijalno i etnički bliski; samo 2,0% ispitanika bugarske nacionalnosti izražava veliku distancu prema Srbima. Najveći procenat Bugara (ženskog i muškog pola) prema Srbima se odnose bez distance, ili sa malom distancom.

Turci i Romi prihvataju Srbe bez distance ili sa malom distancom (gde su žene brojnije). Među Turcima i Vlasima postoje i oni koji zauzimaju veliku socijalnu distancu prema Srbima. Iako Vlasi uglavnom bez distance, ili sa malom distancom pristupaju Srbima, beleže se i slučajevi sa umerenom i velikom distancom. Interesantno je da veliku distancu pokazuju samo žene (13,0%).

Ukupna mera distance u vezi sa uzrastom pokazuje da u najvećim procentima bez obzira na uzrast Bugari bez distance ili sa malom distancom prihvataju Srbe. Najotvoreniji su oni između 40-49 godina, dok malu distancu u odnosu na Srbe (35,6%) pokazuju nešto mlađi (30-39 godina). Turci se sa svim starosnim razredima pomeraju prema maloj distanci, gde su Romi još brojniji. Naročito veliki procenat Roma sa malom distancom imaju oni između 19 i 29 godina (87,5%). Vlasi iako uglavnom bez distance, ili sa malom distancom, u

izvesnim starosnim kategorijama pokazuju veliku distancu (33,3% Vlaha između 30 i 39 godina, ili 11,1% između 40 i 49 godina) što nije zanemarljiv procenat, ili bolje rečeno jeste snaga koja može značajno da stvara klimu nacionalne netrpeljivosti.

Posmatrano prema školskoj spremi kod Bugara se uočava da bez obzira na školsku spremu ispitanici uglavnom bez socijalne distance ili neutralno prihvataju Srbe. Ipak, blagi porast distanciranja je prisutan sa porastom školske spreme: Bugari sa srednjom školom (3,5%) i sa visokom školskom spremom (2,6%) pokazuje čak veliku distancu u odnosu na Srbe. Kod ispitanika turske nacionalnosti mala distanca je najizraženija opcija, i to tako da sa porastom školske spreme opada mala distanca, a sa druge strane velika distanca je skoro podjednaka i kod onih sa ne završenom osnovnom školom (7,7%) i kod onih sa visokom školskom spremom (8,3%).

Romi bez distance ili sa malom distancom prilaze Srbima s tim što je potpuno prihvatanje (100,0%) zastupljeno kod onih ispitanika koji imaju završenu stručnu školu. Velika distanca jedino postoji kod Roma sa srednjom školom (7,7%)

Ispitanici vlaške nacionalnosti bez obzira na školsku spremu u potpunosti ili sa malom distancom prihvataju Srbe. Vredno je pažnje to da netrpeljivost pokazuje 11,1% Vlaha bez škole i 12,5% sa osnovnom školom.

Bugari u najvećim procentima, bez obzira na zanimanje, bez distance prilaze Srbima, ali interesantan podatak jeste da 5,0% privatnih preduzetnika bugarske nacionalnosti ima veliku distancu u odnosu na Srbe. Opet, ekonomski razlog netrpeljivosti. Takodje, kod ispitanika turske nacionalnosti skoro u svim zanimanjima najčešće se uočava mala distanca prema Srbima, da bi velika distanca kao i kod Bugara bila izražena kod privatnih preduzetnika (16,7%).

Romi su u odnosu na Srbe, bez obzira na zanimanje, bez socijalne distance ili, pak, sa malom distancom. Vlasi uglavnom bez distance, nezavisno od zanimanja, pristupaju Srbima, ali nije zanemarljiv procenat nezaposlenih (17,6%) koji pokazuju veliku socijalno-etičku distancu.

Bugari, bez obzira na mesto stanovanja, u najvećim procentima bez distance prihvataju Srbe, ali oni koji žive u prigradskim naseljima (18,2%) pokazuje umerenu distancu. Turci bez distance, ili sa malom distancom, prihvataju Srbe i u gradskoj i u seoskoj sredini. Međutim, izvesni procenti netrpeljivosti, veliku socijalnu distancu pokazuju oni koji žive u gradu (6,3%). Kod Roma nema značajnijeg distanciranja u odnosu na Srbe, dok se kod Vlaha umerena distanca pojavljuje u gradskoj sredini (20,0%).

Analiziranjem *ukupne socijalno-etničke distance* u Makedoniji i Bugarskoj prema Srbima jasno se uočava:

1/ *Makedonci* u najvećem procentu (84,3%) prihvataju Srbe *bez distance*. Bugari su nešto uzdržaniji, jer 61,5% prihvata Srbe bez distance, ali oko jedne trećine pokazuje malu distancu, 7,9% umerenu i 2,0% veliku distancu. Kod Makedonaca na nivou ukupne distance nema ni jednog slučaja sa velikom distancom. Ono što je indikativno i potencijalno inhibitorni faktor međuetničkog zajedništva jeste podatak da u Makedoniji *Albanci pokazuju izraženu netrpeljivost prema Srbima* (oko 50,0% velika socijalna distanca, a oko 20,0% umerena i mala). Ovde bi trebalo zastati i ukazati na rezultate istraživanja koje je obavljeno u 15 gradova širom Srbije, koji pokazuju da je socijalna distanca Srba prema Albancima,

koji žive na teritoriji Srbije, najizraženija u odnosu na distancu prema drugim etničkim zajednicama. Srbi u velikim procentima ne žele da imaju Albance u svom okruženju. Dakle, reč je o *obostranoj netrpeljivosti*. (OSCE, 2002). Netrpeljivost između Srba i Albanaca postoji i unutar Srbije i Crne Gore (naročito na Kosovu), što jeste dobrim delom politički problem izazvan pogrešnom politikom koja je ohrabivala Albance da izađu sa potpuno nerealnim predlozima i pretenzijama (nezavisna država).

Romi sa malom distancom, ili bez distance, prilaze Srbima, s tim što je njihova socijalna bliskost sa Srbima izraženija u Makedoniji. Slična situacija je i sa odnosom ukupne distance u Bugarskoj. Podjednak broj Vlaha sa malom distancom, ili bez distance, prihvata Srbe. Turci pokazuju u duplo većem procentu u odnosu na Vlahe malo socijalno distanciranje prema Srbima.

Zaključak

Ovaj rad je bio pokušaj da se sagledaju mogućnosti i spremnosti aktera različitih etničkih zajednica za uspostavljanje odnosa socijalne bliskosti u relacijama postojećih socijalnih i etničkih distanci. Srbi se posmatraju etničkim okom "drugih" sa ciljem utvrđivanja stepena razvijenosti svesti o mogućem zajedničkom regionalnom identitetu, o mogućnostima suživota, saradnje i integracije u evropskim i svetskim procesima.

Osnovna pretpostavka od koje se pošlo u ovo istraživanje jeste da je etnička distanca uslovljena ocenama osobina koje se pripisuju "drugima", odnosno da je spremnost za određene vrste odnosa sa Srbima umnogome uslovljena pozitivnim ili negativnim odrednicama i ocenama koje im pripisuju "drugi".

Osnovni nalaz ovoga istraživanja je da *etnička distanca i međusobna društvena udaljenost jeste povezana sa negativnim etničkim stereotipima*. Konkretno, stepen predrasuda prema Srbima određuje stepen socijalne distance između Srba i "drugih". Oni koji naglašeno ističu negativne osobine i čuvaju negativne stereotipe o Srbima imaju i najveću socijalno-etničku distancu prema njima.

U Makedoniji međusobna društvena udaljenost je najizraženija između Albanaca i Srba, pošto Albanci u najvećim procentima pripisuju Srbima negativne osobine i uglavnom ih ne žele u svojoj sredini. Naprotiv, međusobna društvena bliskost je izražena između Makedonaca i Srba, pošto *Makedonci uglavnom vide pozitivno Srbe* i žele da sa njima uspostavljaju različite odnose (od bračnih do sunarodničkih).

Zajednički regionalni identitet je ugrožen upravo zbog izražene ukupne etničke distance Albanaca prema Srbima u Makedoniji. Međutim, problem je još ozbiljniji ako se zna da je velika socijalno-etnička distanca između Albanaca i Srba prisutna i u Srbiji. Naime, velika etnička distanca, prema Izveštaju Helsinškog odbora za ljudska prava, jeste bitna karakteristika srbijanskog društva. Prema rezultatima istraživanja javnog mnjenja, rađenog za potrebe Saveznog ministarstva za nacionalne manjine, ekstremnu distancu prema manjinama pokazuje 3,3% stanovništva, izraženu 28%, a umerenu 54,8%. Samo 10,3% ispitanika ne pokazuje nikakvu distancu kada su manjine u pitanju. Više od 70% anketiranih u centralnoj Srbiji, Beogradu i Vojvodini smatra da treba biti oprezan kada je reč o Albancima. Na jugu Srbije 73% Albanaca i 61% Srba je pokazalo etničku distancu. Na pitanje da

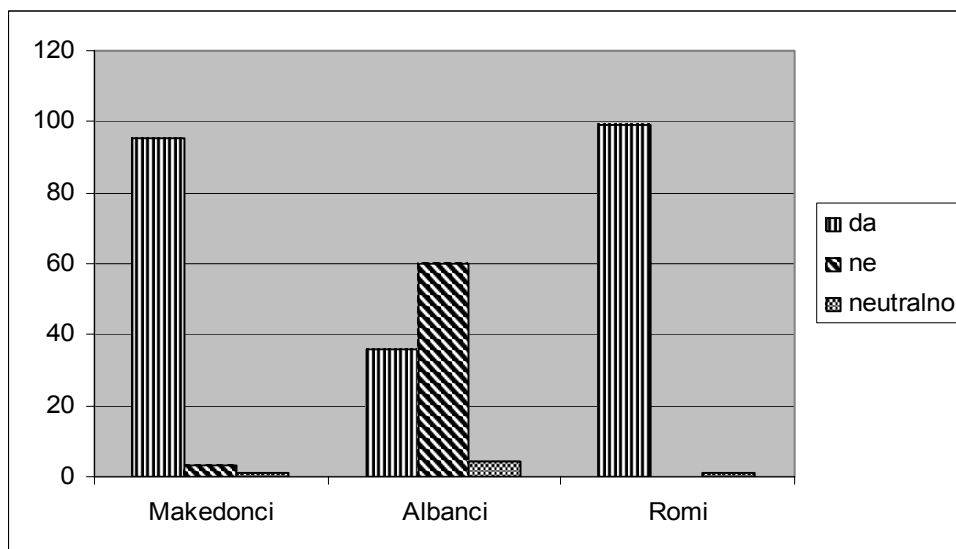
li mogu biti prijatelji jedni drugima 56% Albanaca i 43% Srba je odgovorilo da je to teško moguće. Čak 96% Albanaca i 95% Srba ne bi dozvolilo svom detetu da stupi u brak sa pripadnikom druge etničke zajednice. (OSCE, 2003: 3).

U Bugarskoj stavovi Bugara o osobinama Srba podeljeni su tako da je neodlučnost pratilac pozitivnih stavova. Bugari sa rezervom ocenjuju Srbe. Ono što može da zabrinjava to je vrlo izražena neodlučnost i uzdržanost, ili neopredeljenost, koje pokazuju prema Srbima Romi, Turci i Vlasi. To bi moglo da se tumači kao nezainteresovanost za uspostavljanje nekih kvalitetnijih društvenih relacija.

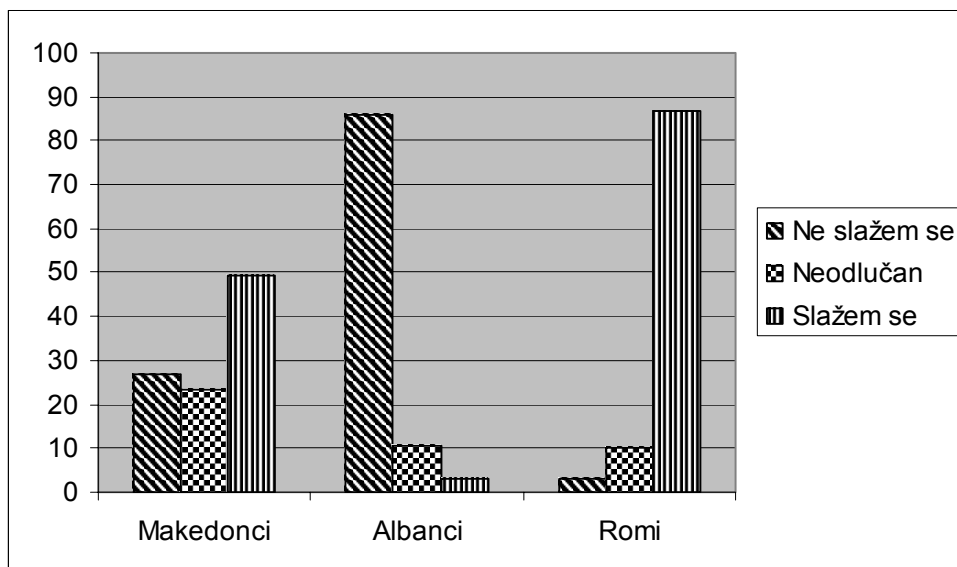
Poseban nalaz ovoga istraživanja jeste saznanje da je ukupna etnička distanca u velikoj meri značajno određena upravo nacionalnom pripadnošću. To znači da je na Balkanu još uvek etnički identitet fundamentalan za svakog pojedinca (otuda prizivanje kolektivne prošlosti, mitova, predstave o drugima se transformišu u stereotipe i sl.). U ovakvom kontekstu vlada etnička netrpeljivost i netolerantnost sa izraženim socijalnim distanciranjem, sa kvalifikovanjem "drugih" preko negativnih odrednica, i sa težnjama ka separaciji i nacionalizmu.

Na kraju ove analize bilo je neophodno izolovati neke nalaze koji bi mogli direktnije dati odgovor na pitanje o tome kakva je atmosfera prihvatanja Srba kao sunarodnika, polazeći od toga da je u velikoj meri stepen prihvatanja uslovljen kontekstom osobina koje im se pripisuju. Procene o tome da li su miroljubivi i da li vole druge narode sigurno jesu indikatori na osnovu kojih može da usledi zaključak o tome da li uopšte postoje uslovi za suživot, a onda i integraciju u širi evropski prostor.

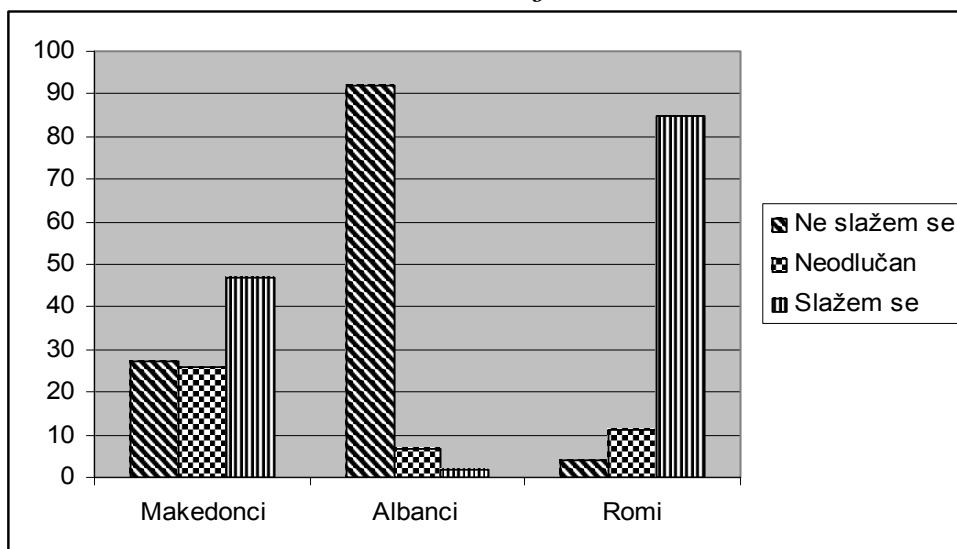
*Stanovništvo u Makedoniji o Srbima kao sunarodnicima
Da li bi živeli u istoj državi sa Srbima ?*

Da li su Srbi miroljubivi?

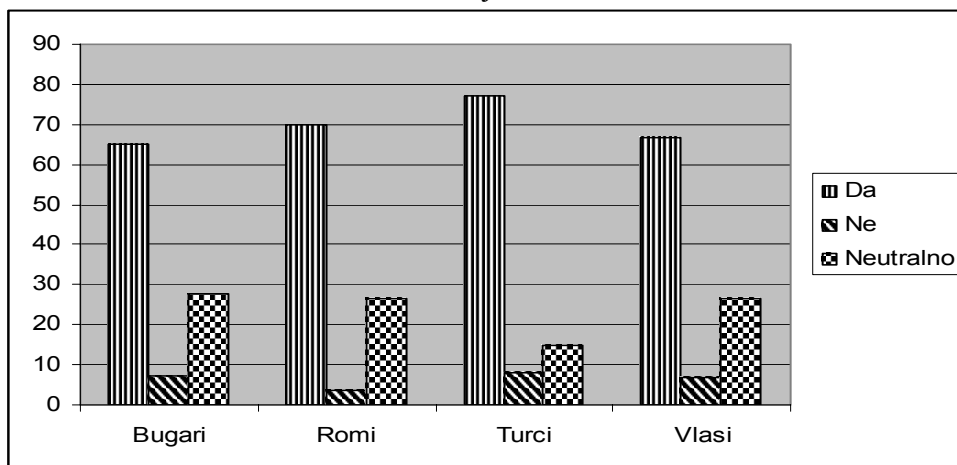
Da li Srbi vole druge narode?

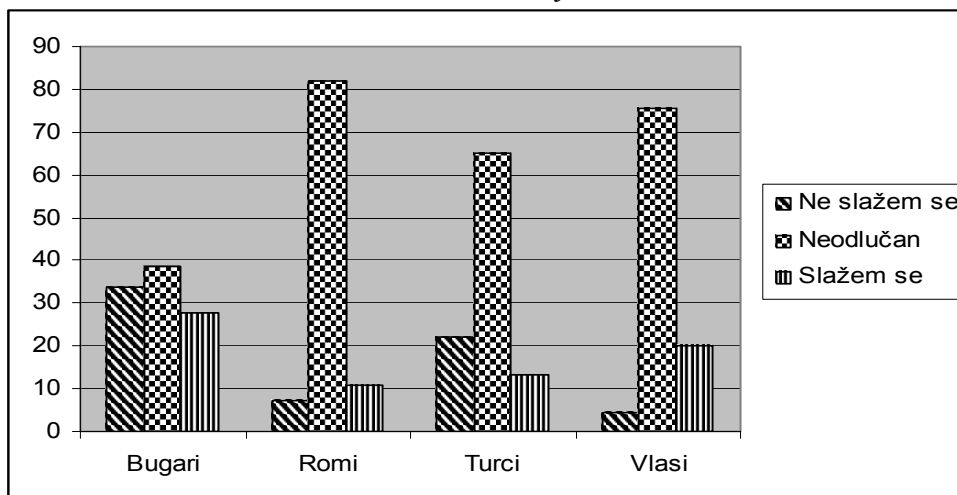
Duplo veći broj Makedonaca (oko 50%), u odnosu na one koji su neodlučni ili se ne slažu, vidi Srbe kao miroljubive i one koji vole druge narode. Romi u Makedoniji u ogromnim procentima (preko 80%) se slažu sa pozitivnom ocenom Srba, imajući u vidu ove osobine. Ali, posmatranjem odgovora Albanaca dobija se

potpuno drugačija slika: gotovo celokupna ispitivana populacija smatra da Srbi nisu miroljubivi i da ne vole druge narode (preko 90%). Otuda Makedonci i Romi u najvećim procentima bi živeli u istoj državi sa Srbima, dok jedna trećina Albanaca ne bi.

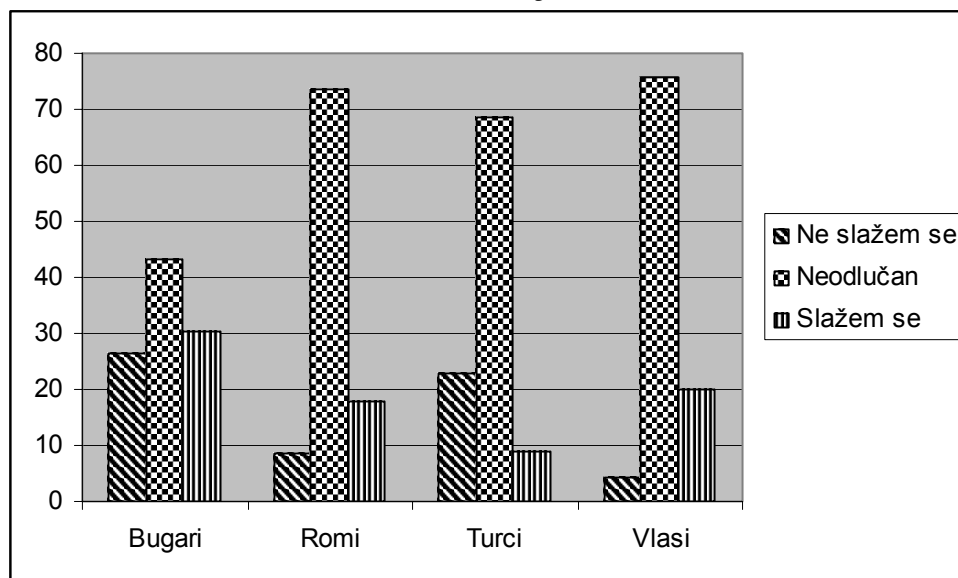
*Stanovništvo u Bugarskoj o Srbima kao sunarodnicima
Da li bi živeli u istoj državi sa Srbima?*

Da li su Srbi miroljubivi?

Da li Srbi vole druge narode?

Sve ispitivane etničke zajednice u Bugarskoj, u najvećim procentima, iskazuju *neodlučnost* pri ocenjivanju Srba, mada u toj neodlučnosti najmanji je procenat Bugara koji, kada se posmatraju pozitivne ocene, u odnosu na druge etničke zajednice u Bugarskoj, u najvećim procentima pozitivno ocenjuju Srbe. Neodlučnost u proceni nije poremetila dominantnu ocenu svih etničkih zajednica da žele život u istoj državi sa Srbima (preko dve trećine ispitanika u svim poduzorcima).

Negativno ocenjivanje i odsustvo želje za sunarodničkim odnosima (što jasno pokazuju podaci koji se odnose na Albance) daleko je veća prepreka za uspostavljanje zajedničkog regionalnog identiteta nego ono što ocenjujemo kao neodlučnost (podaci koji se odnose na etničke zajednice u Bugarskoj). Netolerancija Albanaca i Srba (bez obzira gde žive) zahteva strategiju koja bi umesto etničkog, zatvorenog identiteta, podsticala međusobno poštovanje, pomirenje i nudila moguće načine zajedništva pri čemu bi se uvažavale specifične političke, obrazovne, ekonomske i kulturne determinante.

Razvoj i integracija zahtevaju primenu principa *jednakih mogućnosti* – što podrazumeva društvene, političke, i pravne situacije u kojima različite društvene grupacije imaju jednak pravni i politički status. Tradicionalizam, predrasude, stereotipi, etnička isključivost i netrpeljivost moraju ustupiti mesto *etničkoj toleranciji* bez koje nema uključivanja u procese evropskih i svetskih integracija.

Literatura

1. Noris, Dejvid (2002) *Balkanski mit*. Beograd: Geopoetika
2. Bašić, Goran (2000) "Etničke manjine na Balkanu: mostovi saradnje ili činioci nestabilnosti ". U: *Strategije razvoja i procesi regionalne saradnje na Balkanu*. Niš: Filozofski fakultet – Institut za sociologiju.

3. G. Allport (1958) *The Nature of Prejudice*, Doubleday New York.
4. OSCE (2002) *Jednake mogućnosti*. Beograd: Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju. Odeljenje za demokratizaciju.
5. OSCE (2003) *Faktori diskriminacije*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

UDK 2-842(497.11)(497.2)(497.7)::316.7

Petar Golubović
Suzana Marković-Krstić
Filozofski fakultet
Niš

**MODELI BRAČNOG I REPRODUKTIVNOG
PONAŠANJA STANOVNIŠTVA
(Na primeru Srbije, Makedonije i Bugarske)***

Rezime

Rad ukazuje na neke specifičnosti modela bračnog ponašanja stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske u cilju rasvetljavanja determinističke osnove problema nedovoljnog rađanja, stavova pojedinaca prema potomstvu i veličini "idealne porodice". Naglašene razlike u visini fertiliteta u zavisnosti od nivoa obrazovanja, ekonomske aktivnosti ili nacionalne pripadnosti svedoče o postepenom odbacivanju tradicionalnog modela rađanja. Proces transformacije braka poprima specifičan tok usled delovanja posebnih političkih, ekonomskih i socijalnih prilika iz prethodnih decenija. Odlaganje stupanja u brak, vanbračne zajednice, mali broj rođene dece u braku ili van njega potvrđuju da su populacije Srbije, Makedonije i Bugarske već uveliko zahvaćene drugom demografskom tranzicijom. U skladu sa usvojenim normama reprodukcije (ne obezbeđuju ni prostu reprodukciju) i trendom opadajućeg fertiliteta, može se očekivati i nastavak tendencije starenja stanovništva ovih zemalja.

Ključne reči: brak, vanbračna zajednica, demografska tranzicija, reprodukcija stanovništva

**MODELS OF MARITAL AND REPRODUCTIVE
BEHAVIOR OF POPULATION
(Using examples of Serbia, Macedonia and Bulgaria)**

Summary

The paper points to some specific traits of the marital behavior model as present among the peoples of Serbia, Macedonia and Bulgaria for the sake of highlighting the deterministic bases of the problem of insufficient birth, individual attitudes to progeny and size of the "ideal family." The emphasized differences in the degree of fertility, depending on the level of education, economic activity or nationality, testify a gradual rejection of the traditional birth model. The process of the marriage transformation takes on a specific course due to the impact of specific political, economic and social circumstances inherited from previous decades. Postponement of marriages, common-law marriages or a small number of children born in marriages or outside it, all these confirm that the peoples of Serbia, Macedonia and Bulgaria are already undergoing the second demographic

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

transition. In accordance with the adopted reproduction norms (that do not provide even for simple reproduction) and the declining fertility trend, the ageing tendency of the population of the given countries could be expected to continue.

Key Words: Marriage, Common-law Marriage, Demographic Transition, Population Reproduction

Uvod

Rad se zasniva na rezultatima istraživanja demografskih i etničkih struktura balkanskih društava u cilju utvrđivanja veza i međuzavisnosti struktura i kretanja stanovništva. Uočavajući promene nivoa fertiliteta stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske, a s namerom da se ukaže na značaj pojedinih determinanti za reprodukciju stanovništva, razmatran je uticaj nacionalne pripadnosti, obrazovanja, bračnog stanja na reproduktivno ponašanje stanovništva. U analizu modela bračnog i reproduktivnog ponašanja stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske krenulo se ciljem da se odgovori na pitanja: koje su specifičnosti braka kao institucije, da li se javljaju varijacije u nivou prve bračnosti (odlaganje stupanja u brak) i kako se to odražava na reprodukciju i stavove pojedinaca prema potomstvu. Jedna od polaznih pretpostavki je da od prihvaćenih modela reproduktivnog ponašanja stanovništva zavisi, delom, i etnički sastav stanovništva u budućnosti, čije će promene uticati na kvalitet međuetničkih odnosa na ovim prostorima. Različit demografski razvitak etničkih grupa otvara nova pitanja – kako ove razlike utiču na društvenu reprodukciju i razvoj, potom koliko ove razlike mogu biti izvor sukoba, kriza i nestabilnosti, kao i pitanje važnosti kulturnog i nacionalnog kontinuiteta.

Iskustvena evidencija za ovaj rad formirana je na osnovu izvora: (1) demografskih podataka (popisa stanovništva i vitalne statistike); (2) relevantnih demografskih studija (Bobić, 2003; Avramov, 1993; Penev, 1999); (3) empirijskog istraživanja kvaliteta međuetničkih odnosa, svesti o regionalnom identitetu i mogućnostima saradnje i integracije na Balkanu¹.

Brak u svetlu društvenih promena

Brak se najčešće definiše kao društveno priznata i dozvoljena veza između dvoje odraslih osoba suprotnog pola. Najvažniji, sastavni elementi braka jesu: kopulacija (prokreacija), kohabitacija (zajednički život) i legitimacija, tj. društveno dopuštenje i kontrola (seksualnih) odnosa supružnika i priznavanje dece koja se iz toga odnosa rađaju (Milić, 2001). Osim braka, postoje zajednice koje imaju prva dva elementa ali nemaju treći (društveno priznanje) – vanbračne zajednice. Menjanje sadržaja braka podrazumeva složeni proces koji se odvija u savremenim populacijama, a teorijski se svodi na preobražaj braka kao institucije u partnerstvo kao "čisti odnos" koji zavisi od saradnje i emocionalne komunikacije među učesnicima (Gidens, 2001). U tom smislu, manji je broj ljudi koji danas stupaju u

¹ Rad je zasnovan na podacima dobijenim empirijskim istraživanjem "Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu", sprovedenog 2003. godine na teritoriji Srbije, Makedonije i Bugarske, u okviru realizacije projekta "Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije i rada autora na potprojektu *Demografske i etničke strukture balkanskih društava*.

brak nego ranije, a kada se na to odluče, onda se to dešava u kasnijem godinama. Osim toga, u porastu je broj onih koji se opredeljuju da žive zajedno (da kohabitiraju) pre braka, pri čemu je to neka vrsta zamene za brak.

Društvena funkcija braka jeste integracija i kontrola ponašanja polova u društvu. Brak je, dakle, društvena institucija koja čiji je zadatak da kontroliše seksualno ponašanje odraslih članova, u cilju uređene reprodukcije društvene zajednice. U društvima i kulturama je oduvek postojala prokreacija potomstva van braka, ali je postojao i različit odnos društvene zajednice prema njemu. Danas nestaje dvostruki tretman i odnos prema deci rođenoj iz braka i van braka, što potvrđuje promene kojima je brak zahvaćen (Milić, 2001:114)

U savremenom društvu dešava se proces *seksualne i natalitetske dekompozicije braka*, što dovodi do pluraliteta bračnih formi i odnosa.² Podrivanje hrišćanskog asketskog morala, međutim, nije delo samo mladih pobunjenih radikala iz 1968. godine. Ono dolazi, kako s pravom primećuje Gidens, sa jedne neočekivane strane. Uprkos naporima savremenih konzervativaca da sačuvaju od propadanja tradicionalnu porodicu i brak kao simbole državnog legitimiteta, religije i nacionalnog identiteta, tržišne snage koje inače isti ti konzervativci snažno podupiru, “uništavaju upravo njihovu poslednju odbranu – staru porodicu sa njenom instrumentalnom reproduktivnom seksualnošću (A. Giddens, 1996: 241).”³ U skladu sa promenjenim odnosom prema seksualnom ponašanju, brak prestaje da bude i okvir biološke reprodukcije, legitimacije potomstva. Tako najvažnija funkcija bračnosti postepeno nestaje, deca se sve više rađaju vanbračno (Avramov, 1993), a takođe je sve više brakova u kojima se supružnici odriču rađanja dece (brakovi bez dece).

Dekopozicija braka uticala uzrokovala je pluralitet bračnih formi i odnosa, počinje da se širi neformalna bračna praksa. Pod pojmom *partnerstva* podrazumevaju se veoma raznoliki manje ili više trajni odnosi muškaraca i žena u čijoj suštini leži afektivna povezanost partnera (Bobić, 2003: 66). Ljubav je temelj zajedničkog života parova, pa se i partnerstva i brakovi lako raskidaju kada se ovo osećanje izgubi. To je moderna suština braka koja istovremeno vodi njegovom odumiranju (Milić, 2001: 124). Najčešće se pojam partnerstva povezuje sa vanbračnim odnosima mada sam kvalitet veza ne mora da ima nikakve veze sa formalnom legitimacijom i u tom smislu predstavlja “čisti odnos”.

Zbog prakse parova da žive zajedno u izvanbračnom partnerstvu u literaturi se upotreblja pojam *kohabitacija* koji se određuje kao “zajednica u kojoj dve osobe suprotnog pola žive zajedno, dele ‘poselju i sto’, a da pri tom nisu u formalnom, pravno sankcionisanom braku” (Avramov, 1993:105) Kohabitacija postaje sve rasprostranjeniji model življenja mladih ljudi ali se može naći i među sredovečnim i starijim. Najčešće se kohabitacija smatra predbračnim (mada postoje i postbračni) oblikom izvanbračnog partnerstva. Za demografe je od posebnog značaja pitanje da li se bračne i vanbračne zajednice razlikuju po fertilitetu. Anketna istraživanja pokazuju da žene koje kohabitiraju očekuju da će roditi manji broj dece od žena koje su u braku. Žene koje žele da se udaju i ne

² Među uzrocima koji dovode do seksualne i natalitetske dekompozicije braka u savremenom društvu A. Milić (2001:126) ubraja: seksualnu revoluciju iz 60-tih godina, emancipaciju žena koja teče od II svetskog rata, ali ubrazanje dobija 70-ih godina, i proces individualizacije.

³ Navedeno prema: Milić, 2001: 122-123.

nameravaju da pre toga kohabitiraju žele više dece od žena koje žele brak tek nakon perioda kohabitacije. Dakle, postoji veza između visokog vrednovanja braka i viših reproduktivnih normi (Avramov, 1993: 106).

Sporazumne zajednice, ili zajednice koje su alternativne braku, ne moraju podrazumevati kohabitaciju. U razvijenim državama zapadne Evrope i severne Amerike rašireni su tzv. životni aranžmani u formi *LAT*-a (*living-apart-together*), zajednica u kojima osobe suprotnog pola formiraju emotivnu i seksualnu vezu, mogu imati zajednički budžet, ali ne stanuju zajedno. Individue se povezuju na osnovu romantičnog kompleksa (ljubavi, seksualne privlačnosti), ali izostaju neke dimenzije čvršće zajednice: rezidencijalna (zajedničko stanovanje), funkcionalna (domaćinstvo) i socio-demografska (reprodukcija).

U savremenom društvu postoji i manja kategorija stanovništva koja se trajno odriče roditeljstva, ali ne i zajedničkog života. Jedna od pionira istraživanja pojave oslobođanja od roditeljstva, Veevers (1980), razlikuje parove koji su se unapred dogovorili da neće imati decu, tako da je odricanje od roditeljstva klauzula bračnog ugovora. U tom smislu, konstruisan je tipičan bračni par bez dece: mladi, zdravi, visokoobrazovani, nereligiozni muškarci i žene, koji ne pridaju veliki značaj domu, visoko vrednuju bliskost i daju veliki značaj ličnoj autonomiji. Nazvani su *DINKS* (*double-income-no-kids*) (Avramov, 1993)⁴. Dakle, u porastu je broj ekonomski nezavisnih i visokoobrazovanih ljudi koji odbacuju patronat države u sferi privatnosti, koji teže da formiraju intimne zajednice koju će uređivati prema sopstvenim normama, a usklađivati s ličnim potrebama. Kako se potrebe razvijaju i menjaju tokom životnog ciklusa, povećanje životnih opcija pojedinca prati i povećani pluralitet zajednica.

Krupne demografske promene sastavni su deo dubljih društvenih promena, koje se obuhvataju pojmom "druge demografske tranzicije" (Van de Kaa), a koje C. Prinz (1995) definiše: 1) tranzicija od "zlatne ere braka ka rađanju kohabitacije", 2) tranzicija od deteta kao glavnog elementa porodice ka paru, 3) tranzicija od "preventivne kontracepcije" ka "konceptiji samoostvarenja" i 4) tranzicija od jednoobraznih oblika porodica i domaćinstava ka raznovrsnim oblicima (Bobić, 2003: 69). Promene u bračnom ponašanju stanovništva razmatraju se u kontekstu društveno-ekonomskog preobražaja i u skladu sa osobenostima savremenog društva: masovnom industrijskom proizvodnjom, urbanizacijom, dugotrajnim procesom obrazovanja, povećanim potrošačkim mogućnostima, emancipacijom žene, težnjom ka ličnom uspehu, individualizacijom. Sa promenama normi ponašanja u svim oblastima života, menjaju se i elementi koji odlučujuće utiču na reprodukciju stanovništva.

⁴ Da postoji veza između usvajanja zajednica koje su alternativa braku i voljnog odricanja od roditeljstva pokazuju rezultati nekih istraživanja. Tako je među ženama koje ne žele institucionalizaciju relacionog odnosa viši udeo onih koje ne žele ni obaveze materinstva i obrnuto. Udeo žena koje žele da se udaju ali ne žele dete iznosi 2%, dok među ženama koje žele da kohabitiraju ali ne nameravaju da se udaju 39% ne namerava da rodi dete (Frinking, 1988). (Navedeno prema Avramov, 1993: 110)

Brak u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj

Društveno-ekonomske promene, kroz koje su prolazile države Balkana tokom poslednjih decenija XX veka, ekonomska kriza i politička tranzicija, uticale su na reproduktivno ponašanje stanovništva, koje se ispoljava u vidu nedovoljnog rađanja, odnosno reprodukcije koja je ispod nivoa koji je potreban za obnavljanje stanovništva po pojedinim generacijama. Proces sklapanja braka (nupcijaliteta) jedna je od osnovnih komponenata prirodnog kretanja stanovništva. Ispitivanje kretanja nupcijaliteta stanovništva, zatim sagledavanje sastava stanovništva po bračnom stanju imaju veliki značaj jer se u okviru brakova odvija najveći deo reprodukcije stanovništva. Doba stupanja u trajniju zajednicu predstavlja neposrednu varijablu fertiliteta i obnavljanja populacije, jer je poznato da iza odluke muškarca i žene da stupe u brak vrlo brzo sledi i odluka o rađanju deteta. Od posebnog značaja jeste ispitivanje bračnih karakteristika stanovništva pojedinih zemalja, u zavisnosti od starosti, nacionalne pripadnosti, školske spremne ili zanimanja. Osim toga, broj dece u bračnim, a posebno u vanbračnim zajednicama, kao i stavovi prema rađanju mogu biti dobri pokazatelji promena u reproduktivnom ponašanju stanovništva.

Kretanje nupcijaliteta u poslednjih dvadesetak godina pokazuje tendenciju opadanja u skoro svim evropskim zemljama. Stopa ukupne bračnosti najpre je počela da opada u skandinavskim zemljama (Švedskoj i Danskoj šezdesetih godina), a u većini evropskih zemalja početkom sedamdesetih. Na jugoslovenskim područjima promene se dešavaju u osamdesetim godinama, pri čemu opadanje stopa ukupne bračnosti može biti posledica odlaganja braka usled nepovoljnih ekonomskih prilika. Osim toga, podaci pokazuju da su vanbračne (sporazumne) zajednice masovno usvojene prvo u skandinavskim zemljama, a potom u zemljama zapadne Evrope⁵. Opšti pad nupcijaliteta u razvijenim zemljama zapadne i severne Evrope upućuje na zaključak da se ne radi samo o odlaganju ulaska u brak, već o smanjenoj privlačnosti zakonom regulisane zajednice.

U postsocijalističkim zemljama promene u bračnom ponašanju imaju specifičan tok i ispoljavaju se u vidu opadanja broja sklopljenih brakova i odlaganja stupanja u brak. Odlaganje braka često nije rezultat izbora između braka i formi mogućih zajednica (kohabitacija, LAT, DINKS), već odsustva izbora. Promena u vremenu sklapanja prvog braka je posledica delovanja ekonomske krize i nemogućnosti mladih da iznesu finansijski teret izdvajanja iz roditeljskog domaćinstva i formiranja sopstvenog domaćinstva.

Statistički podaci pokazuju da je u Srbiji (bez Kosova i Metohije) broj zaključenih brakova u poslednjih pedeset godina prepolovljen. Stopa zaključenih brakova (broj brakova na 1000 stanovnika) je od 1953. godine, kada je bilo 10 zaključenih brakova, opao na 5,6. Da se Srbija tako približila evropskim zemljama (po stopama nupcijaliteta) pokazuju podaci iz 1999. godine, kada je stopa zaključenih brakova u V. Britaniji bila 5,1, u Nemačkoj 5,2, u Francuskoj 4,8, a u

⁵ Sistematska praćenja pojave u Danskoj pokazuju da je udeo žena koje žive u kohabitaciji između svoje 20. i 24. godine povećan sa 29% u 1975. godini na 44% u 1981. godini. U starosnoj grupi 25-29 godina u Švedskoj kohabitira 31% a u Danskoj 25% žena. Ankete sprovedene u ostalim evropskim zemljama pokazuju da od ukupnog broja žena starih 20-24 godina koje žive u zajednici sa partnerom, udeo onih koje kohabitiraju kreće se u rasponu od 11% u Velikoj Britaniji do 69% u Švedskoj. (Navedeno prema: Avramov, 1993: 105-106.

Bugarskoj 4,2 braka na 1000 stanovnika⁶. U Makedoniji su stope zaključenih brakova u periodu od 1997-1999. godine stagnirale, ali su bile znatno više (7,0) u odnosu na stope u Srbiji i Bugarskoj, dok u 2001. godini dolazi do opadanja stope nupcijaliteta tako da iznosi 6,5 brakova na 1000 stanovnika⁷. S obzirom da stope zaključivanja braka konstantno opadaju u Srbiji (1961 – 9,2; 1971 – 9,2; 1981 – 7,4; 1991 – 5,9, 2000 - 5,6⁸), opadanje može biti posledica i starenja stanovništva, ali se ipak može pretpostaviti da su dominantni činioci vezani za opšte nepovoljne uslove života koje su naročito osetile mlade generacije (nemogućnost zapošljavanja i rešavanja stambenog pitanja).

Empirijsko istraživanje sprovedeno u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj 2003. godine pruža mogućnost da se razmotre neke socio-demografske osobenosti braka sa ciljem da se pronađe veza između bračnog modela (vreme sklapanja braka, karakteristike supružnika) i reprodukcije i ukaže na moguće pravce kretanja stanovništva. U tom smislu, da bi se pratio uticaj bračnog stanja na reproduktivno ponašanje stanovništva, neophodan je prikaz distribucije stanovništva prema bračnom stanju.

Tabela 1

Bračno stanje populacija Srbije, Makedonije i Bugarske

Bračno stanje	oženjen/ udata	neoženjen/ neudata	razveden/ razvedena	udovac/ udovica	vanbračna zajednica	Ukupno
Srbija	403 68,0%	124 20,9%	13 2,2%	48 8,1%	5 0,8%	593 100,0%
Makedonija	364 61,5%	178 30,1%	15 2,5%	32 5,4%	3 0,5%	592 100,0%
Bugarska	373 62,4%	109 18,2%	32 5,4%	73 12,2%	11 1,8%	598 100,0%
Ukupno	1140 63,9%	411 23,1%	60 3,4%	153 8,6%	19 1,1%	1783 100,0%

Struktura istraživanjem obuhvaćenog stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske prema bračnom stanju (bračna struktura) pokazuje da je stanovništvo najvećim delom oženjeno/udato (63,9%), neoženjenih/neudatih je 23,1%, razvedenih 3,4%, udovca/udovica 8,6%, dok je vanbračna zajednica prisutna sa 1,1%. S obzirom da se većina ispitanog stanovništva nalazi u braku, a da je mali udeo lica izvan braka (razvedenih, udovaca, vanbračne zajednice) može se konstatovati je brak (kao formalno-pravno sklopljena zajednica) još uvek dominantni oblik zajedničkog života osoba suprotnog pola⁹. U istraživanim

⁶ Podaci RZS (<http://www.info.gov.yu/saveznavlada/print.php>)

⁷ <http://unstats.un.org/ussd/default.html>

⁸ Srbija u brojkama, RZS, 2003. (<http://www.statserb.sr.gov.yu>)

⁹ U analizi dobijenih podataka treba biti obazriv, jer jedan broj lica koji su neoženjeni/neudati kohabitiraju, ali taj oblik zajedničkog života ne definišu kao vanbračnu zajednicu (učestalost ovog modela je teško utvrditi s obzirom da ne postoji sistematska statistička evidencija koja se na njih odnosi).

populacijama ne postoje značajne razlike, mada su oženjeni/udate najviše zastupljeni u Srbiji (68%), neoženjeni u Makedoniji (30,1%), dok su razvedeni (5,4%), udovci/udovice (8,6%) i vanbračne zajednice (1,8%) najčešće zastupljeni u populaciji Bugarske.

Ukoliko se bračno stanje stanovništva ispituje u zavisnosti od nacionalne pripadnosti dobija se sledeća distribucija stanovništva.

Tabela 2

Nacionalnost i bračno stanje (%)

Nacionalnost	Albanac	Bugarin	Rom	Srbin	Makedonac	Turčin	Vlah	Ukupno
Bračno stanje								
oženjen/udata	71,8	58,6	74,0	61,2	53,7	73,0	56,5	63,9
neoženjen/neudata	24,7	22,8	13,4	25,6	36,2	12,2	21,7	23,2
razveden/razvedena	0,8	5,8	2,7	2,8	3,1	3,5	2,2	3,3
udovac/udovica	1,9	11,4	9,9	8,8	7,0	9,6	13,0	8,6
vanbračna zajednica	0,8	1,3	/	1,6	/	1,7	6,5	1,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Podaci prikazani u Tabeli 2. pokazuju da se u braku nalazi najveći broj istraživanjem obuhvaćenih pripadnika svih nacionalnosti, mada se uočavaju razlike s obzirom na učestalost pojedinih modaliteta bračnog stanja. Oženjenih/udatih je najviše među Romima (74%), neoženjenih među Makedoncima (36,2%), razvedenih među Bugarima (5,8%), udovca/udovica kod Vlaha, kod kojih je i vanbračna zajednica zastupljena u najvećem broju (6,5%). Zapaženo je da vanbračnih zajednica nema među ispitanim Romima i Makedoncima.

Sledeće bitno obeležje bračnog modela jeste starost prilikom njegovog zasnivanja. Životno doba u kom većina muškaraca i žena stupa u bračnu zajednicu određeno je osobinama globalnog društvenog sistema, porodice i braka (Petrović, 1981). Prosečna starost je tokom istorije rasla, jer je kratko prosečno trajanje života u prošlosti nametalo i rano sklapanje braka, kao i ranije uvođenje u društveni život u celini. Kako je starost prilikom stupanja u brak jeste jedna od važnih determinanti reproduktivnog ponašanja, najboljim godinama za brak smatrale su se one u kojima postoji maksimum bioloških preduslova da bi se ostvarila i najveća reprodukcija. Međutim, sa promenama načina života u savremenim društvima, sa procesom individualizacije i usvojenim sistemom vrednosti menja se odnos pojedinaca prema braku kao instituciji, kao i "idealnom vremenu" za sklapanje braka. Tako se u poslednjoj deceniji XX veka beleži značajno "starenje nupcijaliteta", tj. odlaganje sklapanja prvog braka u starije godine bračnog kontingenta, pa se shodno tome može očekivati i "starenje fertiliteta".

Tabela 3

Starost prilikom sklapanja braka po nacionalnosti (%)

Starost Nacionalnost	pre 15 god.	16-18 god.	19-25 god.	26-30 god.	iznad 30 god.
Albanac	4,7	9,3	53,0	14,0	5,9
Bugarin	/	4,3	50,9	17,5	4,8
Rom	16,2	36,2	33,8	1,7	0,3
Srbin	1,1	9,4	47,2	16,2	3,2
Makedonac	1,8	3,1	44,8	13,9	2,7
Turčin	0,9	19,5	62,8	1,8	2,7
Vlah	2,2	32,6	43,5	4,3	/
Ukupno	4,0	13,1	47,3	12,2	3,3

Analiza podataka prikazanih u Tabeli 3. pokazuje da se brakovi na istraživanom području Srbije, Makedonije i Bugarske najčešće sklapaju u starosnoj grupi 19-25 godina (47,3%), mada postoje razlike među pripadnicima pojedinih nacionalnosti. Kod Roma je najzastupljenije sklapanje braka u starosnom uzrastu 16-18 godina (36,2%), a u odnosu na pripadnike drugih nacionalnosti i sklapanje braka pre navršenih 15 godina (16,2%). Dakle, svaki šesti Rom/Romkinja sklapa brak sa 15 godina starosti. S obzirom da je, kod brakova sklopljenih u mlađim godinama, fertilno razdoblje u braku duže, postoje i uslovi za veći broj rođenja, pa je u takvim brakovima broj rođene dece, po pravilu, veći nego u brakovima sklopljenim u kasnijim godinama. U tom smislu, može se očekivati da će brakovi Roma, koji se sklapaju početkom fertilnog perioda (15 godina) biti i najplodniji.

Učestalost sklapanja braka u starijim godinama nije zanemarljiva i pokazuje karakterističnu distribuciju s obzirom na nacionalnost. Kod Bugara je sklapanje braka sa 26-30 godina zastupljeno sa 17,5%, a kod Srba 16,2%, dok je kod Roma (1,7%) i Turaka (1,8%) najmanja učestalost sklapanja braka u ovoj starosnoj grupi. Iznad 30. godine starosti brakove sklapaju Albanci (5,9%), Bugari (4,8%) i Srbi (3,2%). Dok u ovoj grupi nema Vlaha, broj Roma je zanemarljiv (0,3%).

Starost partnera prilikom sklapanja braka u velikoj meri zavisi od teritorijalne i nacionalne pripadnosti, od kulturnih osobnosti i prihvaćenih normi ponašanja¹⁰. Očigledno je da se "optimalna starost" za sklapanje braka pomera naviše. Jedan od uzroka jeste dominantno prisustvo i širenje nuklearne porodice za čije stvaranje su neophodni preduslovi: materijalna i stambena obezbeđenost. Kako je mladim ljudima onemogućeno da stvore elementarne uslove za egzistenciju sklapanje braka odlažu za "bolja vremena". Osim toga, sticanje obrazovanja pomera

¹⁰ "Kada je reč o prvom braku, tradicionalne norme su određivale ne samo njegovu najnižu starost, već i optimalni uzrast i najvišu granicu. Ako se ta najviša granica pređe, osoba se smatra usedelicom ili neženjom, i njene šanse za sklapanje braka su vrlo male, pogotovu sa supružnikom prvobračnikom. Različiti krajevi naše zemlje imali su i različite granice, uopšteno govoreći u ravničarskim krajevima niže no u planinskim, u istočnim delovima niže no u zapadnim, u muhamedanskom kulturnom krugu niže no u katoličkom i pravoslavnom" (Petrović, 1981: 172).

brak za stariji uzrast. U tom smislu, sa povećanjem nivoa obrazovanja povećava se starost prilikom sklapanja braka. Osim toga, povećanje trajanja života usled pada smrtnosti pomerilo je granice između mladosti, zrelosti i starosti, tako da je pomerilo i starosnu granicu najčešćeg sklapanja braka.

Porast prosečne starosti prilikom stupanja u prvi brak jeste potvrda naznačenih promena bračnog ponašanja. Populacija Srbije se, po ovom pokazatelju, približila razvijenim evropskim državama, u 1991. godini prosečna starost muškaraca prilikom sklapanja prvog braka bila je 27,6 godina, da bi se za deset godina (2002. godine) povećala na 28,3 godina. Kod žena se za deset godina prosečna starost pri sklapanju braka povećala za jednu godinu, tako da je 1991. godine iznosila 23,8, a 2002. godine 24,9 godina (Sekulić, 2003).

Analiza modela bračnog ponašanja stanovništva Srbije, Bugarske i Makedonije pokazuje da je kompleks socio-ekonomskih, demografskih i psiholoških činilaca doprineo opadanju broja sklopljenih brakova. Demografski činilac je delovao kroz promene u starosnoj strukturi stanovništva kao posledice višedecenijskog niskog fertiliteta, što se odrazilo na smanjenje brojnosti generacija u kojima se brak najčešće sklapa. U tim su se generacijama dogodile i najveće promene odnosa prema braku (širenje celibata i odlaganje braka). Pored značajnog uticaja svake od navedenih determinanti, dejstvo socijalno-psihološke je izraženije, jer i pored prisutnog procesa starenja populacije, jače je dejstvo promena u sistemu vrednosti, shvatanjima i aspiracijama koji usmeravaju ponašanje muškaraca i žena. Promene na planu sklapanja braka u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj posledice su egzistencijalnih teškoća sa kojima se susreću pojedinci u društvenom okruženju. Da je ova konstatacija tačna potvrđuju podaci po kojima je u Srbiji i Makedoniji došlo do najvećeg smanjenja broja zaključenih brakova tokom osamdesetih i devedesetih godina, u periodu društvene i ekonomske tranzicije na ovim prostorima.

Reproduktivni modeli populacija Srbije, Makedonije i Bugarske

Shodno promenama u bračnom ponašanju koje podrazumevaju pojavu novih oblika zajedničkog života (sporazumnih zajednica, kohabitacija) i izraženu pojavu odlaganja stupanja u brak može se očekivati i promenjeni odnos prema reprodukciji. Tradicionalizam koji je ranije oblikovao ponašanje pojedinca, socijalnih grupa i populacija postepeno slabi, pri čemu dolazi do prevladavanja individualizma. Neki autori (Lestheage i Van de Kaa, 1988) upravo jačanje individualizma smatraju presudnim elementom za početak druge demografske tranzicije, odnosno za veće opadanje nivoa reprodukcije. Druga demografska tranzicija ne negira socio-ekonomsku osnovu reprodukcije, već odlučivanje o reprodukciji prebacuje iz sfere socio-ekonomske mogućnosti u sferu socio-kulturnih zahteva (Đošić: 1996). Socio-kulturne norme odlučujuće utiču na visinu reprodukcije, a socio-ekonomski uslovi se podrazumevaju. Očevidno je da mladi u konkretnim socio-kulturnim uslovima ne nalaze motiva za većom reprodukcijom, te ostaju u okvirima jednog ili dvoje dece, što nije dovoljno za prostu reprodukciju¹¹.

¹¹ Da bi se obezbedila prosta reprodukcija stanovništva neophodno je da svaka žena tokom svog reproduktivnog perioda rodi 2,15 dece. Stopa ukupnog fertiliteta (2004. godine) u Srbiji iznosi 1,67, u Makedoniji 1,74, dok je u Bugarskoj najniža - 1,37.

MODELI BRAČNOG I REPRODUKTIVNOG PONAŠANJA STANOVNIŠTVA

S obzirom da se menjaju svi elementi koji odlučujuće utiču na reprodukciju i da brak dobija drugačije karakteristike, neophodno je sagledati i osobenosti reprodukcije (broj dece) koja se je prisutna kod istraživanih populacija Srbije, Makedonije i Bugarske.

Tabela 4

Broj dece prema bračnom stanju (%)

<i>Bračno stanje</i>	oženjen/ udata	neoženjen/ neudata	razveden/ razvedena	udovac/ udovica	vanbračna zajednica	Ukupno
<i>Broj dece</i>						
Jedno	17,1	6,6	48,3	25,7	26,3	17,0
Dvoje	51,3	12,1	25,9	38,8	26,3	41,4
troje do petoro	24,5	9,7	17,2	23,7	/	21,0
petoro i više	2,9	/	1,7	9,9	10,5	3,0
nema i ne planira da ih ima	0,5	14,2	/	/	/	3,1
ne želi da ima decu	1,1	10,6	1,7	2,0	10,5	3,2
nema dece	0,4	1,2	/	/	/	0,5
ni jedno ali planira jedno	0,4	9,7	/	/	21,1	2,4
ni jedno ali planira dvoje	1,3	25,4	3,4	/	/	6,0
ni jedno ali planira troje	0,4	8,2	1,7	/	5,3	1,9
ni jedno ali planira četvoro	0,1	1,5	/	/	/	0,4
ni jedno ali planira petoro	/	0,9	/	/	/	0,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Prikaz osnovnih reproduktivnih karakteristika ispitane populacije (broj dece) prema bračnom stanju potvrđuje prethodno iznesene pretpostavke. Naime, najviše dece rađa se u bračnim zajednicama. Reproductivni model oženjenih/udatih ima sledeće karakteristike: najčešće imaju dvoje dece (51,3%), ređe troje do pet (24,5%), kao i jedno (17,1%); ne želi da ima decu 1,1%, dok 0,5% nema decu i ne planira da ih ima. S druge strane, neoženjeni/neudate najčešće nemaju decu, ali planiraju dvoje (25,4%), dok dvoje dece ima 12,1% neoženjenih/neudatih, jedno 6,6%, a tri do pet 9,7%. Podatak da 14,2% neoženjenih/neudatih nema i ne planira da ima decu, a da ne želi da ima decu 10,6% pokazuje da za četvrtinu ispitanih neoženjenih/neudatih roditeljstvo nije jedan od životnih ciljeva i aspiracija, odnosno deca nisu deo njihovih planova za budućnost. Kod razvedenih je dominantno prisustvo jednog deteta (48,3%). Osim toga, razvedeni planiraju dvoje (3,4%) ili troje (1,7%) dece, dok mali broj njih ne želi da ima decu (1,7%). Udovci/udovice najčešće imaju dvoje (38,8%) ili jedno dete (25,7%). Kod njih nisu izraženi planovi u vezi sa potomstvom, što se može objasniti njihovim starosnim sastavom. Naime, radi se, većinom, o starijim ljudima, čiji je fertilni period završen.

Udeo vanbračnih rođenja u ukupnom broju živorođenih obično se koristi kao indikator pojave i širenja sporazumnih zajednica (koje obuhvataju veliku raznolikost pojava i oblika)¹². Podaci koji se odnose na vanbračne zajednice (Srbija, Makedonija i Bugarska) pokazuju karakterističnu raspodelu broja rođene ili planirane dece. S obzirom na ranije naznačene osobenosti "partnerstva" i karakterističnog stila života u okviru ovakvih zajednica, koji pretpostavlja dijadni odnos uz prisustvo "romantičarskog kompleksa", očekivalo se malo prisustvo dece u njima. Međutim, u njima ima dece: jedno (26,3%), dvoje (26,3%), i pet i više (10,5%). Osim toga, jedno dete planira 21,1%, a troje 5,3% onih koji žive u ovakvim zajednicama. Ipak, ono što ih čini specifičnim i različitim od bračnih zajednica jesu stavovi partnera prema deci i rađanju, čak 10,5% njih ne želi da ima decu. *Dok vanbračna rođenja svedoče o opadajućem značaju braka kao institucije koja daje legitimitet deci, dotle, s druge strane, ono što se doskora podrazumevalo – da svi žele decu, više ne važi kao univerzalna istina. Voljno odricanje od roditeljstva više nije pojava marginalnih dimenzija. Izvesno je da postoji zajednički imenitelj između usvajanja zajednica alternativnih braku i voljnog odricanja od roditeljstva, odnosno nepostojanja želje niti motiva da se rodi bar jedno dete.*

Da li reproduktivno ponašanje ima specifična obeležja ukoliko se razmatra u zavisnosti od nacionalne pripadnosti pojedinca, i da li se sa nacionalnom i kulturnom raznolikošću može očekivati i povećana diferencijacija među prihvaćenim reproduktivnim normama? Osim toga, ukoliko postoje razlike u prihvaćenom reproduktivnom modelu, kako one mogu uticati na kvalitet međuetničkih odnosa?

¹² U Srbiji je u tridesetdvo godišnjem periodu došlo do porasta vanbračnog fertiliteta, posebno u centralnoj Srbiji (od 13,4% u 1970. godini na 21,0% u 2002. godini) i Vojvodini (od 13,5% u 1970. godini na 21,1% u 2002. godini). U pojedinim zemljama u tranziciji kao što su Mađarska i Ruska Federacija udeo ovih zajednica približan je udelu u centralnoj Srbiji i Vojvodini, u Bugarskoj i Letoniji je nešto viši (od 20%-25%), a najviši je zabeležen u bivšoj Istočnoj Nemačkoj, Estoniji i Sloveniji - preko 1/4 svih živorođenja (Demografski pregled, 2003; Bobić, 2001).

Tabela 5

Broj dece prema nacionalnosti ispitanika (%)

Nacionalnost	Albanac	Bugarin	Rom	Srbin	Makedonac	Turčin	Vlah	Ukupno
<i>Broj dece</i>								
jedno	4,2	35,4	7,0	16,7	10,4	15,5	13,6	16,9
dvoje	37,1	38,5	30,5	50,4	48,1	53,6	25,0	41,3
troje do petoro	50,2	2,8	40,7	9,9	10,4	20,9	40,9	21,1
petoro i više	6,9	0,2	8,4	0,6	/	2,7	6,8	3,0
nema i ne planira da ih ima	0,4	0,7	1,8	2,3	17,0	/	/	3,1
ne želi da ima decu	1,2	8,2	1,4	2,0	1,4	1,8	/	3,2
nema dece	/	0,5	/	1,7	/	/	/	0,5
ni jedno ali planira jedno	/	5,6	1,1	1,7	1,4	/	9,1	2,4
ni jedno ali planira dvoje	/	6,6	7,0	8,5	7,5	4,5	4,5	6,0
ni jedno ali planira troje	/	1,2	0,7	5,1	3,8	0,9	/	2,0
ni jedno ali planira četvero	/	/	1,1	0,8	/	/	/	0,4
ni jedno ali planira petoro		0,2	0,4	0,3	/	/	/	0,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Podaci prikazani u Tabeli 5. pokazuju da su prihvaćena dva modela reproduktivnog ponašanja u okviru istraživanih populacija Srbije, Makedonije i Bugarske, pri čemu se jasno izdvajaju: (1) nacionalnosti sa većim brojem rođene dece (troje i više) i malim prisustvom negativnih stavova prema rađanju dece (ne želi da ima decu, nema i ne planira da ih ima) i (2) nacionalnosti čija je osobenost niža plodnost, odnosno manji broj rođene dece i stavovi tipa – ne želi da ima decu i ne planira da ih ima.

Modalni tip Albanaca je troje do petoro dece (50,2% istraživanjem obuhvaćenih Albanaca), mada ima i onih sa petoro i više dece (6,9%). Među njima

je mali broj onih koji ne žele da imaju decu (1,2%). *Modalni tip Roma i Vlaha* je takođe *troje do petoro dece* (40,7% i 47,9%) uz veće učešće petoro i više dece u populaciji Roma (8,4%). Malo je Roma koji ne žele da imaju decu (1,4%), dok među Vlasima nema onih koji ne žele decu.

Za *Turke* (53,6%), *Srbe* (50,4%), *Makedonce* (48,1%) i *Bugare* (38,5%), modalni tip je *dvoje dece*, mada postoje značajne razlike među ovim populacijama. *Značajno obeležje reproduktivnog ponašanja Bugara jeste učestalost jednog deteta (35,4%) koja je najviša u odnosu na ostale nacionalnosti.* Kod Srba je takođe značajno učešće modaliteta – jedno dete (16,7%), kao i kod Turaka (15,5%).

Kada su u pitanju stavovi prema rađanju, uočava se da je najveće prisustvo modaliteta *ne želim da imam decu*, kod Bugara (8,2%), dok je kod Makedonaca stav *nema i ne planira da ima decu* najzastupljeniji sa 17% (dakle, svaki šesti Makedonac). Planovi za budućnost koji se tiču potomstva pokazuju karakterističnu distribuciju: *jedno dete planiraju* Vlasi (9,1%) i Bugari (5,6%), *dvoje* (8,5%) i *troje* (5,1%) Srbi, *četvoro* (1,1%) i *petoro* (0,4%) Romi. *Očigledno je da je kod Bugara došlo do najvećih promena u reproduktivnom ponašanju, jer najmanji broj rođene dece u odnosu na druge nacionalnosti i slabljenje reproduktivnih aspiracija stanovništva, koje se ispoljavaju u vidu planova za budućnost u kojima nema mesta za rađanje bar jednog deteta, pokazuju da će se tendencija smanjenja fertiliteta i dalje nastaviti, i da će neminovno doći do starenja stanovništva Bugarske.*

Ispoljene razlike u reproduktivnom ponašanju stanovništva pokazuju da će, zahvaljujući prihvaćenim visokim reproduktivnim normama (koje podrazumevaju rađanje više dece i planiranje većeg broja dece), kod pojedinih nacionalnosti (Albanaca, Roma, Vlaha) doći do znatnog povećanja stanovništva u budućnosti. Na drugoj strani, zbog reproduktivnog ponašanja čija je osobenost rađanje jednog deteta ili dvoje dece (Bugari, Srbi, Makedonci), prosta reprodukcija je ozbiljno dovedena u pitanje. Ukoliko se takve tendencije u kretanju stanovništva nastave, etnički sastav pojedinih država biće znatno izmenjen, što će se odraziti i na kvalitet međuetničkih odnosa. Etničke grupe se izdvajaju po jeziku, veroispovesti, vrednosno-normativnim standardima, pa stepen kulturne udaljenosti među njima može smetati njihovoj integraciji i saradnji. Kada, pored razlika u nivou ekonomskog razvoja, jezika, vere i običaja između različitih etničkih grupa prevladavaju i razlike u reprodukciji stanovništva, diferencijalni fertilitet doprinosi povećanju društvenih napetosti (Avramov: 1993). Dakle, kada se fertilitet pojedinih etničkih grupa koje žive u istom geografskom i političkom prostoru kreće između ekstremnih vrednosti, predstavlja izazov kulturnom kontinuitetu grupa, uzrokuje potrebe u prenosu vrednosti, normi, kao konflikte u ekonomskoj sferi, a osim toga može postati i uzrok biološkom nestanku pojedinih grupa. U takvim okolnostima reproduktivno ponašanje u višenacionalnim zajednicama nije samo demografski fenomen, već važno socijalno pitanje.

Zaključak

Iako je u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj još uvek dominantno prisustvo bračne zajednice, uočene su promene koje ukazuju da se tradicionalna institucija braka menja: pad univerzalnosti, povećanje neženstva, odlaganje stupanja u brak. Prosečna starost prilikom stupanja u brak konstantno raste, tako da se "starenje

nupcijaliteta“ ispoljava u vidu smanjenja broja rođene dece ili voljnog odricanja od roditeljstva. Utvrđeno je da postoji veza između prihvaćenog modela življenja (usvajanja zajednica alternativnih braku) i voljnog odricanja od roditeljstva. Osim toga, odustajanje od rađanja i nepostojanje reproduktivnih aspiracija nije pojava marginalnih dimenzija.

Uočavaju se razlike s obzirom na učestalost pojedinih modaliteta bračnog stanja u zavisnosti od nacionalne pripadnosti. Oženjenih/udatih je najviše među Romima, neoženjenih među Makedoncima, razvedenih među Bugarima, dok je kod Vlaha vanbračna zajednica zastupljena u najvećem broju (vanbračnih zajednica nema među ispitanim Romima i Makedoncima). Brakovi se, na istraživanom području Srbije, Makedonije i Bugarske, najčešće sklapaju u starosnoj grupi 19-25 godina, mada postoje značajne razlike: kod Roma je najzastupljenije sklapanje braka u starosnom uzrastu 16-18 godina, dok je za Bugare i Srbe karakteristično sklapanje braka u starijim godinama (26-30 godina i više od 30. godina).

U skladu sa promenama u bračnom ponašanju i izraženom pojavom odlaganja stupanja u brak promenio se i odnos prema reprodukciji. Deca se najčešće rađaju u bračnim zajednicama (dvoje dece). Za četvrtinu istraživanjem obuhvaćenih neoženjenih/neudatih roditeljstvo nije jedan od životnih ciljeva, a deca nisu deo njihovih planova za budućnost (ne planiraju ili ne žele da imaju decu). Za članove vanbračnih zajednica se takođe vezuju negativni stavovi po pitanju planiranja potomstva (10,5% njih ne želi da ima decu).

U okviru populacija Srbije, Makedonije i Bugarske prihvaćena su dva modela reproduktivnog ponašanja. *Prvi* podrazumeva veći broj rođene dece (troje i više) i malo prisustvo negativnih stavova prema rađanju dece, dok je osobenost *drugog* niža plodnost, manji broj rođene dece i veće prisustvo negativnih stavova prema rađanju dece. U tom smislu, modalni tip Albanaca, Roma i Vlaha je troje do petoro dece. Malo je Roma koji ne žele da imaju decu, dok među Vlasima nema onih koji ne žele decu (prvi tip reproduktivnog ponašanja). Za Turke, Srbe, Makedonce i Bugare modalni tip je dvoje dece, mada postoje značajne razlike među ovim populacijama (učestalost jednog deteta). Najveći broj negativnih stavova prema rađanju je među Bugarima i Makedoncima (drugi tip reproduktivnog ponašanja).

Shodno prihvaćenim modelima bračnog i reproduktivnog ponašanja stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske može se očekivati, na jednoj strani, nastavak tendencije odlaganja braka mlađih generacija, porast predbračnih i postrazvodnih kohabitacija, dalji pad ukupnog fertiliteta, prirodnog priraštaja i nastavak tendencije starenja stanovništva (Bugara, Srba, Makedonaca). S druge strane, prihvaćeni modeli bračnog i reproduktivnog ponašanja (Albanaca, Roma, Vlaha) ukazuju da će se tendencija porasta stanovništva i dalje nastaviti, jer je sklapanje braka u mlađim godinama, rađanje i planiranje većeg broja dece čini realnom. Posledice ovakvih različitih tendencija u kretanju stanovništva biće promene etničkog sastava stanovništva koje će uticati na kvalitet međuetničkih odnosa i povećanje društvenih napetosti u budućnosti.

Literatura

1. Avramov, D. (1993) *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*. Beograd: Naučna knjiga
2. Bobić, M. (2001) "Tranzicija bračnog partnerstva – primer Beograda", *Sociologija*. br. 2
3. Bobić, M. (2003) "Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima", *Stanovništvo*. Beograd: CDI IDN, br. 1-4
4. Đošić, D. (1996) *Reprodukcija stanovništva i populaciona politika*. Novi Sad: Filozofski fakultet
5. Gidens, E. (2003) *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet
6. Milić, A. (1988) *Radanje moderne porodice*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
7. Milić, A. (1991): "Socijalna mreža porodičnih odnosa i društveni slojevi", u: Popović, M. : Srbija krajem osamdesetih, ISI FF, Beograd
8. Milić, A. (2001) *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja
9. Penev, G. (1999) "Jugoslavija na demografskoj mapi Evrope", *Jugoslovenski pregled*. Beograd, br. 4
10. Penev, G. (1999): "Rast stanovništva, prirodno kretanje i demografsko starenje", u: Rašević, M. : Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997, Beograd: CDI IDN
11. Petrović, R. (1981): "Odlike braka u Jugoslaviji", u: Milić, A. : Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji, Beograd: ISI FF
12. Sekulić L. (2003), "Stanovništvo centralne Srbije i Vojvodine u brojkama", *Demografski pregled*. Beograd, broj 16,
13. Van de Kaa, D. (1988) The second demographic transition revisited: theories and expectations, Werkstukken No. 109, Planologisch Demografisch Institut, Amsterdam
14. Veivers, J. E. (1980) *Childless by Choice*, Butterworth Co, Toronto, Vancouver